Т. Н. Зиёев

ТАЪРИХИ УМУМӢ

8

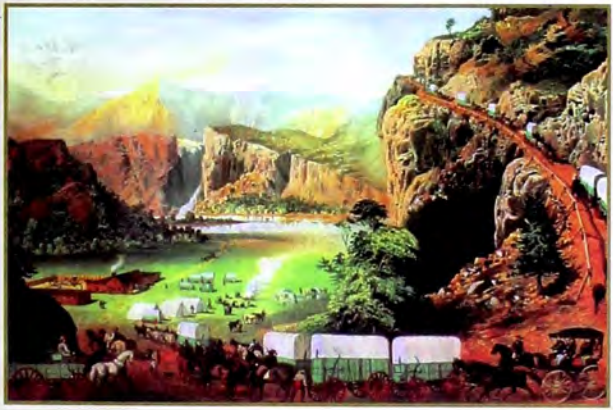

ББК 63.3 (0) 5 Я 72
З–57

Зиёев Т. Н.
Таърихи умумӣ (Таърихи нав. Қисми 2-юм),
китоби дарсӣ барои синфи 8-ум.
"Сарпараст", Душанбе. Соли 2002, 336 саҳифа.

Ин китоб аз тарафи Маркази татбиқи Лоиҳаи таҷдиди сектори ичтимоӣ тавассути маблағҳои қарзи Банки Осиёии Тараққиёт ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон интишор гардидааст.

Ҷадвали истифодаи иҷоравии китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли хониш	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали сол	Охири сол
1	Қосимов О	9-в	1993	2008	2009
2	Шарипова М	9-б	2013	нав	нав.
3	Абдуллоев Б	9-а	1998	2013	2014.
4					
5					

Муаллимони мӯҳтарам!

Хоҳишмандем фикру мулоҳизаҳои худро оид ба мазмуни китоби мазкур ба нишонии 734024, ш. Душанбе, кӯчаи Айнӣ, 45, Пажӯҳишгоҳи улуми педагогии Тоҷикистон ирсол намоед.

ISBN 1-931938-18-0

© "Сарпараст", 2002

МУҚАДДИМА

Хонандагони синфи 8-ум дар синфи 7-ум таърихи навро аз охирҳои асри XV то миёнаи асри XIX омӯхта, хуб фаҳмидаанд, ки дар асрҳои ин давра муносибатҳои сармоядорӣ ташаккул ёфтаанд ва бо ҳамин асрҳои миёна ба охир расида, давраи нав сар мешавад. Нерӯҳои истеҳсолкунандаи мамлакатҳои пешқадами ҷаҳон тараққӣ карда, ба тағйирёбии сохти иқтисодию сиёсӣ ва иҷтимоии онҳо шароити мусоид фароҳам оварданд.

Дар ин давра сиёсати хориҷии мамлакатҳои ба роҳи сармоядорирафта комилан тағйир ёфт. Ин давлатҳо беш аз пеш ба забти мустамликаҳо мепардохтанд, то ки манбаъҳои арзони ашёи хому нерӯҳои корӣ ва бозорҳои қулайи молфурӯширо ба даст дароранд. Ҳамин тариқ, мамлакатҳои мутараққии сармоядорӣ Осиё, Африка, Америкаи Лотинӣ ҷазираҳо ва роҳҳои муҳимтаринро бахриро зӯран аз худ мекунанд.

Аз назари пешрафти нерӯҳои истеҳсолкунандаю муносибатҳои истеҳсолӣ ва сиёсати дохилию хориҷии давлатҳои сармоядорӣ таърихи нав ба ду марҳала тақсим мешавад. Марҳалаи аввал огози сармояғундорӣ номида шуда, он тахминан то миёнаҳои асри XIX давом кардааст. Марҳалаи дуюми таърихи нав сармоядории инҳисорӣ (монополистӣ) номида шудааст, ки он аз миёнаи асри XIX оғоз ёфта, бо анҷомёбии Ҷанги якуми ҷаҳонӣ ба охир расидааст. Китоби дарсии мазкур ҳамин марҳалаи таърихи навро дар бар гирифтааст.

Дар ин марҳала дар ҳаёти иқтисодию сиёсӣ ва иҷтимоии мамлакатҳои пешқадами ҷаҳон навгониҳои зиёде ба амал омадаанд. Аз он ҷумлаанд ташкилёбии империяҳои мустамликавӣ ва ширкатҳои пуриқтидори инҳисорӣ, пурзӯршавии рақобат дар байни ширкатҳову банкҳо ва марказонида шудани онҳо, рақобати шадиди мамлакатҳои империалистӣ барои ба даст даровардани манбаъҳои арзони ашёи хом ва бозорҳои молфурӯшӣ, ғалабаи муносибатҳои бозоргонӣ, ба роҳи демократӣ даҳл шудани як қатор мамлакатҳои сармоядорӣ, ташаккули муассисаҳои демократии давлатҳои мутамаддин, пайдо шудани ҳаракатҳои нави ҷамъиятӣ – коргарони кирояву буржуазия ва ғалабаи инқилобҳои буржуазию демократӣ. Дар баробари ин дар империяҳои мустамликавӣ ҳаракатҳои миллию озодихоҳӣ вусъат ёфта, онҳоро сол то сол заифтар мегардонидаанд.

Дар марҳалаи нави таърихӣ давлатҳои империалистӣ дар сиёсати хориҷиашон якка-якка ба мақсадҳои империи худ ноил шуда наметавонистанд. Аз ҳамин сабаб гурӯҳбандиҳои ҳарбию сиёсии "Антанта" ва "Иттифоқи Сегона" ташкил меёбанд. Мақсади онҳо аз нав тақсим кардани ҷаҳони аллакай тақсим кардашуда буд. Солҳои 1914 – 1918 ҷанги байни ин ду паймон ба амал омада, талафоти бузурги то ҳол диданашудаи ҷонию молӣ ба бор овард.

Дар давраи дуюми таърихи нав тараққиёти мамлакатҳои ҷаҳон як хел сурат нагирифт. Нисбат ба давлатҳои дигар давлатҳои Европа хеле пеш рафта буданд. Иёлоти Муттаҳидаи Америка низ ба онҳо расида гирифта буд. Лекин давлатҳои Осиё ва Африка ҳанӯз марҳалаи то сармоядориро аз сар мегузаронидаанд. Мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ бошанд, акнун ба давраи сармоядорӣ ворид мешуданд. Тобеият ба мамлакатҳои абарқудрат имконият намедод, ки мамлакатҳои Осиё, Африка ва Америкаи Лотинӣ тезтар тараққӣ карда, ба мамлакатҳои пешқадами Европа ва ИМА расида гиранд.

Империяҳои мустамликавӣ дар мустамликаҳои худ сиёсати ғоратгаронаро амалӣ мекарданд. Зарурат ба даромад давлатҳои мустамликадорро водор менамуд, ки дар мустамликаҳояшон корхонаҳои саноатию роҳҳои оҳан сохта, муносибатҳои пулию молии онҳоро ба нафъи худ ба роҳ монанд.Пешрафти сармоядорӣ дар мустамликаҳо ва тарзи идоракунии онҳо ба эҳтиёҷоти соҳибони мустамликаҳо мувофиқ кунонида шуда буданд.

Дар ин китоби дарсӣ мавзӯъҳои дар боло зикрёфта ва масъалаҳои дигари марбути таърихи нимаи дуюми асри XIX ва аввали асри XX ба таваччӯҳи хонандагони синфи 8-ум пешниҳод карда мешаванд.

ФАСЛИ 3. МАМЛАКАТҲОИ ҶАҲОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX – АВВАЛИ АСРИ XX

БОБИ VII
МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛХАЛҚӢ

§ 1–2. МАМЛАКАТҲОИ ИМПЕРИАЛИСТӢ ДАР РОҲИ АЗ НАВ ТАҚСИМ КАРДАНИ ҶАҲОН

Шиддат ёфтани зиддиятҳо дар байни мамлакатҳои империалистӣ. Империализм зиддиятҳоеро, ки пештар дар байни мамлакатҳои пурқуввати ҷаҳон мавҷуд буданд, бартараф накард. Баръакс, дар ин давра онҳо боз ҳам тезу тундтар шуданд. Ба сиёсати хориҷии мамлакатҳои сармоядорӣ ширкатҳои инҳисории пуриқтидор таъсири калон мерасониданд. Давлатҳои империалистӣ супориши онҳоро иҷро мекарданд. Ҳар яке аз ин мамлакатҳо кӯшиш ба харҷ медод, ки мамлакатҳои бештарро ба мустамлика табдил дода, бо ҳамин таъсири худро дар ҷаҳон мустаҳкамтар кунад.

Барои он ки чунин сиёсат аз тарафи халқ дастгирӣ шавад, доираҳои ҳукмрон мақсадҳои сармоядоронро умумимиллӣ эълон мекарданд. Дар зери шиори пойдор гардонидани истиқлолияти миллӣ миллатчигиро авҷ мегироniданд. Дар қалби мардум нисбат ба халқҳои дигар кинаю адоват мепарвариданд. Миллати худро нажоди баландтар ҳисобида, мегуфтанд, ки он ҳуқуқи маънавӣ дорад мамлакатҳои ақибмондаро ба мустамликаҳои худ табдил дода, аз болои онҳо ҳукм ронанд.

Сармоядорон аз ҳисоби ғорат кардани мустамликаҳо даромади калони бе дарди миён ба даст медаровардand. Барои ба тарафи худ кашидани мардум баъзан қисми он даромадро ба ӯ ҳам медоданд. Ин системаи гумроҳкунии омма ба сармоядорон имконият медод, ки халқро ҳамчун олоти сиёсати ғоратгаронаи хориҷии худ истифода баранд.

Давлатҳои империалистии Германия, ИМА, Англия, Фаронса, Русия ва Ҷопон ба тобеъ кунонидани мамлакатҳои сусттараққикарда қонеъ нашуда, ба тақсимоти мустамликаҳои мамлакатҳои дигар муваффақ шудан мехостанд. Империяҳои мустамликавии дерина бошанд, ҳеҷ гоҳ розӣ шуда наметавонистанд, ки мустамликаҳои як вақтҳо ба даст даровардаашонро акнун мамлакатҳои пурзӯри замон кашида гиранд.

Мамлакатҳои империалистӣ чидду чаҳд мекарданд, ки сармояи бо роҳи горат кардани дигар мамлакатҳо ба даст даровардаашонро боз ҳам афзунтар гардонанд. Бо ҳамин сабабҳо онҳо ба таксими нави чаҳон сар карданд. Ин иқдом ба муборизаи шадиди байниҳамдигарии мамлакатҳои империалистӣ оварда расонд.

Шиддат ёфтани муносибатҳо дар байни Англия ва Германия. Империализми Англия дар нимаи дуюми асри XIX ҳис кард, ки аз мамлакатҳои дигари сармоядорӣ акиб мондааст. Ба ҳар ҳол тамоми кувваю воситаҳоро ба кор мебурд, то ки дар чаҳон мавқеи пештараашро аз даст надиҳад. Вале ин кор барои Англия сол то сол мушкилтар мегардид.

Сармоядорони Англия, ки дар истеҳсолоти саноатӣ дар чаҳон ҳукмронии худро аллакай аз даст дода буданд, мехостанд, ки қусури ин бохтро аз ҳисоби мустамликаҳо бароранд. Вале ин кори осон набуд.Ба империализми Англия мамлакатҳои дигари пешқадами сармоядорӣ, пеш аз ҳама, Германия сахт рақобат мекарданд.

Дар миёнаи солҳои 90-ум зиддиятҳои байни Англия ва Германия бо тезӣ шиддат меёфтанд. Дар ҳама ҷо ва бо ҳар роҳу восита Германия ба сиёсати мустамликазабткунии Англия халал мерасонд. Яке аз минтақаҳои зиддияти Англия ва Германия Африкаи Ҷанубӣ гардид. Дар ин ҷо Германия ба он муваффақ шудан мехост, ки Англия мамлакати Бурҳоро ба зери дасти худ дароварда натавонад, лекин ин кор ба ӯ муяссар нашуд.

Шарқи Наздик ва Шарқи Миёна ҳам дар доираи зиддиятҳои ин ду давлати империалистӣ буданд. Соли 1898 шоҳи Германия Вилгелми II ба Константинопол ташриф овард. Султони Туркия ба мехмони худ ваъда дод, ки бо сармоядорони Германия барои сохтани роҳи оҳани Багдод консессия медиҳад. Воридшавии Германияро ба Туркия Англия ҳамчун хавф ба манфиатҳои хеш дар мамлакатҳои Шарқ ҳисобид. Бо ҳамин сабаб худи ҳамон сол Германия барои ташкил кардани флоти пурзӯри харбии баҳрии худ шурӯъ кард. Дере нагузашта дар ин бобат Германия аз Англия пеш гузашт. Баъди ин зиддиятҳои байни Англияю Германия боз ҳам оштинопазиртар гардиданд. Вале дар чунин шароити иомусоид Англия наметавонист, ки бо Германия чанг сар кунад. Мубориза бар зидди Русия дар Шарқи Дур ва бо Фаронса дар Африка вайро аз ин рох бозмедошт. Бо Германия то вақти муайяне муросо кардан лозим меомад, зеро ин вакт мукобили

Бурҳо қувваи зиёди ҳарбии Англия андармон шуда буд. Барои ҳамин, вақте ки Русия Порт-Артурро аз Чин иҷора гирифт, вазири мустамликаҳои Англия Ҷозеф Чемберлен ҳатто ба дипломатҳои Германия сохтакорона ҳам бошад, дар бораи иттифоқи англогермании зидди Русия гуфтушунид карда буд.

Ҳукуматдорони Германия соли 1905 бо сардории садри Ситоди кулли нерӯҳои мусаллаҳи мамлакат А. Шлиффен нақшаи ҷангро кашиданд. Ин ҷанг бояд дар ду ҷабҳа сурат мегирифт – дар Ғарб бар зидди Фаронса ва дар Шарқ бар зидди Русия.

Забткориҳои империализми Фаронса. Империализми Фаронса мехост, ки ҳам аз Германия қасди дар ҷанги солҳои 1870 – 1871 шикастхӯрдаашро бигирад ва ҳам ин рақиби асосии худро заиф гардонад.

Ба Фаронса муяссар гардид, ки тавассути силоҳ Тунис, қисми Африкаи Шимолу Ғарбӣ, Мадагаскар, қисми Сомалӣ ва Ҳиндучинро забт кунад. Дар нимаи дуюми солҳои 90-уми асри XIX ва ибтидои асри XX Фаронса дар забткориҳои африкавии худ ба мукобилияти сахти Англия дучор гардид. Камқувватии худро ҳис намуда, империализми Фаронса ҳаракат мекард, ки муносибатҳояшро бо ин мамлакат тезу тунд накунад. Фаронса Германияро душмани раками яки худ мехисобид. Агар муносибатҳояшро бо Англия вайрон мекард, пас бар зидди Германия мубориза бурда наметавонист. Ин аст, ки Фаронса дар мустамликазабткунӣ муносибатҳои худро бо Англия ба чавкоти муросо даровард. Аз ҳамин сабаб Фаронса дар Африка ба он борҳо гузашт карда буд. Ба Фаронса муяссар гардид, ки бо ҳамин роҳ Марокашро забт кунад. Ин восита ба Фаронса барои ба даст даровардани Камбоҷа, Лаос, Ветнам (Тонкин ва Аннам) ва ҷазираҳои зиёди Уқёнуси Ором ҳам хизмат кард.

Ду ҷанги Русия бар зидди Туркия. Ҷанги солҳои 1853 – 1856 дар байни Русия ва Туркия "Ҷанги Қрим" ном гирифтааст. Русия дар зарфи садҳо сол мақсад дошт, ки нимҷазираи Қрим ва Баҳри Сиёҳро ба даст дарорад. Вале дар ин ҷанг Туркия бо ёрии Англия ва Фаронса бар Русия галаба кард ва моҳҳои феврал-марти соли 1856 барои бастани Созишномаи сулҳ дар байни ин ду давлат дар шаҳри Париж конгресси дипломатӣ баргузор гардид. Мувофики шартҳои Аҳдномаи сулҳи Париж Русия аз баҳри даъвоҳои худ гузашт. Туркия бошад, мавқеи худро дар соҳилҳои шимолӣ ва шарқии Баҳри Сиёҳ боз ҳам мустаҳкамтар кард.

Моҳи апрели соли 1877 ҷанги нави Русияю Туркия оғоз ёфт. Амалиётҳои ҳарбӣ дар ду ҷабҳа–дар Балкан ва Қафқоз–ҳам дар хушкӣ ва ҳам дар Баҳри Сиёҳ сурат гирифтанд. Русия бо баҳонаи ёрӣ ба муборизаи озодихоҳонаи славянҳои нимҷазираи Балкан хост, ки мавқеи худро дар ин ҷо мустаҳкам карда, ба рақиби деринаи худ – Туркия шикаст диҳад.

Дар ин ҷанг русҳо дастболо шуданд ва 3 марти соли 1878 дар маҳаллаи Сан-Стефанои наздикии Константинопол дар байни Туркия ва Русия шартномаи сулҳ ба имзо расид. Мувофиқи он Сербия ва Руминия истиқлолият ба даст даровардand. Қисми Бесарабия, ки дар натиҷаи Ҷанги Қрим аз Русия кашида гирифта шуда буд, ба Русия баргардонида шуд. Ба ивази он Руминия аз Туркия Добруҷаи Шимолиро гирифт. Булғория ҳамчун давлати тобеи Туркия ташкил ёфт. Вале конгресси Берлин, ки моҳи июни соли 1878 бо ташаббуси Германия, Англия ва Фаронса барои аз нав дида баромадани Созишномаи сулҳи Сан-Стефано баргузор гардид, аксарияти музаффариятҳои Русияро барбод дод.

Балкан–минтақаи муқовимати давлатҳои империалистӣ. Қисми зиёди нимҷазираи Балкан дар дасти Туркияи феодалӣ буд. Австро-Венгрия ҳам ният дошт, ки ба ин нимҷазира сар дарорад. Халқҳои Балкан барои истиқлолияти худ мубориза мебурданд. Лекин ба онҳо на танҳо Туркия, балки Германия ва Австро-Венгрия ҳам монеъ мешуданд.

Сармоядорони Германия аз сулолаи Габбсбургҳо, ки ҳукмрони Австро-Венгрия буданд, талаб мекарданд, ки дар Балкан сиёсати забткорӣ пеш бурда шавад. Соли 1908 Австро-Венгрия Салоникаро забт карда, барои худ ба Баҳри Эгей роҳ кушод.

Қаблан шоҳи Сербия ҳомибдори Австро-Венгрия буд, вале баъди он, ки соли 1903 дар ин мамлакати славянии Балкан табаддулоти давлатӣ ба амал омад, вазъият тағйир ёфт. Сербия ба дӯстӣ бо Русия майл кард. Халқи серб барои аз зери ҳукмронии иқтисодии Австро-Венгрия озод шудани ватани худ муборизаи озодихохонаро пеш гирифт.

Баъди забти Салоника Австро-Венгрия мавқеи худро дар Балкан боз ҳам мустаҳкамтар карданӣ буд. Он рӯйрост ба забти мамлакатҳои Балкан сар кард. Австро-Венгрия соли 1909 аз Сербия Босния ва Херсоговинаро кашида гирифт. Германия бошад, ба Балкан сар даровардани иттифоқчии худро дастгирӣ

намуд. Вай инро воситаи дар Балкан сусттардонии мавкеи Туркия ҳам меҳисобид. Русия бошад, муборизаи озодихохонаи славянҳои ҷанубиро дастгирӣ кард. Вай муқобили дар Балкан мустаҳкам гардидани мавкеи Австро-Венгрия ва Германия буд. Италия ҳам дар ин ҷо манфиатҳои худро дошт. Соли 1900 ин давлат ҳатто бо роҳи ҳарбӣ Триполитанияро аз Туркия кашида гирифт. Соли 1912 Туркия хост, ки бо роҳи зӯрӣ онро аз Италия баргардонида гирад, вале шикаст хӯрда, мачбур шуд, ки Триполитанияро ба Италия во гузорад.

Сербия, Булгория ва Черногория "Иттифоқи Балкан"-ро ташкил карда, соли 1912 бар зидди Туркия чанг сар карданд. Русия нисбат ба ин иттифоқ хайрхоҳ буд. Моҳи октябри ҳамон сол онҳо Туркияро торумор карданд. Дар таърих ин ҷанг **"Ҷанги якуми Балкан"** ном гирифтааст. Ин ҷанг ва ҷанги дуюми Балкан, ки он соли 1913 ба амал омада буд, ҳамаи масъалаҳои давлатҳои ин нимҷазираро ҳал карда натавонистанд. Балкан минтакае гардид, ки мамлакатҳои империалистии Европа онро дар байни худ аз нав тақсим карданӣ буданд, лекин на ба таври мусоламатомез.

Мустамликазабткунии империализми ИМА. ИМА баъди аз Русия харидани Аляска ба масъалаҳои дохилии худ бештар машғул шуда, ба забткунии мустамликаҳо дертар шурӯъ кард. Он ба ин кор асосан дар солҳои 90-уми асри XIX оғоз намуд. Империализми ИМА диққати асосии худро ба ҳавзаҳои баҳри Кариб ва укёнуси Ором нигаронид. Аввалин мустамликаи забткардаи ИМА ҷазираҳои Гавай буданд. Вай ин галлачазираҳоро аз соли 1893 то соли 1898 пурра аз худ кард. Баъди ин империализми Америка ба мустамликаҳои Испания рӯ овард. Соли 1898 ИМА бар зидди ин давлат чанг эълон кард. Испанияи феодалӣ баъди се моҳи муқовимат шикаст хӯрд. Дар натичаи ин ҷазираи Пуэрто-Рикои испанӣ ба ИМА гузашт. Вай Кубаро ҳам бо роҳи зӯрӣ ба худ тобеъ кунонид.

Баъди ғалаба бар Испания ИМА забткориҳои худро ба дигар нуқтаҳои кураи замин паҳн кардан гирифт. Дар укёнуси Ором ҷазираи Гуам ва галлачазираҳои Филиппинро забт кард. ИМА онҳоро барои ба давлатҳои Шарқи Дур сар даровардан ҳамчун такягоҳ истифода бурд. Ба вай муяссар шуд, ки соли 1899 барои ҳамаи давлатҳои чаҳон нисбати Чин сиёсати "дарҳои кушод"-ро эълон кунад. ИМА боварӣ дошт, ки тавассути афзалияти иқтисодии худ аз ин давлат давлатҳои дигарро фишор дода мебарорад. Барои ҳамин фаъолияти трестҳоро дар Чин харҷониба

дастгирӣ ва ҳавасманд мекард. Дар таърих ин дипломатияро "дипломатияи доллар"-и ИМА номидаанд. ИМА чунин сиёсатро дар тамоми кураи замин ба кор мебурд, вале агар дар он чое, ки "дипломатияи доллар" ба кор намерафт, сиёсати "дарраи калон"-ро истифода мебурд. Бо ҳамин он дар ибтидои асри XX давлатҳои Америкаи Лотиниро ба мачрои сиёсати хоричии худ дохил кард. Чунин сиёсатро барои аз худ кардани Канали Панама бар зидди Колумбия истифода бурда буд. Ин канал соли1914 ба истифода дода шуд. Вақте ки давлати Панама ташкил ёфт, ИМА онро мачбур кард, ки Канали Панамаро ба вай ба мӯҳлати 100 сол ба иҷора бидиҳад. Ҳамин тариқ, ин канали навбунёд дар амал аз ИМА шуд.

Сармояи ИМА бо тезӣ ба иқтисодиёти мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ ворид гашта, аз он ҷо сармояи мамлакатҳои Европаро фишор дода мебаровард. Ҳамин тариқ, ИМА дар нимкураи Ғарбӣ ҳукмрони ягона гардид. Бо вуҷуди ин ИМА бо мамлакатҳои дигаре, ки таксимоти ҷаҳонро дар байни худ давом доданӣ буданд, рақобат мекард.

Забткориҳои Ҷопон. Мустамликаҳои аввалини Ҷопон ҷазираҳои Рюкю ва Тайван буданд. Онҳоро соли 1872 ишғол карда буд. Ҷопон сипас Кореяро ба зери таъсири худ дароварда, дар он ҷо ба корҳои саноатию тиҷоратӣ машғул шуд.

Ҳолати ниммустамликавии Корея ба империализми Ҷопон маъқул нашуд. Барои ҳамин соли 1894 бо кувваи калони ҳарбӣ ба Сеул ҳамла карда, қасри шоҳи Кореяро ишғол намуд. Ҳамин тариқ, ин чанг оғоз ёфт. Сипас лашкари Ҷопон ба қисмҳои ҳарбии чиноии дар Корея буда ҳучум кард. Бо ин чанги Ҷопону Чин сар мешавад. Нисбат ба Чин лашкару флоти Ҷопон пурзӯртар буданд. Ба ҳамин сабаб дар ин чанг Чин шикаст хӯрда, аз Ҷопон сулҳ талабид. Мувофиқи ин Созишномаи сулҳ Ҷопон аз Чин тавони калони чанг гирифт ва инчунин ҳуқук пайдо кард, ки дар қаламрави Чин корхонаҳои саноатии худро бисозад.

Оиди масъалаи Корея ва Манчурия Ҷопон бо Русия рақобат дошт. Ҷопонро ИМА ва Англия бар зидди Русия чанг андохтанд. Барои ин кор вайро бо маблағи зарурӣ ҳам таъмин менамуданд. Ин давлатҳо намехостанд, ки мавкеи русҳо дар Шарқи Дур ва ҳавзаи Уқёнуси Ором мустаҳкам шавад. Солҳои 1904 – 1905 дар байни Ҷопон ва Русия чанг ба амал омад, ки дар он Русия шармандавор шикаст хӯрд. Ба Ҷопон муяссар шуд, ки Русияро ҳам аз Порт-Артур махрум кунад ва ҳам қисми ҷанубии ҷазираи

Сахалинро аз ӯ кашида гирад. Баъди ин ғалаба мавқеи Ҷопон дар Шарқи Дур ва ҳавзаи Уқёнуси Ором ниҳоят пурзӯр шуд. Дар чунин шароит Корея дигар худро аз Ҷопон муҳофизат карда наметавонист. Ба ҳамин сабаб соли 1910 императори Корея "бо ихтиёри худ" ҳокимияи давлатиро "абадӣ" ба Ҷопон супорид. Ҷопон Кореяро ба генерал-губернатории худ табдил дод.

Империализми Ҷопон ба воқеаҳои Европа ва чойҳои дигари ҷаҳон бо чашмони харисонаи империалистии худ нигоҳ мекард ва тайёр буд, ки дар тақсимоти минбаъдаи ҷаҳон фаъолона иштирок кунад.

Ташкилёбии паймонҳои ҳарбӣ. Тунисро ишғол кардани Фаронса Италияро водор намуд, ки сарфи назар аз мухолифатҳои дар байни Италия ва мутлақияти Габбсбургҳо ҷойдошта ба Германия наздик шавад. 20 майи соли 1882 Италия, Германия ва Австро-Венгрия дар байни худ Созишномаи ҳарбӣ бастанд, ки он дар таърих "Иттифоқи Сегона" ном гирифтааст. Мувофиқи шартномаи ин паймони ҳарбӣ дар сурати ба Италия ҳамла кардани Фаронса ду иштирокчии дигари паймон, яъне Германия ва Австро-Венгрия ба вай ёрии ҳарбӣ мерасониданд. Чунин ӯҳдадориро Италия низ ба дӯши худ гирифта буд, яъне дар сурати ба Германия ҳамла кардани Фаронса Италия ба вай дасти ёрӣ дароз мекард. Лекин Австро-Венгрия дар назди Германия чунин ӯҳдадорӣ надошт. Сарфи назар аз ин, ҳар се ширкаткунандагони паймон бо ҳамдигар ёрии ҳарбӣ ваъда карда буданд. Онҳо ӯҳдадор шуданд, ки дар сурати огози ҷанги яке аз онҳо бар зидди ягон давлат ду давлати дигари аъзои паймон мавқеи бетарафиро ихтиёр мекунанд. Танҳо ҷанги яке аз давлатҳои Иттифоқи Сегона бар зидди Фаронса истисно буд. Дар ин сурат ду давлати дигари паймон ба давлати зидди Фаронса ҷангсаркарда ёрӣ мерасониданд. Ҳамин тариқ "Иттифоқи Сегона" ташкил ёфт.

Ба империализми англис империализми чавони Германия, ки акнун аз Англия пеш гузашта буд, сахт рақобат мекард. Молҳои дар Германия истеҳсол кардашуда дар бозорҳои ҷаҳонӣ бо молҳои англисӣ бомуваффақият рақобат мекарданд. Дар ин бобат Германия Англияро аз баъзе мамлакатҳо фишор дода баровард.

Як вақтҳо Англия шоҳи баҳру уқёнусҳои ҷаҳон буд. Акнун дар он чо ҳам мавқеи Германия торафт пурзӯртар шудан гирифт. Вай флоти ҳарбӣ ва тичоратии пуриқтидор ташкил кард. Аслиҳа ва сипоҳаш аз Англия бехтар буд. Империализми Германия мақсад

дошт, ки чаҳони тақсимшударо ба фоидаи худ аз нав тақсим кунад ва ҳатто ҳукмрони чаҳон шавад. Германия, пеш аз ҳама, ба Англия касд дошт. Империализми Англия ҳам мақсади Германияро фаҳмида, ба ҷанг тайёрӣ медид. Лекин аз қувваи Германия метарсид. Аз ҳамин сабаб яккаву танҳо бар зидди он ҷанг карданӣ набуд. Ба Англия иттифоқчӣ лозим буд. Империалистони Фаронса ва Русия низ мехостанд, ки мавқеи ба даст даровардаи худро аз даст надода, аз тақсимоти нави чаҳон ҳиссаи худро бигиранд ва нагузоранд, ки Германия ҳукмрони чаҳон шавад. Чунин мақсадҳо ин се давлатро бо ҳам наздик карданд.

Соли 1904 аввал Англия бо ҳамроҳии Фаронса бо номи "Антанта" ("вақдат", "ризоият") паймони ҳарбӣ баст. Тавассути ин созиш онҳо ҷанҷолҳои байниҳамдигариашонро ҳам ҳал карданд. Фаронса ҳукмронии Англияро дар Миср эътироф кард. Англия бошад, ба Фаронса имконият дод, ки Марокашро забт кунад.

Соли 1907 Англияю Русия ҳам бо ҳамдигар созишнома бастанд. Ин давлатҳо ҳам аз созишнома истифода бурда, ҷанҷолҳои байниҳамдигарии худро оиди Тибет ва Эрон маслиҳатомезона ҳал карданд. Онҳо Эронро ба "минтақаҳои манфиати" худ тақсим карданд: ҷанубӣ Эрон минтақаи манфиати Англия ва шимоли он минтақаи манфиати Русия шуд. Ҳамон сол дар байни Англия, Фаронса ва Русия паймони ҳарбӣ баста шуд, яъне Русия ба "Антанта" дохил шуд.

***

Сиёсати империалистии мамлакатҳои бузургтарини сармоядорӣ Ҷанги якуми чаҳонияро рӯз то рӯз наздиктар мекард. Рақобати онҳо даъвогарони забти мамлакатҳои чаҳонро ба ду чабҳа – ба ду паймони ҳарбӣ тақсим кард: "Иттифоқи Сегона" ва "Антанта". Онҳо гунаҳгорони асосии доир гардидани ин ҷанги аз ҳар ду тараф ҳам беадолат гардиданд. Вале минбаъд аввал таъриҳи рушди сиёсию иқтисодӣ ва иҷтимоии мамлакатҳои чаҳони ниман дуюми асри XIX – аввали асри XX мавриди омӯзиш карор мегирад.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

1. АЗ ШАРТНОМАИ ГЕРМАНИЯВУ АВСТРИЯ, КИ 7 ОКТЯБРИ СОЛИ 1879 ДАР ВЕНА БА ИМЗО РАСИДААСТ

Аълохазратҳо... императори Германия ва императори Австрия қарор доданд, ки бо тантана Созишномаи сулҳ ва ёрии байниҳамдигарӣ мебанданд ва дар баробари ин ба ҳамдигар ваъда медиҳанд, ки ҳаргиз ва дар ҳеҷ самт ба Созишномаи соф мудофиавии худ тамоюли таҷовузкорона намедиҳанд.

Моддаи I. Дар сурате, ки агар ба яке аз тарафҳои олии аҳду паймонкарда ...аз ҷониби Русия таҷовуз карда шуд, пас ҳар ду тарафи олии аҳду

паймонкарда вазифадоранд, ки бо тамоми нерӯҳои ҳарбии худ ба ёрии ҳамдигар биёянд ва ҳам бо ин давлат танҳо бо ризояти ҳамдигар сулҳ бандианд.

Моддаи 2. Агар бар зидди яке аз тарафҳои олии аҳду паймонкарда аз ҷониби ягон давлат ҳамла карда шавад, пас тарафи дигари олии аҳду паймонкарда ӯҳдадор мешавад, ки ба давлати ҳучумкунанда... ёрӣ нарасонад, ақаллан нисбат ба иттифоқчии худ бетарафиро ихтиёр кунад. Вале агар тарафи ҳучумкунанда аз Русия ёрӣ гирад, вай хоҳ дар шакли ҳамкории фаъолона ва ё ки бо роҳи чорабиниҳои ҳарбӣ бошад, пас шартҳои моддаи 1 дар бораи ӯҳдадории ёрии байниҳамдигарии ҳарбӣ ба пуррагӣ ба кор медарояд ва дар он вақт аз пеш бурдани ҷанг аз тарафҳои олии аҳду паймонкарда сар карда, то якҷоя бастани Созишномаи сулҳ амалҳо муштарак мешаванд.

Моддаи 4. Ин шартнома, мувофиқи тамоюли сулҳхоҳонаи худ ва бо мақсади бартараф кардани ҳар гуна шарҳи бардурӯғ аз ҷониби ҳар ду тарафи олии аҳду паймонкарда махфӣ нигоҳ дошта, дар бораи он ба ягон давлати сеюм танҳо бо ризояти ҳар ду тараф хабар дода мешавад.

ИТТИФОҚИ СЕГОНА

2. АЗ ШАРТНОМАИ ИТТИФОҚӢ ДАР БАЙНИ АВСТРО-ВЕНГРИЯ, ГЕРМАНИЯ ВА ИТАЛИЯ, КИ ДАР ВЕНА 2 МАЙИ СОЛИ 1882 БА ИМЗО РАСИДААСТ

Аълоҳазратҳо императори Австрия, императори Германия... шоҳи Италия, аз афзунии кафолати сулҳи умум рӯҳбаланд шуда, барои мустаҳкамии принсипи мутлакият ва бо ҳамин дар давлатҳои онҳо таъмин гардидани дахлнопазирии сохти ҷамъиятӣ ва сиёсӣ аҳду паймон карда, шартномаеро ба имзо мерасонанд, ки ба шарофати табиати дифоии моҳияти худ танҳо мақсад дорад онҳоро аз таҳдиде ҳифз кунад, ки дар натиҷаи он бехатарии давлатҳои онҳо ва оромӣ дар Европа таъмин карда шавад.

Моддаи 1. Тарафҳои олии аҳду паймонкарда ба ҳамдигар сулҳ ва дӯстӣ ваъда медиҳанд ва ба ягон иттифоқи дигар, ки бар зидди яке аз ин давлатҳо нигаронида шудааст, дохил намешаванд.

Онҳо ӯҳдадор мешаванд, ки оиди масъалаҳои сиёсӣ ва иқтисодии моҳияти умумидошта ба он мубодилаи афкоре шурӯъ мекунанд, ки оиди онҳо ба миён хоҳанд омад ва ғайр аз ин ваъда медиҳанд, ки дар ҳудудҳои манфиатҳои худ ҳамдигарро дастгирӣ мекунанд.

Моддаи 2. Дар сурате, ки агар Италия... бо ягон сабаб ба ҳамла гирифтор шавад, ҳар ду тарафи олии дигари аҳду паймонкарда вазифадоранд тавассути тамоми воситаҳои худ ба ёрии ӯ биёянд.

Дар сурати ҳуҷуми Фаронса ба Германия ҳам ҳамин вазифа ба ӯҳдаи Италия вогузор карда мешавад.

Моддаи 3. Агар як ва ё ду тарафи олии аҳду паймонкарда ба ҳамла гирифтор шаванд ва ба ҷанги зидди ду ва ё якчанд давлатҳои бузург дохил шуда бошанд, ки иштирокчии шартномаи мазкур нестанд, пас "казус фоедерис" (воқеае, ки истифодаи амалии шартномаи иттифоқиро тақозо мекунад. Шарҳи Т. З.) якбора барои ҳама тарафҳои олии аҳду паймонкарда ба миён меояд.

Моддаи 4. Ҳангоме, ки ягон давлати бузурги иштирокчии шартномаи мазкур набуда ба амнияти қаламрави яке аз тарафҳои аҳду паймонкарда таҳдид кунад, тарафи таҳдидшуда маҷбур мешавад, ки ба таҳдидкунанда ҷанг эълон кунад, дар ин сурат ду давлати дигар ӯҳдадоранд, ки нисбати иттифоқчии худ бетарафии хайрхоҳона эълон кунанд. Дар чунин ҳолат ҳар кадом барои худ

имконият ба даст медароранд, ки барои ширкат дар кори умумии иттифок дар вақти барои худ қулай ба ҷанг дароянд.

Моддаи 5. Агар барои осоиштагии яке аз тарафхои олии аҳду паймонкарда хатаре ба миён ояд, ки дар моддахои қаблй дар назар дошта шудаанд, пас тарафхои олии аҳду паймонкарда оид ба чорахои ҳарбии якчоя амал кардан маслихат мекунанд.

Онхо ўҳдадор мешаванд, ки дар ҳар мавриди ширкат дар ҷанг бе ризоияти байниҳамдигарй оташбас эълон намекунанд, сулҳ ва ё шартнома намебанданд.

Моддаи 6. Тарафхои олии аҳду паймонкунанда ба ҳамдигар ваъда медиҳанд, ки мазмун ва мавчудияти шартномаи мазкурро махфй нигоҳ медоранд.

3. ҚАРОРИ МАҶЛИСИ КУМИТАИ МУДОФИАВИИ ИМПЕРИЯИ БРИТАНИЯИ КАБИР АЗ 22 МАРТИ СОЛИ 1905

1. Таъсири моро дар Техрон бояд нигоҳ дошт ва агар имкон бошад, онро (яъне Техронро Т.З) вазифадор кардан зарур аст, то мо битавонем сохтмони роҳи оҳанро дар Эрон назорат кунем, зеро он дар оянда аз чихати стратегй, инчунин тичоратй, омили муҳим хоҳад шуд.

2. Максади мо ҳам аз чихати тичоратй ва ҳам аз чихати стратегй нигоҳ доштани вазъияти мавчудаи Эрон аст.

3. Талаби асосии моро дар соҳили Халичи Форс қатъиян ҳимоя кардан лозим аст...

4. АЗ СОЗИШНОМАИ БАЙНИ ИМА ВА ҶУМҲУРИИ ДОМИНИКАН АЗ 8 АПРЕЛИ СОЛИ 1907

II. Ҳукумати Ҷумҳурии Доминикан дар асоси қонун ба ҷамъоварандаи кулл ва ёрдамчиёни ӯ додани ҳаққи гумрукиро таъмин мекунад ва ба онхо ҳама гуна ёрию мадади зарурй мерасонад ва ба тавассути ҳокимияташ пурра ҳимоя мекунад. Ҳукумати ИМА ба ҷамъовари кулл ва ёрдамчии ӯ ҳама гуна ёрие, ки барои ичрои вазифахои онхо лозим мешавад, мерасонад.

III. То вакте, ки Ҷумҳурии Доминикан қарзхои худро аз рӯи ӯҳдадорй адо накунад, карзи давлатии он бе розигии пешакии байни ҳукумати Ҷумҳурии Доминикан ва Иёлоти Муттахида зиёд карда намешавад. Чунин созишнома барои тағйир додани бочҳои молҳои воридотй низ зарур аст.

САНАҲОИ МУҲИМ

1853-1856 — ҷанги Қрим

1877-1878 — ҷанги Русияю Туркия

3.III.1878 — дар Сан-Стефано баста шудани Созишномаи сулҳ дар байни Русия ва Туркия.

13-июн с. 1878 — Конгресси Берлин барои аз нав дида баромадани Созишномаи сулҳи Сан-Стефано.

1872 — ҷазирахои Рюкю ва Тайванро ишгол кардани Ҷопон

1882 — ташкил ёфтани “Иттифоқи Сегона”
1893-1898 — ҷазирахои Гавайро забт кардани ИМА
1894 — ба Сеул ҳучум кардани сипоҳиёни Ҷопон
1898 — Пуэрто-Рикоро ишғол кардани ИМА
1900 — Триполитанияро аз Туркия кашида гирифтани Италия
1904, 1907 — ташкил ёфтани “Антанта”
1905 — аз тарафи ситоди кулли нерӯхои мусаллаҳи Германия бо сардории А. Шлиффен мураттаб сохтани нақшаи ҷанг
1904-1905 — ҷанги Русия ва Ҷопон
1870-1871 — ҷанги Фаронсаю Пруссия
1908 — Салоникаро забт кардани Австро-Венгрия
1909 — аз тарафи Австро-Венгрия аз Сербия кашида гирифтани Босния ва Ҳерсоговина.
1910 — ба генерал-губернатории Ҷопон табдил ёфтани Корея
1914 — мавриди истифода қарор гирифтани Канали Панама.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Чаро муносибатҳои байни мамлакатҳои империалистӣ тезу тунд шуданд? **2.** Сармоядорон барои ба тарафи худ кашидани халқ кадом роҳу воситаҳоро истифода мебурданд? **3.** Зиддиятҳои байни Англия ва Германия дар чӣ ифода ёфта буданд? **4.** Дар бораи забткорихои империализми Фаронса мисолҳо биёред. **5.** “Иттифоқи Сегона” ва “Антанта” кай ва чӣ тавр ташкил ёфтаанд? **6.** Дар бораи ду ҷанги Русия бар зидди Туркия маълумот диҳед. **7.** Чаро империализми Фаронса бо Англия муросо мекард? **8.** Дар бораи сиёсати мамлакатҳои империалистии Европа дар нимҷазираи Балкан накл кунед. **9.** Дар бораи огози мустамликазабткунии ИМА чиҳоро медонед? **10.** Сиёсати “дарҳои кушод”, ки нисбати Чин эълон карда шуда буд, чӣ маъно дорад? **11.** “Дипломатияи доллар” ва “дарраи калон”-и ИМА чиро ифода мекунад? **12.** Дар бораи ҷанги Ҷопон бо Чин ва Корея иттилоъ диҳед. **13.** Кадом давлатҳои империалистӣ гунаҳгорони асосии Ҷанги якуми ҷаҳонӣ мебошанд? **14.** Санадҳои мавзӯъро омӯхта, мазмуни онҳоро шарҳ диҳед. Оё ин санадҳо дар бораи сиёсати истилогаронаи хоричии давлатҳои империалистӣ маълумот медиҳанд? **15.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

БОБИ VIII
МАМЛАКАТҲОИ ЕВРОПА ВА АМЕРИКА

§ 3. АНГЛИЯ ДАР СОЛҲОИ 50 – 60-УМИ АСРИ XIX

Болоравии саноат ва тичорат. Дар саноат ва тичорати солҳои 50 – 60-уми асри XIX Англия мавкеи ҳукмронро ишғол кард. Он ба табаддулоти саноатии дар Англия баамаломада ва горатгарии берахмонаи мустамликахо вобастагй дошт. Яке аз сабабҳои дигари мухиме, ки болоравии босуръати саноати Англияро таъмин кард, бархамдихии усули фармонфармоию манъкунй ва ба ивази он чорй намудани тичорати озод мебошад. Бекор кардани қонун дар бораи нони соли 1846 ва боч ба молҳои ба Англия воридшаванда, исботи ин суханҳо мебошанд. Аз чунин кор саноат ва соҳибкорони Англия бурд карданд. Онҳо дар бозорҳои худ аз ракобати ракибони хоричй наметарсиданд, чунки сифати молҳои англисй баланд буд. Дар солҳои 60-ум саноатчиёни Англия тавонистанд, ки бо Фаронса, Белгия, Италия, Австрия ва давлатҳои Германия якчанд шартномаҳои нафъовари тичоратй банданд.

Сармоядорони Англия бозорҳои чаҳонро бо ёрии тичорати озод аз мол пур карда, бо ин рох ба дастгирии сармоядорони як катор мамлакатҳои чаҳон ноил шуданд. Онҳо дар мамлакатҳои худ точирони Англияро дастгирй мекарданд. Дар навбати худ сармоядорон ва точирони он мамлакатҳо бозорҳои Англияро аз махсулоти кишоварзй таъмин карда, аз он чо молҳои саноатии нисбат ба мамлакатҳои худ арзонтару баландсифаттарро харида мебурданд ва бо ин рох даромади калон мегирифтанд.

Конвертори Бессмер

Англия – "устохонаи чаҳон". Дар солҳои 50-60-уми асри XIX Англия ба "устохонаи чаҳон" табдил ёфт. Дар ин мамлакат роҳи оҳан бар дигар намудҳои нақлиёт голиб баромад, киштиҳои бугӣ киштиҳои бодбондорро аз истифода танг карда баровардand. Дар натиҷаи ин аз як ҷо ба ҷои дигар бурдани борҳо тезтар ва арзонтар гардид. Дар Англия ин навгонӣ ба ривочу равнақи тичорату соҳибкорӣ кӯмак расонид.

Солҳои 1857 ва 1866 иқтисодиёти Англияро бӯҳрони барзиёдистеҳсолкунӣ фаро гирифт, вале он дар ин мамлакат тамоюли рӯ ба тараққии пуравҷи сармоядориро бозгошта натавонист. Барои исботи ин хулоса чанд мисол меорем. Дар охири солҳои 60-ум дар Англия истеҳсоли ангишт нисбат ба Германия 5 маротиба ва нисбат ба ИМА 4 баробар афзуд. Он нисфи ҷӯяни дар ҷаҳон истеҳсол кардамешудагиро истеҳсол мекард. Муваффақияти Англия махсусан дар саноати бофандагӣ беназир буд. Солҳои 60-ум вай дар саноати худ нахи пахтаро баробари ҷамъи ҳамаи мамлакатҳои ҷаҳон истифода мекард.

Соли 1850 дар корхонаҳои бофандагии Англия 21 млн дуки механикӣ истифода бурда мешуд. Соли 1870 бошад, он ба 35 млн адад расид. Иқтидори ҳаракатдиҳандаҳои дарунсӯзи дар саноат ва нақлиёт маъмулбуда дар соли 1870 ба 4,5 млн қуввати асп расид. Дар ин соҳа Англия аз Германия 1,5 баробар ва аз Фаронса 2 баробар пеш гузашт.

Сохти сиёсии Англия. Дар солҳои 50 – 60-уми асри XIX Англия на танҳо дар саноат ва тичорат бо суръат пеш рафт. Балки дар тарзи идоракунии давлат низ дигаргуниҳои чиддӣ ба амал омаданд. Дар ин давра дар Англия ҳукмронии сиёсии буржуазияи саноатӣ муқаррар гардид. Сохти парламентии идоракунии Англия мустаҳкам шуд. Ҳанӯз соли 1832 палатаи ҷамоаҳо ташкил ёфта буд. Дар солҳои 50 – 60-ум ин палата палатаи лордҳоро фишор дода, ба неруи дуюмдарача табдил дод. Ин кор таъсири сиёсии ҳокимияти маликаро хеле паст фаровард. Малика Виктория (1837 – 1901) ва ҳамсари ӯ шоҳзода Алберт Саксен-Кабургӣ ҳамеша ба корҳои парламент дахолат мекарданд. Онҳо мисли пештара ҳокимиятро ба нафъи ашрофони феодалӣ ва рӯҳониён истифода бурдани буданд. Вале дар шароити нав ин кор ба онҳо мушкил гардид. Дигар ба малика муяссар намешуд, ки ба татбиқи қонунҳои қабулкардаи парламенти мамлакат халал расонад.

Чум. Тоҷикистон. Нашр. ... Шӯъбаи ... Вазорати ... СРЕДНЯЯ ... 1051

Он вақт дар Англия ҳамагӣ 2 ҳизб мавҷуд буд – консерваторон (тори) ва либералҳо (виги). Аз соли 1832 сар карда дар мамлакат асосан либералҳо ҳукмронӣ мекарданд, вале онҳо қонунҳо ва урфу одатҳои асримиёнагиро бекор накарданд. Додхоҳҳо дар додгоҳҳои Англия мисли пештара мурофиаи додгоҳиро бо либоси мантия ва мӯйсари сунъӣ доир мекарданд. Донишгоҳҳои Оксфорд ва Кембриҷ сохти табақавию ашрофии идора ва таълимро нигоҳ медоштанд.

Дар ҳукмронии Англия ҳизбҳои консервативӣ ва либералӣ бо ҳамдигар рақобат мекарданд. Гоҳ яке ва гоҳ дигаре ба сари ҳокимият меомад. Ба либералҳо муяссар шуд, ки муддати дуру дароз консерваторонро аз ҳокимият дур кунанд. Дар зарфи солҳои 1846–1868 тариҳо ҳамагӣ 3 сол дар сари қудрат буданду халос (солҳои 1852, 1858 – 1859 ва 1867 – 1868). 17 соли дигари ин муддат либералҳо дар сари ҳокимият меистоданд. Онҳоро аксарияти гурӯҳҳои сиёсии ба тариҳо зидбуда дастгирӣ менамуданд, зеро тарзи ҳукмронии ин ҳизбро хуб меписандиданд.

Дар интихоботи парламентӣ ҳамон ҳизбе ғолиб мебаромад, ки ба ҷонибдории он зиёда аз нисфи интихобкунандагон овоз диҳанд. Ҳамон ҳизбе ғалаба карда метавонист, ки ба аксарияти омми халқ – соҳибкорон, сармоядорон, тоҷирон, кишоварзон ва зиёиён нафъ оварда тавонад. Сиёсати иқтисодии либералҳо ба тараққиёти саноату тиҷорат ва ба ҳаёти ҷамъиятии Англия бештар ворид шудани арзишҳои демократӣ шароити мусоид фароҳам меовард.

Ба империяи мустамликавӣ табдил ёфтани Англия. Англияи сармоядорӣ кайҳо ба сиёсати истилогаронаи фаъолона шурӯъ карда буд. Дар солҳои 50 – 60-уми асри XIX бошад, баъди дар Ҷанги Қрим шикаст хӯрдани Русия суръати ҷангҳои истилогаронаи Англия боз ҳам афзуд. Аз дарачаи баланди тараққиёти иқтисодиёт ва флот истифода бурда, ҳукумати Англия бо ҳар роҳ рақибони худро аз бозорҳои ҷаҳон фишор дода мебаровард. Сиёсати хориҷии Англияро манфиатҳои сармоядорон ва вазифаҳои истилогаронаи британӣ муайян мекарданд. Агар манфиати сармоядорони Англия талаб мекард, ки дар ягон давлат нерӯе дастгирӣ карда шавад, ҳукумат ба ин кор мусоидат мекард. Роҳбари ҳамонвақтаи либералҳо Палмерстон, ки сарвазири Англия ҳам шуда буд, боре иброз дошт: "Британия иттифоқчиёни доимӣ надорад. Он танҳо манфиатҳои доимӣ дорад". Ба ин нигоҳ накарда барои рӯпӯш кардани мақсадҳои аслии сиёсати хориҷии мамлакат дипломатҳои англис ҳамеша ва дар

ҳама чо дар бораи хохони сулҳ будани Британияи Кабир бардурўғ лоф мезаданд. Барои ба даст даровардани мустамликаҳо ва ё таҳти таъсири худ даровардани ин ва ё он давлат сиёсатмадорони англис аз ҳар гуна баҳона истифода мебурданд. Масалан, Англия дар Шарқи Наздик тарафи Туркияро бо он сабаб гирифт, ки гўё онро аз тачовузи Русияи подшоҳи дифъ мекарда бошад. Дар амал вай дар ин чо сиёсати истилогаронаи худро татбиқ намуда, Туркияи заифшударо вассали худ гардониданӣ буд.

Англия халқи мустамликаҳои худро бераҳмона истисмор мекард. Ин давлат дар миёнаҳои асри XIX мустамликаҳояшро ба манбаи ашёи хом ва бозори молфурўшӣ табдил дод. Соли 1860 Англия дар Ҳиндустон нисбат ба тамоми давлатҳои Европа ва ИМА 2 маротиба зиёдтар газвор фурўхтааст. Дар худи ҳамин давра ҳаҷми молхое, ки аз Англия барои фурўш ба мамлакатҳои Шарқи Дур (Чин, Ҷопон, Корея ва г.) бурдааст, нисбат ба молҳое, ки дар мамлакатҳои Европа фурўхта буд, якуним баробар зиёд аст. Аз се як хиссаи тичорати хоричии Англия ба мустамликаҳо рост меомад.

Чунин тичорат ба хазинаи Англия ҳар сол садҳо миллион фунт-стерлинг даромад меовард. Соҳибкорони англис аз мустамликаҳо сарватҳои афсонавӣ ғун мекарданд. Ҳамаи ин Англияро водор мекард, ки сиёсати истилогаронаи хоричии худро давом бидиҳад. Масоҳати мустамликаҳои Англия қаламрави бузургро ташкил мекард. Аҳолии онҳо зиёда аз 200 миллион нафарро ташкил медод.

Дар солҳои 1856 – 1858 Англия, Фаронса ва Русия аз мушкилиҳои сулолаи Син истифода бурда (шўриши тайпинҳо ба амал омада буд), ба гардани Чин Созишномаи сулҳи Тянсзин (соли 1858)-ро бор карданд. Мувофиқи он Чин мачбур шуд, ки бандарҳои худро барои тичорати хоричӣ кушояд ва ба хориҷиён иҷозат диҳад, ки ба дохили мамлакат даромада, молҳои худро бе пардохти боч фурўшанд. Ғайр аз ин, Чин боял ба голибон товони чанг ҳам медод. Соли 1860 Англия бо ҳамроҳии Фаронса ба Чин тачовузи нав ташкил карда, шаҳри Пекинро ишғол намуда, касрҳои императорро горат ва бомбаборон кард. Бо ин роҳ онҳо Чинро мачбур карданд, ки ба шартномаи сулҳи боз ҳам асоратовартар имзо гузорад.

Дар солҳои 50-ум Англия ва ИМА ба дўши Ҷопон низ шартномаи асоратоварро бор карданд. Дар солҳои 1856 – 1857 Англия бар зидди Эрон чанг карда, ба гардани ин давлат ҳам шартномаи беадолати сулҳро бор кард. Соли 1849 бошад, шўриши сикххоро

дар музофоти Панчоби Ҳиндустон пахш карда, истилои ин давлатро ба охир расонид. Дар натиҷаи ин мамлакати бузурги дорои 170–190 миллион нафар аҳолӣ дошта ба ихтиёри ширкати бузурги Вест-Индия гузашт.

Дар охири солҳои 60-ум Англия бар зидди Ҳабашистон ҷангида, онро тобеи худ гардонид. Дар солҳои 50–60-уми асри XIX Англия дар минтақаҳои дигари кураи замин низ сиёсати забткоронаи худро давом дод. Ҳамин тариқ, Британияи Кабир ба империяи бузурги мустамликавӣ табдил ёфт.

Ҳаракати иҷтимоӣ. Дар натиҷаи тараққиёти саноати фабрикӣ ва дар онҳо ба таври васеъ истифода бурда шудани мошинҳо меҳнат шиддатноку пурмаҳсултар гардид. Бо ҳамин роҳ соҳибкорон қусури то 10 соат кам кардани рӯзи кориро бароварданд. Муҳоҷират аз Англия ба ИМА, Канада ва Австралия дар солҳои 50-ум ва 60-ум ниҳоят зиёд шуд. Танҳо солҳои 1852 – 1868 Англияро зиёда аз 3 миллион нафар одамон тарк карданд. Барои ҳамин дар саноат қувваи коргарӣ намерасид. Аз ин сабаб музди меҳнати коргарон афзуда, ба пастшавии ҳаракати чартистӣ оварда расонид. Ин ҳолат дар навбати худ обрӯю эътибори буржуазияро дар байни меҳнаткашон зиёд кард.

Ҳаракати коргарӣ асосан моҳияти иқтисодӣ дошт. Коргарон тез-тез корпартоӣ мекарданд, то ки соҳибкорон музди меҳнати онҳоро зиёд кунанд. Авҷи баланди ҳаракати корпартоӣ ба солҳои 1857–1860 рост омад. Аксарияти корпартоиҳо дар он давра барои коргарон бомуваффақият анҷом меёфтанд. Соҳибкорон тавассути гузаштқуниҳои худ ба коргарон ва табақаҳои дигари меҳнаткашон исбот намуданд, ки дар байни табақаҳои иҷтимоӣ муросо мумкин аст.

Иттифоқҳои касабаро дар Англия "тред-юнионҳо" меномиданд. Дар аввали солҳои 50-ум тред-юнионҳо дар мавқеи аз корпартоӣ даст кашидан ва бо соҳибкорон бо роҳи "дипломатияи саноатӣ" ҳал кардани мухолифатҳои меҳнатӣ буданд.

Солҳои 60-ум дар Англия то 1600 тред-юнионҳо мавҷуд буданд. Онҳо олоти ҳуби ҳимояи манфиатҳои аъзоёни он гардиданд.

Хазинаи тред-юнионҳо сол то сол аз маблағ пуртар мешуд. Дорои маблағи калон будан ва ба соҳибкорон гуфтушунид карда тавонистан аз кормандони иттифоқҳои касаба донишҳои баландро тақозо мекард. Котибҳои интихобии пештара, ки бепул кор мекарданд, охиста-оҳиста бо кормандони маошхӯри баландмаълумоти касабавӣ иваз карда шуданд.

МАЪХАЗ ВА САНАДХО

1. ДАР БОРАИ РУШДИ МУСТАМЛИКАҲОИ МУҲОҶИРИНИ БРИТАНӢ (ИҚТИБОСҲО)

Баъди аз даст додани мустамликаҳои америкой Англия забткунии мустамликаҳоро дар дигар қисмҳои чаҳон огоз кард... Ҳамин тариқ, вай аз голландиҳо Сейлон (дар соли 1796), Гвиана (дар соли 1803) ва Димогаи Умед (дар соли 1806)-ро ба даст даровард, айнан ҳамин тавр Тринидади Испания ишғол карда шуд (дар соли 1807), ҷазираи Маврикия (дар соли 1810) ва ҷазираҳои дигари Вест-Индияро Англия аз Фаронса кашида гирифт. Англия ҳукмронии худро дар соҳилҳои гарбии Африка ва Ҳиндустон ҳам таъмин намуд. Ғайр аз ин дар Австралия ва Канада мустамликакунии типи тамоман дигар ҷорӣ гардид. Ҳамин тариқ, дар паҳнкунии мустамликагардонии англисй мо чор самти асосиро мебинем, аниктараш: 1) дар Вест-Индия; 2) дар Канада; 3) дар Австралия; ва 4) дар Африка.

Вест-Индия. Дар ин мустамликаҳо манфиати асосии Англия мутамарказонида шуд. Онҳо дар як муддати кӯтоҳ сарчашмаи афзоиши босуръати бойгарӣ гардиданд ва дар охири садсолаи гузашта (асри XVIII) тичорати вестиндӣ дар доираҳои бозоргонии Лондон ва Бристон эътибори калон пайдо намуданд...

Мустамликаҳои австралиягӣ... Аз ҷиҳати хусусияти худ онҳо ба мустамликаҳои вестиндӣ монанд нестанд. Ин мустамликаҳо барои садҳо ҳазор муҳоҷирони англисй ватанҳои нав мебошанд, ки ба он тарафи укёнус барои ташкил кардани давлати нав ҳаракат кардаанд. Онҳо бо якчоягии Канада бештар аз дигар мустамликаҳои англисй бо маънои пурраи худ "Британияи Кабири Калон"-ро ташкил мекунанд, ки имрӯз дар бораи он ин қадар бисёр сухан мекунанд...

Канада. Хушбахтона Англия дар баробари аз даст додани сездаҳ мустамликаи америкой мулкҳои ба наздикӣ аз Фаронса зада гирифтаи худро аз даст надод. Нюфаундлен, Шотландияи Нав ва Брауншвейги Нав ба вай содиқ монданд, инчунин музофоти Квебек. ...Соли 1867 ҳамаи ин музофотҳо ба мулки ягона – Канада (доминиони Канада) муттаҳид карда шуданд... Ба ин мустамликаҳо ҳам, чун дар Австралия, мо муттасил кӯчида омадани муҳоҷирони англисиро мебинем, ки онҳо ҳам мақсади саноатӣ доранд...

Мулкҳои Африкавӣ. Қисми бештари мустамликаҳои англисй дар Африка натичаи забткуниҳо мебошанд. Англисҳо соли 1795 Каплендро забт карданд, баъд онро соли 1803 ба Голландия дода, соли 1806 баргардонида гирифтанд...

2. АЗ ҚОНУН ДАР БОРАИ ИСЛОҲОТИ СОЛИ 1867

2. Қарори мазкур ба Шотландия ва Ирландия марбут нест ва ҳам ба низоми мавчудаи интихоби аъзои парламент аз донишгоҳҳои Оксфорд ва Кембрич ягон зарра дахл надорад.

Қисми I. ҲУҚУҚИ ИНТИХОБОТ

3. Аз соли 1868 сар карда минбаъд ҳар як марди калонсол ҳуқук дорад ҳамчун интихобкунанда аз қайд гузарад ва баъди аз қайд гузаштан ба номзад ва ё номзадҳо ба парламент аз ҳавзаи интихоботи шаҳрии мазкур овоз бидиҳад, ба шарте ки ба талаботи зерин ҷавобгӯ бошад:

– агар ба балоғат расида (яъне 21-сола бошад. Шарҳи Т. З.) ва доғи судӣ надошта бошад;

– ба рӯйхати соҳибони хонаҳо ва иҷорагирандаҳои хонаҳои истиқоматӣ дохил карда шуда, ба фоидаи камбағалон андоз пардохта бошад...

– илова бар ин ягон нафар набояд ҳамчун интихобкунанда ба қайд гирифта шавад, агар ӯ танҳо иҷорагири бинои истиқоматӣ бошад.

4. Аз соли 1868 сар карда минбаъд ҳар як марди калонсол ҳуқуқ дорад ҳамчун интихобкунанда аз қайд гузарад ва ҳамчун шахси аз қайд гузашта ба номзад ва ё номзадҳо аз ҳавзаи интихоботии шаҳрии мазкур овоз бидиҳад, ба шарте ки ӯ ба талаботи зерин ҷавобгӯ бошад:

– агар ба балоғат расида ва доғи судӣ надошта бошад;

– агар дар ҳамин ҳавзаи интихоботӣ дар давоми сол – пеш аз рӯзи охирини июл бо даромади солонаи 10 фунт-стерлинг ва зиёда аз ин дар манзиле иҷоранишин аст...

Қисми II. ТАҚСИМОТИ ҶОЙҲО

17. Минбаъд ҳамаи ҳавзаҳои интихоботии аҳолиашон камтар аз 10 ҳазор нафар аз рӯи баҳисобгирии соли 1861 танҳо якнафарӣ узви парламентро интихоб мекунанд...

18. Минбаъд дар шаҳри Манчестер ва ҳавзаҳои интихоботии Ливерпул, Бирмингем ва Лидс мувофиқан 3-нафарӣ аъзои парламентро интихоб менамоянд.

19. Дар ҳамаи парламентҳои оянда як намоянда аз Донишгоҳи Лондон интихоб карда мешавад...

САНАҲОИ МУҲИМ

1832 — ташкилёбии палатаи ҷамоаҳо

1837-1901 — солҳои ҳаёти малика Виктория

1859-1867 — солҳои ҳукмронии ҳизби либералҳо

1857, 1866 — солҳои бӯҳрони иқтисодии барзиёдистеҳсолкунӣ дар Англия

1856-1857 — ҷанги Англия бар зидди Эрон

1858 — аз тарафи Англия, Фаронса ва Русия бо Чин бастани Созишномаи асоратовари Тянсзин.

1860 — тақвозии Англия ва Фаронса бар зидди Чин.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Чаро дар Англия солҳои 50-ум ва 60-ум асри XIX саноат ва тиҷорат тараққӣ карданд? **2.** Исбот кунед, ки солҳои 50-ум ва 60-уми асри XIX Англия ба "устохонаи ҷаҳон" табдил ёфт. **3.** Сохти давлатии Англияро шарҳ диҳед. **4.** Он вақт дар Англия кадом ҳизбҳо фаъолият мекарданд? **5.** Сиёсати хориҷии Англия дар

солҳои 50-ум ва 60-уми асри XIX ба кадом мақсадҳо хизмат мекард? **6.** Англия чӣ тавр ба империяи мустамликавӣ табдил ёфт? **7.** Аз ҳуҷҷати якуми мавзӯъ дар бораи самтҳои мустамликазабткунии Англия маълумот диҳед. Гуед, ки он дар кучо, кай ва кадом мамлакатҳоро ба даст даровард. **8.** Оё шумо дар бораи ширкати "Вест-Индия" маълумот дода метавонед? **9.** Дар бораи ҳаракати иҷтимоии Англияи солҳои 50-ум ва 60-уми асри XIX далелҳо биёред. **10.** Ҳуҷҷати 2-юмро мутолиа карда, оиди ислоҳоти соли 1867-и Англия фикри худро баён кунед. **11.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

§ 4-5. АНГЛИЯ ДАР ОХИРИ АСРИ XIX – АВВАЛИ АСРИ XX

Мавқеи аввалро дар саноат аз даст додани Англия. Солҳои 50-ум ва 60-уми асри XIX Англия давлати аз ҳама калонтарини саноатии ҷаҳон буд. Маҳз дар он ҷо аввалин шуда табаддулоти саноатӣ оғоз ёфт. Мошинҳои сермаҳсули англисӣ меҳнати ҳазорон одамонро сабук мекарданд. Фабрика ва заводҳои аввалин ҳам дар Англия сохта шуданд. Баъди Англия табаддулоти саноатӣ дар мамлакатҳои дигари тараққикардаи ҷаҳон ба амал омадан гирифт.

ИМА ва Германия дар даҳсолаҳои охири асри XIX оҳиста-оҳиста ва бемайлон дар истеҳсоли маҳсулоти маъданӣ, химиявӣ ва электротехникӣ аз "муаллими худ" – Англия пеш гузаштанд. Ҳиссаи ҷаҳонии Англия дар истеҳсолоти саноатӣ муттасил кам мешуд.

Болғаи бугӣ

Дар солҳои 60-ум Англия нисфи чӯяни чаҳониро истеҳсол мекард, вале соли 1890 ҳамагӣ 28,7 фоиз ва соли 1913 13,2 фоизи онро истеҳсол мекардагӣ шуд. Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти дигари саноатӣ ва инчунин кишоварзӣ низ паст шудан гирифт. Ба ин ҳолат бӯҳрони иқтисодие, ки Англияро аз оғози солҳои 70-ум то аввали солҳои 90-ум фаро гирифта буд, низ сабаб шуд. Таҷҳизоти техникии корхонаҳои саноатии Англия кӯҳна шуд. Мамлакатҳои дигар бошанд, аз сабаби он ки тараққиёти саноатии онҳо дертар оғоз ёфта буд, имконият доштанд, ки дар истеҳсолот таҷҳизоти ҳозиразамони нисбат ба Англия сермаҳсултарро ба кор баранд. Аз сабаби ҷангҳои дуру дарози истилогаронааш Англия мачбур шуд, ки бештар барои зарурати ҷанг маҳсулот барорад. Чунин давлат дер ё зуд дар рақобат бо давлатҳои дигар шикаст мехӯрад. Ҳамин тавр ҳам шуд.

Дар охирҳои асри XIX – аввали асри XX мақоми "устохонаи чаҳон" аз Англия ба ИМА ва Германия гузашт. Ин давлатҳо дар чаҳон мувофиқан ба ҷойҳои якуму дуюм баромада, Англияро ба ҷои сеюм фаровардand.

Дар Англия ҳукмрон гардидани олигархияи молиявӣ. Бӯҳрони иқтисодии охири асри XIX ба рафти тараққиёти Англия таъсир расонид. Дар он ҷо марказонидани сармоя ба амал омад. Иттиҳодияҳои аввалини инҳисорӣ дар саноати химия, собунпазӣ, калобаресӣ, истеҳсоли тамоку ва ғайра ташкил ёфтанд. Дохилшавии Англия ба давраи империализм ба пурзӯршавии ширкатҳои инҳисорӣ сабаб шуд. Ин раванд дар фаъолияти банкҳо бештар дида мешуд. Дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳонӣ 12 банки англисӣ то 70 фоизи сармояи банкиро дар ихтиёри худ нигоҳ медоштанд. Маҳз онҳо дар иқтисодиёт ва молияи мамлакат мақоми фармонфарморо соҳиб буданд.

Дар саноат ҳам иттиҳодияҳои гуногуни инҳисорӣ ба вуҷуд меомаданд. Яке аз хусусиятҳои сармоядории инҳисории англисӣ аз он иборат буд, ки дар саноати сабук нисбат ба саноати вазнин ширкатҳои инҳисорӣ зиёдтар буданд. Ширкати "Каутс" дар соҳаи истеҳсоли калоба инҳисор шуда буд, ширкати "Дорнан-Лонг" дар соҳаи истеҳсоли киштӣ, ширкати "Армстронг – Уитворс" бошад, дар истеҳсоли лавозимоти ҳарбӣ ҳукмрон буд.

Баъзе инҳисорҳо дар мустамликаҳо барои истеҳсол кардани ашёи хом махсус гардонида шуда буданд. Дар ҳамин қатор яке аз инҳисорҳои калонтарини Англия "Ширкати Африкаи Ҷанубӣ"

меистод. Он ба истеҳсоли тиллои заминҳои нопайдоканори Африкаи Ҷанубӣ машғул буд. Сармоядорони англис сарвати худро асосан дар банкҳо нигоҳ медоштанд. Ин ҳолат имконият намедод, ки саноати мамлакат бо суръати тез тараққӣ кунад.

Ягон давлати дигари ҷаҳон мисли Англия дар ихтиёри банкҳо ин қадар пули зиёд надошт. Соҳибкорони англис сармояи худро бештар ба мустамликаҳо мебаровардаанд. Баровардани сармоя ба мамлакатҳои дигари Европа, ИМА ва Америкаи Лотинӣ дар ҷои дуюм меистод.

Дар охирҳои асри XIX – аввали асри XX якшавии сармояи саноатӣ ва сармояи банкии Англия ба амал омад. Дар натиҷа дар мамлакат олигархияи молиявӣ ҳукмрон гардид.

Системаи сиёсии Англия дар охири асри XIX – аввали асри XX. Сохти сиёсии Англия дар рафти инқилоби буржуазӣ ва баъди он дар асрҳои XVII–XVIII ба вуҷуд омада, дар охирҳои асри XIX – аввали асри XX такмил ёфтааст. Англияи охири асри XIX – аввали асри XX давлати мутлақияти парламентӣ гардид. Ҳокимияти мутлақаи шоҳӣ (ё худ малика) тавассути конститутсия ва парламент маҳдуд карда шуд. Ин вақт мисли асрҳои миёна шоҳ дар мамлакат мақоми баланд надошт. Кабинети вазирон тамоми корҳои амрдиҳию ичроияро дар ихтиёри худ дошт.

Дар нимаи дуюми асри XIX дар Англия системаи дуҳизбии ҳокимият ба ҳукми анъана даромад. Либералҳо (виги) ва консерваторҳо (тори) мисли пештара бо навбат (кадомашро, ки интихобкунандагон интихоб кунанд) ба сари ҳокимият меомаданд. Системаи дуҳизбӣ манфиати аксарияти аҳолии мамлакатро ифода мекард.

Вақте ки яке аз ин ҳизбҳо дар сари ҳокимият мешуд, ҳизби дигари дар оппозитсиямонда ба фаъолияти ҳизби ҳукмрон назорат мекард. Барои сиёсати давлатии гӯё нодуруставш ҳизби оппозитсионӣ ҳизби ҳукмронро ба зери танқиди сахт мегирифт. Дар баробари ин вай ба интихобкунандагон ваъдаҳои бисёр медод, ки агар дар сари ҳокимият мебуд, дар сиёсати дохилию хориҷӣ чӣ тавр рафтор мекард. Вакилони ҳизби оппозитсионӣ барои ин мақсад минбари парламентро ҳам самаранок истифода мебурданд. Бо ҳамин роҳ ҳизби оппозитсионӣ то интихоботи оянда диққати интихобкунандагонро ба тарафи худ мекашид. Дар интихоботи парламентӣ кадом ҳизбе, ки голиб мебаромад, кабинети вазиронро ташкил мекард ва намояндаи он сарвазир

таъйин карда мешуд. Ҳамин тариқ, аз соли 1868 сар карда то саршавии Ҷанги якуми ҷаҳонӣ ҳамдигарро иваз намуда, намояндагони ин ҳизбҳо – гох Гладстону Дизраелӣ ва гох Чемберлену Солсбери ба ҳукумати Англия роҳбарӣ кардаанд. Яке ба захматкашон гузашт мекард, дигараш ба инҳисорҳо, яке дар сиёсати хориҷӣ муваффақият ба даст медароваранд дигараш дар сиёсати дохилӣ. Баъзан ҳукмронии ин ва ё он ҳизби сиёсӣ дар ҳамаи ин самтҳо бомуваффақият ҳам сурат мегирифт. Дар ин мавриди интихобкунандагон ҳамон ҳукумат, дурустараш ҳамон ҳизби ҳукмронро аз нав интихоб менамуданд.

Системаи дуҳизбӣ моҳияти системаи демократии Англияи онвактаро ифода мекард.

Моҳияти империализми англис. Кабинети Гладстон, ки соли 1868 ба сари ҳокимият омад, ба сиёсати дохилӣ бештар аҳамият дод. Аз он чумла, он дар интихобот ба парламент овоздиҳии пинҳонии интихобкунандагонро чорӣ намуд, тред-юнионҳоро конунӣ гардонид. Ин ҳукумат ислоҳоти додгоҳиро ба амал бароварда, хариду фурӯши мансабҳои харбиро манъ кард, барои хизматчиёни давлатӣ имтиҳон чорӣ намуд. Ин қонунҳо хуб буданд. Вале қонун дар бораи дар назди корхонаҳо манъ карда шудани ташкили гирдихамоихо зидди механаткашон буд. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки дар интихоботи соли 1876 ҳизби либералӣ шикаст хӯрд. Солҳои 1876 – 1880 ба кабинети вазирон консерватор Дизраелӣ роҳбарӣ кард.

Консерваторҳо бештар ба сиёсати истилогаронаи хориҷӣ машғул шуданд. Дизраелӣ боре изҳор карда буд, ки Англия "аз ислоҳот монда шудааст". Барои ҳамин вай бояд "дам гирад".

Соли 1875 Дизраелӣ бо ҳилаю найранг аз ҳидеви Миср саҳмияҳои зиёди Канали Суетсро харида гирифта, Англияро шарики сохтмони ин канал гардонид. Соли 1876 Дизраелӣ малика Викторияро "Императорбонуи Ҳиндустон" эълон кард. Малика бошад, барои дар мустамликазабткунии Англия корнамой кардан ба Дизраелӣ унвонҳои фахрии граф Биконсфилд ва лордро тӯҳфа кард.

Кабинети консерваторҳо дар Шарқи Наздику Миёна ва дар Африкаи Ҷанубӣ сиёсати истилогаронаро пеш гирифт. Дар сиёсати шарқии худ империализми Англия бо Туркияи феодалӣ такя мекард. Туркия барои вай ҳам бозори кулайи молфурӯшию сармоягузорӣ ва ҳам барои давом додани истилои Балкану

Шарки Наздик такягохи боэътимод буд. Соли 1878 Англия ба ивази дастгирии Туркия дар ҷанги солҳои 1877 – 1878 бар зидди Русия аз Туркия ҷазираи Кипрро гасб кард.

Англия нисбати Эрону Афғонистон ҳам сиёсати заботкоронаро пеш гирифт. Дизраелӣ баҳона кард, ки гӯё Англия ин мамлакатҳоро аз тобеияти Русия наҷот медода бошад.

Соли 1879 Англия бо "ташрифи махсус" ба Афғонистон дастаи калони ҳарбӣ фиристод, лекин афғонҳо онро ба ҳоки давлати худ дохил шудан намонданд. Ин амал барои бар зидди Афғонистони соҳибихтиёр сар кардани амалиётҳои харбии Англия баҳона шуд. Ба Англия муяссар шуд, ки муваққатан дар ин ҷо ба муваффақият ноил шавад. Афғонистон ба Англия тобеъ шуд.

Империализми Англия дар охирҳои асри XIX – аввали асри XX ҳам сиёсати истилогаронаи худро идома дод. Лекин акнун ин сиёсат дигар ба он вобастагӣ надошт, ки ҳокимияти сиёсӣ дар дасти консерваторҳо аст ва ё дар дасти либералҳо. Дар ин давра Англия ба империяи бузурги мустамликавӣ табдил ёфт. Аз ин рӯ, империализми англис мустамликавӣ буд.

Ҷанги Англия бо Бурҳо. Дар баробари соли 1898 ишғол кардани Миср ва Судони Шарқӣ ва аз он ҷо фишор дода баровардани сипоҳи Фаронса империализми англис аз нав ба истилои Африка даст зад. Вақте ки дар Трансваал конҳои тилло ёфт шуданд, соҳибкорони англис истилои онҳоро тезонданд. Онҳо Трансваалро забт намуда, ба истеҳсоли тиллои он шурӯъ намуданд. Бурҳо, ки аслан зурётҳои голландиҳои дар асри XVII дар Африка сокиншуда буданд, ба истилогарихои англисҳо дар Африкаи Ҷанубӣ мукобилияти сахт нишон доданд. Моҳи октябри соли 1899 Англия ба Ҷумҳурии Дарёи Норинҷӣ ва Трансваал ҳуҷум кард. Бо ҳамин ҷанги Англияю Бурҳо оғоз ёфт. Бурҳо бар зидди империалистони англис шуҷоатмандона мукобилият нишон медоданд. Ин ҷанг зиёда аз ду сол давом кард. Дар ҷанги зидди Англия аҳолии мукимии ин ҷо – сиёҳпӯстон бурҳоро дастгирӣ накарданд, чунки бурҳо нисбати онҳо муносибати душманона доштанд. Оҳиста-оҳиста бурҳо дар ҷанг шикаст хӯрданд ва соли 1902 маҷбур шуданд, ки ба Созишномаи сулҳ бо Англия имзо гузоранд. Мувофиқи он Трансваал ва Ҷумҳурии Дарёи Норинҷӣ ба мулкҳои англисӣ табдил ёфтанд. Дар баробари ин Англия ўҳдадор шуд, ки ба ин давлатҳо истиқлолият медиҳад. Соли 1910 Трансваал ва Ҷумҳурии Дарёи

Норинчӣ бо ҳамроҳии мулкҳои дигари англисии Африкаи Ҷанубӣ – Кап ва Натал дар федератсия муттаҳид карда шуда, "Иттифоқи Африкаи Ҷанубӣ" номгузорӣ шуданд. Баъд Англия ин иттифокро ба доминиони худ табдил дод.

Дар Африкаи Ҷанубӣ ҳам империализми Англия супориши сармоядоронро иҷро кард. Марзҳои империя аз ҳисоби давлатҳои ин қитъа боз ҳам васеътар карда шуданд. Истилогариҳои империализми Англия бо ҷангҳои вай дар Африка ба охир нарасиданд.

Ҳаракати касабавӣ. Ташкилёбии ҳизби лейбористӣ. Дар муборизаи худ меҳнаткашони англис воситаи хуб доштанд. Тавассути тред-юнионҳо ба мошинсозҳо муяссар шуд, ки дарозии ҳафтаи кориро то ба 54 соат кам кунанд. Тред-юнионҳо тавонистанд, ки дар интихоботи соли 1874 ду номзади худро ба вакилии парламент гузаронанд.

Дар солҳои 80-ум бӯҳрони иқтисодии пурзӯре ба амал омад. Натиҷаи ҳамин буд, ки моҳи феврали соли 1886 дар Лондон ва дар шаҳрҳои дигари мамлакат гирдиҳамоиҳои оммавӣ барпо гардиданд. Соли 1887 гирдиҳамоиҳои аҳли заҳмат боз ҳам вусъат ёфтанд.

13 ноябри соли 1887 барои пароканда кардани гирдиҳамоие, ки дар майдони Трафалгари Лондон барпо шуда буд, политсия ба кор бурда шуд. Соли 1889 киштисозҳо ва коргарони заводҳои газ корпартой карданд. Ба онҳо муяссар шуд, ки ба ичрои баъзе талабҳои худ ноил шаванд. Соҳибкорон рӯзи кории газистеҳсолкунандагонро то ба 8 соат кам карданд. Коргарон дар ин солҳо чандин созмонҳои худро ташкил намуданд, ба монанди "Лигаи намояндагии коргарӣ", "Кумитаи кооперативии миллӣ" ва "Тред-юнионҳо". Онҳо баҳри ҳифзи ҳуқуқҳои коргарон фаъолият мекарданд.

Дар аввали асри XX аҳволи ичтимоии коргарон ва табақаҳои дигари меҳнаткашон бадтар шуд. Аз соли 1890 то соли 1912 нархи наво муттасил баланд мешуд. Қурби фунт-стерлинг то ба 19 фоиз поён фаромад. Аҳволи коргаронро бекорӣ боз ҳам вазнинтар кард. Дар байни коргарони баландихтисос бекорон 4,9 фоизро ташкил мекарданд.

Барои паст гардидани шиддати ҳаракати корпартой сармоядорон ҳаракат мекарданд, ки чораҳои таъсирбахш ёбанд. Чунин лаҳза барои онҳо фаро расид. Дар Уэлси Ҷанубӣ ширкати роҳи оҳан тавассути додгоҳ аз тред-юнионҳо талаб кард, ки зарари

аз корпартоии коргарон дидаи ширкатро ҷуброн кунанд. Додгоҳ талаби ин ширкатро қонеъ гардонид. Тред-юнионҳо ба парламент мурочиат карданд, вале дар он ҷо ҳам масъала ба фоидаи соҳибони ширкати роҳи оҳан ҳал гардид. Хазинаи иттифоқҳои касаба холӣ шуд. Минбаъд бар зидди соҳибкорон тавассути тред-юнионҳо мубориза бурдан амри маҳол шуд, чунки баъди ҳар корпартоӣ соҳибкорон аз онҳо ҷарима меpӯёниданд.

Соли 1900 конференсияи махсуси тред-юнионҳо қарор қабул кард, ки Кумитаи намояндагии коргарӣ ташкил карда шавад. Ба он тред-юнионҳо, ҳизби озоди коргарӣ, федератсияи сотсиал-демократӣ ва созмонҳои дигари меҳнаткашон дохил шуданд. Соли 1905 Кумита номи Ҳизби Лейбористиро гирифт. Ин ҳизб дар байни меҳнаткашон бо тезӣ обрӯи калон пайдо кард. Натиҷаи ҳамин буд, ки дар интихоботи соли 1906 ба ин ҳизб муяссар шуд, ки 29 номзади худро соҳиби ваколатномаҳои вакилии парламент гардонад. Бо ҳамин фаъолияти ҳизби нави сиёсии Англия сар шуд. Акнун дар Англия барои ҳокимияти давлатӣ се ҳизби сиёсӣ мубориза мебурд – ҳизби консерваторӣ, ҳизби либералӣ ва ҳизби лейбористӣ.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

1. ИСТЕҲСОЛИ ЧӮЯН, ПӮЛОД ВА АНГИШТ
(Ба ҳисоби млн. тонна)

СОЛҲО	ЧӮЯН	ПӮЛОД	АНГИШТ
1900	9,0	4,9	225
1905	9,6	5,8	236
1906	10,2	8,5	251
1910	10,0	6,4	264
1913	10,3	7,7	287

2. КОРКАРДИ ПАХТА
(Ба ҳисоби млн. сентнер)

Соли **1900 – 15,4**
Соли **1904 – 17,0**
Соли **1905 – 19,2**
Соли **1910 – 17,2**
Соли **1913 – 19,2**

3. ТИҶОРАТИ ХОРИҶӢ
(Бо ҳисоби млн. ф.-ст.)

СОЛҲО	СОДИРОТ	ВОРИДОТ
1900	291,2	459,9
1905	329,8	487,2
1910	430,4	574,5
1912	487,2	632,9

4. БА ХОРИҶА БАРОВАРДАНИ САРМОЯ
(Бо ҳисоби млн. ф.-ст.)

Соли **1900 – 21,5**
Соли **1905 – 97,6**
Соли **1910 – 207,1**

5. ВАЗЪИ ҚАШШОҚОНАИ ҶУМҲУРИЯҲОИ БУРҲО ДАР СОЛИ 1901

Аз хотирахои рохбари либералхои Англия Кэмпбел Баннерман дар бораи "усулхои вахшиёна"-и пешбурди чанг аз тарафи англисхо.

Тамоми махалхои хар ду мамлакати бурхо, гайр аз шахрхои кӯҳии саноатӣ, биёбони холии гамангезро мемонанд. Фермахо сӯзонида ва мамлакат горат карда шудааст. Рамахои чорвои калон за майда ё нест карда ва ё рабуда шудаанд, устохонахо вайрон, асбобу анчоми кишоварзй ва рӯзгор шикаста шудаанд. Ин кирдорро усули вахшй меномем...

6. АЗ ШАРТНОМАИ СУЛҲИ БАЙНИ БРИТАНИЯИ КАБИР ВА ҶУМҲУРИИ АФРИКАИ ҶАНУБӢ, ДАВЛАТИ ОЗОДИ НОРИНҶӢ, КИ ДАР ПРЕТОРИЯ 31 МАЙИ СОЛИ 1902 БАСТА ШУДААСТ

Моддаи 1. Нерӯхои сахроии бурхо бетаъхир силоххои худро ба замин мегузоранд, хамаи тӯпхо, милтикҳо ва лавозимоти харбиеро, ки дар қаламрави онҳо мавҷуданд, ё ки дар зери назорати очхо мебошанд, месупоранд ва аз хар гуна муковимат бар зидди хукумати аълохазрат шох Эдуарди VII даст кашида, ӯро хамчун хокими қонунии худ эътироф мекунанд.

Моддаи 2. Бурхои дар прериях (даштхо, шарҳи Т. З.), берун аз худудхои Трансваал ва мустамликаи Дарёи Норинчибуда ва хамаи бурҳои асири чанги мазкур баъди изхороти дахлдор ва қабули раъяти аълохазрат шох Эдуарди VII тадричан ба хонахояшон баргардонида мешаванд...

Моддаи 3. Бурхое, ки хамин тавр таслим мешаванд ва ё ки бармегарданд, аз озодии шахсй ва ё моликият махрум карда намешаванд...

Моддаи 7. Идораи харбй дар Трансваал ва дар мустамликаи Дарёи Норинчӣ бо фароҳам омадани имконият ба идораи шахрвандй иваз карда мешавад, муассисахои намояндагие таъсис карда мешаванд, ки ба сӯи худидоракунй мебаранд.

САНАҲОИ МУҲИМ

1875 — дар сохтмони Канали Суэтс соҳиби саҳмияҳо шудани Англия
1876-1880 — солҳои сарвазирии намояндаи ҳизби консервативӣ Дизраелӣ
1878 — Кипрро аз Туркия ғасб кардани Англия.
1868 — сарвазир таъйин шудани намояндаи ҳизби Лейбористӣ Гладстон
13.11.1887 — ҷавассути политсия пароканда кардани гирдиҳамоии меҳнаткашон дар майдони Трафелгари шаҳри Лондон.
1879 — "ташрифи махсус"-и дастаи калони ҳарбии Англия ба Афғонистон ва ном шудани он
1889 — корпартоии калони киштисозон ва заводҳои газ дар Англия
1890-1912 — болоравии нархи наво дар Англия.
1898 — Миср ва Судони Шарқиро забт кардани Англия
1899 — ба Ҷумҳурии Дарёи Норинҷӣ ҳучум кардани Англия
1900 — дар бораи ташкил додани Кумитаи Намояндагони Коргарӣ қарор қабул кардани конференсияи тред-юнионҳо
1902 — ба мулкҳои Англия табдил дода шудани Трансваал ва Ҷумҳурии Дарёи Норинҷӣ
1905 — Ҳизби Лейбористӣ ном гирифтани Кумитаи Намояндагони Коргарӣ
1910 — бо номи "Иттифоқи Африкаи Ҷанубӣ" дар як федератсия муттаҳид карда шудани Трансваал, Ҷумҳурии Дарёи Норинҷӣ, Кап ва Натал

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Бо кадом сабабҳо Англия дар охирҳои асри XIX дар саноат дар ҷаҳон мавқеи аввалро аз даст дод? **2.** Ба давраи империализм дохил шудани Англия чӣ тавр ба амал омад? **3.** Дар бораи фаъолияти ширкатҳои инҳисорӣ ва банкҳои Англия маълумот диҳед. **4.** Сохти давлатии Англияи нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX-ро шарҳ диҳед. **5.** Дар бораи системаи духизбии идоракунии индавраинаи Англия чиҳоро медонед? **6.** Дар бораи

чанги Англия бо бурҳо нақл кунед. Чаро сиёҳпӯстон дар мубориза бар зидди Англия бурҳоро дастгирӣ накарданд? **7.** Ҳаракати касабавӣ дар Англия охирҳои асри XIX – аввали асри XX чӣ хел сурат мегирифт? **8.** Ҳизби Лейбористии Англия кай ва чӣ тавр ташкил ёфт? **9.** Аз ҳуҷҷатҳои 1, 2, 3 ва 4 хулоса бароред, ки дар охирҳои асри XIX – аввали асри XX саноат ва молияи Англия дар кадом ҳолат қарор дошт? **10.** Ҳуҷҷатҳои 5 ва 6 дар бораи чӣ шаҳодат медиҳанд? **11.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

§ 6. МУТТАҲИДШАВИИ ИТАЛИЯ

Италия баъд аз инқилоби буржуазӣ. Баъди шикаст хӯрдани инқилоби буржуазӣ Италия мисли пештара пароканда мондан гирифт. Ҳокимияти Габбсбургҳо дар вилояти Ломбардияю Венетсия аз нав барқарор карда шуд. Таъсири Австрия ба Модену Парма ва Тоскана аз нав пурзӯр гардид. Бо ёрии Австрия мутлақиятҳои сарнагуншудаи сулолаи Габбсбургҳо боз ба ин чойҳо баргаштанд. Барои таъмини амнияташон ба пойтахтҳои онҳо сипоҳи Австрия даровард шуд. Дар Рим бошад, аз соли 1849 сар карда гарнизони Фаронса мустақар буд. Дар шоҳигарии ҳар ду Ситсилия "шоҳ-бомба" – Фердинанди II бар халқи худ бедодгариро давом медод. Ҳарчанд ӯ расман конститутсияро бекор накарда бошад ҳам, дар амал режими мутлақи террористиро аз нав барқарор кард. Баъди соли 1849 танҳо дар Пъемонт сохти конститутсионӣ боқӣ монд. Мардуми ин ҷо аз баъзе озодиҳои демократӣ истифода мебурданд. Шоҳ Виктор – Эммануили II шахси озодандешу демократмичоз буд. Ӯ ҳатто ба ватандӯстони аз дасти шоҳҳои дигар гурехта паноҳгоҳи сиёсӣ медод.

Сарфи назар аз мавҷудияти иртиҷои сиёсӣ дар Италия ҳаракати миллию озодихоҳӣ қатъ нагардид. Буржуазия ва аҳли меҳнат ба хӯчаинии ачнабиён дар Италияи Шимолӣ ва ҷойҳои дигари он оштинопазир буданд. Баъд аз инқилоб ва қатъ гардидани бӯҳрони иқтисодии солҳои 1847 – 1848 давраи болоравии нави иқтисодиёт оғоз ёфт. Он хусусан дар Пъемонт ба назар мерасид. Дар ин ҷо истеҳсолоти калони соҳибкорӣ ба вуҷуд меомад. Фабрикаю заводҳои нав сохта мешуданд. Сохтмони роҳи оҳан идома меёфт. То соли 1859 дар Италия аллакай 1700 километр роҳҳои оҳан сохта шуд. Аз он чумла, дар Пъемонт – 850

километр. Дар баробари болоравии саноат тичорат хам пеш мерафт. Бандари Генуя дар Бахри Миёназамин мавкеи худро аз нав барқарор кард. Ин хама буржуазияро барои озодии миллии Италия ба мубориза тела медод.

Дар роҳи муттаҳидшавӣ. Яке аз шахсони маъруфи буржуазияи Италия, ҷонибдори сохти парламентии идоракунии давлат Камилло Кавур (1810 – 1861) буд. Барои аз зери истилои Австрия озод кардани Италия ӯ ҷидду ҷаҳди зиёде кардааст. Соли 1852 баъд аз ишғол кардани мансаби сарвазирии Сардиния Камилло Кавур бо Англия ва Фаронса созишномаҳои тичоратие баст, ки дар натича дар Италия суръати табаддулоти саноатии огозёфта боз хам босуръаттар шуд.

Сиёсати иқтисодии Камилло Кавур барои бо тезӣ пахн гардидани тартиботи нави сармоядорӣ кӯмак расонид.

Дар сиёсати хоричӣ Кавур дар назди худ аввал мақсадҳои на онқадар калонро гузошт. Ӯ ният дошт, ки вилоятхои Ломбардияю Венетсия ва херсогиҳои Италияи Марказиро, ки дар онҳо Австрия хӯчаинӣ мекард, ба Пьемонт ҳамроҳ кунад. Вале Кавур ин корро "аз боло", бо роҳи ҳилаю найрангхои дипломатӣ ичро карданӣ буд.

Ватандӯстони дигари Италия хам мехостанд коре карда истилогаронро аз ватанашон пеш карда, онро муттаҳид созанд. Вале Фаронса ба ин кор бо ҳар роҳ халал мерасонид. Ф. Орсини ном ватандӯсти италиявӣ соли 1858 бар зидди императори Фаронса Наполеони III сӯиқасд кард, вале дастгир шуда, дар Гилотин қатл гардид.

Камилло Кавур роҳи дипломатиро хеле самаранок истифода бурд. Ба ӯ муяссар шуд, ки тобистони соли 1858 дар Пломбер бо Наполеони III пинҳонӣ мулокот намояд. Кавур ба императори Фаронса ваъда дод, ки агар ӯ дар мубоизаи Италия бар зидди Австрия ёрӣ расонад, пас тайёр аст Савойя ва Нитсаро ба Фаронса гузошт кунад.

Пеш аз саршавии ҷанг, моҳи марти соли 1859, Наполеони III пинҳонӣ бо Русия шартномаи дӯстӣ баст. Шоҳи Русия Александри II ба Наполеони III ваъда дод, ки дар ҷанги Фаронсаю Италия алайҳи Австрия мавқеи бетарафиро ишғол мекунад. Дар натичаи ин дар ҷанги оянда Австрия яккаю танҳо монд.

Огози ҷанги Италия бар зидди Австрия. Ҷанги зидди Австрия моҳи апрели соли 1859 огоз ёфт. Тобистони ҳамон сол лашкари Фаронса ва Сардиния ба сипоҳи Австрия шикаст дода,

Ломбардияро ба даст даровард. Ин ғалаба авҷи ҳаракати халқи инқилобиро дар Италия аз нав ба вуҷуд овард. Дар як қатор давлатҳои хурду калони он инқилоб ба амал омад. Инқилоб қариб ҳамаи мулкҳои Папаро ҳам фаро гирифт. Мардум талаб мекард, ки давлатҳои Италия дар давлати ягонаи миллӣ муттаҳид карда шаванд.

Бар зидди австриягиҳои бадкин на танҳо лашкари Пъемонт мубориза мебурд, балки оммаи халқ ҳам бар зидди онҳо бархост.

Дар Флоренсия (пойтахти Тоскана) шӯриш ба амал омад. Он герсоги маҳаллиро мачбур кард, ки ба Венетсия гурезад. Чунин вокеа дар Модена ва Парма ҳам ба амал омад.

Нокомиҳо дар роҳи муттаҳидкунӣ. Ба муборизаи зидди истилогарони австриягӣ Ҷузеппа Гарибалдӣ низ ҳамроҳ шуд. Ӯ бо дастаҳои худ ба лашкари Пъемонт дохил шуда, дар рутбаи генералӣ ба ихтиёриён фармондеҳӣ мекард. Ин иқдоми ватандӯстонаи Гарибалдӣ ба болоравии рӯҳияи инқилобии мардум сабабгор шуд. Ӯ бо ҳамроҳии баҳодурони худ ба Ломбардия зада даромад. Вайро аҳолии ин ҷо бо хурсандӣ бепоён пешвоз гирифт. Гарибалдӣ ба австриягиҳо шикаст дод.

Мардум боварии комил дошт, ки акнун ғалаба бар Австрия таъмин мегардад, вале Наполеони III Камилло Кавурро фиреб дод. Ӯ 11 августи соли 1859 бо императори Австрия Франс-Иосиф дар шаҳри Виллефранк вохӯрда, ғайричашмдошти италиявиҳо бо ӯ оштӣ шуд ва баъд бо Австрия Созишномаи сулҳро имзо кард. Мувофиқи ин созишнома ба Пъемонт танҳо Ломбардия гузашт, вилояти Венетсия дар ихтиёри Австрия монд. Ҳокимияти олӣ дар нимчазираи Апенин ба Виктор – Эммануили II нею ба дасти душмани муттаҳидшавии Италия – Папаи Рим Пийи IX супурда шуд. Ба Моден, Парма ва Тоскана Габбсбургҳои аз он чойҳо пеш кардашуда баргаштанд.

Ҷузеппа Гарибалдӣ

Чаро Наполеони III ин корро кард? Ӯ намехост, ки дар ҳавзаи Баҳри Миёназамин Италияи муттаҳид ҳукмрон гардад. Барои Фаронса Италияи пароканда фоиданоктар буд.

Шартҳои Созишномаи сулҳи Виллефранк қаҳру ғазаби халқи Италияро ба вучуд оварданд. Созиши императори Фаронса – Наполеони III бо Австрия ва бор кардани иродаи худ бар шоҳҳои Италия боварии мардумро ба ҳукумати Виктор – Эммануили II хеле паст кард.

Дасисаҳои Наполеони III, оҷизии шоҳҳои Италия ва хиёнати Папаи Рим Пийи IX муборизаи озодихоҳонаи халкро боз ҳам баландтар кард. Акнун муттаҳид кардани Италия "аз поён", яъне бо роҳи инқилобӣ ба амал омада метавонист.

Моҳи апрели соли 1860 дар Палермо шӯриш ба амал омад, вале лашкари шоҳ онро зуд пахш кард. Баъди ин демократи чумҳурияхоҳи Шимол Мадзини ва ҳамсафони ӯ қарор доданд, ки ба ҷанубиҳо ёрӣ расонанд.

Ҷузеппа Гарибалдӣ. Аз шаҳри Генуя, ки он дар шимоли Италия воқеъ аст, бо сардории Ҷузеппа Гарибалдӣ дар 2 киштии калон дастаи бузурги ихтиёриён, ки дар тан либоси сурх доштанд ва онҳоро "куртасурххо" меномиданд, ба ҷониби Ситсилия раҳсипор шуданд.

Дастаи Гарибалдӣ ба соҳили ҷазираи Ситсилия бомуваффакият лангар партофта, ба амалиётҳои ҳарбӣ шурӯъ кард. Ба дастаи ӯ гурӯҳ-гурӯҳ деҳқонони ҷазира дохил мешуданд. Дастаи "куртасурххо" дар муддати кӯтоҳтарин сершумору пурзӯр гардид. Ин имконият дод, ки дар наздикии Калатафимӣ ба лашкари бар зидди Гарибалдӣ равонкардаи шоҳ ғолиб бароянд. Ҷангҳои вазнин ҳангоми бадастдарории пойтахти ҷазира – шаҳри Палермо ба амал омаданд. Хушбахтона, ин дам шаҳриҳо шӯриш бардошта, ба тарафи Гарибалдӣ гузашта, ба ӯ барои тезтар ба даст даровардани шаҳр ёрӣ расониданд.

Гарибалдичиён ҳангоми ҷанг дар кӯчаҳои Палермо соли 1860

Моҳи августи соли 1860 "куртасурҳҳо" ба Калабрия ворид шуданд ва лашкаркашии афсонавии ҳаҳрамононаи худро ба Неапол огоз карданд. 7 сентябр Гарибалдӣ бо сипоҳи худ ботантана ба пойтахти шоҳигарии ҳар ду Ситсилия ворид гашт. Аз он ҷо шоҳ Франсиски II базӯр гурехта тавонист. Ба ин нигоҳ накарда нерӯҳои шоҳ ҳанӯз пурқувват буданд. Вале 1 октябри соли 1860 лашкари ҳалқӣ онро дар наздикии дарёи Волтурно торумор кард.

Ҷузеппа Гарибалдӣ дар рафти лашкаркашиаш имтиёзҳои зиёди дворянҳо, рӯҳониён ва андозҳои вазнини кишоварзонро бекор кард. Барои ин халқи оддӣ дар ҳама ҷо "куртасурҳҳо"-ро чун ёру бародарони худ пешвоз мегирифт.

Анҷомёбии муттаҳидшавии Италия. Заминдорони калон аз обрӯи беандоза бузурги Гарибалдӣ дар ташвиш монда буданд. Аз ҳамин сабаб онҳо барои ёрӣ ба Виктор – Эммануили II ва Камилло Кавур мурочиат карданд. Гарибалдӣ чораҳоеро амалӣ мекард, ки ба фоидаи аҳли заҳматкашон буданд. Барои ҳамин ҳам ба ӯ бар зидди ҳокимони мутлақи Италия муборизи бурдан кори осон буд.

Баъд аз озод кардани Ҷануб Гарибалдӣ ният дошт, ки ба тарафи Рим ҳаракат кунад. Виктор – Эммануили II ғалабаҳои Гарибалдиро барои мустаҳкам кардани ҳокимияти худ истифода бурданӣ буд. Ӯ мехост, ки ба вилояти Папа аз Гарибалдӣ пештар омада расад ва ташаббусро ба дасти худ бигирад. Ин масъала ва масъалаҳои дигарро Камилло Кавур ба сафири ба Турин фиристодаи Наполеони III муҳокима кард. Нақшаи забт кардани вилояти Папа ҳам мавриди муҳокима қарор гирифт. Аз ин бармеояд, ки огози муттаҳидшавии Италия "аз поён" императори Фаронсаро ҳам ба ташвиш овардааст.

Виктор – Эммануили II тамоми чораҳоро андешиданӣ буд, то ки мавҷи инқилоб ба Рим дохил нагардад.

1 октябри соли 1860 дастаи 20-ҳазорнафараи лашкари Пъемонт ба шоҳигарии Неапол даромад. Ӯро ашрофон бо хушнудӣ пешвоз гирифтанд, чунки аз Гарибалдӣ сахт тарсида буданд.

Гарибалдӣ мақсадҳои начиб дошт. Ӯ ба ғояҳои истиқлолияти миллӣ содиқ буд. Бинобар ин алайҳи лашкари Сардиния муқобилияте нишон надода, бе муборизаи ҳокимияти ин ҷоро ба шоҳ Виктор – Эммануили II супорид. Баъди ин

либералҳо барои бо Шимол муттаҳид сохтани Ҷануб раъйпурсӣ гузаронида, ба мақсадашон расиданд.

Акнун муттаҳид кардани Италия "аз поён" ба охир расид. Идомаи он "аз боло" сурат гирифт.

Баъди ба Шимол муттаҳид кардани Ҷануб Конститутсияи нави Италия чорӣ карда шуд, ки он ба конститутсияе, ки соли 1848 дар Пъемонт чорӣ карда шуда буд, монандӣ дошт. Дар Италия парламенти дупалатадор – сенат ва палатаи вакилон ташкил карда шуд. Вале интихобот ба парламент меъёри баланди молумулкӣ дошт. Барои ҳамин дар аввал танҳо 2,5 фоизи аҳолӣ ҳуқуқи интихоботӣ гирифту халос. Шоҳ монархи конституцсионӣ ва дини католикӣ дини давлатӣ эълон карда шуд.

Дар натичаи воқеаҳои солҳои 1859 – 1860 қариб аз нисф зиёди Италия дар як давлати сохташ мутлақияти конституцсионӣ муттаҳид шуд.

Муттаҳидшавии Италия дар солҳои 1859 – 1860 ҳанӯз ба охир нарасида буд. Дар вилояти Венетсия мисли пештара австриягиҳо хӯҷаин буданд. Дар Рим бошад, Папа Пийи IX ҳукмрон буд. Ӯро аз соли 1849 боз аскарони гарнизони Фаронса посбонӣ мекарданд. Муттаҳидшавии пурраи Италия "аз боло" дар зери роҳбарии Виктор – Эммануили II ба амал омад. Ӯ дар муддати дуру дароз – аз соли 1862 то тирамоҳи соли 1870 барои ин кор бар зидди душманони муттаҳидшавии Италия мубориза бурд ва ниҳоят баъд аз ишғол карда шудани "шаҳри абадӣ" – Рим муттаҳидкунии мамлакатро ба охир расонид. Италия бо ҳамин ба давлати муттаҳиди ягона табдил ёфт.

ҲУҶҶАТҲО

1. МАДЗИНӢ ДАР БОРАИ ЛАШКАРКАШӢ БА СИТСИЛИЯ (СОЛИ 1860)

...Ҷонибдорони ҳукумат корро аз таъназании "иқдоми беақлона"-и Гарибалдӣ огоз намуданд. Италиявиҳоро ба бефаъолиятӣ даъват менамуданд. Вақте ки дар бораи Калатафимӣ фаҳмиданд, ба ваҷл омаданд, лекин дастгирӣ накарданд; вақте ки дар бораи Палермо фаҳмиданд, усули ба ихтиёри худ даровардани ин ҳаракатро омӯхтанд... Мо бе ягон таъхир амал кардем, то ки Гарибалдӣ ва худиҳоро пурзӯр намоем... Мо барои ба Ситсилия равон кардан лавозимоти зиёди чангӣ, киштиҳо ва зиёда аз 20 ҳазор ихтиёриёнро ҷамъ кардем. Баъд Гарибалдӣ ва ҳамсафони кумитаҳои таъминотро ҳамчун саҳифаҳои нисбатан пуршарафтарини ду соли охир ба таърихи Италия дохил намудем. Аксариятро дар байни ин кумитаҳо одамони мо ташкил намуданд... дар байни ихтиёриён аксарияти одамон бо мо ҳамақида буданд. Онҳо дар майдони набард бо мамнуният бо Гарибалдӣ пайвастанд...

Ташаббус аз майдони император – шоҳҳо ба майдони ҳалқ ва миллат кӯчид ва онро танҳо бо роҳи чангҳои муттасил бозболтан мумкин буд.

Дар Италия мафтунишавӣ ба мутлақият, ба фикри ман, яке аз нишонаҳои аҷоиби замон мебошад. Аз як тараф, тамоми ҳалқ мутаассибона бовар кард, ки мутлақият робитаи ягонагист; аз тарафи дигар, шахси бузурги дорои обрӯи шоиста, аз рӯи ақоиди худ чумҳурихоҳе, ки бегуфтугӯ шахси бовиҷдон ва хайрхоҳ ҳисобида мешавад, кӯшиш ба харҷ медиҳад, ки ҳар як вачаби заминҳои Италияро пасиҳам барои шоҳе ба даст дарорад... Қисми беҳтарини чавонони чумҳурияхоҳ мубориза мебаранд, то ки пирӯз шаванд ва ё каҳрамонона ҳалок гарданд. Мо тайёрем, ки талафоти қимат дихем, то ки ба муттаҳидсозӣ ноил гардем...

...Аз ин шарҳи мухтасари далелҳо бармеояд..., ки муттаҳидсозии музофотҳои марказӣ, озодкунии заминҳои Ситсилия ва Неаполитания ба воситаи хуруҷи дурусти мамлакат ба даст оварда шуда буд ва тавассути одамоне, ки бо ҳукумат ягон робита надоштанд – ба воситаи Гарибалдӣ, ки ба ҳаракат ягонагӣ, шуурнокӣ, самт ва ташаббус бахшид... чумҳуриятхоҳон... сарфи назар аз тӯҳмат, таассуф ва ношукрӣ дар бораи бодобона ичро кардани хоҳиши аксарияти миллат ба ягонагии ватан ба қавли худ вафо карданд, то ки мутлақият аз парчами мукаддас дур нашавад...

2. МУРОҶИАТНОМАИ ГАРИБАЛДӢ БА СОКИНОНИ СИТСИЛИЯ

Ситсилиягиҳо! Ман ба ёрии шумо дастаи шерамардонро овардам... садои каҳрамононаи ситсилиягиҳо ба гӯшамон расид ва инак дар байни шумоем. Мо танҳо як чиз – озодии ватанро мехохем. Агар аз як гиребон сар барорем, кор осон мешавад. Аслиҳа ба даст гиред! Касе силоҳ ба даст нагирад, тарсончак аст, ё ҳоин! Аз нарасидани силоҳ натарсед! Барои шахси далер ҳар гуна силоҳ хуб аст. Шӯрохои шаҳрӣ дар ҳақи занон, кӯдакон ва мӯйсафедон гамхорӣ мекунанд. Ҳамин тавр силоҳ ба даст гиред! Бигузор Ситсилия боз як бори дигар ба оламиён намоиш диҳад, ки чӣ сон халқи шуҷоъ аз золимони хеш озод мешавад!

САНАҲОИ МУҲИМ

1847–1848 — бӯҳрони иқтисодӣ дар Италия

То соли 1859 — дар Италия сохта шудани 1700 км роҳи оҳан

1810–1861 — солҳои ҳаёти Камилло Кавур

1852 — бо Англия ва Фаронса созишномаҳои тичоратӣ бастани Камилло Кавур, сарвазири Сардиния

1858 — сӯиқасди бебарори Ф. Орсинӣ ба чони Наполеони III, императори Фаронса.

1858 — вохӯрии пинҳонии Камилло Кавур бо Наполеони III дар Пломбер

IV.1859 — оғози ҷанги Италия бар зидди Австрия

11.VIII.1859 — вохӯрии Наполеони III дар Виллафранк бо императори Австрия Франс Иосиф

IV.1860 — шӯриш дар Палермо (ҷазираи Ситсилия)

VIII.1860 — ба Ситсилия даромадани сипохи Гарибалдӣ
IV.1860 — ғалабаи Гарибалдӣ дар наздикии Калатафими бар лашкари шоҳ
1.X.1860 — дар наздикии дарёи Волтурно аз тарафи Гарибалдӣ торумор карда шудани лашкари шоҳ Франсискои II
1859–1860 — дар як давлат муттаҳид карда шудани зиёда аз нисфи Италия
1862–1870 — аз тарафи Виктор – Эммануили II пурра муттаҳид карда шудани Италия

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Баъд аз шикасти инқилоби буржуазии солҳои 1848 – 1849 дар Италия чӣ дигаргуниҳо ба амал омаданд? **2.** Камилло Кавур кӣ буд ва ӯ дар роҳи муттаҳидкунии Италия чӣ корҳоро иҷро кард? **3.** Ҷанги зидди Австрия кай ва чӣ тавр оғоз ёфт? **4.** Ба муборизаи зидди австриягиҳо ҳамроҳ шудани Ҷузеппа Гарибалдӣ ба италиявиҳо чӣ муваффақият оварад? **5.** Дар бораи лашкаркашии Ҷузеппа Гарибалдӣ ба ҷануби нимҷазираи Апенин нақл кунед. **6.** Ба саволҳои омӯзгор ва ҳамдарсонатон аз рӯи харитаи Италия ҷавоб дихед. **7.** Оё солҳои 1859 – 1860 Италия муттаҳид гардид? **8.** Саҳми Виктор – Эммануили II-ро дар муттаҳидкунии Италия баён намоед. **9.** Императори Фаронса Наполеони III чӣ тавр ба муттаҳидшавии Италия монеъ мешуд? Чаро? **10.** Муттаҳидшавии пурраи Италия чӣ қадар тӯл кашид? Кӣ ва чӣ тавр муттаҳидкунии Италияро ба анҷом расонид? **11.** Мазмуни мурочиатномаи Гарибалдиро шарҳ дихед. **12.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

§ 7–8. ҶАНГИ ФАРОНСА ВА ПРУССИЯ

Сабабҳо ва мақсадҳои ҷанг. Баъди дар соли 1866 дар ҳайати 22 давлати германиявӣ ташкил ёфтани иттифоқи давлатҳои Германияи Шимолӣ муносибатҳои байни Фаронса ва Германия тезу тунд шудан гирифтанд.

Дар охирҳои солҳои 60-ум режими наполеонии Фаронсаро бӯҳрон фаро гирифт. Империяи Дуюм дигар дар байни оммаи халқ тақягоҳи боэътимод надошт. Мардум аз он норозӣ буд. Ин режим танҳо тавассути ҷанг мустақар мемонд. Рақиби ҷангии Фаронса

пешакӣ маълум буд. Ҷанг бояд бар зидди Пруссия оғоз меёфт. Наполеони III дар назди худ мақсад гузошт, ки бо як зарбаи ҳалокатовар ин давлатро шикаст дода, иттифоқи давлатҳои Германияи Шимолиро барҳам занад. Бо ин роҳ имконият надиҳад, ки Германияи ягонаи пурзӯр ташкил карда шавад.

Чанд сол қабл дар чанҷолҳои байни давлатҳои Германия Фаронса мақоми ҳакамро ичро мекард. Вале, вақте ки Пруссия соли 1866 дар ҷанги зидди Австрия ғолиб баромад, вазъият тағйир ёфт. Пруссия боварӣ ҳосил кард, ки акнун қудрат дорад давлатҳои Германияро "аз боло" тавассути қувва муттаҳид созад. Фаронса бошад, мехост ки мақоми ҳакамии худро бар давлатҳои германиявӣ боз аз нав барқарор кунад. Фаронса душмани ашаддии муттаҳидкунии давлатҳои германиявӣ буд. Агар Пруссия ва давлатҳои дигари германиявӣ дар ҷанги дар пешистода бар Фаронса ғолиб баромада метавонистанд, пас бе мамониат дар давлати ягонаи миллӣ муттаҳидшавии давлатҳои Германия ба амал омада метавонист. Аз ин рӯ, ҳар ду тараф ҳам ба ҷанги дар пешистода манфиатдор буданд.

Шикасти Фаронса дор оғози ҷанг. 19 июли соли 1870 Наполеони III бо Пруссия ҷанг эълон кард. Дар ин ҷанг фаронсавиҳо ба ғалабаи осон умед мебастанд. Вале лашкари муттаҳидаи давлатҳои германиявӣ ба ҷанг тайёрии пухта дида буд. Ҳанӯз дар муҳорибаҳои наздисарҳадӣ Фаронса ташаббусро аз даст дод. Аз аввали ҷанг ташаббусро Германия ба даст гирифт. Як қисми лашкари Фаронса аз сабаби беҳунарии лашкаркашон дар қалъаи Метс, ки он дар сарҳади шарқӣ буд, ба муҳосираи лашкари Германия афтода, торумор гардид. Қисми дигари сипоҳи Фаронса, ки Наполеони III ҳамроҳи он буд, ба

Дар Седани муҳосиршуда. Аскару афсарон байраҳҳои ҷангиро месӯзонанд, то ки онҳо ба дасти душман наафтанд

ёрии лашкари дар қалъаи Метс бамуҳосираафтода шитофт. Ин нерӯҳоро лашкари Германия дар пастхамии Седан "пешвоз" гирифт. Дар ин ҷо муҳорибаи шадиде ба амал омад, ки дар натиҷаи он лашкари Фаронса шармандавор шикаст хӯрд. 2 сентябри соли 1870 Наполеони III фармуд, ки барои таслим шудан парчами сафед бардошта шавад. Ғайр аз ҳазорон нафари куштаю ярадоршуда 80 ҳазор нафар афсару аскарони Фаронса ба душман асир афтоданд.

Дар назди Седан шармандавор шикаст хӯрдани лашкари Фаронса аз пӯсида рафтани Империяи Дуюми Фаронса дарак медод.

Инқилоби 4 сентябри соли 1870. Дере нагузашта хабари шикаст хӯрдани лашкари Фаронса ба Париж расида, қаҳру ғазаби бепоёни мардуми оддиро ба вуҷуд овард. 4 сентябр мардуми пойтахти ба кӯчаҳои шаҳр баромада аз нав барқарор кардани ҷумҳурӣ ва муҳофизати ватанро тақозо кард. Онҳо дар якчанд соат аввал бинои Корпуси Қонунбарор ва Ратушаи шаҳрӣ ва баъд тамоми шаҳрро ба даст даровардаанд. Он рӯз халқ бар ҳокимияти император Наполеони III ғалаба кард. Фаронса ҷумҳурӣ эълон карда шуд.

Инқилоби 4 сентябри соли 1870 дар таърихи Фаронса инқилоби чорумин буд. Ҳарчанд дар он мардуми оддӣ ғалаба карда бошад ҳам, буржуазияи дар ин кор таҷрибадори Фаронса аз он истифода бурда, аз рӯзи аввали инқилоб ҳокимиятро ба даст гирифта, ҳукумати муваққатиро ташкил намуд.

Халқ дар толори Қонунбарор. 4 сентябрт соли 1870

Ҳукумати хиёнати миллӣ. Ҳукумати муваққатии буржуазие, ки 4 сентябри соли 1870 ташкил ёфт, кайфияти ватандӯстонаи мардумро ба ҳисоб нагирифта наметавонист. Барои ҳамин худро ҳукумати "Начоти Миллӣ" номид.

Вазири корҳои хориҷӣ Жюл Фавр ба халқи башӯромада эълон кард, ки ҳаргиз ягон вақаб замин ва ягон санги қалъаҳоро нахоҳад дод. Ин суханҳо гапфурӯшии авомфиребонаи рӯйрост буданд. Барои муҳофизати Париж сокинони онро мусаллаҳ кардан лозим меомад. Вале ин кор ба ақидаи ҳукумат маънии мусаллаҳ кардани инқилобро дошт. Ҳукумати муваққатӣ аз ин иқдом метарсид. Вай намехост, ки халқ мусаллаҳ шуда, ба муборизаи зидди истилогарон бархезад. Ин қувва метавонист дар қатори истилогарони Пруссия ҳукумати муваққатиро ҳам рӯфта партояд. Аз ҳамин сабаб ҳукумати муваққатӣ мехост, ки тезтар бо Пруссия забон як кунад. 27 сентябр лашкаре, ки ба он дар Метс генерал Базен фармондеҳӣ мекард, ба душман таслим шуд. Дар натиҷа 173 ҳазор нафар афсару аскарони Фаронса асир афтоданд. Пруссиягиҳо инчунин лавозимоти ҳарбии зиёде ғанимат гирифтанд. Баъди ин лашкари 230-ҳазорнафараи Пруссия бе ягон мушкилии ҷиддие ба тарафи Париж ҳаракат карда, онро муҳосира намуд. Ҳукумат бошад, барои муҳофизат кардани шаҳр чорае надид.

18 – 20 сентябри соли 1870 Ҳукумати муваққатӣ пинҳонӣ бо сарвазири Пруссия Бисмарк вохӯрда, пешакӣ дар бораи сулҳ аҳду паймон кард. Баъд бо Пруссия Созишномаи сулҳи таслимшавӣ ҳам баст. Дере нагузашта ин хиёнат ба халқ маълум гардид. Вай ҳукумати "начоти миллӣ"-ро ҳукумати "хиёнати миллӣ" номид.

Муқовимати халқ бар зидди истилогарон. Он ҷанговароне, ки ба душман таслим нашуда ҷон ба саломат бурда буданд, ба сафҳои дастаҳои "франтирерҳо" ("тиродозони озод") дохил шуда, бар зидди истилогарон қаҳрамонона меҷангиданд. Дар ақибгоҳи душман дастаҳои чирикҳо ташкил карда шуданд. Онҳо ба ситодҳои душман ҳучум мекарданд. Аз дасти ин чирикҳо ҳар рӯз садҳо душманон кушта мешуданд. Истилогарони Пруссия шаҳру деҳотро оташ зада, ба хок яксон мекарданд.

Аҳволи Париж ниҳоят вазнин буд. Мардуми дар муҳосирамонда баҳодурона мукобилият нишон медод. Дар шаҳр гуруснагӣ ҳукмрон буд. Одамон мачбур мешуданд, ки сагу муш ва зоғу гурбаҳоро хӯрда, аз мурдан раҳо ёбанд.

Ҳазорон нафар парижиҳо ба Горди Миллӣ дохил мешуданд. Моҳи октябри соли 1870 шумораи он ба 250 ҳазор нафар расид.

Ҳукумати муваққатӣ ҳамоно хиёнати худро ба халқи Фаронса идома медод. Вай охири моҳи январи соли 1871 бо Германия сулҳи муваққатӣ баст. Баъди чанде дар шаҳри Франкфурти лаби Майн Созишномаи сулҳи Фаронсаю Германия ба имзо расид. Ҳукумати Фаронса розӣ шуд, ки музофотҳои Элзас ва Лотарингияро ба Пруссия диҳад. Бисмарк акнун намояндаи тамоми Германия шуд, чунки давлатҳои Германия воқеан муттаҳид шуданд. Дар ин бора ӯ ба оламиён эълон намуд.

Аъзои ҳукумати Фаронса дар ғами мансабҳои худ буданд. Барои дар сари ҳокимият мондан саросемавор ба Мачлиси Миллӣ интихобот гузаронидаанд. Буржуазия, кишоварзон ва як қисми табақаҳои дигари аҳолиро, ки аз максаду маккорихои ҳукумат хуб огаҳӣ надоштанд ва ҳам шохпараст буданд, истифода бурда, дар интихобот ғолиб баромад. Мачлиси Миллии навинтихобшуда бо сардории Тиер ҳукумати зиддихалқиро ташкил намуд. Ҳукуматдорони Германия аз натичаи интихоботи Фаронса қаноатманд буданд. Онҳо ӯҳдадор шуданд, ки ҳукумати Тиерро дар Париж муҳофизат мекунанд ва намегузоранд, ки дар ин шаҳр аз нав инқилоб сар занад.

Ташкилёбии Коммунаи Париж. Муқобилият бар зидди истилогарони Германия ва душманони дохилиро Горди Миллӣ ба ӯҳда дошт. Ҷанговарони он аз байни худашон КМ Горди Миллиро интихоб карданд. Ба Горди Миллӣ ҳукумати Тиер ягон хел ёрие намерасонид. Вай ҳатто ба гордчиён маош ҳам намедод. Гузашта аз ин, Тиер фармуд, ки Горди Миллӣ бесилоҳ карда шавад.

Гордчиён дар баландии Монмартра ҷой гирифтанд. 18 марти соли 1871 аскарони ҳукуматӣ ба онҳо ҳамла карданд. Бонги изтироб зада шуд. Мардуми Париж ба по хест. Дастаҳои Горди Миллӣ ба нерӯҳои ҳукуматӣ зарбаи ҳалокатовар заданд. То зуҳр дар Париж ҳокимият ба дасти Горди Миллӣ гузашт. Шӯриши халқӣ ғалаба кард. КМ Горди Миллӣ ба ҳукумати инқилобии мардуми меҳнаткаши Париж табдил дода шуд. Ҳукумати Тиер ба Версал гурехт. КМ Горди Миллӣ ба таври фаврӣ ба Коммунаи Париж интихобот гузаронид. Дар он меҳнаткашон ғолиб баромаданд.

Коммунаи Париж дар муддати кӯтоҳи мавҷудияти худ ба манфиати мардум чораҳои зиёдеро ба амал баровард. Дар байни онҳо бархам додани лашкари кӯҳна ва ташкили лашкари нав,

моликияти ҷамъиятӣ эълон кардани воситаҳои истеҳсолот, ман-ли чаримаю фоизситонӣ аз маош, манъи меҳнати шабонаи нонвойхо, муқаррар кардани маоши ҳади ақалл, мусодираи корхонаҳои душманони Коммуна ва ба ихтиёри кооперативҳои коргарӣ додани онҳо ва ғайра. Шӯрои Коммуна қарор кард, ки дар мактаб барои талабагон таълими ҳатмӣ бепул мебошад.

Шикаст хӯрдани Коммуна. Ҳукумати Тиер ба ҳукуматдорони Германия дар бораи торумори Коммунаи Париж забон як кард. Барои ҳамин Бисмарк фармуд, ки асирони ҷарбӣ ба ихтиёри Тиер баргардонида шаванд. Ба Тиер муяссар шуд, ки сипоҳашро то ба 130 ҳазор нафар расонад. Душманони коммунарҳо дар Версал бар зидди Коммунаи Париж ҳаматарафа тайёрӣ медиданд. Шӯрои Коммунаи Париж ба мусаллаҳ кардани нерӯҳои худ машғул буд. Вале барои бар зидди версалчиён пурра ба ҷанг тайёр кардани онҳо муваффақ нашуд.

Версалчиён ба Париж 2 апрели соли 1871 ҳучум карданд. Зану мард ва хурду калон ба мудофиаи шаҳр бархостанд. Коммунарҳо шучоатмандона мечангиданд, вале қуввааҳо баробар набуданд. Ба душманони инқилоби халқӣ муяссар гардид, ки даромадгоҳҳои шаҳрро ба даст дароранд. Баъди ин ҳучуми аксулинқилобчиён ба шаҳр аз се самт сурат гирифт.

Аҳволи коммунарҳо аз он сабаб вазнин мешуд, ки фармондеҳии нерӯҳои мусаллаҳи Германия аз тарафи шарқии шаҳр ба версалчиён роҳ кушод. 21 май ба версалчиён муяссар шуд, ки тавассути дарвозаи Сен-Клу ба шаҳр зада дароянд ва кӯчаю маҳаллаҳоро паси ҳам ба даст дароранд. Аъзои Шӯрои Коммунаи Париж ҳам дар сангарҳо бар зидди версалчиён қаҳрамонона мечангиданд. Дар ин маврид зану фарзандонашон ҳам ба онҳо ёрӣ мерасониданд. Ҷангҳои аз ҳама хунин аз 21 то 28 май ба амал омаданд. Он рӯзҳо номи "ҳафтаи хунин"-ро гирифтаанд.

Версалчиён коммунарҳои охиринро рӯзи 28 май дар назди девори қабристони Пьер-Лошез тирборон карданд. Бо ҳамин Коммунаи Париж шикаст хӯрд. Он ҳамагӣ 72 рӯз давом кард.

Сабабҳои шикаст хӯрдани Коммунаи Париж. Версалчиён тамоми хатоҳои коммунарҳоро моҳирона истифода бурданд. Онҳо дар байни халқ зидди коммунарҳо корҳои таблиғотӣ бурданд. Версалчиён коммунарҳоро муфтхӯру ғоратгар меномиданд. Моликиятдорони майдаро аз он метарсониданд, ки гӯё Коммунаи Париж моликияти онҳоро мусодира мекарда

бошад. Версалчиён бар зидди коммунарҳо лашкари Германияро истифода бурданд. Душманон дар Париж ҷосусони зиёде доштанд, ки онҳо ба зарари коммунарҳо кор мекарданд. Аксулинқилобчиён имконият доштанд, ки аз Банки Париж бе мамониат маблағ бигиранд. Коммунарҳо баъди дар Париж ғалаба кардан ба Версал ҳуҷум накарданд. Бо ин онҳо ба муттаҳидшавии аксулинқилобчиён ва тайёрии ҳуҷуми онҳо ба Париж имконият доданд. Коммунарҳо маблағҳои банкро барои пойдории инқилоб истифода набурданд. Онҳо ба аксулинқилобчиён раҳмдилона рафтор карданд. Инчунин нерӯҳои ҳарбии тарафҳои муқобил баробар набуданд. Бартарӣ ба фоидаи версалчиён буд. Инқилоби халқӣ асосан дар Париж ғалаба кард. Он дар тамоми Фаронса паҳн нагардид. Ҳамаи инҳо сабабҳои нокомии Коммунаи Париж гардиданд.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

1. БАСТА ШУДАНИ СОЗИШНОМАИ ПЕШАКИИ СУЛҲ ДАР БАЙНИ ФАРОНСА ВА ГЕРМАНИЯ (26 ФЕВРАЛИ СОЛИ 1871)

Моддаи 1. Фаронса ба фоидаи империяи Германия аз ҳуқуқ ва даъвоҳои худ оид ба заминҳои шарқии наздисарҳадӣ даст мекашад. (Баъд сарҳадҳои шарқии Элзас ва Лотарингия шарҳ дода шудаанд)...

Моддаи 2. Фаронса ба аълоҳазрат императори Германия панҷ миллиард франк, дар тӯли соли 1871 ақаллан як милларди он ва боқимондаашро бошад, дар зарфи се соли баъд аз рӯзи тасдиқи шартномаи мазкур мепардозад.

Моддаи 3. Кӯчонидан аз қаламрави Фаронса, ки лашкариёни Германия ишғол кардаанд, баъди аз тарафи Мачлиси Миллии дар Бордобуда тасдиқ кардани шартномаи мазкур огоз меёбад... Баъди ин тасдиқ лашкариёни Германия таъчилан шаҳри Парижро тарк мекунанд... Сипоҳиёни Фаронса дар як вақт ба он тарафи Луар мегузаранд ва то ба таври ниҳоӣ ба имзо расидани шартномаи мазкур ба ин соҳил баргашта наметавонанд... Аз тарафи сипоҳиёни Фаронса кӯчонидани департаментҳое, ки дар байни соҳили рости Сена ва сарҳади шарқӣ воқеанд, баъди пардохта шудани... як миллиард товони ҷанг амалӣ мегардад... Баъди пардохтани ду миллиард ишголи Германия танҳо дар се департаменти шарқӣ, ки ...гаравгони се миллиарди боқимонда мешаванд, боқӣ мемонад. Дар ин ҷо теъдоди лашкари Германия на зиёдтар аз 50000 нафар мешавад. Аълоҳазрат императори Германия ихтиёрдори он аст, ки кафолати қаламрав... бо кафолати молиявӣ иваз карда шавад, ба шарте ки ҷунин таклифро тарафи Фаронса пешниҳод намояд...

Моддаи 8. Баъди ба имзо расидани... шартномаи сулҳи ниҳоӣ идораи он департаментҳое, ки сипоҳиёни Германия ишғол кардаанд, ба ҳукуматдорони Фаронса супорида мешавад, вале номбурдагони охир вазифадоранд, ки фармонҳои фармондеҳии лашкари Германияро, ки барои манфиати амният, таъминот ва тақсимот заруранд, ба роҳбарӣ гиранд...

2. ДЕКРЕТ ДАР БОРАИ ДАЪВАТИ РЕКРУТӢ ВА БО ХАЛҚИ МУСАЛЛАҲ ИВАЗ НАМУДАНИ ЛАШКАРИ ДОИМӢ

Коммунаи Париж қарор мекунад:

1. Даъвати рекрутӣ бекор карда шавад.

2. Дар Париж ғайр аз Горди Миллӣ ҳеч як нерӯи ҳарбӣ ташкил ва ё ба он дохил карда намешавад.

3. Ҳамаи шаҳрвандони қобили хизмат ба сафҳои Горди Миллӣ дохил мешаванд.

Ратуша, 29 марти с. 1871. ***Коммунаи Париж***

3. ДЕКРЕТ ДАР БОРАИ БЕКОР КАРДАНИ МАОШИ БАЛАНДИ АМАЛДОРОН

Коммунаи Париж қарор мекунад:

Моддаи ягона: маоши баландтарини амалдорони муассисаҳои гуногуни коммуналӣ дар як сол ба маблағи шаш ҳазор франк мукаррар карда шавад.

Ратуша, 2 апрели с. 1871. ***Коммунаи Париж***

4. ДЕКРЕТИ КОММУНА ДАР БОРАИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ МУЗДИ МЕҲНАТИ ОМӮЗГОРОН ВА ДАР БОРАИ БАРОБАР КАРДАНИ МАОШИ ЗАНҲО БО МАОШИ МАРДОН

Коммунаи Париж (Комиссия оид ба маорифи халқ) он чизро ба назар мегирад, ки моҳонаи омӯзгорон то инқилоби 18 март то ҳадди хандаовар кам буд, биноан дар маҷлиси ҳуд рӯзи чумъаи 20 май қарор кард:

1. Ҳадди ақалли маоши омӯзгорон 1500 франк мукаррар карда шавад.

2. Барои директорон – 2000 франк.

Бо назардошти он ки талаботи ҳаёти занон мисли мардон бузург ва дар кори таълим меҳнати занон бо меҳнати мардон баробар буданро ба назар гирифта, Коммунаи Париж қарор мекунад:

Маоши омӯзгорзанҳо ба маоши омӯзгормардҳо баробар – 1500 франк ва директорзанҳо 2000 франк мукаррар карда шавад.

5. ДЕКРЕТ АЗ 16 АПРЕЛИ СОЛИ 1871

Коммунаи Париж.

Дар назар бояд дошт, ки бисёр корхонаҳоро соҳибон ба ҳоли ҳуд монда гурехтаанд...

Дар натичаи фирори буздилонаи соҳибони корхонаҳо бисёр корхонаҳои барои мардуми шаҳр муҳим аз кор монданд, ки ин ба осудаҳолии коргарон зарар меовардаанд ва Коммуна қарор мекунад:

2. ...Фавран ин корхонаҳо ба кор бипардозанд, вале акнун на ба соҳибони гурезаашон, балки бо қувваи кооперативҳое, ки он ҷо коргарон кор мекунанд.

3. Додгоҳи ҳакамӣ таъсис карда шавад ва дар сурати баргаштани соҳибонашон додгоҳ вазифадор аст, ки шартҳои катъии ба коргарон гардонда додани ин устохонаҳоро мукаррар кунад...

САНАҲОИ МУҲИМ

1866 — дар ҳайати 22 давлати немисӣ ташкил ёфтани иттифоқи давлатҳои Германияи Шимолӣ
1866 — дар ҷанги зидди Австрия ғолиб баромадани Пруссия
19.VII.1870 — ба Пруссия ҷанг эълон кардани Наполеони III, императори Фаронса
2.IX.1870 — бо фармони Наполеон дар назди Седан ба Пруссия таслим шудани дастаи калони сипоҳиёни Фаронса
4.IX.1870 — ғалабаи инқилоби халқӣ дар Париж, ба дасти буржуазия ғузаштани ҳокимият
27.IX.1870 — дар Метс ба пруссиягиҳо таслим шудани лашкари ба муҳосираафтодаи фаронсавиҳо
18-20.IX.1870 — гуфтушуниди махфии ҳукумати муваққатии Фаронса бо сарвазири Пруссия Отто Бисмарк.
1.1871 — бо Германия сулҳи муваққатӣ бастани ҳукумати муваққатии Фаронса
18.III.1871 — ба дасти Коммунаи Париж ғузаштани ҳокимият
2.IV.1871 — ба Париж ҳуҷум кардани версалчиён
21.V.1871 — ба версалчиён муяссар шуд, ки тавассути дарвозаи Сен-Клу ба Париж зада дароянд.
21-28.V.1871 — "ҳафтаи хунин" дар Париж
28.V.1871 — барҳам хӯрдани Коммунаи Париж, дар назди девори қабристони Пъер-Лашез торумор карда шудани коммунарҳои охирин

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Сабабҳо ва мақсадҳои ҷанги Фаронсаю Пруссияро шарҳ диҳед. **2.** Чаро Фаронса дар оғози ҷанг шикаст хӯрд? **3.** Кай ва барои чӣ дар Париж инқилоби халқӣ ба амал омад? **4.** Чаро халқ ҳукумати "наҷоти миллӣ"-ро ҳукумати "хиёнати миллӣ" номид? **5.** Халқи Париж бар зидди истилогарон чӣ тавр муборизa мебурд? **6.** Ғорди Миллӣ дар мудофиаи Париж чӣ хел шуҳоатмандӣ нишон медод? **7.** Чаро ҳукумати муваққатӣ ба парижиҳо ёрӣ намерасонид? **8.** Кай дар Париж ҳокимият ба дасти Коммунаи Париж ғузашт? Кадом воқеа парижиҳоро ба ин иқдом маҷбур кард? **9.** Коммунаи Париж ба манфиати мардуми заҳматкаш чӣ корҳо мекард?

10. Коммунаи Париж чӣ тавр шикаст хӯрд? **11.** Сабабҳои шикаст хӯрдани Коммунаи Парижро муайян кунед. **12.** Ҳукумати Пруссия оё ба шикаст хӯрдани Коммунаи Париж саҳм гузошта буд? **13.** Мазмуни ҳуҷҷатҳоро шарҳ диҳед. **14.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

§ 9. ФАРОНСА ДАР ОХИРИ АСРИ XIX – АВВАЛИ АСРИ XX

Вазъи баъдичангии иқтисодиёти Фаронса. Ҷанг бо Пруссия барои Фаронса ниҳоят гарон афтод. Мамлакат хароб шуд. Садҳо шаҳру деҳот, корхонаҳои саноатӣ, бандарҳо, муассисаҳои маданӣ ва ғайра ба хок яксон шуданд. Истеҳсоли мол чандин маротиба кам шуд. Зарари умумии иқтисодии ҷанг зиёда аз 15 млрд франкро ташкил кард. Ба замми ин мамлакат бояд ба Пруссия ба маблағи 5 млрд франк товони ҷанг медод. Ин маблағро давлат мачбур буд, ки аз халқ тавассути вомбарг қарз бигирад.

Пруссия аз Фаронса вилоятҳои аз маъдану ангишт бойи шарқӣ – Элзас ва Лотарингияро кашида гирифт. Ин кор яку якбора Фаронсаро ба мамлакати ашёи ками табиндошта табдил дод. Вай мачбур шуд, ки ангиштро аз давлатҳои дигар харида, худро таъмин кунад. Дар аввали ҳамин давра ба Фаронса лозим омад, ки оҳанро ҳам аз хорича бихарад.

Дар масъалаи манбаи энергетикӣ аҳволи Фаронса бад буд. Бе он иқтисодиёти мамлакат тараққӣ карда наметавонист. Давлатҳои дигари сармоядорӣ дар ин бобат аз Фаронса хеле пеш гузашта буданд.

Сохибкорони Фаронса асосан корхонаҳои хурду миёна месохтанд. Барои ҳамин моли истеҳсолкардаи онҳо қимат меафтид. Ба чунин мол Фаронса дигар бо мамлакатҳои пуркуввати саноатӣ рақобат карда наметавонист. Фаронса мавқееро, ки дар миёнаи асри XIX дошт, оҳиста-оҳиста аз даст дод. Он вақт аз рӯи истеҳсолоти саноатӣ Фаронса баъд аз Англия дар ҷои дуюм меистод, вале то охири асри XIX ба ҷои чорум фаромад.

Ба вучуд омадани инҳисорҳо. Аз миёнаи солҳои 90-ум сар карда болоравии саноатии Фаронса аз нав оғоз ёфт. Дар солҳои 1900-ум истеҳсоли маъдани оҳан 5,4 миллион тоннаро ташкил кард, соли 1913 бошад, истеҳсоли он то ба 22 миллион тонна

расид. Соҳаҳои дигари саноат ҳам рӯ ба тараққӣ ниҳоданд. Саноати электротехникӣ, автомобилӣ, химиявӣ ва тачҳизоти кинематографӣ ба муваффакияти калон ноил шуд. Аз рӯи истеҳсоли автомобил Фаронса дар ҷаҳон ба ҷои дуюм баромад.

Сарфи назар аз нотавонии саноат рафти марказонидани истеҳсолот ва ташкилёбии иттиҳодияҳои инҳисории Фаронса вусъат меёбад. Ин раванд, пеш аз ҳама, дар он соҳаҳое, ки дар ин вакт рӯ ба тараққӣ буданд, ба назар мерасид. Соҳаҳои алоҳида кариб бо пуррагӣ дар дасти ин ва ё он инҳисор буданд. Саноати маъданкоркунӣ асосан дар дасти ду инҳисори пуриктидор буд – "Комите де Форж" ва "Шнейдер – Крезе". Дар саноати ангишт консернҳои "Кюлман" ва "Сен-Гобен", дар саноати автомобилбарорӣ ширкатҳои "Рено" ва "Пежо", дар кинематография "Пате-Синема" ва ғайраҳо ҳукмронӣ мекарданд.

Дар Фаронса инҳисорҳои калон бе банкҳо вучуд дошта наметавонистанд ва баръакс. Бинобар ин дар байни онҳо аллакай ҳамкорӣ барқарор гардид.

Ба марказонидани истеҳсолот ва ба вучуд омадани ширкатҳои инҳисорӣ нигоҳ накарда Фаронса аз давлатҳои пуриктидори сармоядорӣ хеле акиб мемонд. Мо инро дар содироти молии он ҳам дида метавонем. Дар ин бобат дар ҷои якум пашм, дар ҷои дуюм газвор, дар ҷои сеюм абрешим, дар ҷои чорум шароб, дар ҷои ҳаштум маснуоти химиявӣ ва танҳо дар ҷои даҳум автомобил меистод. Аз рӯи суръати марказонидани истеҳсолот Фаронса аз ИМА, Германия ва Англия акиб мемонд.

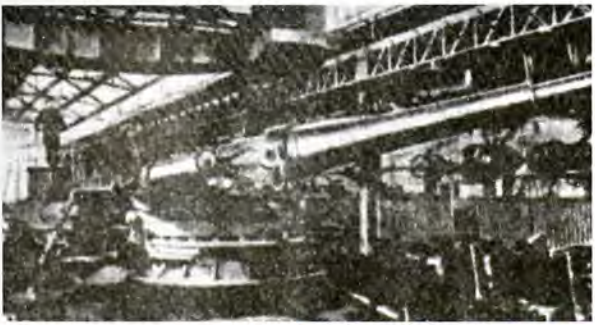

Васл кардани тӯпҳо дар заводи Крезо

Моҳияти империализми Фаронса. Соҳибкорони Фаронса сармояи банкиро дар саноат нагузошта, бештар ба хоричи кишвар мебаровардand. Давлатҳои дигари империалистӣ, аз он чумла, Англия, ИМА ва Германия бошанд, ба хорича ҳам мол мебаровардand ҳам сармоя. Ин мамлакатҳо ба хорича пулро бештар барои он мебаровардand, ки корхонаҳоро дар наздикии бозорҳо сохта, аз истеҳсоли моли онҳо даромади бештар бигиранд. Фаронса бошад, дар тичорати хориҷӣ бештар ба судхӯрӣ машгул буд. Сармоядорони Фаронса ва худи давлат ҳам ба давлатҳои хориҷӣ пул қарз дода, аз онҳо фоизи баланд меситониданд. Бо ҳамин мақсад маблағи умумии сармояи ба хорича баровардаи Фаронса то соли 1914 зиёда аз 60 млрд франкро ташкил кард. Ин маблағ нисбат ба соли 1890 кариб се баробар зиёд аст.

Барои даромади калон гирифтан Англия сармояашро асосан ба мустамликаҳояш мебаровард. Вале Фаронса бошад, ба мустамликаҳои худ ниҳоят кам пул сарф мекард. Дар ибтидои асри XX аз 35 млрд франки содиркардааш танҳо 3 миллиардашро дар мустамликаҳо маблағгузорӣ карда буд, ки он аз 10 фоизи ин маблағ камтар аст.

Фаронса сармояро ба хорича дар шакли вомбарги давлатӣ ҳам мебаровард, ки он фоизи калони даромади судхӯрӣ медод. Дар солҳои 1909–1913 сармояи судхӯрии солонаи Фаронса тахминан 1 млрд 800 млн франкро ташкил кардааст.

Судхӯрӣ ба сармоядорон даромади калон медод, вале барои давлати Фаронса он дар роҳи тараққиёти қуввахои истеҳсолкунандаи мамлакат монеаи бузург буд. Судхӯрӣ Фаронсаро дар ҳолати нимсаноатию нимкишоварзӣ нигоҳ медошт.

Сохти сиёсии Фаронса. Баъди шикасти Коммунаи Париж Мачлиси Миллӣ худро Мачлиси Муассисон номида, фаъолияташро давом дод. Тарафдорони сохти шоҳии мамлакат тавассути парламент дар Фаронса мутлақиятро баркарор карданӣ буданд, вале ба онҳо ин кор муяссар нашуд. Сарвазир Тиер нағз мефаҳмид, ки баркарор кардани ҳокимияти мутлақа норозигии мардумро ба вучуд хоҳад овард. Барои ҳамин дар мавкеи махфуз доштани сохти ҷумҳуриятӣ истод, ҳарчанд дар сохти ҷумҳуриятӣ на ҳама тарафҳояш ба ӯ маъқул буд. Махз бо ҳамин сабаб Тиер озодии матбуотро маҳдуд кард ва Горди Миллиро бархам дод.

Дар интихоботи иловагии солҳои 1872 – 1873 ҷумҳуриятхоҳон галаба карданд. Онҳо аз 150 ваколатномаи вакилӣ 128-тоашро ба даст даровардаид.

Мутлақиятхоҳони Фаронса бо роҳи осоишта орзуи худро амалӣ карда натавонистанд. Барои ҳамин ба табаддулоти давлатӣ тайёрӣ диданд. Онҳо ният доштанд, ки ба тахти шоҳии Фаронса граф Шамборро бо унвони Генрихи V шинонида, граф Парижскийро меросхӯри тоҷу тахти шоҳ эълон кунанд. Моҳи октябри соли 1873 бо сардории граф Шамбор бояд табаддулоти давлатӣ ба амал меомад, вале аз он аҳли ҷомеаи ҷумҳуриятхоҳ боҳабар шуда, пеши роҳашро гирифт. Табаддулотчиён аз халқ сахт тарсиданд. Граф Шамбор аз роҳбарӣ ба табаддулот даст кашид.

Ҳайати Маҷлиси Миллӣ, ки қисми зиёдаш мутлақиятхоҳ буд, мутлақиятро дар Фаронса аз нав барқарор карда натавонист. Барои ҳамин маҷбур шуд, ки ба қонибдории ҷумҳурӣ овоз дихад. Ҳамин тариқ, 30 январи соли 1875 Фаронса ҷумҳурӣ эълон гардид. Худи ҳамон сол Конститутсияи Ҷумҳурии Фаронса қабул карда шуд. Дар аввал сохти ҷумҳуриятии Фаронса маҳдудиятҳои зиёд дошт. Вале оҳиста-оҳиста дар онҳо системаи сиёсии бисёрҳизбӣ ташаккул ёфт ва ин давлат то аввали асри XX пурра бо роҳи ҷумҳуриятӣ дохил гардид.

Сиёсати хоричии Фаронса. Сарфи назар аз камқувватии худ империализми Фаронса барои забт кардани мустамликаҳо нерӯманд буд. Ҷангҳои мустамликазабткунии Фаронса, ки дар зарфи зиёда аз 20 сол кам шуда будаид, аз оғози солҳои 90-ум аз нав қувват гирифтанд. Ин вақт Фаронса аввал Гвинеяю Дагомея ва баъд дар Саҳрои Кабири Африка Тимбуктуро забт кард. Дар ин давра Фаронса протекторати худро бар Ҷанубу Шарқии Осиё ҳам ҷорӣ намуд.

Соли 1898 дар ҷанг бо Судон Фаронса ба рақобати сахти Англия дучор шуд. Ин рақобат қариб буд, ки ба ҷанги байни онҳо оварда расонад.

Моҳи апрели соли 1904 Фаронса бо Англия Созишномаи "Антанта"-ро имзо гузошт. Баъди ин он бар зидди Германияву Италия ва Австро-Венгрия ба ҷанг тайёрӣ дидан гирифт. Дар доираи ин паймон Фаронса бо Русия низ созишнома баст. "Антанта" ба Фаронса имконият дод, ки Марокашро забт кунад, яъне Англия ба Фаронса дар кори ишғол кардани ин давлат монеъ нашуд.

Соли 1910 ҳукумати Фаронса барномаи бузурги сохтмони флоти ҳарбӣ-баҳрии худро қабул кард. Барои ҳубтар амалӣ кардани ин барнома ба вазифаи вазири флоти баҳрӣ Дилкассе таъйин гардид. Ин адмирал бо сиёсати зиддигерманиявии худ машҳур буд ва кори ҳарбии баҳриро хеле ҳуб медонист. Бо иштироки фаъолонаи ӯ дар лашкар ислоҳот ҳам гузаронида шуд.

То ин вақт Фаронса яке аз мамлакатҳои калонтарини мустамликадори ҷаҳон буд. Вай на танҳо мустамликаҳояшро аз даст додан намехост, балки ният дошт аз ҳисоби ишғол кардани мустамликаҳои нав ҳудудҳои империяи Фаронсаро боз ҳам васеътар кунад. Барои пиёда намудани ҳамин ният Фаронса ба ҷанги дар пешистода босуръат тайёрӣ медид.

ҲУҶҶАТҲО

1. АЗ НУТҚИ САРДОРИ ҲУКУМАТИ ФАРОНСА Ж. ФЕРРИ ДАР ПАЛАТАИ ДЕПУТАТҲО, СОЛИ 1885

Барои мамлакати бой мустамликаҳо манбаи фоидаовари маблағгузорӣ мебошанд... Ман боварӣ дорам, ки Фаронса ҳамеша сармояи зиёд дошт ва ба ҳорича маблағи зиёд мебароварад. Охир сармояе, ки мамлакати бузурги мо содир мекунад, миллиардҳо франкро ташкил медиҳад. Ман боварӣ дорам, ки Фаронса ниҳоят бой буда, ба мустамлика доштан ҳавасманд аст...

...Ҷанобон! Вақти бо овози баланд ҳақиқатро гуфтан расидааст! Вақти он расидааст, ки кушоду равшан бигӯем, ки нажодҳои бузург нисбат ба нажодҳои паст ҳуқуқи хосса доранд...

2. МУНОСИБАТИ ЗОЛИМОНАИ ҲУКУМАТДОРОНИ МУСТАМЛИКАВИИ ФАРОНСА БО АҲОЛИИ МАҲАЛЛИИ МУСТАМЛИКАҲО

19 марти соли 1906 рӯзномаи сотсиалистии "Юманите" дар зери сарлавҳаи "Мустамликадории вақшиёна" мактуби Этен Курсел, омӯзгори мактаби фаронсавии Гвинея ба вазири мустамликаҳо Климантелро чоп карда, золимии маъмурияти мустамликавиро фош менамояд. Дар поён аз ин ҳуччат порчаҳо оварда мешаванд:

«...Аз шумо хоҳиш мекунам, ки тафтиши кирдорҳои махсусан ҷиддие, ки афкори ҷамъиятии Гвинея масъулияти онҳоро ба дӯши баъзе амалдорон вогузор мекунад, огоз карда шавад. То ҳол ба ҷазо гирифтор нашудани онҳо ба шарофати пуштибонии барои мо нофаҳмо ба амал омадааст, ки онро фош намудан лозим аст.

Ин далелҳоро ба тафтиши судӣ пешниҳод намуда, ман мехоҳам исбот созам, ки аз вақти дар Гвинея муқаррар гардидани ҳукмронии мо ин мустамлика қурбони дастаи муташаккили ҳақиқие шудааст ва губернаторҳо Гвинеяро аз ин даста муҳофизат карда наметавонанд.

Ҷаноби вазир набояд рох дод, ки ин ҳолат идома ёбад. Баҳри ҳифзи шаъну шарафи Фаронса ин гуна ҷиноятҳо набояд бечазо монанд.

Алҳол ман бо талабҳои зерин маҳдуд мешавам:

1. Тафтиши амалиёти як нафар амалдори баландмартабаи Гвинея, ки бо фишороварихои гуногун нисбат ба мардуми маҳаллии вилояти Тимбо дар тўли якчанд сол рўйдода гунаҳгор дониста мешавад...

2. Ман тафтиши додгоҳиро аз болои Огюст Лескюр, амалдори дарачаи якуми муассисаи мустамликавии бо номи Курса-Бо маълум бударо талаб мекунам: ў бо номи "ваҳшӣ" дар тамоми Гвинея ва ҳатто метавонам бигўям, ки дар саросари Африкаи Ғарбӣ ва Конго ном баровардааст.

Лескюр махсусан дар округи Фаранах (собиқ Судон) ба бадкирдорихои зиёд роҳ дод; ман баъди ў дар он чо дар тўли ҳашт моҳ зиндагонӣ кардаам.

Боре ў дар Фаранах оқсақоли яке аз деҳкадаҳо – мўйсафеди 70-соларо ба назди худ хонда, маҷбур кард, ки бо бори гароне дар гардан пиёда роҳ гардад. Аз ин роҳпаймоӣ, ки дар зери оftоби сўзон ва бо шаттакорихои политсия ба амал омад, мўйсафеди бечораи аз азобу машаққат беҳолу бемадоргардида шабро дар маҳбас дар ҳолати урён рўз кард; рўзи дигар ўро боз ҳам бараҳна дар оftоб маҷбур карданд, ки якчанд соат рост биистад. Ин воқеа бо он анҷом ёфт, ки мўйсафед нисфирўзӣ чон дод...

Дар ин округ сиёҳпўстони зиёди дигар ҳам ба чазои сад зарбаи аргамчин гирифтор карда мешаванд; аргамчинкорӣ чораи маъмули ҷазодиҳие буд, ки бо фармони Лескюр ба кор бурда мешуд ва маъмулан дар ҳузури худи ў.

Ҳафт нафари ин бадбахтон дар маҳбас аз ин зарбаҳо вафот карданд...

3. Ман аз ёрдамчи оид ба корҳои халқҳои маҳаллӣ Гебхарт, ки ҳангоми сардори ситоди Фригиагбе будан дар рафти истинтоқ сиёҳпўсти 20-солаеро, ки Алӣ Фетунту ном дошт ва ба дуздӣ муттаҳам карда мешуд, тавассути аргамчинкорӣ чазо дод, шикоят дорам. Ҷазое, ки ин шахси маҳаллӣ ба он гирифтор карда шуд, чунон ваҳшиёна буд, ки вай шаби 10 августи соли 1900 вафот кард...

4. Ман талаб мекунам тафтише, ки ба мукобили амалдор Юбер огоз шудааст, дуздии ўро низ дар бар гирад. Ин амалдор бар зарари давлат бо ёрдамчии худ Гебхарт забон як карда, даст ба дуздӣ задааст. Ман дақиқтарашро мегўям. Дар зарфи якчанд моҳ ба маблағи 1500 франк захираи хўрокворӣ аз анбори Тимбо ғайб зад... Он чиз яқин аст, ки ин дуздӣ ба меъёри хўроки бе ин ҳам ночизе, ки маҳбусон мегирифтанд, таъсир расонид.

...Дах нафари ин бадбахтон дар маҳбасҷои Тимбо бо сабаби камии хўрок ва аз муомилаи бад ҳалок гардиданд. ...Ман шахсан ҳангоми бо поезд аз Тимбо гузашта рафтанам муайян намудам, ки дар он чо маҳбусон дар завлонаҳои вазнин нигоҳ дошта шудаанд...»

САНАҲОИ МУҲИМ

1872-1873 — дар интихоботи иловагӣ галаба кардани чумҳуриятхоҳон

1873 — мутлақиятхоҳон ният доштанд, ки бо сардории граф Шамбор табаддулоти давлатӣ карда, мутлақияти Фаронсаро аз нав барқарор кунанд, лекин ин табаддулот доир нагардид

1875 — чумҳурӣ эълон шудани Фаронса

1898 — дар ҷанги истилогаронаи зидди Судон ба рақобати сахти Англия дучор шудани Фаронса

IV.1904 — Фаронса ва Англия паймони ҳарбии "Антанта"-ро созмон доданд

1909–1913 — сармояи судхӯрии солонаи сармоядорони Фаронса 1 млрд 800 миллион франкро ташкил мекард

1913 — истеҳсоли маъдани оҳан аз 5,4 миллион тоннаи соли 1990 дар соли 1913 ба 22 миллион тонна расид

1910 — ҳукумати Фаронса барномаи сохтмони флоти пурзӯри ҳарбии баҳрии мамлакатро таҳия кард

1914 — маблағи умумии сармояи ба хориҷа баровардаи Фаронса 60 млрд франкро ташкил намуд; ин нисбат ба соли 1890 қариб 3 баробар зиёд аст

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Баъди ҷанг бо Пруссия вазъи иқтисодии Фаронса дар кадом ҳолат буд? **2.** Кадом инҳисорҳои Фаронсаро медонед? **3.** Чаро империализми Фаронсаро судхӯр меноманд? **4.** Чаро Фаронса ба хориҷа ва алалхусус ба мустамликаҳо кам сармоя мебароварад? **5.** Мамлакатҳои дигари империалистӣ чӣ? **6.** Чаро Тиер тарафдори ҷумҳурӣ мондани Фаронса шуд? **7.** Дар бораи табаддуллоти ба амалнаомадаи мутлақиятхоҳони Фаронса нақл кунед. **8.** Кай Фаронса ҷумҳурӣ эълон карда шуд? **9.** Дар бораи сиёсати хориҷии империалистии Фаронса чиҳоро медонед? **10.** Мазмуни ҳуҷҷатҳоро шарҳ дихед. Онҳо дар бораи чӣ шаҳодат медиҳанд? **11.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

§ 10–11. ГЕРМАНИЯ ДАР ОХИРИ АСРИ XIX – АВВАЛИ АСРИ XX

Анҷомёбии муттаҳидшавии Германия. Моҳи январи соли 1871, вақте ки сипоҳиёни Германия шаҳри Парижро муҳосира карда буданд, шоҳони давлатҳои германиявӣ дар шаҳри Версали Фаронса ҷамъ омада, масъалаи муттаҳид кардани давлатҳои худро муҳокима карданд. Нишасти шоҳҳои давлатҳои германиявӣ дар шаҳри Версал шоҳи Пруссия Вилгелми I-ро императори тамоми Германия эълон карда, бо ҳамин аз баҳри истиқлолият гузаштанд.

Моҳи апрели ҳамон сол Рейхстаги Муассисон Конститутсияи умумигерманиявиро қабул кард. Мувофиқи он империяи Германия давлати иттифоқӣ гардид. Ба он 22 ҳокими мутлақ бо шоҳигарӣ ва ҳокимии ҳурд ва 3 шаҳри озод – Любек, Бремен ва Гамбург дохил шуданд. Элзас ва Лотарингия ба ҳайати Германия ҳамчун "музофотҳои империӣ" ҳамроҳ гардиданд. Онҳоро ноиб аз номи император "штатгалтер" идора мекард. Баъзе давлатҳои ба ҳайати империя дохилгардида конститутсия ва муассисаҳои намояндагии давлатҳои худро нигоҳ доштанд.

Сохти сиёсии Германия. Мувофиқи конститутсия ҳокимият дар империя дар дасти император ва канслер буд. Мақоми олии намояндагии империя Шӯрои иттифоқ ва Рейхстаг буданд. Конститутсияи империя тавре тартиб дода шуда буд, ки он ҳокимиятро амалан ба дасти Пруссия медод. Танҳо шоҳи Пруссия метавонист императори Германия бошад. Император ба қувваҳои мусаллаҳи империя сарфармондеҳ буд, аз номи империя ҷанг эълон мекард, сулҳ мебаст, дар арсаи байналхалқӣ аз номи империя намояндагӣ мекард. Ӯ метавонист шӯрои иттифоқ ва рейхстагро даъват ва ё пароканда кунад.

Иттифоқ танҳо як вазир дошт – канслер. Ӯ фақат ба император итоат мекард. Император канслерро таъйин ва аз вазифааш сабукдӯш менамуд. Канслер дар назди рейхстаг масъул набуд.

Канслери аввалини империяи Германия Отто Бисмарк буд. Дар зарфи 20 сол – аз соли 1871 то соли 1890 – ӯ мамлакатро идора мекард. Бисмарк сиёсатмадори барҷаста буд. Император Вилгелм, ки он қадар ҳавсала ва қобилияти идоракунии давлатро надошт, ҳамеша ба фикру ақида ва хулосаҳои Бисмарк розӣ мешуд.

Отто Бисмарк

Ба рейхстаг, ки он мақоми намояндагии умумигерманиявӣ буд, вакилон ба мӯҳлати 5 сол интихоб карда мешуданд. Конститутсия ҳуқуқи интихоботиро ба мардҳои аз 25-сола боло дод.

Шӯрои иттифоқ-палатаи болоии парламент ба ҳисоб мераф.т. Онро интихоб намекарданд. Ин шӯро аз намояндагони собиқ шоҳигарию ҳокимии тамоми Германия иборат буд. Аз 58 ваколатномаи шӯро 17-тояш аз Пруссия буд. Ин ҳолат имконият медод, ки қонуну қарорҳое, ки ба табъи вакилони Пруссия мувофиқ набуданд, нагузоранд, ки қабул шаванд. Раиси шӯрои иттифоқ канслер буд.

Империяи Германия давлати политсиявию ниммутлақияту нимдемократӣ буд. Ҳукуматдорони пруссиявӣ расму ойинҳо ва одатҳои ин музофотро дар тамоми империя паҳн мекарданд. Мардум дар рӯҳияи бар дигар халқҳо афзалият доштани халқи немис ва чангчӯй тарбия карда мешуд.

Пешравии саноати Германия. Баъд аз муттаҳидшавӣ империяи Германия тез тараққӣ мекард. Дар як муддати кӯтоҳ он аз Англия ва Фаронса пеш гузашт. Соли 1912 дар Германия истеҳсоли чӯян нисбат ба Фаронса 5 маротиба зиёд шуд. Сохтмони роҳҳои оҳан аз 21 471 километри соли 1871 дар соли 1900 ба 49 878 километр расид.

Заводҳои химиявии Германия аз се ду ҳиссаи рангҳои чаҳониро истеҳсол мекарданд. Дар ин давра кариб тамоми саноати бофандагии чаҳонӣ газворро бо рангҳои дар Германия истеҳсолкарда рангубор мекард.

Дар натичаи марказонидани саноат молҳои саноатӣ бештар дар фабрикаҳои калон истеҳсол карда мешуданд. Дар байни онҳо заводҳои пӯлодгудозӣ ва аслиҳасозии Крупп мавқеи намоёнро ишғол карданд. Соли 1875 дар корхонаҳои ин соҳибкори калон ҳамагӣ 122 нафар коргарону мутахассисон кор мекарданд, лекин

Толори мошинҳои стансияи баркии марказӣ дар Берлин. Соли 1890

дар охири аср 45 ҳазор нафар ва дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳонӣ бошад, зиёда аз 80 ҳазор нафар коргарону механикҳо ва муҳандисон кор мекарданд.

Солҳои 1871–1873 дар империяи Германия системаи ягонаи пулӣ – маркаи тиллоӣ чорӣ карда шуд. Соли 1875 банки Пруссия ба банки Империя мубаддал гардид. Он ба тараққиёти босуръати иқтисодии Германия кӯмак расонид.

Аз Фаронса кашида гирифтани музофотҳои бойи Элзас ва Лотарингия ва товони 5-миллиард франки ҷангӣ аз ин давлат ситонидашуда низ ба нафъи тараққиёти саноати Германия кор фармуда шуданд. Табаддулоти саноатие, ки дар солҳои 90-ум ба охир расид, Германияро дар Европа ба ҷои аввал ва дар ҷаҳон баъд аз ИМА ба ҷои дуюм бароварда.

Ба вуҷуд омадани инҳисорҳо. Дар асоси марказонидани истеҳсолот шумораи иттиҳодияҳои инҳисорӣ мунтазам зиёд мешуд. Дар Германия шакли аз ҳама маъмули инҳисорҳо картелҳо ва синдикатҳо буданд. Ин инҳисорҳо иттифоқи корхонаҳое буданд, ки соҳибони онҳо бо роҳи созиши якҷоя нархи навои молҳои истеҳсолкардаи худро дар дарачаи муайян нигоҳ медоштанд, ҳаҷми истеҳсоли молро муайян менамуданд, бозори молфурӯширо дар байни худ тақсим мекарданд ва ғайра. Баъзеи онҳо ниҳоят калон шуда буданд. Масалан, синдикати ангиштистеҳсолкунии Рейн-Вестфалия дар соли 1910 ба 95,4 фоизи истеҳсоли умумии ангишти музофот назорат мекард. Дар саноати маъданкоркунӣ синдикате ба вуҷуд омад, ки ҳамаи заводҳои пӯлодгудозиро муттаҳид намуд. Саноати вазнини мамлакат дар дасти 30 инҳисори пуркувват буд: консернҳои

Вилгелми II ва Крупп. Расми соли 1912

Сехи чўяну пўлодгудозии заводи Крупп дар Рур

Крупп, Тиссен, Стиннес ва дигарон. Саноати электротехникӣ аз тарафи ду ширкати калонтарин назорат карда мешуд: "Симменс-Галске" ва "АЗГ". Дар саноати химиявӣ ду гурӯҳи инҳисор ташаккул ёфтанд. Дар киштисозӣ ду ширкат инҳисор буданд: "Ллойди Германияи Шимолӣ" ва "Гамбург–Америка".

Картелҳо ва синдикатҳо бо банкҳо сахт алоқаманд буданд. Соли 1899 нӯҳ банк то 83 фоизи сармояи банкии Германияро дар ихтиёри худ доштанд. Соҳибони корхонаҳои саноатӣ маъмулан аъзои раёсати банкҳо буданд. Банкчиён бошанд, дар идораи корхонаҳо вазифаҳои маъмуриро ба ӯҳда доштанд. Як банки Германия, ки 3 млрд марка сармоя дошт, дар 200 корхонаи саноатӣ саҳмдор буд, яъне банкҳои Германия дар сохтани корхонаҳои саноатӣ фаъолона иштирок мекарданд.

Дар охири асри XIX – аввали асри XX ба хорича баровардани сармоя барои Германия аҳамияти калон пайдо кард. Сармоядорон маблағҳои худро ба иқтисодиёти Европаи Ҷанубу Ғарбӣ, Шарқи Наздик ва Америкаи Ҷанубӣ мебаровардand. Сармояи ба хорича

Киштии калони ҳарбии немисии "Вестфалия", ки дар ибтидои асри XX сохта шудааст

Даромадҳои асосии ширкати киностудияи "Тамбури–Америка". Яке аз аввалинҳо шуморахои байналхалқӣ. Намоишгоҳ: "Рох ба тамоми чаҳон"

содиркардаи Германия дар соли 1912 ба 12,5 млрд ва дар соли 1914 бошад, ба 44 млрд франк расид. Сармоядорони германиявӣ аз содироти сармоя даромади бузург ба даст медаровардand.

Вазъи кишоварзии Германия. Дар Пруссияи Шарқӣ заминҳои помешикҳо (заминдор) майдони сеяки тамоми киштзорҳоро дар бар мегирифтанд, дар Померания бошад, қариб нисфи онро. Хоҷагии помешикии сармоядории пруссиявӣ бокимондаҳои зиёди крепостнойиро нигоҳ медошт. Помешикҳои Германия дар хоҷагиҳои худ меҳнати кирояро истифода мебурданд. Батракҳо (коргарони кироя) аз помешикҳо қитъаи заминро иҷора гирифта, ба ивази он вазифадор буданд, ки ҳангоми киштукору чамъоварии ғалладона бо ҳамроҳии аҳли оилаашон дар замини помешик кор кунанд.

Дар ғарбтари дарёи Элба помешикон камтар ва хоҷагиҳои майдаю миёнаи деҳқонӣ зиёдтар буданд. Дар деҳоти ин ҷо гроссбауэрҳо, яъне помешикҳои калон ҳукмронӣ мекарданд.

Дар Германияи Ҷанубӣ – Баден, Бавария, Вюртемберг ҳам хоҷагиҳои деҳқонии миёнаю хурд аз хоҷагиҳои калон бисёртар буданд.

Ин вақт дар тамоми Германия то 3 миллион нафар деҳқонони камзамин буданд, ки ҳар кадоми онҳо то 2 га замин доштанд. Ингуна хоҷагиҳо нисфи умумии хоҷагиҳои деҳқонии Германияи ҳамонвақтаро ташкил мекарданд. Соҳибони асосии замин ва ҳокимият юнкёрҳо ва гроссбауэрҳо (деҳқонони бадавлат, ки дар заминҳояшон батракҳоро кор мефармуданд) буданд.

Сиёсати таҷовузкоронаи хориҷии Германия. Империализми ҷавони Германия ба арсаи сиёсати ҷаҳонӣ баромад. Дар охири асри

XIX – аввали асри XX муборизаи барои бозорҳо ва тайёрӣ барои бо зӯрӣ аз нав тақсим кардани ҷаҳон мақсади асосии сиёсати хориҷии ин империя гардид.

Бисмарк дар назди худ вазифа гузошт, ки мавқеи байналхалқии Германияро пурзӯр кунад. Барои ҳамин соли 1873 бо Русия ва Австро-Венгрия шартнома баст. Дере нагузашта Фаронса лашкари хуб мусаллаҳшуда ташкил намуд. Бисмарк фикр кард, ки Фаронса барои Элзас ва Лотарингия аз Германия қасос гирифтанӣ аст. Канслер ният дошт, ки Германия бар зидди Фаронса ҷанг сар кунад. Вале ба ин кор Англия ва Русия монеъ шуданд. Онҳо аз ҳад зиёд пурзӯршавии Германияро намехостанд. Германия ҳам ба Русия ҳалал мерасонд, вале аз ҷанги зидди вай метарсид. Баъд аз ғалаба бар Туркия дар ҷанги солҳои 1877–1878 маҳз Бисмарк нагузошт, ки Русия аз самараи ғалабааш бар Туркия истифода барад. Конференсияи байналхалқии соли 1878-и Берлин маҳз бо "ёрии" ӯ ба музаффариятҳои Русия бар Туркия хати батлон кашид. Баъди ин муносибатҳои байни Германия ва Русия боз ҳам тезу тундтар шуданд.

Сиёсати хориҷии Германия сол то сол хусусияти тачовузкорона мегирифт.

Тараққиёти сармоядории инҳисорӣ Германияро водор мекард, ки ба аз нав тақсим кардани ҷаҳон тезтар шурӯъ кунад. Ба вай дар ин ҷанг иттифоқчиён даркор буданд. Соли 1879 ба Германия муяссар шуд, ки бо Австро-Венгрия иттифоқи ҳарбӣ бандад. Соли 1882 ба ин иттифоқ Италия ҳам дохил гардид (Дар хусуси ташкилёбии ин паймони ҳарбӣ, ки он "Иттифоқи Сегона" ном дорад, дар параграфҳои 1 ва 2 муфассалтар сухан ронда шудааст).

Аввалин қаламраве, ки дар Африкаи Ҷанубу Ғарбӣ солҳои 1883 – 1884 тобеи шаҳри Бремен Людеритс забт карда буд

Забткориҳои аввалини империяи Германия. То миёнаҳои солҳои 80-ум Германия дар Европа сиёсати континенталиро пеш мебурд. Моҳияти он дар ин қитъа мустаҳкам кардани мавқеи Германия буд.

Соли 1884 Германия дар Африка ба амалиёти фаъолона шурӯъ кард. Моҳи апрели ҳамон сол тоҷири бременӣ Людеритс димоғаи Ангоа-Пекинро, ки дар соҳилҳои ҷанубу ғарбии Африка аст, ба зери итоати Германия даровард. Худи ҳамон сол Германия Того, Камерун, қисми шимолии Гвинея ва ҷазираҳои назди Гвинеяро забт намуд. Соли 1885 дар шарқии Африка заминеро ҳамроҳи ҷазираи Занзибар ишғол кард, ки он баъдтар "Африкаи Шарқии Германия" ном гирифт.

Баъди забти мустамликаҳои номбурда ҳукумати Германия қарор дод, ки флоти пурзӯри тиҷоратӣ ва ҳарбӣ бунёд созад. Барои ин рейхстаг маблағи зарурӣ ҳам ҷудо кард. Германия ба ҷангҳои нави истилогарона тайёрӣ медид.

Дар солҳои 90-ум сармоядорони калонтарин ва юнкёрҳо нақшаи ҳукмрони ҷаҳон шудани Германияро тартиб доданд. Онҳо мақсад доштанд, ки империяи бузурги мустамликадории Германияро ташкил намоянд. Князь фон Бюлов, ки баъд аз Отто Бисмарк канслер таъйин шуда буд, боре рӯйрост изҳор кард: "Акнун он давраҳое, ки халқҳои дигар замину обро дар байни худ тақсим мекарданду мо танҳо ба осмони кабуд қаноат мекардем, гузашта рафтанд... Мо ҳам барои худ дар зери офтоб ҷой талаб мекунем".

Германияи империалистӣ ин гуфтаҳои канслер Бюловро татбиқ мекард. Дар охири солҳои 90-ум немисҳо нимҷазираи Шандуни Чинро забт карда, дар ин ҷо барои худ пойгоҳи ҳарбӣ сохтанд. Дар Укёнуси Ором галлаҷазираҳои Маршалл, Королин ва Марианро ба даст даровардаанд. Дар соли 1900 бошад, лашкари Германия бо ҳамроҳии сипоҳиёни давлатҳои дигари империалистӣ дар ҷазодиҳиҳои вахшиёнаи мардуми Чин иштирок карданд.

Баъди Шарқи Дур диққати империалистони Германия боз ба Африка ҷалб шуд. Онҳо Марокаш ва Гибралтарро забт карда, дар он ҷойҳо бар зидди рақиби асосии худ – Англия пойгоҳҳои ҳарбӣ сохтанд.

Империалистони Германия ба Шарқи Наздик ҳам бо чашмони ҳарисона менигаристанд. Ин ҷоро ҳам ба даст даровардан буданд. Барои ин кор императори Германия

Вилгелми II соли 1898 бо баҳонаи зиёрати "тобути худо" ба Фаластин сафар кард. Дар роҳ ӯ бо султони Туркия вохӯрда, дар бораи сохтани роҳи оҳане, ки бояд аз Босфор оғоз ёфта, ба воситаи Осиёи Хурд ба Бағдод ва то ба халичи Форс мерасид, гуфтушунид карда, розигии ӯро гирифт. Ин роҳи оҳан Германияро бо Осиё мепайваст.

ҲУҶҶАТ

КОНСТИТУТСИЯИ ИМПЕРИЯИ ГЕРМАНИЯ

(Рейхстаги Муассисони империяи Германия 16 апрели соли 1871 қабул кардааст)

I. ҚАЛАМРАВИ ИТТИФОҚ

Моддаи 1. Қаламрави иттифоқ аз давлатҳои зерин иборат аст: Пруссия бо ҳамроҳии Лауиберг, Бавария, Саксония, Вюртембург, Баден, Гессен, Макленбург – Шверин, Саксен – Веймар, Макленбург – Стрелитс, Олденбург, Брауншвейг, Саксен – Майнинген, Саксен – Алтенбург, Саксен – Кобург – Гота, Ангалта, Шварсбург –Рудолфштадт, Шварсбург – Зондерсгаузен, Валдак, Шаумбург – Литсе, Липпе, Любек ва Гамбург.

II. ҚОНУНГУЗОРИИ ИМПЕРИЯ

Моддаи 2. Империя дар қаламрави иттифоқӣ дар асоси конститутсияи мазкур ҳуқуқи қонунгузорӣ дошта, қонунҳои империявӣ нисбат ба қонунҳои ҳар як давлат волоият доранд...

Моддаи 4. Назорат аз тарафи империя ва қонунгузории вай корҳои зеринро дар бар мегиранд:

1) қарорҳо марбут ба озодии ҳаракат... ҳуқуққои шаҳрвандӣ, шиносномаҳо, политсия барои хориҷиён, ба косиби шуғл варзидан...

2) қонунгузории гумруку тичорат ва қонунгузорӣ дар бораи андозҳо, ки барои зарурати империя истифода бурда мешаванд;

3) муайян намудани системаи ченакҳо: дарозӣ, тангаҳо ва вазнҳо...

7) ташкили ҳифзи умумии тичорати Германия дар хориҷа, бахрнавардии германиявӣ, парчами бахрии он ва сохти умумии намояндагии консулие, ки аз ҳисоби маблағи империя таъмин карда мешавад;

8) кори роҳи оҳан...

10) кори почта ва телеграф..

13) қонунгузории умумӣ оид ба ҳамаи ҳуқуқи шаҳрвандӣ ва ҷиноӣ...

14) лашкар ва флоти ҳарбии империя...

Моддаи 5. Қонунгузории империявӣ аз ҷониби Шӯрои иттифоқӣ ва Рейхстаг ба амал бароварда мешавад. Барои қонуни империявӣ ризоияти аксарияти оддии ҳар ду мачлис кифоя аст.

III. ШӮРОИ ИТТИФОҚ

Моддаи 6. Шӯрои иттифоқӣ аз намояндагони аъзои иттифоқ иборат мебошад; овозҳо дар байни онҳо чунин таксим мегарданд, ки Пруссия бо якчоягии овозҳои собиқи Ганновер, Кургессен, Голштейн, Нассау ва

Франкфурт	17 овоз
Бавария	6 овоз
Саксония	4 овоз
Вюртембург	4 овоз
Баден	3 овоз
Гессен	3 овоз
Макленбург-Шверин	2 овоз
Брауншвейг	2 овоз дорад...

(аъзои дигари иттифоқ дар Шӯрои иттифоқӣ яковозӣ гирифтанд. Шӯрои иттифоқӣ аз 58 намояндаи аъзои иттифоқ иборат аст. Шарҳи Т. 3.)

Ҳар як узви иттифоқ метавонад ба Шӯрои иттифоқӣ ҳамон қадар вакил таъйин кунад, ки чӣ андоза овоз дорад, лекин ҳамаи намояндагони як давлат метавонанд (дар шӯрои иттифоқ) якчоя намояндагӣ кунанд.

Эзоҳ: дар ин ҷумла калимаҳои дар қавсайнбударо котиб барои равонтару фаҳмотар баромадани ҷумла доҳил кардааст.

IV. РАИСИКУНАНДА

Моддаи 11. Раисӣ дар Иттифоқ ба шоҳи Пруссия тааллуқ дорад, ки мартабааш императори Германия мебошад. Император дар муносибатҳои байналхалқӣ ҳамчун намояндаи империя баромад намуда, аз номи империя ҷанг эълон мекунад, сулҳ мебандад, ба иттифоқҳои дигар доҳил мешавад...

Барои эълони ҷанг аз номи империя ризоияти зарурии Шӯрои иттифоқӣ зарур аст, ба шарте ки ҳуҷум ба қаламрави иттифоқ ва ё соҳили он ба амал наомада бошад...

Моддаи 12. Ҳуқуқи Шӯрои иттифоқӣ ва Рейхстагро даъват намудан, кушода эълон кардан, мавқуф гузоштан ва пӯшида эълон кардан ба император тааллуқ дорад.

Моддаи 15. Раисӣ дар Шӯрои иттифоқӣ ва роҳбарӣ ба корҳои он ба канслери иттифоқӣ, ки шоҳ таъйин мекунад, тааллуқ дорад.

Моддаи 17. Ҳуқуқи тайёр кардан ва эълон намудани қонунҳои империявӣ ва назорат аз болои ичрои онҳо ба император тааллуқ дорад.

Моддаи 18. Император амалдоронро таъйин мекунад, барои садоқат ба империя савганд ёд кардани онҳоро таъмин менамояд ва дар сурати зарурӣ истеъфояшонро эълон мекунад.

Моддаи 20. Рейхстаг тавассути интихоботи умумӣ ва бевосита бо овозҳои пинҳонӣ интихоб карда мешавад...

Моддаи 32. Аъзои Рейхстаг моҳона ва ё музди дигар намегиранд.

IX. СИПОҲИ ИМПЕРИЯ

Моддаи 61. Баъди эълони конститутсияи мазкур дар тамоми империя бояд таъчилан бо пуррагӣ қонунгузории ҳарбии пруссиявӣ чорӣ карда шавад...

Моддаи 63. Ҳамаи нерӯҳои ҳарбии империя сипоҳи ягонаро ташкил мекунанд, ки ҳам дар шароити осоишта ва ҳам дар шароити ҷанг дар зери фармондеҳии император мебошанд...

Моддаи 68. Дар мавридҳое, ки дар қаламрави иттифоқ ба амнияти ҷамъиятӣ хатар таҳдид мекунад, император ҳар як қисмати онро дар ҳолати ҳарбӣ эълон карда метавонад.

САНАҲОИ МУҲИМ

I.1871 — 22 давлат ва 3 шаҳри озоди германиявӣ дар шаҳри Версал ҷамъ омада, қарор қабул карданд, ки дар як мамлакат муттаҳид мешаванд

16.IV.1871 — Рейхстаги Муассисон Конститутсияи умумигерманиявиро қабул кард, ки мувофиқи он ин давлат империяи Германия ном гирифт

1871–1890 — солҳои ҳукмронии канслери империяи Германия Отто Бисмарк

1871–1873 — дар империяи Германия ҷорӣ карда шудани системаи ягонаи пулӣ – марка

1875 — ба банки империявӣ табдил дода шудани банки Пруссия

1873 — бо Русия ва Австро-Венгрия бастани шартномаи дӯстӣ

1878 — Конференсияи байналхалқии Берлин барои аз нав дида баромадани шартномаи сулҳи Сан-Стефано

1882 — аз тарафи Германия, Италия ва Австро-Венгрия созмон дода шудани паймони ҳарбии "Иттифоқи Сегона"

1884 — дар Африка ба амалиёти фаъолона гузаштани империяи Германия

1885 — Занзибар ва баъзе ҷойҳои дигари Африкаро забт кардани империяи Германия

1898 — ба Фаластин сафар кардани императори Германия Вилгелми II, аз султони Туркия оид ба сохтани роҳи оҳани Бағдод иҷозат гирифтани ӯ

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Муттаҳидшавии давлатҳои Германия чӣ тавр ба амал омад? **2.** Баъди муттаҳидшавӣ Германия чӣ хел давлат шуд? **3.** Дар бораи Шӯрои иттифоқ ва Рейхстаги империявии Германия маълумот диҳед. **4.** Дар бораи пешравии саноати Германия мисолҳо биёред. **5.** Дар Германия кадом хел инҳисорҳо ба вуҷуд омаданд? Номи чанд инҳисорро гӯед ва онҳоро шарҳ диҳед. **6.** Вазъи кишоварзӣ дар Германия дар кадом ҳолат буд? **7.** Чаро дар охирҳои асри XIX Германия сиёсати таҷовузкоронаи хориҷиро пеш гирифт? **8.** Кай Конститутсияи давлатҳои германиявии дар як иттифоқ

муттаҳидшуда қабул карда шуд? **9.** Дар бораи канслери нахустини империяи Германия Отто Бисмарк маълумот диҳед. **10.** Дар даҳсолаҳои охирини асри XIX империяи Германия кучоҳоро ишғол карда, ба мустамликаи худ табдил дод? **11.** Аз рӯи ҳуҷҷат ба саволҳои зерин ҷавоб гардонед: **а)** мувофиқи конститутсияи империявии Германия ин давлат аз кадом давлату шаҳрҳо ташкил ёфт? **б)** конунгузории империявӣ чӣ тавр буд? **в)** Шӯрои иттифоқӣ чӣ тавр ташкил меёфт? **г)** вазифаҳои раиси Шӯрои иттифоқӣ ва Рейхстагро муайян кунед. **12.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

§ 12. РУСИЯ ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX

Сохти иқтисодии Русия. Шикаст дар ҷанги Қрими солҳои 1853 – 1856 нишон дод, ки Русияи як вақтҳо жандарми Европабуда ба давлати ақибмонда табдил ёфтааст. Ба ин пеш аз ҳама мавчудияти тартиботи крепостнойии Русия сабабгор буд. Инро шоҳи нави Русия Александри II, ки соли 1855 ба тахт нишаст, хуб мефаҳмид. Бинобар ин 19 феврали соли 1861 ҳукуки крепостнойиро "аз боло" бекор кард. Баъди ин Русия ба роҳи сармоядорӣ даромад. Деҳқонони аз асорати крепостнойӣ озодгардида барои пешравии саноат манбаи арзони меҳнати кироя гардиданд.

Сармоядорон ва соҳибкорони Русия бештар корхонаҳои калони саноатӣ месохтанд. Дар ибтидои асри XX корхонаҳое, ки коргарони онҳо зиёда аз 500 нафар буданд, 50 фоизи коргарони Русияро ташкил мекарданд. Аз рӯи марказонидани истеҳсолот Русия дар Европа ба ҷои аввал баромад. Вале аз рӯи дигар нишондиҳандаҳои иқтисодӣ аз мамлакатҳои мутараққӣ хеле ақиб мемонд.

Дар Русия аввалин инҳисорҳои сармоядорӣ дар охирҳои асри XIX ба вуҷуд омадаанд. Дар натиҷаи суръати тези марказонида шудани саноат иттиҳодияҳои инҳисорчиён ба вуҷуд омаданд. Шакли маъмули иттиҳодияҳои инҳисории Русия синдикатҳо буданд. Соли 1902 синдикат оид ба фурӯши маҳсулоти маъданкоркунӣ "Продамет" ташкил ёфт, соли 1904 бошад, синдикатҳои "Продугол" ва "Продвагон" ба фаъолият сар карданд. Онҳо қариб дар тамоми Русия ба истеҳсол ва фурӯши маъдану маснуоти маъданӣ, аигишт ва вагон назорат мекарданд.

Дар Русия дар ин давра макоми банкҳо баланд шуд. Онҳо барои сохтани корхонаҳои нав ва васеъ кардани истеҳсолот ба соҳибкорон пул қарз медоданд. Худашон ҳам ба саноат маблағ мегузоштанд. Марказонидани сармояи банкӣ ба амал меомад. Ду банки калонтарин – Банки Байналхалқии Петербург ва Банки Русияю Осиёӣ ва баъзе банкҳои дигар дар тараққиёти саноату тичорат саҳми калон гузошта, онҳоро ба зери назорати худ дароварда буданд. Инҳисорҳои саноатӣ ҳам кӯшиш мекарданд, ки дар сармоядории банкӣ саҳмдор бошанд. Ҳамин тариқ, омезиши ду намуди сармоя – саноатӣ ва банкӣ ба амал меомад.

Русия тавассути сармояи худ саноати пешқадами мамлакатро бунёд карда метавонист. Барои ҳамин ба воридшавии сармояи хориҷӣ эҳтиёҷи зиёд надошт.

Дар кишоварзӣ маъмулан тартиботи феодалию крепостнойӣ вучуд дошт. Сарфи назар аз ин дар ин соҳа ҳам баъди 19 феврали соли 1861 оҳиста-оҳиста муносибатҳои сармоядорию соҳибкорӣ ба вучуд меомаданд. Фаъолияти хочагии кулакҳо дар ин бора далолат мекунанд.

Сохти сиёсии Русия. Дар Русия дар сари ҳокимият подшоҳ ва помешикон меистоданд. Дар идоракунии давлат ҳарбиён ҳам макоми баланд доштанд. Сохти сиёсии давлат мутлақияти подшоҳӣ буд. Ягон макомоте набуд, ки ҳокимияти подшоҳро маҳдуд карда тавонад.

Ислоҳоти буржуазии солҳои 60-ум – 70-уми асри XIX ба ҳокимияти марказии Русия тамоман дахл накард. Халқ мисли пештара аз ҳуқуқҳои сиёсӣ маҳрум буд.

Подшоҳ Николайи II, ки соли 1894 ба ҷои Александри III ба тахти подшоҳии Русия нишаст, шоҳи помешикон буд. Ӯ мамлакатро бештар ба нафъи онҳо идора мекард.

Буржуазияи пешқадами Русия ба ҳокимияти мутлақи подшоҳӣ мухолиф буд, вале аз сабаби камшуморӣ, надоштани эътимоди баланд дар байни омма, надоштани тачрибаи муборизаи сиёсӣ ва номуташаккилӣ алайҳи ҳокимияти мутлақи подшоҳӣ мубориза бурда наметавонист. Вай аз гузаштқуниҳои ночизи подшоҳ марбут ба демократиконии ҳаёти ҷомеа ҳам розӣ буд.

Сиёсати хоричии Русия. Дар нимаи дуюми асри XIX сиёсати хоричии Русияи подшоҳӣ чун дар асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX самтҳои муайян дошт. Дар ин давра он асосан бар зидди Туркия ва Эрон нигаронида шуда буд. Аз ҳамин сабаб дар зарфи

каме зиёдтар аз 50 сол Русия бар зидди ин давлатҳо чандин маротиба ҷанг кардааст. Русияи подшоҳӣ мехост, ки Қафқозро ба даст дарорад, Қримро аз они худ кунад, Баҳри Сиёҳро аз Туркия кашида гирифта, барои худ ба Баҳри Миёназамин роҳи обӣ кушояд ва дар нимҷазираи Балкан мавқеи стратегӣ пайдо намояд. Натиҷаи ҳамин сиёсат буд, ки Русия Қафқозро ба мустамликаи худ табдил дод. Агар Русияи подшоҳӣ дар самти Қафқоз мавқеи худро мустаҳкам карда бошад, дар Қрим мавқеи ночизе, ки қаблан дошт, дар натиҷаи дар Ҷанги Қрими солҳои 1853 – 1856 аз Туркия сахт шикаст хӯрдан онро пурра аз даст дод.

Англия ва Фаронса намехостанд, ки дар шахси Русия рақиби пурзӯри зафарманде дошта бошанд. Барои ҳамин дар Ҷанги Қрим онҳо ба Туркия дасти ёрӣ дароз карданд ва имконият фароҳам оварданд, ки Русия шикаст хӯрад.

Дар нимаи дуюми асри XIX Русияи подшоҳӣ сиёсати хоричии худро асосан ба Қрим, Балкан, Чин ва Осиёи Марказӣ ҷалб намуд. Вай мисли пештара ният дошт, ки Қримро аз Туркия кашида гирад, мавқеи худро дар нимҷазираи Балкан мустаҳкам кунад. Инчунин Осиёи Марказиро ишғол кунад ва дар наздикии Ҷопон барои сипоҳи худ пойгоҳҳои ҳарбӣ созад, то ки баъд забткориҳои худро аз он ҷо дар Шарки Дур огоз намояд. Аз ин рӯ, аз Чин барои аз болои ҳоки он то нимҷазираи Ляодун сохтани роҳи оҳани УКВЖД, ки аз ин давлат ичора гирифта буд, ичозат мегирад.

Аз соли 1847 сар карда Русия ба забти Осиёи Марказӣ даст зада, як гурӯҳи калони лашкарашро ба самти баҳри Арал фиристод. Лашкари дигари Русия соли 1853 қалъаи Оқмасчид (Қизил Ӯрдаи ҳозира)-ро ишғол намуд. Вале Ҷанги Қрим самти сиёсати хоричии ҳукумати подшоҳиро тағйир дод. Биноан, то соли 1864 Осиёи Марказиро ба ҳоли худ гузошт.

Аз соли 1864 сар карда то соли 1895 Русияи подшоҳӣ паси ҳам қаламрави хониҳои Қӯқанду Хева ва Аморати Бухороро забт карда, ба мустамликаҳои худ табдил дод.

Ҳанӯз амалиёти ҷангӣ дар Осиёи Марказӣ ба анҷом нарасида буданд, ки таваҷҷӯҳи сиёсати хоричии Русия аз нав ба Балкан ҷалб шуд. Дар ин ҷо халқҳои славянӣ ва халқҳои дигари сокини ин нимҷазира ба муборизаи миллию озодихоҳии зидди туркҳо бархостанд. Моҳи апрели соли 1877 Русия ба ёрии онҳо шитофта, дар аввали соли 1878 дар ин ҷо сипоҳиёни Русия бар лашкари

Туркия дастболо шуданд ва 3 марти соли 1878 дар маҳаллаи Сан-Стефанои наздикии шаҳри Константинопол Созишномаи сулҳро ба имзо расониданд. Вале худи ҳамон сол Конгресси байналхалқии Берлини бо ташаббуси Германия, Англия ва Фаронса барпогардида музаффариятҳои Русияро дар нимҷазираи Балкан ва Баҳри Сиёҳ ба нестӣ расонид.

Баъди ҳалли "масъалаи Осиёи Марказӣ" дар охири асри XIX – аввали асри XX диққати сиёсати хоричии Русия бештар ба Шарки Дур ҷалб шуд. Ин вакт Русия дар нимҷазираи Ляодун шаҳр – истеҳкоми ҳарбии Порт-Артурро бо суръати том месохт ва ният дошт, ки аз ин ҷо сиёсати истилогаронаи хешро дар Шарки Дур тезтар пиёда кунад. Ҳамин буд, ки вай бо Ҷопони империалистии ҷавон рӯ ба рӯ шуд. Дар натиҷа ҷанги солҳои 1904 – 1905-и Русияю Ҷопон ба амал омад.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

АЗ ҚАРОРДОДЕ, КИ ДАР БАЙНИ РУСИЯ ВА ЧИН 15 (27) МАРТИ СОЛИ 1898 МАРБУТ БА НИМҶАЗИРАИ ЛЯОДУН БАСТА ШУДААСТ

Моддаи 1. Барои нерӯҳои ҳарбии баҳрии русҳо дар соҳили Чини Шимолӣ таъмин намудани такягоҳи боэътимод аълоҳазрат императори Чин розӣ аст, ки бандарҳои Артур (Ляодун-коу) ва Та-лян-нан (Далний. – Т. З.) бо ҳамроҳии соҳилҳои дар наздикии ин бандарбуда барои истифодаи иҷоравӣ ба ҳукумати Русия дода шаванд. Вале бо ин иҷора ҳаргиз ҳуқуқи олии аълоҳазрат императори Чин ба қаламрави номбурда вайрон карда намешавад.

Моддаи 2. Сарҳади қитъаи ба истифодаи иҷоравӣ додашуда шимолтар аз халичи Талян – ван дар масофае мегузарад, ки барои ҳимояи зарурии қитъаи замин аз тарафи хушкӣ зарур аст.

Моддаи 3. Мӯҳлати иҷора аз рӯзи ба имзо расидани қарордоди мазкур бисту панҷ сол муқаррар карда мешавад ва баъд мумкин аст бо ризоияти тарафайн аз тариқи қарордоди ҳар ду ҳукумат дароз карда шавад.

Моддаи 4. Дар тӯли мӯҳлати муайянкардашуда дар қаламрави аз тарафи русҳо ба иҷорагирифташуда ва обҳои назди он фармондеҳии нерӯҳои хушкигарду бахрӣ ва ҳам идораи олии шаҳрвандӣ пурра ба ҳукуматдорони русҳо дода мешавад... Ҳеч гуна нерӯҳои ҳарбии хушкигард ба қаламрави ба истифодаи иҷоравӣ додашуда роҳ дода намешавад...

Моддаи 5. Ҳар ду ҳукумат розианд, ки Порт-Артур ҳамчун бандари ҳарбӣ танҳо барои киштиҳои русҳо ва чиноиҳо дода шавад. Барои киштиҳои ҳарбӣ ва тичоратии давлатҳои дигар он баста аст. Та-лян-ван бошад, гайр аз як халичи дохилии он, ки чун Порт-Артур танҳо барои зарурати флоти русҳо ва чиноиҳо муайян карда мешавад, қаламрави бокимондаи он бандар барои тичорати хориҷӣ кушода ҳисобида шуда, ба он озодона даромадани киштиҳои ҳамаи миллатҳо иҷозат дода мешаванд...

САНАҲОИ МУҲИМ

1853-1856 — ҷанги Қрим
1847, 1853 — оғози истилои Осиёи Марказӣ аз тарафи Русияи подшоҳӣ
1855 — ба тахти подшоҳии Русия нишастани Александри II
19.II.1861 — дар Русия барҳам дода шудани ҳуқуқи крепостнойӣ
1864 — оғози марҳалаи нави аз тарафи Русия забт карда шудани давлатҳои Осиёи Марказӣ
3.III.1878 — дар маҳаллаи Сан-Стефано дар байни Туркия ва Русия баста шудани Созишномаи сулҳ
1878 — доир гардидани Конгресси байналхалқии Берлин барои аз нав дида баромадани Созишномаи сулҳи Сан-Стефано
1895 — ба анҷом расидани аз тарафи Русия забт карда шудани давлатҳои Осиёи Марказӣ: хониҳои Қӯқанд, Хева ва Аморати Бухоро
1902-1904 — дар Русия ташкил ёфтани синдикатҳои аввалин: "Продамет", "Продугол", "Продвагон"

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Вазъи иқтисодии нимаи дуюми асри XIX-и Русияро муайян кунед. Дар он ҷо аз кай муносибатҳои сармоядорӣ ба густариш оғоз карданд? Оё барҳам додани ҳуқуқи крепостнойии 19 феврали соли 1861 ба ин иқдом ягон муносибат дорад? **2.** Дар Русия кадом инҳисорҳои аввалин ба вуҷуд омаданд? Онҳоро номбар кунед. **3.** Кадом банкҳои аввалини калонтарини Русияро медонед? Ҷаро сармояи саноатию банкии Русия бо ҳамдигар омезиш меёфт? Оё ин раванд ба иқтисодиёти мамлакат ягон фоида мебахшид? **4.** Кишоварзии Русия дар кадом ҳолат қарор дошт. **5.** Дар бораи сохти сиёсии Русияи нимаи дуюми асри XIX чиҳо гуфта метавонед? **6.** Николайи II кай ба ҷои Александри III ба тахти подшоҳии Русия нишаст? Оё ӯ ба системаи сиёсии мамлакат ягон дигаргунӣ ворид сохт? **7.** Фаъолияти буржуазияи ҷавони озодиҳоҳи Русия ин вақт дар кадом ҳолат буд? **8.** Самтҳои сиёсати хориҷии Русияро дар нимаи дуюми асри XIX муайян кунед. Онҳо

чӣ мақсад доштанд? – **а)** дар Балкан; **б)** дар Қрим ва ҳавзаи Баҳри Сиёҳ; **в)** дар Қафқоз; **г)** дар Осиёи Марказӣ; ва **д)** дар Шарқи Дур.

§ 13–14. РУСИЯ ДАР ИБТИДОИ АСРИ XX

Ҷанги Русияю Ҷопон. Ба давраи сармоядории инҳисорӣ дохил гардидани Русия ба вақте рост омад, ки дар байни мамлакатҳои калонтарини сармоядорӣ барои аз нав тақсим кардани ҷаҳон зиддиятҳо тезу тунд мешуданд. Русия ҳам дар ин қатор меистод. Вай дар Шарқи Дур ва ҳавзаи Уқёнуси Ором манфиатҳои худро дошт. Лекин ба он Ҷопони ҷавони империалистӣ халал мерасонид. Ин вақт дар мамлакат бӯҳрони инқилобӣ ҳам пухта мерасид. Барои баромадан аз ин бӯҳрон ба мутлақияти рус як ҷанги зафаровар лозим буд, то ки баъди он ба нерӯҳои инқилобии мамлакат зарба занад.

Ҷопон ба ҷанги зидди Русия ҳанӯз аз солҳои 90-ум тайёрӣ медид. Вай ният дошт, ки ин давлатро аз ҳавзаи Уқёнуси Ором дур партояд ва бо ҳамин дар Шимоли Чин мавқеи худро мустаҳкам кунад. Ғайр аз ин Ҷопон мехост, ки Корея ва Манчурияро низ ба даст дарорад.

Вале Русия ба ҷанги дар пешистода онқадар тайёр набуд. Сохтмони роҳи оҳани Транссибир, истеҳкомҳои қалъаи Порт-Артур. ки онро Русия дар нимҷазираи Ляодуни аз Чин ба ичорагирифта месохт, ҳанӯз ба охир нарасида буданд. Сохтмони ин иншоот бояд соли 1909 анҷом меёфт.

Дар ҳамин вазъият ҷанг 27 январи соли 1904 бо ҳамлаи эскадраи Ҷопон ба дастаи киштиҳои флоти рус, ки ин вақт дар бандари Чемулпои Корея буд, огоз ёфт. Дар ин муҳориба крейсери номии Русия "Варяг" ва канонеркаи "Корея" зарари калон дида, дере нагузашта ғарқ шуданд. Дар яке аз муҳорибаҳои сахти баҳрӣ сарфармондеҳи флоти Уқёнуси Ороми рус адмирал С. О. Макаров ҳалок гардид.

Моҳҳои май – августи соли 1904 дар Порт-Артур ва Ляолян муҳорибаҳои калон ба амал омада, ба фоидаи ҷопониҳо анҷом ёфтанд. Аз моҳи май то моҳи декабри соли 1904 Порт-Артур дар муҳосира буд. Муҳофизатгарони он баъд аз мудофиаи дуру дароз ва талафоти зиёд маҷбур шуданд, ки ба Ҷопон таслим шаванд.

Моҳи феврали соли 1905 баъди дар Мукден шикаст хӯрдани русҳо Николайи II аз ҳисоби киштиҳои флоти Балтика эскадраи ҷадиди киштиҳоро ороста, бар зидди ҷопониҳо фиристонд, вале флоти Ҷопон онро моҳи майи соли 1905 дар наздикии Сусима торумор кард. Аз ин эскадра танҳо 3 киштӣ тавонист, ки аз муҳосираи ҷопониҳо халос шуда, то ба шаҳри русии Владивосток рафта расад. Дар ин муҳориба Русия талафоти калони ҷонӣ ҳам дод. Инчунин ҳазорҳо нафар баҳрнавардон ба асорат афтоданд.

Дар ҷанги зидди Ҷопон Русия шикаст хӯрд ва мачбур шуд, ки моҳи августи соли 1905 тавассути миёнаравии ИМА дар шаҳри Портсмути ин мамлакат ба Созишномаи сулҳи таслимшавӣ имзо гузорад.

Ҷопон дар натиҷаи ғалаба бар Русия ба мақсади худ расид. Русия аз Порт-Артур ва қисми ҷанубии ҷазираи Сахалин маҳрум гардид.

Шикаст дар ҷанги зидди Ҷопон бӯҳрони инқилобиро дар Русия боз ҳам шадидтар гардонид.

Сабаб ва мақсадҳои инқилоби якуми буржуазӣ-демократии солҳои 1905–1907. Ислоҳоти солҳои 60-ум – 70-уми асри XIX ҳарчанд Русияро ба роҳи сармоядорӣ даровард, лекин зиддиятҳои сершумори ҷомеаро бартараф карда натавонист. Боқимондаҳои феодалӣ ҳанӯз ҳам дар мамлакат ҳукмрон буданд ва ислоҳот масъалаи аграриро то охир ва одилона ҳал карда натавонист. Яке аз монеаҳои асосии пешравии Русия дар деҳоти рус мавҷуд будани ҷамоаи деҳқонӣ ба шумор мерафт. Ҷамоаро тарк карда рафтани деҳқонон мумкин набуд. Аз ин рӯ, онҳо барои барҳам додани он мубориза мебурданд.

Бӯҳрони иқтисодии солҳои 1900–1903 заҳматкашони Русияро боз ҳам қашшоктар кард. Ҳазорон-ҳазор коргарои ва табақаҳои дигари меҳнаткашон бекор монданд. Ин бӯҳрон вазъи сиёсию иҷтимоии мамлакатро низ беандоза тезу тунд гардонид.

Империяи Русия давлати сермиллат буд. Дар он даҳҳо миллату халқиятҳои гуногун сокин буданд ва аз тарафи великоросҳо сахт истисмор карда мешуданд. Биноан, халқҳои мазлуми империяи Русияи подшоҳӣ барои озодии худ мубориза мебурданд. Инқилоби дар пешистода дар ин империя занҷири зулми мустамликавиро ҳам шикаста метавонист.

Дар ҷанги зидди Ҷопон шикаст хӯрдани Русия саршавии инқилобро тезонид. Мардум нағз фаҳмид, ки гунаҳгорони асосии

ин фалокат мутлақият ва дастгоҳи беҳунари давлатию ҳарбии он мебошанд.

Масъалаи аз ҳама асоситарини инқилоб барҳамзании мутлақияти подшоҳӣ ва соҳиби замин шудани деҳқонони безамин ва камзамин буд.

Оғози инқилоб. Якшанбеи хунин. Аксарияти коргарони фабрикаю заводи онвақтаи Русия он деҳқононе буданд, ки бо сабаби барҳам хӯрдани ҳуқуқи крепостнойӣ кори кишоварзиро партофта, ба шаҳрҳо рафта, издиҳоми бузурги меҳнати кирояро ташкил карда буданд. Вале онҳо ҳанӯз аз рӯҳияи деҳконӣ орӣ набуданд ва ба "шоҳ – падарҷон"-ашон боварӣ доштанд. Жандармерия аз ин истифода бурда, бо ёрии гумоштаи махфии худ поп Гапон созмони "Мачлиси коргарони руси фабрикаву заводҳои шаҳри Санкт-Петербург"-ро ташкил кард, то ки ба фаъолияти ин табақаи меҳнаткашон таъсир расонад ва нагузорад, ки вай ба сохти сиёсии мавчуда зиён оварад.

Мувофиқи маслиҳати поп Гапон пагоҳии барвақти якшанбеи 9 январи соли 1905 ҳазорон нафар петербургиҳо дар тан либоси идона, бо зану фарзандхояшон, суратҳои Николайи II ва ҳудову фаришташо дар даст дуохонон аз дунболи поп Гапон ба сӯи Қасри Зимистона раҳсипор шуданд. Ҳукуматдорон барои "пешвоз" гирифтани издиҳом тайёрии пухта дида буданд. Ҳамин ки мардум ба майдони назди қаср ворид гардид, сарбозон ба сӯи он оташ кушоданд. Дар натича зиёда аз 500 нафар одам куштаю яралор шуданд. Якшанбеи хунин оғози инқилоби буржуазии рус буд.

Рафти инқилоб дар нимаи аввали соли 1905. Баъди якшанбеи хунин мамлакатро мавчи намоишҳои эътирозии мардуми ба – шӯромада фаро гирифт. Дар моҳи январ зиёда аз 400 ҳазор нафар одамон корпартоӣ карданд. То аввали баҳор дар корпартоиҳо то 800 ҳазор кас ширкат варзид. Ҷунбишҳои миллию озодихоҳона дар гӯшаю канорҳои миллии империя низ ба амал омаданд.

Ҳукумат ваъзи Петербургро ниҳоят хавфнок дониста, ба он генерал Треповро бо ваколатҳои фавқулодда ҳоким таъйин кард. Дар айни замон дар Петербург ва шаҳрҳои дигари мамлакат ҳабскуниҳои оммавии иштирокчиёни инқилоб оғоз ёфт. Вале ин ҳам ҳаракати инқилобиро паст карда натавонист. Аз ҳамин сабаб ҳукумати подшоҳӣ ба халқ ваъдаҳо медод. Подшоҳ Николайи II кайфияти мардум ва вазъи иқтисодию ичтимоии феълии мамлакатро ба ҳисоб нагирифта наметавонист.

Моҳи май мавҷи корпартоиҳо боз ҳам зиёдтар шуд. 1 май намоишҳои сершумори меҳнаткашон ва бурҷуазия дар зери шиорҳои сиёсӣ гузаштанд. Корпартоии аз ҳама калон ва дуру дароз, ки он 72 рӯз давом кард, дар корхонаҳои бофандагии Иваново-Вознесенск ба амал омад. Дар он то 70 ҳазор кормандони соҳа иштирок карданд. Корпартофтагон Шӯрои вакилони худро интихоб карданд, ки вай аз 151 нафар иборат буд. Шӯро ваколатдор карда шуд, ки бо соҳибони фабрикаҳо гуфтушунид карда, ба иҷрои талабҳои заҳматкашон муваффақ шавад.

14 июни соли 1905 баҳрнавардони киштии флоти Баҳри Сиёҳ "Князь Потёмкин Таврический" шӯриш бардоштанд. Ба он матрос Григорий Вакуленчук роҳбарӣ мекард. Ӯ аз тарафи афсари сияҳкоре парронда шуд. Баъди ин роҳбарии шӯришро Афанасий Матюшенко ба ӯҳда гирифт. Ба ин киштӣ танҳо як киштии дигари флоти Баҳри Сиёҳ "Георгий Победоносец" ҳамроҳ шуду халос. Баъди сарсонию саргардониҳои чандинрӯза "Потёмкин"-и исёнгар 18 июн мачбур шуд, ки ба соҳилҳои Руминия рафта, ба ҳукумати ин мамлакат таслим шавад.

Шӯриши "Князь Потёмкин Таврический" ва ошӯбҳо дар артиш нишон доданд, ки лашкар ва флоти ҳарбии баҳрӣ ба ҳукумати подшоҳӣ содиқ намебошанд. Таъхир кардан мумкин набуд, вагарна вазъияти мамлакат боз ҳам вазнинтар мешуд. Инро подшоҳ Николайи II хуб дарк карда буд.

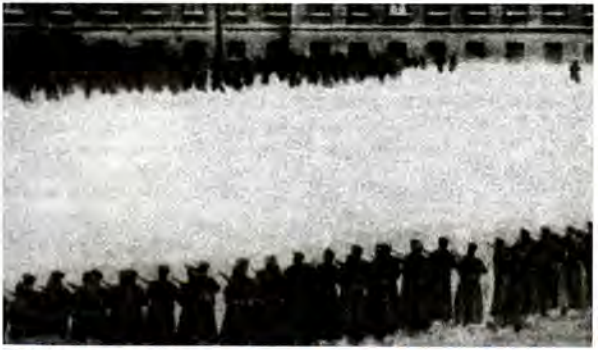

Тирборон карда шудани намоишчиён дар Қасри Зимистонии Петербург, 9 январи соли 1905

Манифести 17 октябр. Тирамоҳи соли 1905 дар корпартоии умумироссиягӣ зиёда аз 2 миллион нафар одамон иштирок карданд. Он шаҳрҳои Санкт-Петербург, Москва, Киев ва шаҳрҳои дигари Русияю музофотҳои мустамликавии вайро фаро гирифт. Дар ин вазъият подшоҳ гайр аз гузашт кардан илочи дигар надошт. Николайи II мачбур шуд, ки ба "Эъломия" ("Манифест")-и "17 октябр" имзо гузорад. Дар он даъват карда шудани Думаи давлатӣ, озодиҳои демократӣ: озодии сухан, матбуот, мачлисҳо, гирдиҳамоиҳо, ташкилотҳо ва озодии виҷдон ваъда карда шуда буданд. Ин озодиҳо дар натичаи муборизаи оммавии ҳамаи қуввахои инқилобӣ ба даст дароварда шуданд.

Дар арафаи инқилоб ва баъди баромадани "Эъломия"-и шоҳ нерӯҳои нави сиёсӣ ташкил ёфтанд. Соли 1902 Ҳизби Сотсиалисти Инқилобӣ (СР, бо ифодаи "эсер" ном бурда мешуд), соли 1903 Ҳизби Сотсиал-Демократии Коргарони Руссия" (РСДРП), соли 1904 Демократҳои Конститутсионӣ (КД – бо ифодаи "кадет" ном бурда мешуд) ва моҳи октябри соли 1905 Ҳизби Октябрчиён бо номи "Иттифоки 17-уми Октябр" ба фаъолият шурӯъ мекунанд.

Аз "Эъломия"-и 17 октябри подшоҳӣ 3 ҳизб – эсерҳо, кадетҳо ва октябристҳо каноатманд буданд. Ин ҳизбҳо барҳам хӯрдани ҳокимияти подшоҳиро шарт ва зарур намешумориданд. Қисми зиёди ахли меҳнат низ аз "Эъломия" розӣ буд. РСДРП бошад, тарафдори то барҳамхӯрии мутлақият давом додани мубориза буд. Сарфи назар аз мавқеи РСДРП аксарияти аҳолии мамлакат "Эъломия"-и Николайи II-ро ҳуб истиқбол карданд. Аз ин рӯ, баъди эълон гардидани он инқилоб рӯ ба таназзул ниход.

Думаҳои I ва II давлатӣ. Дар охирҳои моҳи апрели соли 1906 Думаи I давлатӣ даъват карда шуд. Қонуни интихоботӣ интихоботро барои деҳқонон чорзинагӣ, барои коргарон сезинагӣ ва барои дворянҳою буржузия дузинагӣ, яъне нобаробар муайян карда буд. Қоидаҳои намояндагӣ низ барои табақаҳои гуногун як хел набуданд. Дворянҳо метавонистанд аз ҳар 2 ҳазор кас, буржуазия аз ҳар 4 ҳазор кас, деҳқонон аз ҳар 30 ҳазор кас ва коргарон аз ҳар 90 ҳазор кас 1 вакил интихоб кунанд. Инчунин ин қонун махдудиятҳои молумулкӣ ва синусолӣ ҳам дошт. Аз ин рӯ, на ҳамаи одамон ҳуқуқи интихоботӣ гирифтанд.

Шӯрои давлатӣ ҳуқуқи палатаи Олии Думаро гирифт. Нисфи аъзои онро худи подшоҳ таъйин мекард. Лоиҳаи қонунҳо танҳо баъди тасдиқи подшоҳ ҳуқуқи қонунро мегирифтанд. Бинобар ин

баъди даъвати Думаи I ҳам Русия давлати ҳокимияти мутлақдор мондан гирифт. Лекин он аз тарафи Думаи давлатӣ то як дарача маҳдуд карда шуд.

Думаи I давлатӣ барои подшоҳ ва ҷонибдорони ӯ гапнодаро баромад, чунки ***фраксияи трудовикҳо*** бар хилофи манфиатҳои помешикҳо масъалаи ҳалли заминро ба муҳокима пешниҳод кард. Бинобар ин Николайи II ҳамчун сарвари давлати феодалӣ онро "балвогар" номида, моҳи июни соли 1906 пароканда кард.

Ибтидои соли 1907 Думаи II давлатӣ даъват карда шуд. Вале он аз Думаи I ҳам гапнодаротар буд. Ин дума дар даврае даъват карда шуд, ки инқилоб аллакай ба шикаст дучор гардида буд. Барои ҳамин мутлақият бе ягон тарсу ҳарос 30-юми июни соли 1907 Думаи II-ро ҳам барҳам зад.

Инқилоб ва фаъолияти ду думаи давлатӣ нишон доданд, ки дар мамлакат ислоҳот гузаронидан лозим аст, ки яке аз ҷузъҳои муҳимтарини он масъалаи замин мебошад.

Ислоҳоти аграрии Столипин. То соли 1905 мутлақият ҷамоаи деҳотии русро бо ҳар роҳ муҳофизат мекард. Он барои ситонидани андоз, сафарбарӣ ба сарбозӣ ва аз тарафи помешикон истисмор кардани деҳқонон воситаи хеле қулай буд. Вале инқилоб нишон дод, ки минбаъд нигоҳ доштани ҷамоаи деҳқонӣ барои мутлақияти Русия хавфи калон дорад. Доираҳои пешқадами мамлакат сохти ҷамоавию патриархалли (падаршоҳӣ)-и Русияро ҳамчун яке аз монеаҳои асосии пешравии мамлакат медонистанд. Барои ҳамин аз ҳукумати подшоҳӣ барҳам додани онро талаб мекарданд.

Дар зери сарпарастии яке аз шахсони мансабдори калони давлатӣ Столипин Комиссияи давлатӣ лоиҳаи ислоҳоти аграриро кор карда баромад ва 9 ноябри соли 1906 Николайи II ба зери амр дар бораи ислоҳоти аграрӣ имзо гузошт. Баъдтар Шӯрои давлатӣ дар ин бора қонун ҳам баровард. Ин ислоҳот мувофиқи санаи аз тарафи подшоҳ тасдиккарда "Қонуни 14 июни соли 1910" номида шудааст.

Бо ҳамин ҷамоаи деҳқонии рус барҳам хӯрд. Деҳқонони аз ҷамоа озодгардида соҳиби замин шуданд. Ислоҳоти аграрӣ аз қисмати европавии мамлакат ба гӯшаю канорҳои дурдаст, аз он ҷумла, ба мустамликаҳо муҳоҷир кардани деҳқононро дар назар дошт. Ин қонун бояд дар зарфи 10 сол амалӣ мегардид.

Ислоҳоти аграрии Столипин кишоварзиро ҳам ба роҳи сармоядорӣ даровард. Вай барои камол ёфтани соҳибкорӣ ва

муносибатҳои бозоргонӣ дар шаҳру деҳоти Русия шароити мусоид муҳайё менамуд. Сарфи назар аз ин сӯиқасди душманони ислоҳот ба ҷони сарвари ислоҳоти аграрӣ Столипин, Ҷанги якуми ҷаҳонӣ ва ниҳоят табаддулоти болшевикии моҳи октябри соли 1917 барои пурра ба амал баровардани ислоҳоти аграрии соли 1906 эълонкардаи Николайи II халал расониданд.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

1. АЗ СОЗИШНОМАИ СУЛҲИ БАЙНИ РУСИЯ ВА ҶОПОН, КИ ДАР ПОРТСМУТ 23 АВГУСТИ (5 СЕНТЯБРИ) СОЛИ 1905 БА ИМЗО РАСИДААСТ

Моддаи 2. Русия ва Ҷопон ӯҳдадор мешаванд, ки:

1) аз Манчурия пурра дар як вақт кӯчонида шаванд, гайр аз қаламраве, ки ба нимҷазираи Ляодуни ичоравӣ дохил намешавад;

2) ҳамаи қисматҳои Манчурия, ки феълан дар ишголи русҳо ва ҷопонҳо ва ё дар зери назорати онҳо мебошанд, ба пуррагӣ ба Чин баргардонида шаванд...

Моддаи 4. Ҳукумати императории Русия ӯҳдадор мешавад, ки бе пардохти ягон хел музд бо розигии ҳукумати Чин роҳи оҳани байни Чан-чун (Куан-чен-тзи) ва Порт-Артурро ба Ҷопон медиҳад...

Моддаи 5. Ҳукумати императории Русия қисмати ҷанубии ҷазираи Сахалин ва ҷазираҳои дар назди он буда, ҳамаи иншоотҳои ҷамъиятӣ ва ашёеро, ки дар ҳамон ҷо ҳастанд, ба ихтиёрдории пурра ва абадии Ҷопон гузошт мекунад. Мадори панҷуми арзи шимолӣ халқи охирини қаламрави гузошт кардашуда ҳисобида мешавад...

2. ИҚТИБОСҲО АЗ ЭЪЛОМИЯ "ДАР БОРАИ ТАКМИЛИ ТАРТИБОТИ ДАВЛАТӢ" (17 ОКТЯБРИ СОЛИ 1905)

Мо бе чуну чаро майлу хоҳиши худро ба зиммаи ҳукумат вогузор мекунем.

1. Ба аҳолӣ асосҳои устувори ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ дар заминаи дахлнопазирии ҳуқуқии шахс, озодии виҷдон, суҳан, маҷлисҳо ва иттиҳодҳо эҳдо карда шавад.

2. Интихоботи ба Думаи давлатӣ таъйинкардаро боз надошта, мувофиқи мӯҳлатҳои маҳдуди то даъвати Дума бокимонда ҳаддалимкон барои дар Дума ширкат варзидани ҳамаи синфҳои аҳолӣ ҷалб карда шаванд, ки феълан аз ҳуқуқҳои интихоботӣ маҳруманд ва бо ҳамин густариши минбаъдаи ҳуқуқи интихоботии аз тариқи тартиби қонунгузории мукарраргардида таъмин карда шавад.

3. Ҳамчунин қоидаи тағйирнопазире мукаррар карда шавад, ки ҳеҷ гуна қонун бе тасдиқи Думаи давлатӣ эътибор надошта бошад ва ҳам ба интихобшудагон имконият дода шавад, ки ба таври ҳаққонӣ дар назорати сурат гирифтани амали ҳокимияти мукарраргардидаи мо ширкат варзанд.

Думаи давлатӣ, Маҷмӯаи ҳуҷҷатҳо ва мадракҳо. М., 1957 (ба заб. русӣ)

3. ИҚТИБОСҲО АЗ АМРИ НИКОЛАЙИ II АЗ 9 НОЯБРИ СОЛИ 1906 ДАР БОРАИ ИСЛОҲОТИ АГРАРӢ

Ҳар як соҳиби хонае, ки дар асоси ҳуқуқи ҷамоавӣ пораи замин дорад, ҳар вақте ки хоҳад, метавонад талаб кунад, ки ҳамон ҳиссаи замини ӯ ҳамчун моликияти шахсии вай муқаррар карда шавад.

2. Дар ҷамоаҳое, ки дар тӯли 24 соли қабл дар бораи аз заминдории ҷамоавӣ ба заминдории шахсӣ гузаштан тақсимот гузаронида нашудааст, ба ҳар як соҳиби хона ба замми замини наздиҳавлигӣ ҳамаи қитъаҳои заминҳои ҷамоавие, ки дар ихтиёри доимӣ (ва иҷоравӣ)-и ӯ буданд, ҳамчун моликияти шахсии вай дода мешаванд...

3. Ҳар як соҳиби хонае, ки ба ӯ пораҳои замин дода шудааст, тибқи тақозои моддаҳои 1 – 2-и қоидаҳои мазкур ҳуқуқ дорад ҳар вақте ки хоҳад, талаб кунад, ки ҷамоа ба ӯ бе ивази он пораҳо қитъаи мувофиқе ҳаддалимкон дар як ҷой ҷудо карда бидиҳад.

Куллиёти қонунгузории империяи Русия. Маҷмӯаи 3, Ҷ. XXVI, рақ. 28539 (ба заб. русӣ)

САНАҲОИ МУҲИМ

1902 — ташкил ёфтани Ҳизби Эсэрҳо
1903 — ташкил ёфтани Ҳизби РСДРП
1904 — ташкил ёфтани Ҳизби Кадетҳо
27.I.1904 — оғози ҷанги Русияю Ҷопон
X.1905 — ташкил ёфтани Ҳизби Октябристон
XII.1904 — дар муҳосираи сипоҳиёни Ҷопон мондани Порт-Артур
II.1905 — дар Мукден шикаст хӯрдани лашкари русҳо
1900-1903 — бӯҳрони иқтисодӣ дар Русия
V.1905 — дар наздикии ҷазираи Сусима торумор гардидани эскадраи Русия
9.I.1905 — Якшанбеи хунин. Оғози инқилоби якуми буржуазӣ-демократии Русия
14.VI.1905 — дар флоти Баҳри Сиёҳ шӯриш бардоштани бахрнавардони киштии зиреҳпӯши "Князь Потёмкин Таврический"
18.VI.1905 — ба ҳукумати Руминия таслим шудани киштии зиреҳпӯши "Князь Потёмкин Таврический"
23.VIII.1905 — дар ш. Портсмути ИМА баста шудани Созишномаи сулҳи байни Русия ва Ҷопон

17.X.1905 — эълон шудани "Эъломия"-и Николайи II дар бораи озодихои демократй
IV.1906 — даъват шудани Думаи I давлатй
VI.1906 — пароканда шудани Думаи I давлатй
VIII.1906 — даъват шудани Думаи II давлатй
3.VI.1907 — пароканда шудани Думаи II давлатй
9.XI.1906 — эълон шудани ислохоти аграрии Столипин
14.VI.1910 — қабули "Қонуни 14 июни соли 1910" (қонуни ислохоти аграрии Столипин)

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Дар бораи сабабхои чанги Русияю Ҷопон чихоро медонед? **2.** Ҷанги Русияю Ҷопон кай ва чй тавр огоз ёфта, кай ва чй тавр ба охир расидааст? **3.** Созишномаи сулхи Портсмутро аз рўи хуччати 1-ум шарх дихед. **4.** Сабаб ва мақсадхои инқилоби якуми буржуазию демократии Русияро муайян кунед. **5.** Инқилоб бар зидди кй ва кадом тартиботи мавчудаи Русия нигаронида шуда буд? **6.** Чаро ин инқилоб буржуазию демократй ном гирифтааст? **7.** Инқилоби буржуазию демократии якуми рус кай ва чй тавр огоз ёфтааст? **8.** Воқеахои фочиавии Якшанбеи хунинро шарх дихед. **9.** Дар бораи воқеахои инқилобии нимаи аввали соли 1905 далелхо биёред. **10.** Воқеахои инқилобии соли 1905 ба чй далолат мекарданд? **11.** Солхои 1902–1905 дар Русия кадом хизбхои сиёсй ташкил ёфтаанд? **12.** Барои пешгирй кардани болоравии ҳаракати инқилобй подшоҳи Русия чй чора чуст? **13.** Думаи I давлатй кай даъват карда шуд? Ин Дума кай ва барои чй пароканда карда шуд? **14.** Думаи II давлатй кай даъват карда шуд? Ин Дума кай ва барои чй пароканда карда шуд? **15.** Ислохоти аграрии Столипин кай эълон карда шуд? **16.** Оё ислохоти аграрии Столипин ичро гардид? **17.** Мазмуни хуччатхои 2 ва 3-ро баён кунед. **18.** Аз мавзўъ хулоса бароред.

§ 15–16. ИМПЕРИЯИ АВСТРО-ВЕНГРИЯ ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX – АВВАЛИ АСРИ XX

Дар империя ба миён омадани иртичои сиёсй. Чй тавре ки ба шумо маълум аст, инқилоби буржуазии солхои 1848 – 1849 дар империяи Австрия шикаст хўрд. Аз хамин сабаб дар он ҷо иртичои

сахттарини сиёсӣ ҳукмрон гардид. Ҳукумати Бах (1852 – 1860) бар зидди ҳаракати миллию озодихоҳӣ берахмона мубориза мебурд. Матбуот ба зери назорати сахт гирифта шуд. Бе ичозати махсус ва бе иштироки политсия доир гардонидани гирдиҳамоиҳо манъ карда шуд. Ҳар гуна созмону ташкилотҳои ҷамъиятию сиёсие, ки барои фаъолият аз ҷониби ҳукумат ичозатнома надоштанд, пароканда карда шуданд. Мамлакат ба 15 мулк таксим карда шуд, ки ба ҳар кадоми онҳо генералҳои австриягӣ ҳукмронӣ мекарданд.

Идораи иртиҷонии Австрия махсусан дар Венгрия бедодгарӣ мекард. Хорватия, Словения, заминҳои Сербия ва Руминия аз Венгрия ҷудо карда, ба музофотҳои Австрия табдил дода шуданд. Хорватия бошад, бевосита ба ш. Вена тобеъ карда шуд. Трансилвания худмухтор эълон гардид. Қисмати боқимондаи Венгрия ба 5 мулк таксим карда шуд. Дар Венгрия ҳокимияти олӣ ба ихтиёри генерал-губернатори Австрия гузашт.

Чехия низ ба домӣ бедодгарӣ ва таъқиботи оммавӣ гирифтор шуд. Хабарнигори маъруфи чех Карел Гавличек, ки бар зидди мутлақият мубориза мебурд, бадарға карда шуд. Дар донишгоҳи Прага лексия хондани ислоҳотхоҳ Ф. Л. Ригер манъ карда шуд.

Дар ин давра сиёсати немисикунонии ақаллиятҳои миллии империя пурзӯр шуд. Забони немисӣ дар тамоми қаламрави империя давлатӣ эълон гардид. Коргузории маъмурӣ, судӣ ва ҳатто маорифи халқ дар ҳама ҷо бояд бо забони немисӣ сурат мегирифт.

Вазъи иқтисодии империя дар солҳои 50 – 60 асри XIX. Дар огози ин давра дар империя суръати ба амал омадани табаддулоти саноатӣ афзуд. Саноат ба тезӣ тараққӣ кард, махсусан баъзе соҳаҳои саноати вазнин ва сохтани роҳҳои оҳан. Соли 1869 истеҳсоли ангишт 3,5 млн тонна, оҳан 0,7 млн тонна ва чӯян 0,25 млн тоннаро ташкил намуд. Бекор карда шудани сархадҳои дохилии гумрукӣ имконият дод, ки дар Австрия тичорат ҳам тараққӣ кунад. Ҳаҷми тичорати хориҷӣ низ афзуд. Агар дар соли 1850 он 187 млн гулденро ташкил карда бошад, пас соли 1860 ба 293 млн гулден расид. Моли асосии содироти империяи Австрияро асосан ғалла, чӯб ва газвору моҳут ташкил медод.

Дар баробари ин бояд гуфт, ки суръати тараққиёти сармоядорӣ дар қисматҳои алоҳидаи Австрия як хел набуд. Агар саноати Чехия ва Моравия тараққӣ карда бошад, пас дар Венгрия, Галитсия, Хорватия, Словения ва дигар гӯшаю канорҳои империя

рушди он хеле суст сурат мегирифт. Онхо мисли замони каблй асосан мулкҳои кишоварзии Австрия буданд. Куллан худи империяи Австрия воқеан давлати кишоварзй буд.

Вазъи молиявии империяи Австрия вазнин буд. Дар бучаи он харочот нисбат ба даромад маблағи ниҳоят калонро ташкил менамуд. Аз хамин сабаб қурби арзи австриягй сол то сол пасттар мефаромад.

Ҳаракати миллию озодихохй дар Венгрия ва Чехия дар солҳои 50 ва 60 асри XIX. Яке аз роҳбарони харакати миллию озодихоҳии халки мачор, яъне венгерхо М. Ткач буд. Ў мачорхо ва халқҳои дигари мазлуми империяи Австрияро даъват менамуд, ки ба муқобили истилогарон ба мубориза бархезанд. Барои фаъолияти инқилобиаш Ткач аз тарафи ҳукуматдорони Австрия ба маҳбас партофта шуд. Баъди дар натичаи афв аз хабс озод шудан ў фаъолияти муборизаи озодихоҳонаи инқилобии худро давом дод. Дар қатори Ткач даххо шахсиятхои миллии дигари Венгрия ба муборизаи миллию озодихохй бархостанд. Онхо дар қаламрави Венгрия созмонхои миллию сиёсии зиёд ташкил намуданд. Барои паст намудани шиддати вазъияти муборизаи миллию озодихохй дар Венгрия маъмурияти австриягии империя ҳар гуна чорахо меандешид. Масалан, ичозат дод, ки дар Венгрия ба сейм интихобот гузаронида шавад. Баъди интихобот маълум гардид, ки сейми мазкур барои маъмурияти империявй гапдаро нест. Аз хамин сабаб он пароканда карда шуд.

Дар Чехия низ муборизаи миллию озодихоҳона сурьат мегирифт. Дар ин чо ҳам ҳукумати Австрия барои паст гардонидани шиддати вазъият чорахо андешид. Ҳукумат соли 1860 ба сейми Чехия ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорй дод. Вале мисли пештара забони немисй забони давлатй мондан гирифт. Ин чораи чузъй ва барои халқи чех беаҳамият ҳаракати миллию озодихоҳиро дар Чехия паст карда натавонист. Чунин ҳолати чамъиятию сиёсй дар қаламрави сукунати тамоми халқҳои дигари гайриавстриягй хам ба назар мерасид. Дар ин ҳолат ҳукумати Австрия мамлакатро ба тарзи кўҳна идора карда наметавонист. Барои хамин ҳукумати нав бо сардории Шмерлинг (1861 – 1865) хост, ки немисгардонии халқҳои гайринемисро бо усули конститутсионй ичро намояд. Ин буд, ки соли 1861 бо номи "Патенти Феврал" Конститутсияи умумиимперии Австрия қабул карда шуд. Он ба парламенти дупалатагй ҳокимияти қонунгузорй

дод. Конститутсия интихоботро аз рӯи молу мулк, нобаробар ва дузинагӣ эълон намуд. Ин конститутсия ба буржуазия ва ашрофони заминдори Австрия имконият медод, ки дар империя ҳокимияти қонунгузорро дар зери назорати худ дошта бошанд. Аз конститутсияи мазкур халқҳои гайринемис норозӣ буданд. Аз ин рӯ, сиёсати марказонидани ҳокимияти давлатӣ ва немисгардонии халқҳои империя комилан шикаст хӯрд.

Дар чунин шароит вазъияти хоричии империяи Австрия суст шудан гирифт. Соли 1866 Австрия дар ҷанги зидди Пруссия ба шикаст дучор шуд. Ин ҷанг ҳаракати миллию озодихоҳонаи халқҳои империя ва махсусан халқи Венгрияро боз ҳам пурзӯртар кард. Хавфи барҳам хӯрдани империяи Габбсбургҳои Австрия ба миён омад. Барои ҳамин ҳукумати империявӣ маҷбур шуд, ки гузашт кунад. Ин ҳукумат соли 1867 бо Венгрия қарордодеро ба имзо расонид, ки мувофиқи он империяи Австрия номи дугона – Австро-Венгрияро гирифт. Худи ҳамон сол конститутсияи нав қабул карда шуд. Ин конститутсия сохти давлатии ҳар ду қисми ин мамлакатро муқаррар намуд.

Австро-Венгрия давлати истибдодӣ буд. Онро императори Австрия идора мекард. Дар як вақт ӯ шоҳи Венгрия низ ба ҳисоб мерафт. Конститутсия ба император ҳуқуқҳои номаҳдуд дод. Император аъзои палатаҳои болоии парламент (рейхсрат ва сейм)-ро таъйин мекард, дар байни маҷлисҳои парламент қарору амрҳоро интишор менамуд, ки ҳуқуқи қонунро доштанд. Конститутсия дар назар дошт, ки се вазорат – ҳарбӣ, хориҷӣ ва молия барои ҳар ду қисматҳои империя – Австрия ва Венгрия умумӣ мебошанд.

Чӣ тавре ки мушоҳида намудед, конститутсияи соли 1867-и империяи Австро-Венгрия зиддихалқӣ ва истибдодӣ буда, сохти мутлақиятро дар империя нигоҳ медошт. Дар натиҷаи татбиқи ин конститутсия халқҳои ин империя аз зери зулми мустамликавӣ озод нашуданд. Аз ҳамин сабаб ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои мазлуми империяи Австро-Венгрия дар даҳсолаҳои охири асри XIX ва оғози асри XX ҳам давом кард.

Вазъи иқтисодии Австро-Венгрия дар даҳсолаҳои охирини асри XIX. Тараққиёти сармоядорӣ дар қисматҳои гуногуни мамлакат нобаробар буд. Аз ҷиҳати саноат қисмати нисбатан тараққикардатарини империя Чехия ба ҳисоб мерафт. Австрияи Шимолӣ ва Ҷанубӣ низ аз ин ҷиҳат ба Чехия кариб баробар буд.

Дар тараққиёти саноат Галитсия, Буковина ва як қатор вилоятҳои дигар аз онҳо хеле ақиб монда буданд. Дар солҳои 70 – 90 Чехия дар саноати чӯянгудозӣ мақоми асосиро ишғол намуд. Дар ин чо он вакт 86 фоизи чӯяни империя истеҳсол карда мешуд. Сохтмони роҳҳои оҳан низ суръат гирифт. Саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ҳам пеш рафт. Истеҳсоли қанд, шароб ва пиво мақоми бештар пайдо намуд. Чехия ба маркази асосии саноати бофандагии империя табдил ёфт. Аз 137 корхонаи бофандагии империя 67-тояш дар Чехия сохта шуда буд.

Созишномаи Австро-Венгрияи соли 1867 то дарачае сабабгори рушди иқтисодии Венгрия гардид. Дар ин чо ба истеҳсоли маҳсулоти филизӣ ва коркарди он қадамҳои аввалин гузошта шуданд. Ба ин кор истеҳсоли ангишт дар Чехия мусоидат мекард. Вале соҳаи асосии саноати Венгрия хӯрокворӣ буд. Соли 1898 маҳсулоти галладона, шароб, қанд ва соҳаҳои дигари хӯрокворӣ 47,3 фоизи истеҳсоли маҳсулоти хӯроквории империяро ташкил менамуд.

Сиёсати хориҷии Австро-Венгрия дар сеяки охирини асри XIX. Австрия бисёр мехост, ки интиқоми шикаст дар ҷанги соли 1866-ро аз Пруссия бигирад. Вале бо вучуди ин аз Русия тарсида, дар ҷанги дар пешистодаи Пруссия бар зидди Фаронса мавкеи бетарафиро ихтиёр кард. Соли 1873 Австро-Венгрия бо ҳамроҳии Германия ва Русия бо номи "Иттифоқи се император" қарордод ба имзо расонданд. Соли 1876 бошад, бо Русия Созишномаи "Рейх – штат"-ро имзо кард. Он ба Русия имконият медод, ки бе дахолати Австро-Венгрия бо Туркия ҷанг кунад. Барои чуброни ин бетарафӣ Австро-Венгрия бояд қисми Хорватия ва баъзе навоҳии наздисарҳадии Боснияро ба даст медаровард. Дар Конгресси байналхалқии Берлини соли 1878 ба Австро-Венгрия иҷозат дода шуд, ки Босния ва Ҳерсоговинаро истило кунад. Аз ин рӯ, муносибат дар байни Австро-Венгрия ва Русия бад шуд. Ин ҳолат Австро-Венгрияро мачбур сохт, ки бо Германия наздик шавад. 7 октябри соли 1879 дар байни Австро-Венгрия ва Германия созишномаи махфие ба имзо расид, ки он бар зидди Русия нигаронида шуда буд.

Дар ин давра дар масъалаи Тунис муносибатҳои байни Италия ва Фаронса тезутунд шуданд. Аз ин рӯ, ба иттифоқи Австро-Венгрия ва Германия Италия низ дохил шуд, ки бо ҳамин он ба Иттифоқи Сегона табдил ёфт.

Рушди иқтисодии Австро-Венгрия дар ибтидои асри XX. Дар ин давра рушди иқтисодии Австро-Венгрия ҳанӯз аз давлатҳои

пешқадами сармоядорӣ ақиб монда буд. Сарфи назар аз ин дар навоҳии саноатии мамлакат ва пеш аз ҳама дар Австрияи Ҷанубӣ ва Чехия истеҳсолоти саноатӣ бо суръати тез марказонида шуда, ширкатҳои инҳисорӣ ба вучуд меомаданд. Дар солҳои 1905 – 1912 шумораи корхонаҳои калон зиёда аз ним баробар афзуд, шумораи корхонаҳои саҳҳомӣ бошад, аз соли 1885 то соли 1910 аз 380 то ба 587 адад расид. Сармояи ин корхонаҳо афзуд. Чунин раванд махсусан дар саноати кӯҳӣ ба назар мерасид.

Истеҳсоли оҳан ва пӯлод асосан дар дасти 6 иттиҳодияи инҳисорӣ марказонида шуд. Консерни маъдани ҷамъияти "Шкода" дар Плзени Чехия ба яке аз корхонаҳои калонтарини саноатии Европа табдил ёфт. Дигар соҳаҳои истеҳсолоти саноатӣ ҳам зуд тараққӣ мекарданд ва марказонида мешуданд.

Марказонида шудани сармояи банкӣ низ ба амал меомад. Дар оғози асри XX сармояи қарзӣ асосан дар якчанд банки калони Вена марказонида шуда буд: "Банки миллӣ", "Кредитанштадт" ва "Иттиҳоди банкҳои Вена". Банкҳои бузурги Вена на танҳо саноат, балки кишоварзиро низ ба зери назорати худ дароварда буданд.

Австро-Венгрия ба марҳалаи империализми худ расида, беш аз пеш ба сармояи хориҷӣ тобеъ мешуд. Банкҳои Фаронса, Белгия ва Германия дар шакли вомбарг (заём) ва ё маблағгузорӣ қариб тамоми мамлакатро фаро гирифта буданд. Вале дар байни ин банкҳо банкҳои Германия Австро-Венгрияро бештар қарздор карда буданд. Ин раванд баъди ба итмом расидани ҷанги Фаронсаю Пруссия суръати зиёдтарро касб намуд.

Ба иқтисодиёти Австро-Венгрия сармояи Фаронса низ таъсири калон дошт. Қисме аз роҳҳои оҳан, конҳои ангишт, корхонаҳои чӯянгудозӣ ва заводҳои "Шкода" ба сармоядорони Фаронса тааллуқ доштанд.

Вале вобастагии Австро-Венгрия ба сармояи хориҷӣ ба сармоядорони ин мамлакат дар кори сармоягузорӣ ба соҳаҳои гуногуни саноат, аз он ҷумла, ба саноати минтақаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ сусттараккикарда – Галитсия, Хорватия, Словения, Босния ва Ҳерсоговина халал расонда наметавонист.

Пурзӯршавии муборизаи миллию озодихоҳӣ дар империяи Австро-Венгрия дар охири асри XIX – аввали асри XX. Дар ин давра ҳам муборизаи миллию озодихоҳии халқҳои ғайринемиси империяи Австро-Венгрия идома дошт. Ин мубориза, пеш аз

ҳама, дар минтақаҳои славянинишин бештар ба назар мерасид. Бо сабаби болоравии муборизаи озодихоҳона дар Чехия ҳукумат маҷбур шуд, ки баъзе гузаштҳо кунад. Соли 1880 ҳукумати Австро-Венгрия бо номи "Муросои Вена" қарордодеро ба имзо расонид. Мувофиқи он ҳукумати Бадени (1895 – 1897) маҷбур шуд, ки аз моҳи апрели соли 1897 дар Чехия забонҳои немисӣ ва чехиро баробарҳуқуқ эълон намояд. Ин чора дар қисмати немисии парламенти империя эътирози бузургро ба миён овард. Вакилони мардумӣ аз ин қисмати парламент талаб карданд, ки Бадени ба истеъфо равад. Ба ҳукумати нав Гауч (1897 – 1900) роҳбарӣ карда, маҷбур шуд, ки қонуни забонро дар Чехия барҳам диҳад. Акнун дар парламенти Австро - Венгрия қисмати чехии вакилони мардумӣ эътироз баён мекарданд, ки дар натиҷа парламент ба як макоми ҳокимияти воқеан корношоям табдил ёфт. Ҳукумати нав бо сардории Карбер (1900 – 1904) ташкил ёфт. Ба ӯ ҳам муяссар нашуд, ки мухолифатҳои зиддиҳукуматиро дар Чехия бартараф намояд.

Ҳаракати миллию озодихоҳӣ дар мулкҳои дигари сукунати ақаллиятҳои миллии мамлакат ҳам давом меёфт, хусусан дар минтақаҳои славянинишини империя.

Маркази сафарбаркунӣ ва муттаҳидсозии ҳамаи славянҳои ҷанубӣ Сербия буд. Дар ҳаракати миллию озодхоҳии худ халқҳои Хорватия, Босния ва Ҳерсоговина ба Сербия ҳамчун ба ташаббускори ташкил намудани давлати ягонаи славянҳои ҷанубӣ нигоҳ мекарданд. Дар Трансилвания ҳаракати озодихоҳӣ ривоҷу равнақ ёфт. Ин муборизаи бар зидди шляхтҳои лаҳӣ ва ҳукумати Габбсбургҳо, дар Украинаи Закарпат – ба муқобили ашрофони мачор ва зулми миллӣ равона карда шуда буд.

Словакия ва Украинаи Закарпат гӯё мустамликаи кишоварзии Венгрия буданд. Доираҳои васеъи аҳолии ин қисмати славянҳои ҷанубӣ барои он мекӯшиданд, ки дар муборизаи якчояи зидди табақаҳои ҳукмрони Австро-Венгрия ба халқи чех наздик шаванд.

Дар Хорватия, ки дар дохили шоҳигарии Венгрия баъзе мухториятҳо дошт, буржуазия васеъ намудани мухторияти Хорватия, маҳдуд кардани ҳудуди заминдории помешикӣ ва ба ҳамаи соҳибони замин додани ҳуқуқи интихоботиро талаб менамуд. Як қисми буржуазияи Хорватия барои ба Сербия наздик

шудан ва ташкил кардани давлати ягонаи славянҳои ҷанубӣ баромад мекард.

Тараққиёти иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсии сарзамини Полша нобаробар сурат мегирифт. Як қисми он дар якҷоягӣ бо заминҳои Украинаи Ғарбӣ музофоти Галитсияи империяи Австрияро ташкил медод. Галитсия мухторият дошт ва соҳиби сейми худ ҳам буд. Мардуми поляк ва Украинаи Ғарбӣ аз ҷониби ҳукумати империявии Австро–Венгрия берахмона зулм карда мешуд.

Дар қисмати дигари заминҳои Полша, ки дар ихтиёри Германия буд, заминдорон ва муҳоҷирони немис деҳқонони полякро аз заминҳояшон махрум месохтанд. Саноати вазнини ин минтақа ва махсусан саноати дар Силезия мавҷудбуда мутааллиқи сармоядорони немис буд.

Қисми тараққикардаи заминҳои Полша бо номи Шоҳигарии Полша дар зери ҳокимияти Русия буд. Саноати калони Варшава, Лодз, ҳавзаи Домбровский ва инчунин сармояи калони Полша дар рушди иқтисодии Русия мақоми калон пайдо намуд. Буржуазияи Шоҳигарии Полша ба бозори Русия эҳтиёҷ дошт. Буржуазия ва заминдорони Полша ба фишори ҳукумати Русия нигоҳ накарда, дар симои он иттифоқчии муборизаи зидди халқи полякро медиданд. Онҳо барои баркарор намудани истиқлолияти мамлакат ва муттаҳидкунии заминҳои Полша кӯшиш намекарданд. Танҳо барои мухторияти Шоҳигарии Полша чидду ҷаҳд ба харҷ медоданду бас.

Сиёсати хориҷии империяи Австро-Венгрия дар ибтидои асри XX. Сиёсати хориҷии Австро-Венгрия дар ибтидои асри XX сол то сол иртиҷоитар мегардид. Самти асосии сиёсати хориҷиаш дар ин давра ба Балкан нигаронида шуда буд. Ба ақидаи доираҳои ҳукмрони мамлакат пеши роҳи ҳаракати миллию озодихоҳӣ ва барҳам хӯрдани империяи Австро-Венгрияро маҳз ҳамин сиёсат гирифта метавонист.

Иқдоми калони империяи Австро-Венгрия барои ишғол кардани Балкан 5 октябри соли 1908 забт намудани Босния ва Херсоговина буд. Ин иқдом муносибати тезу тунди иттифоқи Русияю Сербияро ба муқобили Австро –Венгрия ба вуҷуд овард. Мубориза дар байни Австро-Венгрия ва Сербия дар даврai чангҳои якуму дуюми Балкан (1912 – 1913) аз нав авҷ гирифт. Барои ҳамин Австро-Венгрия ба муқобили Сербия ба чанг тайёрӣ дид. Лекин ин чанг ба амал наомад – Австро-Венгрия аз доир

гардонидани он худдорӣ кард. Дар ин сурат зарур мешуд, ки ба Русия рӯ ба рӯ шавад. Бо сабаби ба муқобили славянҳои ҷанубӣ нигаронида шудани сиёсати балкании Австро-Венгрия муносибати ин давлат бо Русия тезу тунд гардид.

Империяи Австро-Венгрия дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳонӣ. Дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳонӣ дар империяи сермиллати Австро-Венгрия муборизаи миллию озодихоҳонаи халқҳои тобеъ қатъ нагардид. Ин мубориза баъди ба Австро-Венгрия ҳамроҳ карда шудани Босния ва Ҳерсоговина ва пурзӯршавии зулми австриягӣ боз ҳам пурзӯртар шуд. Дар ин мубориза славянҳо нисбат ба дигар халқҳо фаъолтар буданд.

Соли 1912 дар империяи Австро-Венгрия бӯҳрони шадиди иқтисодӣ ба амал омад. Корхонаҳои зиёди калони саноатӣ ва муассисаҳои тичоратӣ хонахароб шуданд. Дар баъзе соҳаҳои саноат истеҳсол маҳдуд гардид. Ҷангҳои Балкан бӯҳрони иқтисодиро дар Австро-Венгрия боз ҳам шадидтар гардониданд. Бӯҳрон сатҳи зиндагии мардумро паст кард. Натиҷаи ҳамин буд, ки корпартоии оммавии коргарон ва сафи бекорон афзуд.

Дар арафаи ҷанг ҳаракати оммавии халқ махсусан дар Венгрия пурзӯр шуд. Доираҳои ҳукмрони он дар сиёсати таҷовузкоронаи Австрия фаъолона ширкат меварзиданд. Қисмати дигари аҳолӣ зидди чунин сиёсати зиддихалқии ашрофони ҳукмрони Венгрия буд. Ин буд, ки дар солҳои 1911 – 1913 дар Будапешт ва шаҳру минтақаҳои дигари Венгрия ҳаракатҳои оммавии эътирозии мардум ба амал омаданд.

Сиёсати хоричии империяи Австро-Венгрия, ки аз бисёр ҷиҳат ба Германия вобаста буд, беш аз пеш таҷовузкортар мегардид. Роҳбарони Ситоди кулли лашкари Австрия барои харочоти ҳарбӣ маблағи калонро тақозо мекарданд.

Империяи Австро-Венгрия дар қатори давлатҳои дигари ду иттифоқи ҳарбӣ ҳамаҷониба ба ҷанг тайёрӣ медид. Тирамоҳи соли 1913 дар ин мамлакат бо ризоияти Берлин ба артиш сафарбаркунии ҷузъӣ амалӣ шуд. Моҳи марти соли 1914 ҳукумати Штюргк ҷавобан ба болоравии ҳаракати зиддиҳукуматии коргарӣ ва оппозитсия рейхсро пароканда намуд. Дар чунин шароити тезу тунд 28 июни соли 1914 дар шаҳри Сараево вориси тахту тоҷи Австро-Венгрия Франс-Фердинанд дар сӯиқасд кушта шуд, ки ин ходиса ҳамчун баҳона барои оғози Ҷанги якуми ҷаҳонӣ истифода бурда шуд.

САНАҲОИ МУҲИМ

1848-1849 — инқилоби буржуазӣ дар империяи Австрия
1852-1860 — солҳои фаъолияти ҳукумати Бах
1860 — ба сейми Чехия додани ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ
1861-1865 — солҳои фаъолияти ҳукумати Шмерлинг
1861 — қабули Конститутсияи империи Австрия ("Патенти Феврал")
1866 — дар ҷанги зидди Пруссия шикаст хӯрдани империяи Австрия
1867 — қабул карда шудани Конститутсияи империяи Австро-Венгрия
1867 — ташкил ёфтани империяи Австро-Венгрия
1873 — "Иттифоқи се император"-ро ташкил кардани Австро-Венгрия, Германия ва Русия
1878 — Конгресси байналхалқии Берлин
07.10.1879 — дар байни Австро-Венгрия ва Германия ба муқобили Русия баста шудани Созишномаи махфӣ
1895-1897 — солҳои фаъолияти ҳукумати Бадени
1897 — дар Чехия баробарҳуқуқ эълон карда шудани забонҳои немисӣ ва чехӣ
1897-1900 — солҳои фаъолияти ҳукумати Гауч
1900-1904 — солҳои фаъолияти ҳукумати Карбер
05.10.1908 — аз тарафи Австро-Венгрия забт карда шудани Босния ва Ҳерсоговина
111-1914 — пароканда карда шудани рейхсрат
28.06.1914 — дар ш. Сараево дар сӯйқасд ба қатл расонида шудани вориси тахту тоҷи империяи Австро-Венгрия Франс-Фердинанд

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Муайян кунед, ки чаро дар империяи Австрия баъди шикасти инқилоби буржуазии солҳои 1848 – 1849 сиёсати иртиҷоии ҳукумат ба миён омад ва он дар чӣ ифода ёфтааст. **2.** Вазъи иқтисодии империяи Австрия баъд аз инқилоби буржуазӣ чӣ тавр буд? **3.** Ҳаракати миллию озодихоҳӣ дар солҳои 50 ва 60 асри XIX дар Венгрия ва Чехия дар кадом ҳолат қарор дошт? **4.** Барои

гирифтани пеши роҳи болоравии ҳаракати миллию озодихоҳӣ дар империя ҳукумати Австрия чӣ чораҳо меҷуст? **5.** Моҳияти Конститутсияи соли 1861-и империяи Австрияро шарҳу эзоҳ диҳед. Оё он ба ақаллиятҳои миллии империя ягон чиз дод? **6.** Империяи Австро-Венгрия кай ташкил ёфтааст? **7.** Моҳияти Конститутсияи соли 1867-и империяи Австро-Венгрияро баён кунед. **8.** Дар бораи вазъи иқтисодии империяи Австро-Венгрияи даҳсолаҳои охирини асри XIX чиҳоро медонед? Австро-Венгрия дар ин давра аз ҷиҳати иқтисодӣ бештар ба кадом давлат тобеъ буд? Чаро? **9.** Сиёсати хориҷии Австро-Венгрияи сеяки охирини асри XIX-ро муайян кунед. **10.** Дар солҳои 70 асри XIX дар байни давлатҳои абарқудрати Европа кадом созишномаҳо ба имзо расиданд ва онҳо кадом мақсадҳоро пиёда мекарданд? **11.** Вазъи иқтисодии империяи Австро-Венгрияи ибтидои асри XX-ро чӣ тавр дидед? **12.** Дар бораи саноат ва молияи Австро-Венгрияи ибтидои асри XX маълумоти мушаххас диҳед. Чаро ин вақт иқтисодиёт ва молияи Австро-Венгрия ба давлатҳои хориҷӣ тобеъ буданд? **13.** Дар бораи ҳаракати миллию озодихоҳии ибтидои асри XX халқҳои империяи Австро-Венгрия маълумот диҳед. **14.** Дар бораи сиёсати хориҷии Австро-Венгрияи ибтидои асри XX чиҳо гуфта метавонед? **15.** Империяи Австро-Венгрия дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳонӣ дар кадом ҳолат қарор дошт. **16.** Баҳонаи огози Ҷанги якуми ҷаҳониро баён кунед.

§ 17–19. ИСПАНИЯ ДАР АСРИ XIX – АВВАЛИ АСРИ XX

Вазъияти Испания дар нимаи аввали асри XIX. Муборизаи миллию озодихоҳии мустамликаҳои испании Америкаи Лотинӣ вазъияти сиёсиро дар Испания тағйир дод. Шоҳ мачбур шуд, ки соли 1812 дар мамлакат конститутсияро ҷорӣ намояд. Мувофиқи он ба кортесҳо (парламенти мамлакат) интихобот гузаронида шуд. Вале худи шоҳ Фердинанди VII ҷонибдори мутлақияти шоҳӣ буд. Аз ин рӯ, ҳаракат мекард, ки мамлакатро бе конститутсия ва кортесҳо идора намояд. Ҳамин буд, ки дере нагузашта ин конститутсия бекор карда шуд.

Вале замона дигар шуда буд. Дар мамлакат муносибатҳои сармоядорӣ сол то сол ташаккул меёфтанд. Табақаи нави доро – буржуазия ба воя мерасид. Он ба ҳокимияти шоҳӣ фишор меовард

ва бар зидди ӯ мубориза ҳам мебурд. Ҳамин тариқ, дар Испания моҳҳои январ – марти соли 1820 инқилоби нави буржуазӣ ба амал омад. 9 марти соли 1820 шоҳ маҷбур шуд, ки конститутсияи соли 1812-ро аз нав баркарор кунад. Дар асоси он ба кортесҳо интихобот баргузор гардид. Дар он нерӯҳои аксулмутлақа муваққатан ғолиб баромада, ҳокимияти қонунгузорро ба даст дароварда, чандин чораҳои инқилобии мӯътадили иқтисодиро амалӣ намуданд, ба хусус оид ба кишоварзӣ.

Аз сиёсати дохилии шоҳ нерӯҳои инқилобӣ норозӣ буданд. Барои ҳамин кӯшиш менамуданд, ки шоҳ Фердинанди VII-ро бо бародари ӯ Дон Карлос, ки қатъиян зидди ҳокимияти мутлақи шоҳ буд, иваз намоянд.

Соли 1823 "Иттифоқи Муқаддас" бар зидди Испания таҷовузи аксулинқилобӣ кард. Моҳи апрел лашкари 100-ҳазорнафараи Фаронса ба Испания зада даромад. Дар натиҷаи ин инқилоби Испания шикаст хӯрд. Фердинанди VII конститутсияи мамлакатро бекор карда иштирокчиёни инқилобро шадидан таъқиб мекард. Бо ҳамин дар мамлакат иртиҷоъ ҳукмрон гардид.

Мутлақиятхоҳони ашаддӣ дар атрофи бародари хурдии Фердинанди VII Дон Карлос муттаҳид шуданд. Дар таърих ин ашхос карлчиён (аз номи Дон Карлос) номгузорӣ шудаанд.

Соли 1833 шоҳ вафот кард. Духтари хурдсоли ӯ Изабелла шоҳи Испания эълон карда шуд. Мачлиси махсуси кортесҳо, ки бо ҳамин мақсад даъват карда шуда буд, ба Изабелла савганд ёд кард. Малика Кристина (ҳамсари Фердинанди VII) пуштибони Изабеллаи хурдсол эълон гардид. Карлчиён бошанд, баъди ин Дон Карлосро шоҳи қонунӣ эълон намуданд ва ба ҷанги ифротӣ даст заданд, ки он то соли 1840 идома ёфт.

Диктатураи Нарваэс (1843 – 1851). Дар зарфи 8 сол сарвари ҳукумати Испания генерали карлчиён Нарваэс буд. Ӯ дар мамлакат диктатураи шахсии худро чорӣ намуд. Бо фармони Нарваэс танҳо соли 1844 214 нафар одам қатл карда шуд. Ӯ аз кортесҳо ҳуқуқи ташаббуси қонунгузориро гирифт. Нарваэс қатлкуниро воситаи ягонаи мубориза бар зидди рақибони сиёсии худ медонист. Сарфи назар аз ин вазъияти ҳокимияти ӯ он қадар мустаҳкам набуд. Аз ин рӯ, ӯ оқибат маҷбур шуд, ки соли 1851 ба истеъфо равад. Ҳукумати нав бошад, кортесҳоро тамоман пароканда кард.

Инқилоби солҳои 1854 – 1856. Мамлакатро бе кортесҳо идора кардан, надоштани ҳоҳиш барои ба амал баровардани ислоҳоти

нави иқтисодӣ ва идораи давлатӣ, ришватхӯрию бадахлоқӣ дар дарбор қаҳру газаби оммаҳои васеъи аҳолии Испанияро ба вуҷуд овардand, ки дар байни онҳо заминдорони озодандеш ва буржуазия низ буданд. Вақте ки фармони ҳукумат дар бораи 6 моҳ пешакӣ пардохтани андоз интишор гардид, генерали озодандеш О' Доннел моҳи июни соли 1854 дар ш. Мадрид шӯриш бардошт. Ӯ бо ҳамроҳии ҳамсафонаш ба халқ мурочиатнома қабул кард. Дар он тақозо карда мешуд, ки «шуллук»-ҳои дарборӣ аз ҳокимият дур, қонунҳо риоя ва андозҳо кам карда шаванд. Дар мурочиатнома фикр дар бораи ташкил намудани политсия низ зикр ёфта буд.

Шӯриш дере нагузашта шаҳрҳои калонтарини мамлакатро фаро гирифт. Дар ҳама ҷо дастаҳои политсия ва ҳунтаҳои инқилобӣ ташкил карда мешуданд. Қисме аз инқилобчиён барои Испания чумҳурӣ талаб мекард. Барои паст гардонидани шиддати инқилоб шоҳ (малика) генерал Эспартереро, ки каблан сардори ҳукумат буд, аз нав ба ин вазифа таъйин кард. Вале ӯ чун пештара аз ҷорӣ намудани ислоҳоти катъии демократӣ дар мамлакат даст кашид.

Инқилоб ҳамоно давом мекард. Соли 1855 дар Каталония коргарон корпартоии умумӣ карда, то якдарача ба мақсадҳои худ ноил шуданд. Соли 1856 генерал О' Доннел ба он муваффақ шуд, ки Эспертере ба истеъфо биравад. Вале Эспертере ҳокимиятро ғасб намуда, мамлакатро дар ҳолати ҳарбӣ эълон кард. Ҷавобан ба табаддулоти аксулинқилобӣ дар Мадрид ва шаҳрҳои дигари Испания шӯришҳо сар заданд. Лекин баъди ҷангҳои начандон калону тӯлонӣ онҳо аз тарафи ҳукумати Эспертере пахш карда шуданд. Ҳамин тариқ, инқилоби солҳои 1854 – 1856 шикаст хӯрд. Дар мамлакат аз нав иртичоъ ва таъқибот ҳукмрон гардиданд.

Инқилоби солҳои 1868 – 1874. Шӯриши 18 сентябри соли 1868 дар флоти дар Кадис мустақарбуда оғози инқилоби нави Испания гардид. Он дар мамлакат чунон босуръат паҳн шуд, ки баъди 2 рӯз Изабелла, маликаи Испания мачбур шуд, ки ба Фаронса фирор кунад. Ҳукумати Испания аз ҳисоби мӯътадилон ва озодандешони чап ташкил дода шуд ва моҳи июни соли 1869 кортесҳо Конститутсияи нави Испанияро эълон карданд. Моддаҳои дахлдори он ҷорӣ намудани ҳуқуқи интихоботи умумӣ (барои зану мард), озодии вичдон, созмон ва мачлисҳоро эълон доштанд. Конститутсия дар мамлакат никоҳи шаҳрвандиро иҷозат дод.

Мутлақияти меросӣ нигоҳ дошта шуд. Буржуазияи озодандешу мутлақиятхоҳ ҳокимиятро дар дасти худ нигоҳ дошт.

Конститутсияи мутлақамаоб эътирози оппозитсияи инқилобию демократиро ба вуҷуд овард. Шӯришҳои демократию ҷумҳурихоҳӣ дар Сарагоса, Валенсия ва маҳалҳои дигари мамлакат ба амал омаданд. Барои ҳамин кортесҳо саросема буданд. Онҳо мехостанд, ки тезтар ҳокимияти шоҳро мустаҳкам созанд ва худашон дар сари ҳокимияти Испания монанд. Барои ҳамин кортесҳо саросемавор шоҳзодаи италиявӣ Амадеи Савоиро шоҳи Испания интихоб намуданд. Ӯ соли 1870 ба тахти шоҳӣ нишаст, лекин рӯҳониён ва ашрофон Амадеи Савоиро душманона истиқбол намуданд. Артиш ва вазирон ҳам Амадеи Савоиро хуб дастгирӣ накарданд. Аз ин рӯ, ӯ маҷбур шуд, ки моҳи феврали соли 1873 аз тахту тоҷи шоҳии Испания даст кашад. Дар шароити баамаломада кортесҳо маҷбур шуданд, ки Испанияро ҷумҳурӣ эълон намоянд. Вале душманони ҷумҳурӣ дар мамлакат ниҳоят бисёр буданд. Онҳо обрӯю эътибори ҷумҳуриро бо ҳар роҳу восита мерезониданд. Заминдорон ва буржуазия бошанд, аз шӯришҳо сахт тарсида буданд. Бинобар ин барои эҳё намудани ҳокимияти Бурбонҳо даст заданд ва 24 январи соли 1874 кортесҳо ба тахти шоҳии Испания писари Изабелла Алфонси XII-ро шинонданд.

Бесалоҳиятӣ ва дар татбиқи мақсадҳои худ қатъӣ набудани ҷумҳурихоҳон ба он оварда расонид, ки инқилоби солҳои 1868 – 1874 ҳам оқибат шикаст хӯрд. Дар Испания ҳокимияти мутлақи дворянӣ мондан гирифт, ки акнун ба он сулолаи Бурбонҳо ҳукмронӣ мекард.

Вазъияти сиёсии Испания баъд аз инқилоби солҳои 1868 – 1874. Моҳи декабри соли 1874 баъди табаддулоти ҳарбии давлатӣ, ки ба инқилоби буржуазӣ хотима гузошт, чи тавре ки гуфтем, дар Испания мутлақият аз нав барқарор карда шуд. Сохти давлатии Испания аз тарафи Конститутсияе, ки соли 1876 қабул карда шуда буд, муқаррар карда шуд. Ин конститутсия бе ягон тағйироти чиддӣ то соли 1931 кор кард. Конститутсияи соли 1876 Испанияро мутлақияти конститутсионӣ ва Алфонси XII Бурбонро шоҳи қонунӣ номид. Ба шоҳ ҳокимияти ичроия дода шуд. Ӯ ҳак дошт вазиронро таъйин ва ё ба истеъфо гусел кунонад, кортесҳоро даъват ва ё пароканда намояд. Дар баробари ин ӯ вазифадор буд, ки дар зарфи 3 моҳи баъди пароканда карда шудани кортесҳо ба он интихоботи

навро доир гардонад. Шоҳ қонунҳои қабулкардаи кортесҳоро тасдиқ мекард ва ба артишу флот сарфармондеҳи олӣ буд.

Ҳокимияти қонунгузор ба кортесҳо тааллуқ дошт, ки он аз ду палатаи баробарҳуқуқ – сенат ва палатаи вакилон иборат буд. Дар сенат аъзои сулолаи ҳукмрон ва олимартабагони Испания чамъ омада буданд: онҳое, ки дар як сол на камтар аз 60 ҳазор песет даромад доштанд, патриарх, архиепископҳо, дорандагони рутбаҳои баланди ҳарбии артиш, сенаторҳое, ки шоҳ якумра таъйин мекард ва ғайра. Дар моддаи 13 конститутсия ба ҳамаи шаҳрвандон озодии сухан, матбуот, ташкил намудани созмонҳо ва доир намудани маҷлисҳо кафолат дода мешуд. Лекин мувофиқи моддаи 17-и он ҳукумат метавонист ҳамин озодиҳои демократиро бекор кунад.

Вазъияти кишоварзии Испания дар нимаи дуюми асри XIX. Испания дар нимаи дуюми асри XIX мисли пештара давлати кишоварзӣ буд. Ҳарчанд дар асри XIX дар ин мамлакат муносибатҳои сармоядорӣ ташаккул ёфтанд ва 5 маротиба инқилобҳои буржуазӣ ба амал омаданд, лекин дар натичаи онҳо симои деҳоти Испания он қадар тағъйир наёфт. Ислоҳоти куллии кишоварзӣ ба амал бароварда нашуд. Тақсимоти замин ба гурӯҳҳои аҳолии кишоварз ба куллӣ нобаробар буд. 2 фоизи мулкдорон 67 фоизи заминҳои киштбобро соҳибӣ мекарданд. 82 фоизи мулкдорони дигари деҳот бошанд, танҳо 15 фоизи заминро. 39 фоизи кишоварзон ҳамагӣ 1-гектарӣ замин доштанд, ки ин 1,1 фоизи ҳамаи заминҳои киштбоби мамлакатро ташкил менамуд.

Заминдорони калон дар марказ ва чануби мамлакат заминҳоро бо тарзи нимфеодалӣ истифода мебурданд. Тахминан 48 фоизи замин умуман кишт карда намешуд.

То соли 1890 Испания умуман мошинҳои кишоварзиро намедонист. Заминдорон аз нуриҳои сунъӣ низ истифода намебурданд. Аз рӯи ҳисоботи омории соли 1881 47 фоизи деҳконони испанӣ ичоракор буданд. Ба ин адад ичоракорони дарозмуддат дохил нашудаанд. Аз ин рӯ, дар амал ичоракорон хеле зиёд буданд.

Рушди сармоядорӣ дар кишоварзӣ дар ҳолати суръати нихоят сусти тараққиёти саноат сабабгори асосии ба вучуд омадани табақаи коргарони деҳот шуд. Дар айни замон, заминдорони калон дар заминҳои худ зироатҳои техникиро парвариш намуда, корхонаҳои коркарди маҳсулоти кишоварзӣ сохта, ба соҳибкорон

мубаддал мегардиданд. Соли 1900 дар Испания 45 заводи қанд мавҷуд буд, ки аксарияти онҳо ба заминдорон тааллуқ доштанд. Баъзе заминдорони калон ба сохтмони роҳҳои оҳан ва баровардани вомбаргҳо маблағгузорӣ мекарданд. Ҳамин тариқ деҳоти феодалии (заминдор) Испания сол то сол бо унсурҳои сармоядорӣ омезиш меёфт.

Табақаи ҳукмрони Испания то охирҳои асри XIX маблағгузориро нисбат ба саноат ба коғазҳои қиматнок ва вомбарги давлатӣ афзалтар медонист. Қарзи давлатии Испания то соли 1881 қариб ба 11 млрд песета расид.

Тараққиёти саноат ва савдои Испания дар охирҳои асри XIX. Суръати пешрафти саноати Испания дар чоряки чоруми асри XIX низ ниҳоят паст буд. Дар ин мамлакат чунин соҳаҳои саноат ба монанди химия ва электротехника қариб тамоман вуҷуд надошт. Асосан саноати кӯҳӣ пеш мерафт. Истеҳсоли оҳан, мис ва ангишт дар солҳои 1882 – 1900 ба ҳисоби миёна ду баробар афзуд, вале қисми зиёди маъдани истеҳсолкардашуда – то 90 фоиз ба хориҷи кишвар содир карда мешуд ва пеш аз ҳама, ба Англия ва Германия.

Сарфи назар аз ин саноат ташаккул меёфт. То охири асри XIX домнаҳои маъдангудозӣ аз нав сохта, такмил дода шуданд. Ин буд, ки Испания соли 1900 нисбат ба Фаронса қариб якуним баробар зиёдтар чӯян гудохт, вале 17 баробар камтар пӯлод ва 9 баробар камтар маъдани дигар истеҳсол кард. Ақибмонии Испания аз мамлакатҳои пешқадами сармоядорӣ ба ҳисоби ҳар сари аҳолӣ бештар ба чашм мерасад. Аз рӯи ин ҳисоб нисбат ба Испания Англия 15 баробар, Германия 13 баробар ва Фаронса 8 баробар пештар меистоданд.

Дар Испания дарозии роҳҳои оҳан аз соли 1870 то соли 1896 ду баробар афзуда, аз чор як ҳиссаи роҳҳои оҳани Германияро ташкил дод. Сарфи назар аз ин дар Испания марказонидани истеҳсолот ва сармоя торафт суръати бештар касб мекард. Соли 1886 қариб 60 фоизи роҳҳои оҳани сохташуда ба се ширкати калонтарини зерин тааллуқ доштанд: "Порте", "Мадрид-Сарагоса-Аликанте" ва "Андалуса". Теъдоди ҷамъиятҳои саҳҳомии тичоратӣ бемайлон меафзуд. Сармояи онҳо аз соли 1884 то соли 1900 қариб 4 баробар афзуд. Дар натиҷаи қонуни мачбуркунии соли 1892 корхонаҳои начандон зиёди саноатие ба вуҷуд омаданд, ки сармояи хориҷӣ дар сохтмони онҳо ширкат варзид.

Саноати бофандагӣ асосан дар Каталония тараққӣ ва марказонида мешуд. То соли 1897 қариб 15 фоизи маҳсулоти ин кабил корхонаҳои саноатӣ ба хориҷи кишвар, аз он ҷумла ба мустамликаҳо содир карда мешуд ва пеш аз ҳама, ба Куба, Филиппин ва Пуэрто-Рико.

Дархои саноати Испания барои воридшавиии сармояи хориҷӣ кушода буданд. Вале таваҷҷӯҳи сармояи хориҷиро дар Испания бештар конҳои оҳан, мис, сурб, қӯрғошим ва ғайра ҷалб мекарданд. Барои истеҳсоли ин маъданҳо дар даҳсолаҳои охири асри XIX дар Испания корхонаҳои калони хориҷӣ ва омехта сохта шуданд. Сармояи хориҷӣ ва пеш аз ҳама, сармояи Фаронса ва Белгия асосан ба сохтмони роҳҳои оҳан ва корхонаҳои коммуналӣ ворид мешуданд. Сармояи хориҷӣ ашёи хоми Испанияро ба хориҷа содир намуда, ба пешрафти саноати ин мамлакат халал мерасонд, Испанияро ба бозори молфурӯшии давлатҳои хориҷӣ табдил медод.

Ҳукуматҳои консерваторҳо ва либералҳо. Баъд аз шикасти инқилоби солҳои 1868 – 1876 сарвари Ҳизби консерваторон Кановас дел Кастилио ҳукуматеро ташкил кард, ки он ҳамаи амру қонунҳои замони ҷумҳуриро бекор кард. Фаъолияти созмонҳои коргариро манъ ва шӯриши карлчиёнро дар Шимол пахш кард. Танҳо баъд аз ин интихоботро ба кортесҳо таъйин намуд. Сарфи назар аз ин ҳукумати консерваторон дар тӯли даҳсолаи аввали баъди эҳёи мутлақият мустаҳкам набуд. Сиёсати ҳукумат дар Куба норозигии калони мардумро ба вуҷуд овард. Дар он ҷо соли 1868 ба муқобили ҳукмронии Испания шӯриши халқӣ сар зад. Генерал Мартинес Кампос, ки яке аз маҳвкунандагони халқи Куба буд, маҷбур шуд изҳор намояд, ки барои мавҷудияти ҳокимияти Испания дар мутамликаҳо ва идораи онҳо ислоҳот зарур аст. Аз ин рӯ, соли 1878 бо шӯришчиёни Куба Созишномаи сулҳи Санхон ба имзо расонда шуд. Моҳи январи соли 1880 оқибат қонун дар бораи бархамзании ғуломдорӣ дар Куба қабул гардид.

Моҳи феврали соли 1881 бо сардории Сагасте ҳукумати Ҳизби либералӣ ташкил карда шуд. Ин ҳукумат дар мамлакат баъзе ислоҳотҳои демократӣ гузаронд. Вай озодии матбуот, созмонҳо ва ғайраро эълон намуд. Ба нафъи буржуазияи тиҷоратию милиявӣ барои молҳои ба мамлакат воридшаванда нархномаҳои гумрукӣ кам карда шуданд. Соли 1882 Созишномаи тиҷоратии Испанияю Фаронса ба имзо расид, ки дар натиҷаи

татбиқи он ба Испания сели молҳои бофандагии Фаронса зада даромад. Инчунин андоз ба корхонаҳои саноатӣ зиёд карда шуд. Ин чорабиниҳо норозигии буржуазияи саноатии Испанияро ба вуҷуд оварданд. Соли 1883 ҳатто дар якчанд гарнизонҳои артиш шӯришҳо ба амал омаданд. Вале, бо сабаби он ки онҳо ба оммаи васеи халқ такя намекарданд, ногузир ба шикаст анҷом ёфтанд.

Соли 1885 шоҳ Алфонси XII вафот кард. Регенти (пуштибон) тахти шоҳӣ завҷаи ӯ Мария Кристина эълон гардид. Ин замон дар байни сарварони ҳизбҳои консерваторҳо ва либералҳо – Кановас ва Сагасте созише ба даст омад, ки мувофиқи он онҳо ӯҳдадор шуданд, ки мутлақиятро дастгирӣ мекунанд. Ин қарордод номи "пакти эл Парде" (аз номи "қасри Эл Пардо"-и шоҳ, ки дар он ҷо гуфтушунид ва қабули қарордоди мазкур доир гардидааст)-ро гирифтааст. Дар баробари ин ҳар ду ҳизб ба қарор омаданд, ки бо навбат ба ҳокимият соҳиб мешаванд, то ки режими мавҷударо мустаҳкам намоянд. Ин маънои онро дорад, ки Испания акнун ба тӯъмаи ду ҳизби сиёсӣ табдил ёфт. Кадоме аз ин ҳизбҳо дар сари ҳокимият бошад, дар мамлакат ақибмонӣ, хазинадуздӣ, пораҳӯрӣ, сӯиистеъмол аз вазифа ва зуҳуроти дигари манфӣ ҳукмрон буданд. Ҳар яке аз ин ҳизбҳо, ки ба сари қудрат меомаданд, кортесҳоро пароканда намуда, интихоботи нави онро ташкил мекарданд. Дар рафти интихобот ҳизби ҳукмрон тамоми имкониятҳои ҳокимияти давлатиро ба кор мебурд, то ки дар кортесҳо аксарияро барои худ таъмин намояд. Барои ҳамин бисёр вақт оммаи аҳолӣ аз интихобот сар метофт.

Ҳаракатҳои миллӣ дар охири асри XIX. Рушди иқтисодӣ дар Испания масъалаи миллиро тезу тунд кард. То охирҳои асри XIX рафти ташаккулёбии миллати баскҳо ва галисиҳо асосан анҷом ёфт. Бо ҳамин сабаб шумораи ҳаракатҳои миллӣ дар се вилояти мамлакат – Каталония, Баскония ва Галитсия афзуд. Бо сабаби он ки дар Каталония ва Баскония муносибатҳои сармоядорӣ афзуда, табақаҳои пролетариат ва буржуазияро ташаккул доданд, дар байни онҳо муборизаи вусъат ёфт. Дар охирҳои асри XIX дар тамоми Испания дар саноат ҳамагӣ 243867 нафар коргарону хизматчиён кор мекарданд, ки қариб нисфи онҳо аз Каталония ва Баскония буданд.

Соли 1892 намояндагони буржуазияи миллии Каталония дар Манрес дар ассамблея ҷамъ омада, барномаи ҳаракати миллии Каталонияро кор карда баромаданд, ки он "Асосҳои Манрес"

номида шудааст. Буржуазияи Каталония кортесҳои мухтореро, ки дар соҳаҳои андозситонӣ, маориф, қонунгузории шаҳрвандӣ, ҷиноӣ ва тиҷоратӣ ҳокимияти қонунгузориро доранд, талаб мекарданд.

Буржуазияи калони баск дар сари ҳаракати миллии Баскония истода, Ҳизби миллии баскҳоро ташкил намуд. Ба ин ҳизб муяссар шуд, ки табақаҳои васеъи аҳолиро ба зери таъсири худ дарорад. Бо сабаби он ки дар саноати кӯҳии маъданкоркунии Баскония маблағгузории Англия калон буд, буржуазияи ин минтақаи Испания то як дарача ба империализми англис тобеъ гардид.

Ҷангҳои Испания дар мустамликаҳо. Баъд аз шикаст хӯрдани инқилоби солҳои 1854 – 1856-и Испания ҳукумати ин давлат сиёсати мустамликазабткуниро идома дод. Он дар тачовузи Фаронса ба муқобили Ветнам фаъолона ширкат варзид. Инчунин ба Мексика лашкар кашид. Лекин ҳар дуи ин иқдоми иртиҷоӣ дар сиёсати хориҷӣ ба Испания ягон фоида наоварданд. Соли 1860 артиши Испания як қисми Марокашро забт намуд. Ҷумҳурии Доминикан аз тарафи артиши Испания ишғол карда шуд, лекин баъди якчанд сол Испания мачбур шуд, ки онро тарк намояд. Испанияи заифшуда барои ишғоли мустамликаҳои калон қувваи ҳарбии зарурӣ надошт. Дар мустамликаҳои кӯҳнаи он ва махсусан дар Куба ҳаракати озодихоҳӣ меафзуд. Вазъияти дохилии Испания низ хуб набуд. Соли 1857 дар Андалузия шӯриши кишоварзон ва солҳои 1861 – 1862 дар музофотҳои дигари мамлакат ҳам шӯришҳо ба амал омаданд. Онҳо дар ин марҳала сиёсати хориҷии Испанияро заиф гардониданд.

Дар охирҳои асри XIX Испания мачбур буд, ки барои дар дасти худ нигоҳ доштани мустамликаҳо дар он ҷойҳо бар зидди ҳаракати миллию озодихоҳӣ муборизаи барад, аз он ҷумла, дар Куба, Филиппин ва Пуэрто-Рико. Ҷангҳои Испания махсусан дар Куба ва Филиппин ба иқтисодиёти Испания зарбаи сахт заданд. Дар Каталония фабрикаҳо баста мешуданд, ё ки вақти маҳдуд кор мекарданд. Ҷанг маблағҳои калонро тақозо мекард ва шумораи зиёди одамонро ба доми худ мекашид. То соли 1897 Испания ба Куба наздики 200000 нафар, ба Филиппин 25000 нафар ва ба Пуэрто-Рико – 4480 нафар одамонро равон кардааст.

Дар охирҳои асри XIX сари роҳи сиёсати хориҷии Испанияро ИМА гирифт. Он акнун ба мустамликаҳои испанӣ дастдарозӣ мекард. Истилои ИМА ба Куба, Пуэрто-Рико, Гуам ва ҷазираҳои

Филиппин паҳн шудан гирифт. Моҳи январи соли 1898 ИМА ба Испания пешниҳод кард, ки Кубаро ба маблағи 300 млн доллар ба вай бифурӯшад, вале Испания ин савдоро рад кард. Барои ҳамин дере нагузашта ИМА бар зидди Испания ҷанг сар кард, ки дар он лашкари Испания торумор карда шуд. Мувофиқи Созишномаи сулҳе, ки 10 декабри соли 1898 дар Париж ба имзо расид, Испания аз истиклолияти ҳуд бар Куба даст кашид ва инчунин Пуэрто-Рико ва Гуамро ба ИМА во гузошт. Филиппинро бошад, ба маблағи 20 млн доллар ба ИМА фурӯхт.

Испания дигар аз ӯҳдаи идора кардани мустамликаҳои ҳуд баромада наметавонист. Аз ҳамин сабаб моҳи феврали соли 1899 мустамликаҳои дурдасти худро дар Укёнуси Ором (ҷазираҳои Королин ва Мариан) ба Германия фурӯхт. Мустамликаҳои охирини он тарафи укёнусро аз даст додан маънои шикасти сиёсати мустамликадории Испания дар охири асри XIX ҳисоб меёфт. Сабаби асосии ин шикаст ақибмонии сиёсию иқтисодӣ ва иҷтимоии Испания буд.

Вазъияти иқтисодии Испания дар оғози асри XX. Дар оғози асри XX сарфи назар аз ақибмонии иқтисодӣ дар Испания соҳаҳои алоҳидаи иқтисодиёт ва пеш аз ҳама, саноат, роҳҳои оҳан ва муносибатҳои молию пулӣ як қадар пеш рафтанд. Мисли давлатҳои пешқадами Европа дар Испания низ инҳисорҳо таъсис меёфтанд, ба монанди "Ҷамъияти металлургии Дуро-Фелгера", "Ҷамъияти Алтос-Орнос" ва "Ҷамъияти мошинсозӣ ва металлургии Арагон". Соли 1907 оид ба сохтани флоти ҳарбию баҳрӣ инҳисори " Ҷамъияти киштисозии Испания" ташкил карда шуд. Дар саноати металлургӣ ҳам болоравии чӯзьӣ мушоҳида карда шуд. Солҳои 1900 – 1909 гудозиши пӯлод қариб ду баробар, чӯян 4,5 баробар, истеҳсоли семент 2,5 баробар, дар солҳои 1900 – 1913 истеҳсоли ангишт зиёда аз 1,5 баробар афзуд.

Дар саноати сабук ҳам пешравӣ ба назар мерасид. Дар ин намуди саноат низ марказонидани истеҳсолот ба амал меомад. Корхонаҳои ҳурд ва миёнаи саноати сабук ба корхонаҳои калон муттаҳид шуда, картелҳоро ташкил менамуданд.

Вазъияти дохилии Испания дар аввали асри XX. Шикасти Испания дар ҷанги зидди ИМА ва ҷангҳо дар мустамликаҳо вазъи дохилии мамлакатро боз ҳам мушкилтар гардониданд. Доираҳои васеъи аҳолӣ ислоҳоти иқтисодиро тақозо менамуданд. Масъалаи муҳимтарин барои ҷамъияти Испания масъалаи молия буд. Қарзи

давлатии Куба мувофиқи Созишномаи сулҳи Париж аз эътибор соқит карда нашуд. Ин қарз кариб 3 млрд песетаро ташкил мекард, ки он асосан пули саҳмияҳои харидаи хориҷиён буд. Ин қарз ба гардани Испания зам карда шуд.

Калисои католикӣ яке аз моликиятдорони калонтарини Испания буд, вале он ба давлат андоз намесупорид, чунки аз пардохти андоз озод карда шуда буд. Ин норозигии аҳли чамъияти мамлакатро ба вуҷуд овард. Дар оғози асри XX дар Испания 3253 дайр мавҷуд буд, ки дар онҳо 50600 нафар мардҳо ва занҳои роҳиб зиндагӣ мекарданд.

Моҳи феврали соли 1901 ба сари ҳокимият либералҳо омаданд. Онҳо маҷбур шуданд, ки баъзе ислоҳотҳо гузаронанд. Соли 1902 қонун дар бораи маҳдуд кардани ҳуқуқи муассисаҳои динӣ дар кори таълим қабул карда шуд. Худи ҳамон сол ҳуқуқи коргарон барои корпартой эътироф гардид. Вале ин чорабо ҳаракати ичтимоиро дар мамлакат паст карда натавонистанд. Ба ҳамин сабаб моҳи декабри соли 1902 ҳукумати либералҳо ба истеъфо рафт.

Режими мутлақият дар Испания аз бӯҳрони дарозмуддат халос намешуд. Дар ин бора тез-тез ивазшавии ҳукумат низ шаҳодат медиҳад. Дар зарфи солҳои 1903 – 1907 ивазшавии ҳукумати Испания 9 маротиба ба амал омадааст. Дар худи ҳамин давра ба чои шоҳ Алфонси XII (1903 – 1931) 4 маротиба сӯиқасд ташкил карда шуд. На Ҳизби консерваторҳо ва на Ҳизби либералҳо роҳҳои аз бӯҳрон баровардани Испанияро намедонистанд. Лекин ҳар дуи онҳо ҳам дар бораи бо роҳи ислоҳот аз бӯҳрон баровардани мамлакат авомфиребона лоф мезаданд, лекин натичаи ин лофзанихо ҳеч буд.

Дар давраи то оғози Ҷанги якуми ҷаҳонӣ вазъи дохилии чамъиятию сиёсии Испания мӯътадил набуд. Ба ҳар ҳол дар он давра дар мамлакат ислоҳоти ҷузъии иқтисодӣ ба амал баровард шуд, лекин он тамоми системаи иқтисодию молиявии мамлакатро фаро нагирифт. Аз ин рӯ, ин ислоҳот натичаи дилхоҳ надод ва дода ҳам наметавонист.

Ҳаракати миллӣ дар Испания дар оғози асри XX. Аз даст додани мустамликаҳои америкой зарбае буд бар буржуазияи Каталония ва Басконияи Испания. Дар баробари тараққиёти саноатии Каталония ва Баскония буржуазияи миллии онҳо ба мақсади ҳифзи манфиатҳои худ ислоҳоти маъмурӣ, нархнома

(тариф)-хои имтиёзнок ва хукукхои сиёсиро талаб мекарданд. Соли 1901 аз якчанд гурўххои буржуазияи миллии Каталония бо номи "Лигаи минтақавй" ҳизб ташкил карда шуд. Ин ҳизб зиёда аз ду даҳсола ба ҳаракати миллии Каталония роҳбарй карда, бо роху усулҳои ошкоро мухторияти Каталонияро тақозо менамуд. Соли 1906 "Лигаи минтақавй" бо хамроҳии ҳизбҳои дигари буржуазияи миллй блоки пешазинтихоботиеро бо номи "Якдилии Каталония" ташкил намуд. Дар натичаи ин "Якдилии Каталония" 44 ваколатномаи намояндагии Каталонияро дар кортесҳо соҳиб шуд.

Ҳамин тариқ, ҳаракати миллй дар Испанияи сермиллат моҳияти сиёсию иҷтимой дошт. Он дар шароити сол то сол ташаккулёбии бедорй ва худшиносии миллии халқҳои Испания сурат мегирифт. Дар он на танҳо халқи Каталония, балки халқҳои Баскония, Кастилия ва ғайра ширкат меварзиданд. То Ҷанги якуми ҷаҳонй масъалаи худмухторияти халқҳои Испания, ки чунин иттиҳоди давлати федеративиро сохтанй буданд, ҳал нашуд.

Снёсати хоричии Испания дар оғози асри XX. Империализми Испания дар оғози асри XX талаб мекард, ки хукумат дар снёсати хоричии худ мавқеи фаъолонатарро ишғол намояд. Мустамликаю бозорҳо, манбаъҳои нави ашёи хому соҳаҳои муҳими сармоягузорио ба даст дарорад. Минтақаи асосии истилои империализми Испания қисмати Шимолии Марокаш буд, он вилояте, ки аз маъдани оҳан, мис, сурб, кўргошим, графит, ангиштсанг ва заминҳои ҳосилхез бой аст. Аз ҷиҳати стратегй шимоли Марокаш калиде буд барои мавқеи хукмронй дар Бахри Миёназамин. Аз ҳамин сабаб Марокаш объекти муборизаи чандин мамлакатҳои империалистй гардида буд.

Ҳукумати Испания аз зиддиятҳои байни Англия, Фаронса ва Германия истифода бурда, соли 1904 бо Фаронса қарордоди пинҳониеро барои тақсими шимолии Марокаш ба имзо расонид ва дар кори ба Испания дода шудани Марокаши Шимолй ва қабул карда шудани қарори Конференсияи Алхесираси соли 1906 муваффақ шуд. Сарфи назар аз ин тақсимоти Марокаш чунин маъно надошт, ки гўё Испания онро ба худ тобеъ карда бошад. Боз дар тўли ду даҳсолаи оянда Испанияи империалистй ба мукобили халқи озодихоҳи риффхо мубориза бурд. Ин мубориза барои Испания хеле гарон афтид – ҳазорҳо қурбонй ва маблағи зиёдро талаб намуд.

Дар давраи бўхрони дуюми Марокаш (соли 1911) империализми Испания кўшиш ба харч дод, ки боз хам аз зиддиятхои байни Англия, Фаронса ва Германия фоида бардорад. Мохи июли соли 1911 бо дастгирии дипломатии Германия Испания бар зидди Марокаш чанг сар карда, Лариш ва эл-Ксарорро дар шимолии он забт намуд. Вале ба артиши Испания муяссар нашуд, ки ба дарунтари Марокаш ворид шавад. 27 ноябри соли 1912 дар байни Фаронса ва Испания созишномае ба имзо расид, ки мувофики он Марокаши Шимолй се таксим карда шуд. Фаронса 572 км. мураббаъ ва Испания 28 хазор км. мураббаъ заминхои ин минтакаи Марокашро ба зери назорати худ даровардаид. 600 км. мураббаъ замини бокимондаи Марокаши Шимолй бошад, минтакаи байналхалкии Танжер эълон карда шуд.

Хамин тариқ, чи тавре ки дидем, дар ибтидои асри XX Испания дар сиёсати хоричии худ асосан ба Марокаш банд буд ва ба чанги дар пешистодаи якуми чахонй тайёрй хам намедид, харчанд блокхои харбй ва давлатхои асосии чангкунандаи онхо аллакай маълум буданд. Ин вакт империализми Испания на кудрати харбй, на кудрати иктисодй, на кудрати сиёсй ва на майли аз нав таксим кардани чахони аллакай таксимкардашударо дошт.

САНАХОИ МУХИМ

1812 — қабули конститутсияи Испания
1812 — интихоботи кортесхои Испания
1.III.1820 — инқилоби буржуазии Испания
9.III.1820 — аз нав чорй карда шудани конститутсияи соли 1812
1823 — чанги "Иттифоқи муқаддас" бар зидди Испания
04.1823 — аз тарафи шох Фердинанди VII бекор карда шудани конститутсия
1833 — вафоти шох Фердинанди VII ва ба тахти шохии Испания нишастани Изабелла
1843-1851 — солхои диктатураи Нарваэс
06.1854 — шўриш дар Мадрид бо сардории генерал О' Доннел
1856 — ба истеъфо рафтани Эспартере
1868-1874 — инқилоби буржуазии Испания

1869 — ҷорӣ карда шудани конститутсияи нави Испания.
1870 — ба тахти шоҳӣ нишастани шоҳзодаи италиявӣ Амадеи Савоӣ
11.1873 — аз тахти шоҳии Испания даст кашидани Амадеи Савоӣ
12.01.1874 — ба тахти шоҳии Испания нишастани Алфонси XII
12.1874 — табаддулоти ҳарбӣ дар Испания
1876 — ҷорӣ карда шудани конститутсияи нави Испания
1868 — шӯриш дар Куба ба муқобили ҳукмронии Испания
1880 — барҳам дода шудани сохти ғуломдорӣ дар Куба
11.1881 — огози фаъолияти ҳукумати Сагасте
1885 — вафоти шоҳи Испания Алфонси XII
1898 — ҷанги ИМА бар зидди Испания
1902 — қабули қонун дар бораи маҳдуд кардани ҳуқуқи муассисаҳои динӣ дар кори таълим
1901 — ташкилёбии ҳизби "Лигаи минтақавӣ"
1906 — ташкилёбии блоки интихоботии "Якдилии Каталония"
1904 — байни Испания ва Фаронса дар масъалаи тақсим кардани Марокаш баста шудани Созишномаи махфӣ
07.1911 — ҷанги Испания бар зидди Марокаш
27.11.1912 — байни Испания ва Фаронса бастани созишнома дар бобати тақсим карда шудани Марокаши Шимолӣ

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Дар бораи вазъи дохилии Испанияи нимаи аввали асри XIX маълумот диҳед. Чаро шоҳи Испания Фердинанди VII дар мамлакат конститутсияро ҷорӣ намуд? **2.** Дар бораи инқилоби буржуазии соли 1820 чихоро медонед? **3.** Кай ва чаро "Иттифоқи муқаддас" бар зидди Испанияи инқилобӣ таҷовуз ташкил намуд? **4.** Кай ва чӣ тавр Изабелла ба тахти шоҳии Испания нишаст? **5.** Фикри худро дар бораи диктатураи Нарваэс баён кунед. **6.** Инқилоби солҳои 1854 – 1856 дар Испания чӣ тавр сурат гирифт? **7.** Инқилоби солҳои 1868 – 1874 ба халқи Испания чӣ дод? **8.** Дар бораи моҳияти Конститутсияи соли 1869 Испания маълумот диҳед. **9.** Кай шоҳзодаи италиявӣ Амадеи Савоӣ ба

тахти шоҳии Испания нишаст? Чаро ӯ дере нагузашта аз тахти шоҳии Испания даст кашид? **10.** Кортесҳои испания кай Алфонси XII-ро ба тахти шоҳии Испания шинониданд? **11.** Чаро инқилоби солҳои 1868 – 1874 шикаст хӯрд? **12.** Далелҳое биёред, ки дар бораи рушди иқтисодии Испанияи нимаи дуюми асри XIX шаҳодат диҳанд. **13.** Замин дар байни заминдорон ва кишоварзони Испания чӣ тавр тақсим гардид? **14.** Дар кишоварзии Испания истифодаи мошинҳо кай оғоз ёфтааст? Сабабҳои онро шарҳ диҳед. **15.** Чаро вазъи молиявии Испания дар нимаи дуюми асри XIX вазнин шуд? Он аз ин ҳолат чӣ тавр мебаромад? **16.** Иқтисодиёти Испания, ба хусус саноат дар охирҳои асри XIX чӣ тавр тараққӣ мекард? Дар ин бора далелҳо биёред. **17.** Дар охирҳои асри XIX – аввали асри XX дар Испания ҳукмронии ду ҳизб – консерваторҳо ва либералҳо чӣ тавр сурат мегирифт? Дар байни онҳо кадом созишнома мавҷуд буд? **18.** Дар бораи ҳаракати миллӣ дар Испанияи охирҳои асри XIX – аввали асри XX чиҳоро медонед? Сабабҳо ва натиҷаи ин ҳаракатро муайян созед. **19.** Дар бораи сиёсати хориҷии Испанияи чоряки охирини асри XIX накл кунед. Чаро Испания аз мустамликаҳои худ маҳрум мешуд? **20.** Дар ибтидои асри XX оё иқтисодиёти Испания пеш рафт? **21.** Дар оғози асри XX – то саршавии Ҷанги якуми ҷаҳонӣ – вазъияти дохилии Испания чӣ тавр буд? Онро мушаххастар фаҳмонед. **22.** Сиёсати хориҷии Испания дар ибтидои асри XX асосан ба забти кадом давлат нигаронида шуда буд? Оё ин сиёсат ба Испания чизе дод? **23.** Аҳволи Испания дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳонӣ чӣ тавр буд? **24.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

§ 20–21. ИЁЛОТИ МУТТАҲИДАИ АМЕРИКА АЗ ОҒОЗИ АСРИ XIX ТО АНҶОМ ЁФТАНИ ҶАНГИ МУЛКӢ

Вазъи ИМА дар нимаи аввали асри XIX. ИМА дар аввали асри XIX давраи тараққиёти пуравҷи иқтисодиро аз сар мегузаронид. Дар Шимолу Шарқии мамлакат саноати фабрикавӣ ва хоҷагиҳои сармоядории фермерӣ густариш меёфтанд. Дар қисмати Ғарбӣ бошад, фермерҳои сершумор ва ҳунармандони мустақил машғули касбу кори худ буданд. Дар қисми Шимолу Ғарбӣ низ муносибатҳои соҳибкорӣ босуръат пеш мерафтанд. Дар

иқтисодиёти Ҷануб ғуломдории плантатсионӣ ҳукмрон буд. Фарқияти роҳҳои тараққиёти Шимол ва Ҷануб ба рафти ояндаи тараққиёти таърихии ИМА таъсир расонд.

Дар ин давра густариши соҳибкорӣ аз ҳисоби заминҳои нав "ба бар" ба амал меомад. Дар охирҳои асри XVIII – нимаи аввали асри XIX ИМА заминҳои зиёдеро забт кард. Масоҳати умумии ИМА дар соли 1790 ҳамагӣ 888,6 ҳазор км мил буд. Баъди ба он ҳамроҳ карда шудани Луизиана ва ҷанги истилогарона бар зидди ҳиндуҳо, Мексика ва мустамлигардонии заминҳои нав он то ба 3027,8 ҳазор км мил расид.

Паҳншавии корчаллонию сармоядорӣ "ба бар" имконият дод, ки аввалан заминҳои нав ба даст дароварда шаванд. Дуюм, заминҳои нав шароити мусоид фароҳам оварданд, ки аз Европа ба ИМА шумораи зиёди муҳоҷирон биёянд. Дар байни онҳо мутахассисони муҳандисию техникӣ ва коргарони баландихтисос бисёр буданд. Муҳоҷирон шумораи аҳолии мамлакатро зуд зиёд мекарданд. Соли 1800 аҳолии ИМА ҳамагӣ 5,3 млн нафар буд. Вале соли 1850 он ба 23,2 миллион расид. Аз сабаби бисёр будани заминҳои холии Ғарб дар ИМА нисбат ба Европа талабот ба неруи корӣ хеле зиёд шуд, лекин он намерасид. Аз ҳамин сабаб дар Шимоли мамлакат истифодаи мошинҳо хеле барвақт оғоз ёфт. Дар Ҷануб бошад, истифодаи меҳнати ғуломон васеъ паҳн гардида буд.

Пешрафти соҳибкорӣ дар ИМА дар қатори ҷиҳатҳои мусбати худ ҷиҳатҳои манфӣ ҳам дошт. Аз он ҷумла, бӯҳронҳои иқтисодии барзиёдистеҳсолкунӣ ба амал омаданд.

Яке аз роҳҳои манфии тараққиёти иқтисодӣ дар ИМА зӯран ба Ғарб муҳоҷир кардани ҳиндуён буд. Барои зиндагонӣ кардан ба ҳиндуҳо ҷойҳои махсус–"резерватсияҳо"-ро медоданд. Ҳиндуҳое, ки ба ин қарордод муқобилият нишон медоданд, ҳукумат бар зидди онҳо дастаҳои мусаллаҳро ба кор мебурд. Бо баҳонаи таъқиби ҳиндуҳо лашкари ИМА ба забткунии заминҳои давлатҳои ҳамсоя низ даст мезад. Бо ҳамин роҳ лашкари ИМА Флоридаи Шарқиро аз Испания кашида гирифт.

Дар қисмати ғарбии Ҷорҷия қабилаҳои чирокҳо сокин буданд. Вақте ки дар он ҷо конҳои тилло кашф карда шуданд, ҳукумат аз созишномаҳои бо ҳиндуҳои ин ҷо дар бораи замин бастааш даст кашида, ин заминҳоро "ҷамъиятӣ" эълон кард. Барои зиндагонии ин қабилаҳо ҳам резерватсияҳои махсус муайян намуда, онҳоро аз заминҳои аҷдодиашон зӯран пеш карданд.

Шӯришҳои ғуломон бо сардории Н. Тернер ва Ҷ. Браун. Дар солҳои 30-юми асри XIX масъалаи ғуломдорӣ дар хаёти ҷамъиятии ИМА яке аз масъалаҳои чиддие гардид, ки ҳалли онро рафти тараққиёти ин мамлакат тақозо мекард.

Ғуломон дар ИМА борҳо шӯриш бардоштаанд. Яке аз шӯриши калонтарини ғуломон дар соли 1831 бо сардории ғулом Ната Тернер дар иёлати Вирҷиния ба амал омадааст. Ғуломони шӯришбардошта бо дасу табар мусаллаҳ шуда, ба плантаторҳо ҳамла мекарданд. Ҳукуматдорон бар зидди ин шӯришгарон сипоҳиён фиристоданд. Дар натиҷаи ҷанги нобаробар бо сарбозони ҳукуматӣ шӯришгарон шикаст хӯрданд. Ҳукуматдорони ИМА роҳбари шӯришчиён Н. Тернер ва боз 17 нафар иштирокчиёни дигари фаъоли шӯришро ба қатл расонданд.

Аз солҳои 30-юм сар карда ҳаракат барои озод кардани ғуломон дар ИМА хеле пурзӯр шуд. Ин ҳаракат бо номи "аболитсионизм" ("озодкунӣ") машҳур шуд. Собиқ ғулом Ф. Дуглас, ки озодии худро харида буд ва У. Гаррисон арбобони машҳури ин ҳаракат буданд. Онҳо тамоми умр ҳаёти худро барои озод кардани ғуломон бахшидаанд. Гаррисон соли 1832 ҳатто "Ҷамъияти нави Англия барои мубориза бар зидди ғуломдорӣ"-ро ташкил кард ва инчунин маҷаллаи "Либрейтер"-ро ("Озодкунанда") чоп мекард. Он солҳо ҳазорон нафар муборизон монда нашуда кор мебурданд, то ки дар ИМА ғуломдорӣ барҳам дода шавад. Вале дар ин мамлакат муқобилони барҳамдиҳии ғуломдорӣ низ кам набуданд. Ғуломон дигар орому хотирҷамъ наменишастанд. Онҳо ҳам ба мубориза бархостанд. Соли 1859 бо сардории Ҷон Браун шӯриши калони дигари ғуломон ба амал омад.

Ҷон Браун соли 1800 дар оилаи фермере, ки дар ҷанги истиқлолиятхоҳӣ ҳалок гардида буд, таваллуд шудааст. Ӯ чорводор буд. Ҳанӯз дар овони кӯдакӣ бо чашмони худ дида буд, ки ғуломдор чӣ тавр ғуломбачаеро то мурданаш зада буд.

Ҷон Браун, вақте ки ба воя расид, ба ҳаракати аболитсионистҳо дохил гардид. Бо хамроҳии писаронаш дар ҷанги мулкии дар Канзас баамаломада иштирок кардааст. Ҷон Браун борҳо зангиҳои гурезаро ба Шимол гуселонида, бо ҳамин роҳ онҳоро аз ғуломӣ озод кардааст.

Ҷон Браун дастаи начандон калонеро иборат аз 32 нафар ташкил кард. Дар хайати он се писараш хам буд. 17 октябри соли

1859 ин даста дар шаҳрчаи Харперс-Феррии иёлати Вирҷиния ба анбори калони силоҳ ҳуҷум карда, онро бе ҳунрезӣ ишғол намуд. Ҷон Браун боварӣ дошт, ки шӯришро мардум дастгирӣ хоҳад кард. Вале хаёли ӯ рост набаромад. Дере нагузашта анборро лашкари ҳукуматӣ муҳосира кард. Ҳарчанд дастаи Браун алайҳи нерӯи давлатӣ муқобилияти сахт нишон дод, оқибат шикаст хӯрд. Қариб ҳамаи шӯришчиён ҳалок гардиданд. Брауни захмдори дар занбар ҳунолудхобидаро додгоҳ ба қатл (тариқи ба дор овехтан) ҳукм кард. Ҷ. Браун дар хатчаи пеш аз маргаш навишта буд: "Ман, Ҷон Браун, акнун пурра боварӣ ҳосил кардам, ки танҳо ҳун қодир аст чиноятии бузурги ин мамлакати пургуноҳро шӯяд. Ба хаёлам худро беҳуда тасалло медодам, ки гӯё ин корро бе ҳунрезии зиёдатӣ ҳам ба ҷо овардан мумкин аст".

Шӯриши Ҷон Браун мардумро ба шӯриши нави зидди ғуломдорон тела медод. Аз қатли Ҷон Браун миллионҳо америкоиҳо, бахусус ғуломону ҳиндуҳо ва аболитсионистҳо ғамгин шуда, ашки мотам рехтанд.

Ташкилёбии ҳизбҳои сиёсӣ. Ҳизбҳои сиёсӣ дар ҳаёти ИМА мақоми хосса доранд. Дар ибтидои асри XIX дар мамлакат гурӯҳҳои сиёсӣ ба вуҷуд омаданд. Онҳо дар вақти интихоботи президентӣ ҳаракат мекарданд, ки барои соҳиб шудан ба ин мансаб ғолиб оянд.

Дар интихоботи президентии соли 1828 плантаторҳо ва фермерҳои сершумору ҳунармандон ва як қисми коргарон барои президент интихоб шудани генерал Эндрю Ҷексон муттаҳид шуданд. Ҷонибдорони Ҷексон худро узви Ҳизби Демократӣ меномиданд. Санаи таъсисёбии ин ҳизб соли 1828 ҳисобида мешавад.

Соли 1848 як қисми фермерҳо, ҳунармандон ва буржуазияи Шимол дар шаҳри Буффало ҳизби нав – фрисойлерҳоро (замини озод) ташкил карданд. Ба он зангиҳо ҳам дохил мешуданд. Аъзоёни Ҳизби фрисойлерҳо талаб мекарданд, ки дар заминҳои нав ғуломдорӣ паҳн карда нашавад, заминҳои Ғарбро бепул тақсим карда, фурӯхтани онҳо ба заминҷаллобони калон манъ карда шавад.

Қисми аъзои Ҳизби Демократӣ, ки бо ғуломдорӣ оштинопазир буд, инчунин муқобилони паҳн гардидани ғуломдорӣ дар заминҳои нав ва як қисми аъзои Ҳизби фрисойлерҳо соли 1854 Ҳизби Ҷумҳурияхоҳонро ташкил намуданд. Ин ҳизб маркази нерӯҳое гардид, ки дар ИМА ба муқобили ғуломдорӣ собиткадамона мубориза мебурданд.

Ҷанги мулкӣ дар Канзас. Соли 1850 ғуломдорон хостанд, ки ғуломдориро дар тамоми ИМА қонунӣ гардонанд. Барои ин ҳама заминҳои навро ба даст дароварда, бо ҳамин онҳо имконияти ба Шимол ғурехта рафтани ғуломонро барҳам доданӣ буданд.

Дар Конститутсияи соли 1787-и ИМА мушаххасан нисбати ғуломоне, ки аз дасти ғуломдорон ғурехта озод мешаванд, чизе гуфта нашудааст. Баъди қабули Конститутсияи ИМА чандин даҳсолаҳо гузаштанд. Акнун ғурехтани зангиҳои ғулом хусусияти оммавӣ пайдо намуд. Барои ҳамин соли 1850 плантаторҳо тавассути Конгресс қонунеро қабул карданд, ки мувофиқи он аҳолӣ ва ҳукуматдорон вазифадор буданд ғуломони ғурезаро дастгир кунанд.

Худи ҳамон сол Конгресс ба баъзе иёлот ҳуқуқ дод, ки масъалаи ғуломдориро худи онҳо ҳал кунанд. Яке аз ҳамин қонунҳо–билл, яъне қонуни "Канзас – Небраска" буд. Мувофиқи он ғуломдорӣ дар самти шимолтар аз мадори 36 то 30° – дар заминҳои ғарбтари Миссисипӣ воқеъбуда манъ карда мешуд. Ин қонун сабабгори дар Канзас ба амал омадани ҷанги мулкӣ гардид.

Ғуломдорон дастаҳои мусаллаҳи зарҳарид ташкил намуда, ба Канзас ҳуҷум карда, дар он ҷо сохти ғуломдориро ҷорӣ мекарданд. Ҷавобан ба ин ҳазорон фермери ҳунармандон ба ҷониби Канзас ҳаракат карданд, то ки заминҳои холии онро ба даст дароранд ва нагузоранд, ки ғуломдорон ин иёлатро ба иёлати ғуломдорӣ табдил диҳанд.

Ҳангоми интихоботи президентӣ дастаҳои каллабур, ки онҳоро плантаторҳо созмон дода буданд, аҳолиро тарсонда, маҷбур мекарданд, ки ба тарафдории номзади ғуломдорон овоз диҳанд.

Аксарияти аҳолии Канзас зидди ғуломдорӣ буданд. Онҳо "Кумитаи амнияти ҷамъиятӣ" ташкил карда, дар шаҳри Лоуренс мустаҳкам ҷойгир шуданд. Вале дере нагузашта дастаҳои ҳуб мусаллаҳбудаи ғуломдорон, ки аз иёлати Миссурӣ ба Канзас зада даромада буданд, шаҳри Лоуренсро ба хок яксон ва муҳофизони онро қир карданд.

Ҳукумати марказӣ Канзасро баъди ин воқеа ҳамчун иёлати ғуломдорӣ шинохт. Ҷанги мулкӣ дар Канзас аз соли 1854 то соли 1856 давом кард. Он дар бораи оғози ҷанги мулкӣ дар тамоми ИМА дарак медод.

Президент интихоб шудани Авраам Линколн. Дар Канзас ҷазо додани иштирокчиёни муковимат бар зидди паҳн кардани ғуломдорӣ ва қатли Ҷон Браун бӯҳрони инқилобиро паст накард.

Президент Авраам Линколи (дар марказ) моҳи октябри соли 1862 баъди муҳорибаи Антитем дар яке аз кисмҳои артиши кишвар

Соли 1860 Ҳизби Ҷумҳуриятхоҳон номзад ба президентии ИМА шахси дар байни халқ бо акидахои демократии худ машҳур, адвокат ва узви Конгресс Авраам Линколнро (1809–1865) пешбарӣ намуд. Дар ин давра дар Ҳизби Демократӣ чудой ба амал омада буд. Барои ҳамин он якбора ду номзадашро ба президентӣ пешниход кард. Ин кор дар интихобот мавқеи Ҳизби Демократиро хеле суст кард. Ҳамин тариқ, моҳи ноябри соли 1860 президенти ИМА номзади Ҳизби Ҷумҳуриятхоҳон гузашт. Бори аввал буд, ки соҳибкорону корчаллонҳо бо хамроҳии фермерҳою коргарон муттаҳид шуда, дар интихоботи президентӣ ғолиб баромаданд. Дар амал дар ин интихобот мукобилони ғуломдорӣ бар ҷонибдорони он ғолиб омаданд.

Авраам Линколн дар оилаи сафедпӯсти иёлати Кентукки таваллуд шудааст. Оилаи Линколнҳо баъди ҷанде аз иёлати Кентукки ба иёлати Индиана кӯчидааст. Дар овони наврасӣ ва ҷавонӣ Авраам ба кишоварзӣ ва чӯббурӣ шуғл варзидааст. Ӯ дар ҳама чо дахшати ғуломдориро бо чашмони худ медид. Авраам худомӯз буд. Қобилияти фавқулодда дошт. Кори адвокатӣ ва дар

Артиши шимолиҳо дар иёлоти ҷанубӣ (солҳои 1864 – 1865)

ин кор адолатпеша буданаш ӯро дар байни фермерхо, коргарон ва буржуазия зуд машхур гардонд.

Ҷанги шахрвандӣ дар ИМА. Баъди аз даста шон рафтани мансаби президенти гуломдорони Ҷануб аз нав ба мубориза бархостанд. Авраам Линколн бояд 4 марти соли 1861 ба ичрои вазифаи президенти шурӯъ мекард. Вале 20 декабри соли 1860 иёлати Королинаи Ҷанубӣ аллакай дар бораи аз иттифоқ баромадани худ эълон кард. Дар ин бора боз 7 иёлати дигар – Флорида, Ҷорҷия, Алабама, Луизиана, Техас, Миссисипӣ ва Теннеси эълон карданд. Онхо муттахид гашта, Конфедератсияи Ҷанубро ташкил намуданд. Пойтахти он шахри Ричмонд интихоб шуд. Конфедератсия Ж. Девисро президенти худ эълон кард. Конфедератсияи Ҷануб мехост, ки гуломдориро дар қаламрави худ абадӣ гардонад.

12–13 апрели соли 1861 артиши Конфедератсияи Ҷануб истеҳкоми Самтарро, ки дар наздикии Чарлстон воқеъ гардида буд, баъди гулӯлаборонкунии шадид ишгол намуд. Ин воқеа огози ҷанги мулкӣ дар ИМА шуд. Баъди ин А. Линколн ҷанубиҳоро исёнгар номида, сафарбаркунии ихтиёриёнро эълон кард. Дере нагузашта дар сафхои ихтиёриён зиёда аз 75 ҳазор нафар одамон ҷамъ омаданд. Умуман нерӯхои Шимол нисбат ба Конфедератсия зиёдтар буданд. Аҳолии Шимол 19,2 миллион ва иёлоти гуломдори Ҷануб 12,2 миллионро ташкил мекард. Бинобар ин Шимол сипоҳи зиёдтар гун карда метавонист. Дар масъалаи сипохро аз яроқу аслиҳа ва маводи дигар таъмин намудан низ Шимол имконияти зиёдтар дошт. Вале дар иёлоти Ҷануб захираи зиёди яроқу аслиҳа мавҷуд буд. Ин захира ба дасти Конфедератсия даромад. Ғайр аз ин аксарияти афсару генералҳои артиши ИМА Конфедератсияро дастгирӣ мекарданд. Инчунин доираҳои ҳукмрони Англия, Фаронса ва Испания ҳам ҷонибдори Конфедератсия буданд. Ин давлатхо ба ду давлати камқуввати мустақил таксим шудани ИМА манфиатдор буданд.

То тобистони соли 1861 Конфедератсия артиши 120-ҳазорнафара ташкил кард. Ҷануб мехост, ки дар ҷанги рӯ ба рӯ нерӯхои Шимолро торумор карда, шахри Вашингтонро ишгол намояд. 21 июли соли 1861 дар наздикии шахри Манассас, ки тақрибан 40 км дуртар аз Вашингтон воқеъ гардидааст, артиши 35-ҳазорнафараи Шимол аз тарафи артиши 30-ҳазорнафараи исёнгарони Ҷануб шикаст хӯрд. Дар ин ҳолат ҳукумати Шимол ба лашкари худ аз нав сафарбаркунӣ гузаронида, аввал онро ба 500 ҳазор ва то охири ҳамон сол ба 660 ҳазор нафар расонид.

Моҳи январи соли 1862 сипоҳиёни Шимол ба ҳуҷуми ҷавобӣ гузаштанд. Генерал Грант, ки дар Ғарб амал мекард, супориш гирифт, ки ҳавзаи дарёи Миссисипиро ишғол намояд. Ӯ аз ҳудаи ин кор баромада тавонист. Дар Ҷануб лашкари Батлер моҳи апрели соли 1862 бо дастгирии флот Орлеани Навро ба даст даровард. Ба ин нигоҳ накарда дар ҷои муҳорибаи асосӣ, наздикии дарёи Потомак вазъияти артиши Шимол хуб набуд. Дар Ричмонд Мак-Келлан пурра шикаст хӯрд. Лозим омад, ки аз ҷойҳои дигари ҷанг ба тарафи Вашингтон лашкар равон карда шавад.

Дар зери таъсири оммаи халқ ҳукумати Авраам Линколн маҷбур шуд, ки ба чорабиниҳои инқилобӣ гузарад. Онҳо ба Конститутсия мухолиф бошанд ҳам, дар айни замон ин корро зарурати ҳарбӣ тақозо мекард. Аз ҳамин вақт сар карда ҷанги мулкӣ ба инқилоб табдил ёфт ва ҳукумати А. Линколн ба амалӣ кардани чорабиниҳои инқилобӣ шурӯъ намуд.

Барҳам дода шудани ғуломдорӣ дар ИМА. Соли 1862 ба сарватмандон андозҳои нав бор карда шуданд. Инчунин барои мусодираи моликияти исёнгарон қонун бароварда шуд. 20 майи соли 1862 қонун дар бораи ҳомстедҳо эълон гардид. Мувофиқи ин қонун ҳар як шаҳрванди ИМА ҳамагӣ 10 доллар пардохта, метавонист дар Ғарб қитъаи замини 160-акра бигирад. Баъди 5 сол ӯ соҳиби пурраи замин мегардид. Лашкар ҳам тоза карда шуд. Вале зарбаи аз ҳама вазнинтарин ба ғуломдорон фармони А. Линколн дар бораи аз 1 январи соли 1863 дар ИМА барҳам додани ғуломдорӣ буд.

Ҳамаи ин чорабиниҳо ва чорабиниҳои дигари инқилобӣ барои ғалаба бар Конфедератсия кӯмак расониданд. Гузаштан ба ҷанги инқилобӣ мавҷи нави ташаббускории оммаи мардумро ба вуҷуд овард ва ғалабаро бар Ҷануб наздик кард.

Ғалабаи Шимол бар Конфедератсия Ҷануб. Баъд аз он ки Шимол ба ҷанги инқилобӣ гузашт, Конфедератсия дар муҳорибаҳо паси ҳам шикаст мехӯрд. Ғалабаи охирини нисбатан калони ҷанубиҳо дар муҳорибаи назди Чанслорсвилл моҳи апрели соли 1863 доир гардида буд. Тобистони ҳамон сол дар ҷанги мулкӣ гардиши куллӣ ба амал омад. 1 – 3 июли соли 1863 дар ҷанги 3-рӯзаи назди Геттисберг артиши ҷанубиҳо шикаст хӯрда, ба ақибнишинӣ сар кард. Баъди як рӯз генерал Грант дар муҳорибаи калоне ғолиб баромад ва нуқтаи муҳимтаринеро дар Миссисипӣ, ки Виксберг ном дорад, ишғол намуд. Дар ин муҳориба то 10 ҳазор нафар аскару афсарҳои Конфедератсия

ҳалок шуданд. 29,5 ҳазор нафари дигарашон асир афтоданд. Ғайр аз ин артиши генерал Грант 170 тӯпи лашкари Ҷанубро ғанимат гирифт.

Соли 1864 артиши Шимол дар зери роҳбарии умумии генерал Грант барои пурра торумор кардани Ҷануб шурӯъ кард. Артиши генерал Ли дар наздикии Аппоматтокс муҳосира карда шуд. Ӯ 9 апрели соли 1965 маҷбур шуд, ки таслим шавад. Дере нагузашта қисмҳои дигари артиши Конфедератсия низ таслим шуданд ва бо ҳамин ҷанги мулкии ба инқилоб табдилёфтаи ИМА ба охир расид.

Баъд аз ғалаба ҳукумати Линколн барои бесилоҳ гардонидани исёнгарон ягон чораи таъсирбахш наандешид. Аксарияти афсарони артиши Ҷануб, ки асир афтода буданд, дар баробари савганд ёд кардан, озод мешуданд. Президент Линколн ҳам хуб муҳофизат карда намешуд. Натиҷаи ҳамин беэҳтиётиҳо буд, ки 14 апрели соли 1865 дар театр, ҳангоми тамошои спектакл, ҷонибдори ашаддии ғуломдорон актёр Буст Авраам Линколнро парронд.

Баъди ғалабаи Шимол бар Конфедератсияи Ҷануб мархалаи тақдиди иёлоти ҷанубӣ оғоз ёфт, ки он аз соли 1865 то соли 1877 тӯл кашид. Ин вақт ҳам собиқ ғуломдорон мавқеи худро бе мукобилият аз даст намедоданд.

Аҳамияти ғалабаи Шимол бар Ҷануб. Дар натиҷаи ғалабаи Шимол ягонагии миллии ИМА нигоҳ дошта шуд. Ҳокимият ба дасти буржуазия даромад. Акнун мансабҳои президентӣ, Сенат ва

Генерали шимолиҳо Грант

Генерали ҷанубиҳо (Конфедератсия) Ли

Додгоҳи Олӣ ҳам дар ихтиёри вай буданд. Плантаторҳои Ҷануб ҳокимияти сиёсиро аз даст доданд. Аз ҳама музаффариятҳои муҳими инқилобии ҷанги мулкӣ барҳам дода шудани ғуломдорӣ ва қонун дар бораи ҳомстед (замин)-ҳо мебошанд. Дар натичаи ғалабаи Шимол дар мамлакат роҳи фермерӣ-америкавии ривоҷи кишоварзӣ ғалаба кард. Ин ҷанги мулкӣ аҳамияти дигари иқтисодӣ ҳам дошт. Он барои болоравии минбаъдаи муносибатҳои бозоргонию сохибкорӣ роҳи васеъ кушод. Нигоҳ доштани ягонагии миллӣ имконият дод, ки ИМА минбаъд ҳам сиёсати истилогаронаи хориҷиашро давом диҳад.

Моҳи декабри соли 1865 Конгресси ИМА ислоҳи 13-умро ба Конститутсия қабул кард, ки мувофиқи он дар ИМА ғуломдорӣ барҳам дода шуд. Ин яке аз музаффариятҳои муҳимтарини ҷанги мулкии солҳои 1861 – 1865 буд.

МАЪХАЗҲО ВА САНАДҲО

1. ПОРАИ ПАРТОФТАШУДАИ БАРОМАДИ ҶОН БРАУН

Инчил таълим медиҳад, ки ҳар кореро, ки ба худ раво намебинӣ, ба дигарон низ раво мабин. Инчунин он ба ман таълим медиҳад, ки "онҳоеро дар хотир нигоҳ дорам, ки дар завлонаанд, гӯё ки ту ҳам бо ҳамроҳии онҳо завлонабанд ҳастӣ". Ман чидду ҷаҳд кардам, ки мувофиқи ин таълимот амал кунам. Шояд бароҳ фаҳмидани он ки Худованд нисбати одамон ғараз надорад, ҳанӯз ниҳоят ҷавон ҳастам. Ман боварӣ дорам, ки амали ман барои ҳифзи бечорагони нафратзада равона карда шуда буд. Аз ҳамин сабаб он дуруст аст.

2. НУТҚИ ОХИРИНИ ҶОН БРАУН 2 НОЯБРИ СОЛИ 1859

Ман бояд якчанд калима бигӯям. Якум, ман ҳамаашро рад мекунам, ғайр аз он чизе, ки ба гардан гирифтаам, яъне мақсади ман озод кардани ғуломон буд. Ман ин корро ба таври осоишта карданӣ будам, чӣ тавре ки зимистони гузашта кардам. Ба Миссурӣ рафта, аз он ҷо ғуломонро бе ягон силоҳ аз байни тамоми мамлакат гузаронида ба Канада бурдам. Ман мехостам боз ҳамин корро кунам, вале ин дафъа хеле зиёдтар. Ин аст ҳамаи он чӣ ки ман мехостам. Ҳеҷ вақт мақсади одамкушӣ, хиёнат ва нест кардани молу мулкро надоштам...

Акнун, агар лозим бошад, ки барои дастгирӣ кардани адолати додгоҳӣ ҷон бахшам, бо ҳамроҳии кӯдаконам ва бо ҳамроҳии ғуломони ин мамлакат, ки ҳуқуқҳои онҳо бо фармонҳои бадном, золим ва беадолат поймол карда мешаванд, хунамро резам. Бигузор, ҳамин ҳел шавад!...

Хрестоматия по новой истории. Под ред. А. А. Губера,
А. В. Ефимова в 3-х тт. М., 1965, Т. 2, с. 355

3. ҚОНУН ДАР БОРАИ ҒУЛОМОНИ ГУРЕЗА АЗ 18 НОЯБРИ СОЛИ 1850

6. Агар шахсе дар ягон иёлот ва қаламрави ИМА вазифадор аст, ки хизмат ва ё кор кунад, вале ба иёлот ва қаламрави дигари ИМА гурехтааст ва ё ки гурехтанист, пас шахс ва шахсҳое, ки гурезаҳои вазифадоранд барои онҳо

ҳизмат ва ё кор кунанд, метавонанд гурезаро дунболагирӣ кунанд ва пас гардонидани ӯро талаб намоянд, ё ки барои ҳабси ӯ аз ягон муассисаи адолати додгоҳӣ, додгоҳ ва ё комиссар ордер бигиранд.

Аз рӯи ордер гурезаи мазкурро аз кор ва ҳизмат холӣ, ё ки бевосита ҳабс кардан мумкин аст. Ин кор бе баррасии додгоҳӣ ичро карда мешавад, ё ки дастгир намуда, ӯро ҳамон лаҳза ба додгоҳ, додҳоҳ ва ё ба комиссар пешниҳод кардан мумкин аст. Онҳо вазифадоранд, ки ин парвандаро дар мӯҳлатҳои кӯтоҳтарин дида баромада, ҳаллу фасл кунанд.

9. Минбаъд ... амалдоре, ки ҳабс кардааст, чунин гурезаро... ба он иёлоте фиристонад, ки ӯ аз он ҷо гурехтааст ва ё дар он ҷо ба даъвогари мазкур ва ё ба гумошта супорида шавад.

4. АЗ МАКТУБИ А. ЛИНКОЛН БА НОШИРИ “НИЮ-ЁРК ТРИБЮН” Г. ГРИЛИ 12.08 СОЛИ 1862

Ман мехоҳам Иттиҳодро начот диҳам. Ман мехоҳам, ки онро бо роҳи хеле осон ва дар доираи конститутсия начот диҳам. Агар ҳокимияти миллӣ тезтар барқарор карда шавад, Иттиҳод низ тезтар ба ҳамон Иттиҳоди қаблӣ табдил меёбад. Агар ҳамин хел одамоне ёфт шаванд, ки Иттиҳодро бе барҳам додани ғуломдорӣ начот доданӣ бошанд, ман бо онҳо розӣ нестам. Агар одамоне ёфт шаванд, ки Иттиҳодро танҳо дар баробари барҳам задани ғуломдорӣ начот доданӣ бошанд, бо онҳо ҳам розӣ нестам.

Дар ин мубориза мақсади муҳимтарини ман начоти Иттиҳод ва нигоҳ доштан ва ё барҳам додани ғуломдорӣ аст. Агар ман Иттиҳодро бе озод кардани ягон ғулом ҳам начот дода метавонистам, ин корро ичро менамудам. Агар ман Иттиҳодро начот дода, дар баробари ин ғуломонро озод мекардам, пас бо ин роҳ мерафтам. Агар ман Иттиҳодро начот дода, дар баробари ин танҳо нисфи ғуломонро озод карда, боқимондаашро дар ғуломӣ нигоҳ медоштам, пас ин корро мекардам. Ҳар он чӣ, ки нисбати ғуломдорӣ ва рангинпӯстон мекунам, онро ичро менамоям, зеро бовар дорам, ки вай барои начот додани Иттиҳод кӯмак мерасонад. Дар мавриде, ки ман аз ичрои ин ва ё он чора ҳуддорӣ мекунам, сабабаш он аст, ки ба андешаи ман ин чораҳо барои начоти Иттиҳод кӯмак расонида наметавонанд.

САНАҲОИ МУҲИМ

1790 — масоҳати ИМА 888,6 ҳаз км милл буд
1800 — аҳолии ИМА 5,3 млн нафар буд
1850 — аҳолии ИМА ба 23,2 млн нафар расид
1831 — шӯриши ғуломон дар зери роҳбарии Ната Тернер
1832 — аз тарафи Гаррисон ташкил карда шудани “Ҷамъияти нави Англия барои мубориза бар зидди ғуломдорӣ”
1800 — соли таваллуди Ҷон Браун
17.X.1859 — огози шӯриши ғуломон дар Вирҷиния дар зери роҳбарии Ҷон Браун
1828 — ташкил ёфтани Ҳизби Демократии ИМА

1854 — ташкил ёфтани Ҳизби Ҷумҳуриятхоҳони ИМА
1850 — аз тарафи Конгресс қонуне қабул карда шуд, ки мувофиқи он ғуломони гурезаро ба соҳибонаш баргардонидан мумкин буд
1850 — аз тарафи Конгресс қабул карда шудани қонуни "Канзас-Небраска" дар бораи манъ карда шудани ғуломдорӣ аз мадори 36 то 30°
1854-1856 — ҷанги мулкӣ дар Канзас
XI.1860 — президенти ИМА интихоб шудани Авраам Линколн
1809-1865 — солҳои ҳаёти А. Линколн
4.III.1861 — ба ичрои вазифаи президентӣ шурӯъ кардани А. Линколн
20.XII.1860 — аз Иттифоқ баромадани Королинаи Ҷанубӣ ва баъдтар аз он баромадани боз 7 иёлот: Флорида, Ҷорҷия, Алабама, Луизиана, Техас, Миссисипӣ ва Теннесӣ
12-13.IV.1861 — аз тарафи артиши Конфедератсияи Ҷануб ишғол карда шудани истеҳкоми Самтар
21.VII.1861 — дар наздикии ш. Манассас – 40 км дуртар аз ш. Вашингтон шикаст хӯрдани артиши Шимол
I.1862 — ҳуҷуми ҷавобии артиши Шимол
20.V.1862 — қабули қонун дар бораи ҳомстедҳо
IV.1862 — аз тарафи шимолиҳо ишғол карда шудани Батлер
1.I.1863 — бо амри А. Линколн барҳам дода шудани ғуломдорӣ дар ИМА
IV.1863 — ғалабаи ночизи охирини Ҷануб дар Чанслерсвилл
1-3.VII.1863 — таҳти роҳбарии генерал Грант дар наздикии Геттисберг бар Ҷануб ғалаба кардани артиши Шимол
9.IV.1865 — дар Аппоматтокс таслим шудани артиши ба муҳосирафтодаи Ҷануб таҳти роҳбарии генерал Ли
14.IV.1865 — аз тарафи актёр Бутс парронда шудани А. Линколн
1865-1877 — давраи таҷдиди иёлоти Ҷануб
XII.1865 — аз тарафи Конгресс қабул карда шудани ислоҳи 13-ум ба Конститутсияи ИМА оид ба барҳам дода шудани ғуломдорӣ

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Дар ИМА иқтисодиёт бо кадом роҳҳо тараққӣ мекард? **2.** Ҷиҳатҳои мусбат ва манфии сармоядориро дар ИМА номбар карда, онҳоро шарҳ дихед. **3.** Дар бораи шӯришҳои ғуломон дар ИМА нақл кунед. **4.** "Аболиционистҳо" киҳо буданд? **5.** Дар ИМА Ҳизби Демократӣ ва Ҳизби Ҷумҳуриятхоҳон кай ва чӣ тавр ташкил ёфтаанд? **6.** Дар иёлати Канзас кай ва бо кадом сабабҳо ҷанги мулкӣ ба амал омад? **7.** Авраам Линколн кай ва чӣ тавр президенти ИМА интихоб шуд? **8.** Ҷанги мулкии солҳои 1861 – 1865 чӣ тавр огоз ёфт? **9.** Кадом иёлот ва барои чӣ аз Иттиҳод баромада, Конфедератсия ташкил намуданд? **10.** Дар бораи таносуби қуввахои Шимол ва Ҷануб маълумот дихед. **11.** Чаро дар соли аввали ҷанг Шимол бо шикаст дучор шуд? **12.** Кай ва чаро Шимол бо роҳи инқилобии ҷанг шурӯъ кард? Моҳияти ин усулро муайян кунед. **13.** Дар ИМА кай аз тарафи А. Линколн ғуломдорӣ барҳам дода шуд? **14.** Қонун дар бораи хомстедҳо дар рафти ҷанги мулкӣ чӣ аҳамият дошт? **15.** Кай ва чӣ тавр нерӯҳои Шимол бар Ҷануб ба пирӯзӣ ноил шуданд? **16.** Ғалабаи Шимол дар ҷанги мулкии солҳои 1861 – 1865 барои ИМА чӣ аҳамият дошт? **17.** Санадҳоро дар мавриди нақли мавзӯъ истифода баред. **18.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

§ 22–23. ИЁЛОТИ МУТТАҲИДАИ АМЕРИКА ДАР ОХИРИ АСРИ XIX – АВВАЛИ АСРИ XX

Тараққиёти иқтисодӣ. Баъд аз ҷанги мулкӣ иқтисодиёти ИМА босуръат тараққӣ кард. Ин чанд сабаб дошт. Якум, сохти ғуломдорӣ дар ҷануби мамлакат барҳам хӯрд. Дуюм, муносибатҳои демократӣ дар чомеа бештар амри воқеӣ мегардиданд. Сеюм, бозори умумимиллӣ ташаккул ёфт. Чорум, конун дар бораи хомстедҳо, ки соли 1862 қабул карда шуда буд, имконият дод, ки кишоварзии ИМА бо роҳи фермерӣ пеш равад ва ин роҳ комилан ғалаба кард. Панҷум, дар саноату кишоварзӣ ва нақлиёту алока техника ва технологияи пешқадами америкавию европавӣ васеъ ба кор бурда мешуд.

Дар тараққиёти иқтисодии охири асри XIX – аввали асри XX ИМА афзоиши истеҳсоли чӯяну пӯлод ва ангишту нафт ёрии калон расониданд. Истеҳсоли чӯян аз 7,7 миллион тоннаи соли

1870 дар соли 1913 ба 517 млн тонна, ангишт аз 33 миллион тоннаи соли 1870 дар соли 1913 ба 270 миллион тонна расид.

Сифатан тағйирёбии коркарди маъдан барои пешравии соҳаҳои дигари саноат заминаи боэътимод гузошт. Дар солҳои 70-ум ва 80-ум мошинасозӣ барои заводҳо афзуд. Дар ин давра телефони Белл ба кор бурда мешуд, истгоҳи барқии бо бӯг коркунандаи Эдисон ба кор даромад, тормози ихтироъкардаи Вестингауз дар техника ва наклиёт босамар кор мекард. Соли 1882 трамвайи аввалин ҳам ба рох даромад. Дар аввали асри XX заводҳои Форд автомобилҳои бисёр истеҳсол мекарданд.

Автомобили "Форд" дар ибтидои асри XX. Соли 1913

Ба тараққиёти пуравчи иқтисодӣ, аз он чумла, саноат ва кишоварзӣ роҳҳои оҳан ёрии калон мерасониданд. То солҳои 90-ум 4 роҳи оҳани дароз сохта шуд, ки он аз соҳилҳои Укёнуси Ором сар шуда, то ба соҳилҳои Укёнуси Атлантика рафта мерасид. Чунин роҳи оҳани дарози дигар то ба Канада сохта, ба истифода дода шуд. Баъди ин дарозии умумии роҳҳои оҳани ИМА ба 190 ҳазор мил расид. Ин аз дарозии роҳҳои оҳани ҳамаи мамлакатҳои Европа зиёдтар буд.

Дар 30 соли охир ба мамлакат 3 млрд доллар сармояи хориҷӣ ворид шуд. Дар ҳамин мӯҳлат ба ИМА барои зиндагонии мукимӣ 14 млн нафар муҳоҷирон омаданд. Ин ҳам барои пешравии иқтисодиёти мамлакат сабаб шуд.

Фаъолияти треста банкҳо. Дар охири асри XIX бойгарии ИМА торафт бештар ба дасти трестҳо медаромад. Инҳисор гардидани наклиёту роҳи оҳани мамлакат нисбат ба дигар соҳаҳо барвақттар доир гардид. Дар ин соҳа "Иттифоқҳои роҳи оҳан"-и Вандербилт, Гулда, Хатигтон ба вучуд омаданд. Дар солҳои 80-ум истеҳсоли пахта, равғани загир, шароб, сурб, найшакар, гӯгирд ва тамоку инҳисорӣ карда шуданд. Дар истеҳсоли мис яке аз аввалин ширкатҳои инҳисорӣ Гутенхейм дар кӯҳҳои Бют ва Монтанаи Аризона ташкил карда шуд. Ин трест дар зарфи 30 сол аз он чойҳо ба маблағи 2 млрд доллар мис истеҳсол кардааст.

Иёлоти Муттаҳидаи Америкаи ҳамонвактаро мамлакати трестҳо меномиданд, зеро шакли маъмултарини инҳисорҳои сармоядорони ин мамлакат трестҳо буданд. Асосгузори трести аввалини ИМА Давид Рокфеллер мебошад. Ӯ дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ аз ҳисоби фурӯши аслиҳа бой шуда, аз болои корхонаҳои нафтистеҳсолкунӣ ва тиҷорат ҳам назорат ҷорӣ намуд. То саршавии Ҷанги якуми ҷаҳонӣ трести Рокфеллер "Стандарт ойл" ба яке аз корхонаҳои калонтарини нафтистеҳсолкунии ҷаҳон табдил ёфт. Он то 90 фоизи маҳсулоти нафтии мамлакатро истеҳсол мекард. Рокфеллерро "Ҷаноби миллиардер" меномиданд. Ин ном ба сарватмандии ӯ мувофиқ буд. Аз ин лақаб Рокфеллер хатто намеранҷид. Дар ибтидои асри XX аз чор се ҳиссаи истеҳсолоти саноатии ИМА-ро трестҳо назорат мекарданд.

Ҷанги мулкӣ дар ИМА дар солҳои 1861 – 1865

Инҳисори дигари калонтарини ИМА трести Д. Морган "Юнайтед стил Корпорейшн" ба шумор мерафт. Махсулоти асосии истеҳсолмекардагии вай чӯяну пӯлод буд. Сармояи ин саноатчӣ ба 1,5 млрд доллар рост меомад. Инҳисорҳои хурду миёна ба трести Морган рақобат карда натавониста, муфлис мешуданд. Аз ин сабаб онҳо мачбур мешуданд, ки ба ин трест ҳамроҳ шаванд, яъне марказонидани онҳо ба амал меомад. Трести Морган то 150 корхонаро аз худ карда буд. Дар байни онҳо корхонаҳои маъдану ангишт, нафту заводҳои маъданкоркунӣ ва роҳҳои оҳан бисёр буданд.

Банкҳои калонтарини ИМА ба трестҳо пул қарз медоданд. Ин банкҳо бештар дар кӯчаи Уолл-Стрити Нию-Йорк дар биноҳои боҳашамату сарбафалаккашида ҷой гирифта буданд. Ин кӯча ба маркази ахли тичорату саноатии мамлакат табдил ёфт.

Сармояи банкӣ ва сармояи саноатӣ ҳам бо тезӣ марказонида мешуданд. Соли 1903 ду банки бузургтарине, ки ба Морган ва Рокфеллер тааллук доштанд, ба 112 банкҳои роҳҳои оҳан, ширкатҳои сугӯрта ва соҳаҳои дигар назорат мекарданд. Ҳар ду банк дар бунёди банкҳои нав ва корхонаҳои саноатӣ фаъолона ширкат меварзиданд.

Трестҳо ва банкҳо барои конеъ кунонидани максадҳои худ аъзоёни ҳукумат ва амалдорону додхоҳоро бо пул харида, аз ин кор фоидаи калон ба даст медаровардаанд, номзадҳои худро ба мансабҳои гуногуни давлатӣ мегузарониданд. Як қисми сахмияҳоро ба одамони мансаби баландтар тӯҳфа мекарданд. Ин одамон дар идораи трестҳо ва банкҳо мансабҳои калонро ишғол мекарданд. Ҳамин тариқ, дар ИМА олигархияи молиявӣ ба дастгоҳи давлатӣ омезиш ёфта, ба ҳукмрони мамлакат табдил мегардид.

Исломи аввали асри XX. Ҳаракати ислоҳотхоҳӣ дар ИМА дар натичаи норозигии доираҳои васеъи аҳолии мамлакат аз фаъолияти инҳисорҳо оғоз ёфт. Қисми пешқадами буржуазия ба сиёсати ислоҳотхоҳӣ гузашт. Ба ин рох номзади Ҳизби Ҷумҳуриятхоҳон Т. Рузвелт дар интихоботи президентии соли 1904 гулиб баромад. Ӯ баъди интихобот ислоҳот гузаронд. Ин ислоҳот на ба гурӯҳҳои алоҳида, балки ба нафъи ҳамаи аъзоёни ҷомеаи Америка нигаронида шуда буд.

Конгресс дар бораи захирахои табиии мамлакат якчанд қонун қабул кард. То ин вақт захирахои табиӣ, аз он ҷумла, заминро инҳисорҳо берахмона горат мекарданд. Мувофиқи

қонунҳои нав 235 млн акр замин фонди дахлнопазири давлатӣ эълон карда шуд. Қонуни дигар дар бораи аз болои тайёр кардани махсулоти хӯрокворӣ ва доруворӣ ташкил кардани назорати давлатӣ буд. Бо ин роҳҳо пеши роҳи корҳои ғайриқонунии ширкатҳои инҳисорӣ гирифта мешуданд.

Вале, вақте ки соли 1909 номзади дигари Ҳизби Ҷумҳуриятхоҳон Уилям Тафт дар интихоботи президентӣ ғолиб баромад, ислоҳоти саркардаи Т. Рузвелтро давом надод. Тафт имконият дод, ки ин инҳисорҳо даромади калон ба даст дароранд. Ин кор норозигии як қисми мардумро ба вуҷуд овард.

Ҳаракати ислоҳотхоҳии ибтидои асри XX-и ИМА мураккаб буд. Қисми пешқадами буржуазияи дар ин ҳаракат иштироккарда зидди сӯистеъмол кардани фаъолияти трестҳо буд. Қисми дигараш баръакс, ҷонибдори озодии комили инҳисорҳо буд. Вале аксарияти ислоҳотхоҳони ин давра арзишҳои иқтисоди бозоргониро ҳимоя мекарданд. Умуман ислоҳоти ибтидои асри XX имконият дод, ки ИМА аз рақибони асосии худ пеш гузашта, ба мамлакати пуриқтидори ҷаҳон табдил ёбад.

Системаи бисёрҳизбии ИМА. Дар ибтидои асри XX дар ИМА асосан 3 ҳизб барои дар мамлакат ҳукмрон шудан дар байни худ рақобат мекарданд: демократӣ, ҷумҳуриятхоҳон ва сотсиалистӣ. Фаъолияти онҳо махсусан дар давраи интихобот баланд мешуд.

Системаи бисёрҳизбӣ ба интихобкунандагони ИМА имконият медод, ки номзади сазоворро президенти мамлакат интихоб кунанд, ба Конгресс ва мақомоти қонунгузории дигари марказию иёлот низ ашхоси сазоворро интихоб намоянд. Ҳамин хел ҳам мешуд, ки номзади ба мансаби президентӣ соҳибшуда ба

Куклуксклониҳон сафедпӯст ҳомии зангиҳоро ваҳшиёна ҷазо додаанд

Ба тарафи худ ҷалб кардани интихобкунандагон. Ҳачвия (Фил – рамзи Ҳизби Ҷумҳуриятхоҳон, маркаб – рамзи Ҳизби Демократӣ)

ваъдаҳои пеш аз интихобот додааш вафо намекард. Ба ҳамин сабаб аз ҷумҳуриятхоҳ Умлям Тафт, ки соли 1909 ба иҷрои вазифаи президентӣ шурӯъ карда буд, интихобкунандагон норозӣ буданд. Ин ҳолати ҷумҳуриятхоҳон ба оппозитсияи демократӣ имконият медод, ки дар интихоботи дар пешистода дастболо шавад, ё ки ба ин мақом намояндаи ҳизби сотсиалистӣ соҳиб мешуд, яъне онҳо метавонистанд номзади худро ба мансаби президентӣ гузаронанд. "Мусобика" барои мансаби президентӣ дар Қасри Сафед асосан дар байни ҳизбҳои ҷумҳуриятхоҳон ва демократӣ сурат мегирифт.

Дар интихоботи соли 1912 ҳар се ҳизб ҳам номзадҳои худро ба мансаби президентӣ пешниҳод карданд. Ҳизби Сотсиалистӣ Ҳӯчин Дебсро пешниҳод кард. Ҳизби Демократӣ ба ин мансаб Вудро Вилсонро лоиқ донист. Ин вақт дар Ҳизби Ҷумҳуриятхоҳон чудой ба амал омад. Барои ҳамин ин ҳизб номзади ягонаро пешниҳод карда натавонист. Он ду номзад пешниҳод намуд. У. Тафт ва Т. Рузвелтро. Дар натича овозҳои интихобкунандагони ҷумҳуриятхоҳон дар байни ду номзад тақсим шуданд. Умуман овозҳои интихобкунандагон чунин тақсим шуданд: В. Вилсон – 6.286.214 овоз, Т. Рузвелт – 4.126.020 овоз, У. Тафт – 3.483.922 овоз ва Ю. Дебс – наздики 1 млн овоз. Ҳамин тариқ номзади Ҳизби Демократӣ профессори таъриху ҳуқуқи донишгоҳи Принстон Вудро Вилсон ба мӯҳлати 4 сол президенти ИМА интихоб гардид.

Вале мумкин буд, ки номзади Ҳизби Ҷумҳуриятхоҳон ғолиб барояд. Сабаби асосии шикасти ин ҳизб дар ду номзад пешниҳод кардани он буд. Ҷамъи овозҳои ба даст даровардан ҳар дуи онҳо 7609942 нафарро ташкил кард. Ин аз шумораи овозҳои гирифтан

номзади демократхо, ки ғолиб баромад, қариб 1,5 млн нафар зиёд аст. Ҳамин тариқ, соли 1912 намояндаи Ҳизби Демократӣ ба мӯҳлати 4 соли оянда соҳиби Қасри Сафед гардид.

Сиёсати тачовузкоронаи хориҷии ИМА. Сармоядорони Англия, Фаронса ва Германия дар охирхои асри XIX ба хорича қариб 35 млрд доллар сармоя бароварданд, вале ИМА бошад, дар ҳамин давра ба хорича ҳамааш шуда 500 млн доллар бароварданд. Сабабаш он буд, ки ҳанӯз дар худи ИМА барои фурӯхтани мол имкониятхои калон мавчуд буданд. Аз ҳамин лиҳоз сармояро дар дохили худи мамлакат ҳам гузоштан мумкин буд. Ҳоҷати ба хоричи кишвар баровардани он набуд. Вале охиста-охиста барои сармоядорони ИМА бозори дохилӣ тангӣ кардан гирифт. Дар аввал ИМА ба забти мустамликахо майл надошт. Акнун бошад, аз рақибони асосии худ акиб монданӣ набуд. Вай ҳам барои забткунии мустамликахо сар кард. ИМА асосан ҳавзаи Укёнуси Атлантика ва дар он ҷо хусусан Кубаро ба даст даровардани буд. Аз он чумла маҳз барои ин чазира соли 1898 бар зидди Испания ҷанг ҳам кард.

Аз рӯи ақидаи президенти ИМА Монро бояд хусусиятхои географии қитъаи Америка ва пеш аз ҳама, Америкаи Лотиниро ба ҳисоб гирифта, таъсири худро дар мамлакатхои он пурзӯр кунад. Ин ақида ба сиёсатмадорони Америка маъқул шуд. Соли 1889 бо ташаббуси котиби давлатии ИМА Д. Блейн дар шаҳри Вашингтон конференсияи аввалини давлатхои қитъаи Америка баргузор

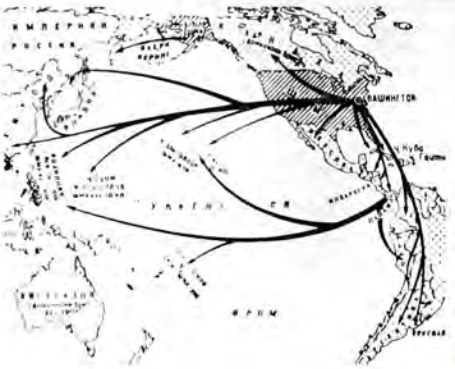

Самтҳои забткориҳои асосии ИМА дар охири асри XIX– ибтидои асри XX

гардид. Конференсияи Вашингтон иттифоқи байналхалқии давлатҳои Америкаро таъсис дод. Ин иттифокро ИМА дар оянда барои сиёсати хориҷии истилогаронаи худ истифода бурд. Аз ҳамин вақт сар карда Америкаи Лотинӣ ба минтақаи манфиатҳои доимии ИМА табдил ёфт. Он ҳуқуқи маънавии дахолат кардан ба корҳои дохилии ҳамаи мамлакатҳои қитъаи Америкаро аз худ кард.

Минтақаи дигари истилогариҳои империализми ИМА Шарқи Дур буд. Дар ин ҷо ба вай лозим омад, ки бо Англия ва Германия рақобат кунад. Соли 1899 ҳар се давлат протекторати худро бар ҷазираҳои Самоа ҷорӣ намуданд. Соли 1893 ИМА ҷазираҳои Гавайро пурра ба зери дасти худ даровард. Ба империализми Америка муяссар гардид, ки мавқеи худро дар Корея ва Чин ҳам мустаҳкам кунад.

Соли 1901 ИМА бо Англия созишномае баст, ки мувофиқи он ҳуқуқи сохтмону истифодаи Канали Панамаро ба даст даровард. Ҳарчанд ҳукумати Колумбия ин созишномаро рад кард, аз дасташ коре наомад. ИМА зидди ин давлат исён ташкил намуда, ба ёрии исёнгарон сипоҳ фиристонд. Колумбия мачбур шуд, ки ба тақдир тан диҳад. Аз ҳамин вақт сар карда империализми ИМА бар зидди рақибони камқуввати худ сиёсати "дарраи калон"-ро ба кор мебурдагӣ шуд. Бо ҳамин рох ба гардани як қатор мамлакатҳо шартномаҳои асоратоварро бор мекард. Масалан,соли 1907 нисбат ба Санто – Доминга ҳамин хел рафтор карда буд.

Бозгашти аскари ихтиёрӣ. Зангии ҷавон дар бораи ҷангҳои гузашта нақл мекунад

Ҳаракати чамъиятӣ. Вазъи зиндагии захматкашон дар ИМА нисбат ба дигар мамлакатҳои тараққикарда бехтар буд. Вале гузариш ба сармоядории инҳисорӣ истисмори аҳли меҳнатро дар ин мамлакат зиёдтар кард. Ба ин кори инҳисорҳо мардуми меҳнаткаш эътироз баён менамуд. Бо мақсади талаб кардани риояи қонунҳо корпартой мекарданд. Ҳаракати корпартой хусусан дар миёнаи солҳои 80-уми асри XIX вусъат ёфт. Дар корпартоии 1 майи соли 1886 зиёда аз 350 ҳазор нафар мардуми табақаҳои гуногуни меҳнаткашон иштирок карданд. Корпартой алалхусус дар яке аз шаҳрҳои саноатии калони ИМА – Чикаго вазъи тезу тундро гирифт. 3 май, ҳангоми гирдиҳамоии осоишта, политсия бар зидди корпартофтагони бесилоҳ оташ кушод. Дар натичаи ин 5 нафар ҳалок ва чандин нафари дигар захмдор шуданд. Рӯзи дигар, ҳангоми гирдиҳамоии оммавии осоиштаи эътирозӣ, дар тулгашти Хаймаркет игвогаре ба тарафи политсия гулӯла партофт. Барои ин амал ҳукуматдорон пешвоёни ҳаракати корпартой Персон, Фишер, Энгел ва Шпейсро муттаҳам карда, ба дор овехтанд.

Солҳои 90-ум ҳаракати корпартой кам нашуд. Соли 1892 корпартоии оммавӣ коргарону муҳандисони заводҳои маъданкоркунии Корнеги ва Гомстедро фаро гирифт.

Соли 1881 иттифоқҳои касаба (тред-юнионҳои ИМА) – "Федератсияи Америкавии меҳнат" ташкил ёфт. Асосгузори ФАМ Гомперс буд. Ӯ дар зарфи 42 сол бетанаффус ба ин ҳаракат роҳбарӣ кардааст.

Фермерҳо созмонҳои худро бо номи "грейчерҳо" ("мулк" – "ферма") ва "гринбекерҳо" ("пушти сабз" – пушти когази пули доллар дар назар дошта шудааст) ташкил карданд. Ин созмонҳо муҳофизаткунандагони боэътимоди сохти фермерии кишоварзии ИМА гардиданд.

Соли 1897 Ҳизби Сотсиалистӣ ташкил ёфт. Он дар байни як қисми захматкашон ва баъзе табақаҳои дигари аҳолӣ обрӯй пайдо кард. Ҳизби Сотсиалистӣ 13 рӯзнома ва даҳҳо маҷаллаҳоро чоп мекард. Номзади ин ҳизб дар интихоботи соли 1912 қариб 1 млн овоз гирифт. Соли 1901 як қисми аъзоёни Ҳизби Сотсиалистӣ аз ҳизби худ баромада, бо ҳамроҳии сотсиалистони дигар ҳизби нави сотсиалистӣ ташкил карданд. Ғайр аз ин созмонҳои дигари сотсиалистию коргарӣ, ба монанди "Коргарони индустриалии ҷаҳон", "Лигаи зиддиимпериалистӣ", "Иттифоқи фермерҳо", "Ҷамъияти америкавии адолат" ва ғайра ба вуҷуд омаданд. Ҳаман

онҳо дар ҳифзи ҳуқуқҳои заҳматкашон ва демократикунонии ҷомеаи ИМА саҳми худро мегузоштанд.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

1. ТАРАҚҚИЁТИ ИҚТИСОДИИ ИМА

А) ТАРАҚҚИЁТИ САНОАТ:
(чӯян ва пӯлод ба ҳисоби ҳазор т., ангишт ба ҳисоби млн т.)

СОЛҲО	ЧӮЯН	ПӮЛОД	АНГИШТ
1870	1665	60	29,5
1880	3835	1247	63,8
1890	9203	4277	140,9
1900	13780	10188	240,9
1913	30966	31301	508,9

Б) МАРКАЗОНИДАНИ ИСТЕҲСОЛОТ ДАР КОРКАРДИ АВВАЛИЯ ВА СОҲТМОН

СОЛҲО	ШУМОРАИ КОРХОНАҲО (ба ҳис. ҳазор)	ШУМОРАИ КОРГАРОН (ба ҳис. млн)
1870	252	2,0
1890	355	4,2
1900	512	6,3

В) ТИҶОРАТИ ХОРИҶӢ (ба ҳисоби млн доллар)

СОЛҲО	СОДИРОТ	ВОРИДОТ
1870	377	420
1880	876	683
1890	846	813
1900	1455	1757
1913	2448	1757

Г) АФЗОИШИ ҲИССАИ ИМА ДАР ИСТЕҲСОЛИ МАҲСУЛОТИ САНОАТӢ

СОЛҲО	БА ҲИСОБИ ФОИЗ
1870	23
1881–1885	29
1896–1900	30

Д) МУҲОҶИРШАВӢ БА ИМА (Ба ҳисоби ҳазор нафар)

ДАҲСОЛАҲО	ШУМОРАИ МУҲОҶИРОН
1871–1880	2.800
1881–1890	5.200
1891–1900	3.800

2. СИЁСАТИ ТАҶОВУЗКОРОНАИ ХОРИҶИИ ИМА

А) ИШҒОЛИ ҶАЗИРАҲОИ ГАВАЙ

ПОРАЕ АЗ НОМАИ САФИРИ ИМА ДАР ГОНОЛУЛУ СТИВЕН БА КОТИБИ ДАВЛАТИИ ИМА БЛЕЙН АЗ 21 НОЯБРИ СОЛИ 1892

Яке аз ду роҳе, ки ба фикри ман ниҳоят зарур аст: ё ки барои ишғол чорабинии қатеъона заруранд, ё ки " иттиҳоди гумрукӣ" ва кабели океан аз соҳилҳои Калифорния то ба Гонолулу, дар баробари ин Пёрл-Харбор бояд бе бозгашт ба Америка дода шавад... вале шарт нест, ки аз болои ҷазираҳо расман протекторат эълон карда шавад. Фикри ман он аст, ки роҳи аввал барои ҷазираҳо аз ҳама беҳтарин ва барои Америка беташвиштарин аст...

Б) ПРЕЗИДЕНТИ ИМА МАК-КЕНЛИ ДАР БОРАИ ИШҒОЛИ ФИЛИППИН

Ман ҳар бегоҳ, то нисфишаби, дар Қасри Сафед қадам мезадам ва аз ҷентелменҳо шарм намекунам иброз дорам, ки ман як бору ду бор ба зону зада, аз парвардигор ақлу фаросат ва роҳнамоӣ талаб мекардам. Яке аз шабҳо ба сари ман намедонам чӣ тавр, чунин фикре омад:

1) мо ҷазираҳои Филиппинро ба Испания баргардонида наметавонем, зеро ин амал боиси тарсончакӣ ва шармандагии мо хоҳад буд;

2) мо Филиппинро ба Фаронса ва Германия – рақибони тиҷоратии худ дар Шарқ дода наметавонем, зеро ин чиз ҳам барои мо сиёсати иқтисодии бад ва бефоида хоҳад буд;

3) мо филиппиниҳоро ба ҳоли худ гузошта наметавонем, чунки барои худидоракунӣ тайёр нестанд ва мустақилияти Филиппин фаврӣ ба бетартибие оварда мерасонад, ки он бадтар аз ҷанги испанӣ аст;

4) барои мо ғайр аз ба даст даровардани ҳамаи ҷазираҳои Филиппин, тарбия намудан, ба камол расонидан, мутамаддин сохтани филиппиниҳо ва дар ин ҷо ҷорӣ намудани идеалҳои насронӣ роҳи дигаре нест, чунки онҳо бародарони инсонии моанд, ки бароямон Масеҳ қурбон шуда буд.

Баъди ин ман дар ҷойхобам дароз кашида, ба хоби сахт рафтам.

3. АЗ КИТОБИ СЕНАТОР ПЕТТИГРУ "ПЛУТОКРАТИЯИ ТАНТАНАКУНАНДА"

Соли 1903 президенти ИМА Теодор Рузвелт ба ҳукумати Колумбия барои ба Иёлоти Муттаҳида вогузор кардани минтақаи дарозрӯяе, ки баробари 10 мил аст... 10 миллион доллар пешниҳод намуд. Ин ичора бояд ба Иёлоти Муттаҳидаи Америка барои идораи Канали Панама ҳуқуқи қотеъ медод. Колумбия аз он ки мо бо як пои худ дар Панама истода, тамоми мамлакатро забт мекунем, аз гуфтушунид бо мо тарсид ва барои ҳамин аз фурӯхтани минтақаи канал даст кашид.

Баъди ин Рузвелт флотро ба Колон фиристод ва он бандарест дар ҳаличи гарданаи Панама ва ба ҳукумати иёлоти Панама пинҳонӣ фаҳмонд, ки агар мамлакати худро ҷумхурӣ эълон карда, бар зидди Колумбия бархезанд, пас ӯ ба онҳо барои заминҳои минтақаи канал 10 миллион доллар медиҳад ва ҳам ба пахш кардани шӯриш аз тарафи лашкари Колумбия монеъ мешавад.

Панама бо ин аҳду паймон розӣ шуд ва дар мавриди қулай шӯриш бардошт...

Ҷумҳурии Колумбия барои пахши шӯриш қувваи кифоя фиристод, лекин Рузвелт ба қумондонҳои киштиҳои америкавӣ дастур дод, ки нагузоранд сипоҳиёни Колумбия фаромада, ба воқеаҳои дар он ҷо ба амаломада даҳолат кунанд.

Мувофиқи дастурҳои худ, афсарони мо нагузоштанд, ки сарбозони колумбиявӣ ба Панама раванд, онҳоро мачбур карданд, ки ба Колумбия баргарданд.

2 ноябри соли 1903 вазорати корҳои хориҷӣ дар Вашингтон ба фармондеҳи нерӯҳои ҳарбӣ чунин барқия фиристод...

"а) роҳро озод ва бемонеа гардонед... бо нерӯи ҳарбӣ хати роҳи оҳанро ишғол намоед; нагузоред, ки нерӯҳои ҳарбӣ бо мақсадҳои душманона фароянд..."

6 ноябр вазири корҳои хориҷӣ дар Вашингтон ба ноиби консули дар Панамабуда бо чунин мазмун барқияе фиристод: "Халқи Панама бо якдилии комил робитаҳои сиёсии худро аз Ҷумҳурии Колумбия канд ва истиқлолияти худро эълон кард. Ҳамин ки боварӣ ҳосил намудед, ки халқ нисбати ҳукумати мавчудаи аз ҷиҳати сохти худ ҷумҳуриявӣ он қадар зид нест... бо онҳо ҳамчун бо ҳукумати масъул робитаҳои дахлдор муқаррар намоед".

4. СИЁСАТИ "ДАРҲОИ КУШОД" ДАР ЧИН

(Аз нотаи котиби давлатии ИМА Хэй ба ҳукуматҳои Русия, Англия, Фаронса, Германия, Италия ва Ҷопон аз 6 сентябри соли 1899)

Ҳукумати мо, махсусан мехоҳад... ба давлатҳои бузурге, ки дар Чин манфиатҳои худро доранд, принсипҳоеро эълон намоянд, ки барои манфиатҳои тичоратии тамоми ҷаҳон муҳиманд. Ин принсипҳо чунинанд:

Якум. Эътирофи он, ки ягон давлат дар ягон шакл ба ягон бандари шартномавӣ даст намезанад ё ки ягон хел манфиатҳои қонунии давлатҳои дигарро дар ҳудудҳои қаламрави иҷоравӣ бо номи "соҳаи манфиатҳо"-е, ки вай дар Чин дошта метавонад, вайрон намекунад.

Дуюм. Нархномаи гумрукии мавҷудаи Чин нисбати на ҳамаи молҳое, ки фаровардаи ва ё ба ҳамаи бандарҳои дар ҳудудҳои чунин "соҳаи манфиатҳо" (ғайр аз "бандарҳои озод") оварда шудаанд, ба кор бурда мешавад, сарфи назар аз он ки онҳо ба қадом миллат таълуқ доранд ва бочи... дар ҳамин асос муайянкардашударо ҳукумати Чин меруёнад.

САНАҲОИ МУҲИМ

1870 — истеҳсоли чӯян 7,7 млн тонна буд
1813 — истеҳсоли чӯян 517 млн тонна шуд
1870 — истеҳсоли ангишт 33 млн тонна буд
1903 — истеҳсоли ангишт 270 млн тонна шуд
1882 — трамвайи аввалин дар ИМА ба роҳ баромад
1909 — президенти ИМА интихоб шудани У. Тафт
1912 — президенти ИМА интихоб шудани В. Вилсон
1889 — конференсияи байналхалқии давлатҳои қитъаи Америка дар шаҳри Вашингтон
1881 — ташкил ёфтани Федератсия Америкавии Меҳнат
1898 — ҷанги ИМА бар зидди Испания
1893 — ҷазираҳои Гавайро аз ҳуд кардани ИМА
1, 3.V.1886 — дар шаҳри Чикагои ИМА бар зидди корпартофтагон ба кор бурдани политсия ва дар натичаи ин ҳалок шудани одамон
1897 — ташкил ёфтани Ҳизби Сотсиалистии ИМА
1899 — муқаррар карда шудани протекторати ИМА, Англия ва Германия бар ҷазираҳои Самоа
1901 — аз тарафи ИМА ба даст даровардани ҳуқуқи сохтани Канали Панама

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Чаро дар ИМА дар охири асри XIX – аввали асри XX иктисодиёт босуръат тараққӣ кард? **2.** Дар бораи сармоядории инҳисории ИМА накл кунед. **3.** Сармояи саноатӣ бо сармояи банкӣ чӣ тавр омезиш ёфт? Дар ИМА он чӣ натича дод? **4.** Дар бораи ислоҳоти аввали асри XX-и ИМА чиҳоро медонед? Ин

ислоҳот ба халқ ва давлати Америка чӣ дод? **5.** Моҳияти системаи бисёрхизбии ИМА-ро шарҳ дихед. **6.** Дар ИМА интихоботи президентии соли 1912 чӣ тавр доир гардид? **7.** Дар бораи сиёсати тачовузкоронаи империализми Америка маълумот дихед. **8.** Акидаи сенатор Монро дар бораи сиёсати хориҷии ИМА чӣ хел буд? **9.** Сиёсати "дарраи калон"-и ИМА чист? **10.** Дар бораи ҳаракати ичтимоии Америкаи охири асри XIX – аввали асри XX мисолҳо биёред. **11.** Аз рӯи нуқтаҳои "а", "б", "в", "г" ва "д"-и ҳуччати 1-ум оиди пешрафти иқтисоди ИМА дар охири асри XIX – аввали асри XX далелҳо биёред. **12.** Аз ҳуччати 2-юм "Сиёсати тачовузкоронаи хориҷии ИМА" кадом хулосаҳо бармеоянд? **13.** Ҳуччатҳои 3 ва 4 дар бораи чӣ нақл мекунанд? **14.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

§ 24–25. МАМЛАКАТҲОИ АМЕРИКАИ ЛОТИНӢ

Акибмонии иқтисодӣ ва сиёсӣ. Мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ, ки халққои онҳо дар муддати чандин асрҳо дар асорати мустамликадорони Испания ва Португалия буданд, аз ҷиҳати тараққиёти иқтисодию сиёсӣ аз Европа ва Америкаи Шимолӣ хеле ақиб монданд. Дар ин мамлакатҳо сармоядорӣ суст тараққӣ карда буд. Муносибатҳои феодалӣ мақомӣ калон доштанд. Дар чандин минтақаи Америкаи Лотинӣ чамоаи қабилавии ҳиндуҳо низ вучуд доштанд. Дар баъзе мамлакатҳо ҳатто ғуломдорӣ ва боқимондаҳои он маҳфуз буданд.

Дар кишоварзии мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ муносибатҳои нимфеодалӣ ҳукмрон буданд. Мулкҳои ниҳоят калон ба помешикони калон тааллуқ доштанд. Калисои католикӣ низ дар ихтиёри худ заминҳои зиёд дошт. Кишоварзони камзамин, иҷоракорон ва мардикорон, ки гирифтори мӯҳтоҷӣ ва қашшокии сахт буданд, дар киштзорҳои заминдорони калон ва калисоҳо кор мекарданд.

Вазъияти сиёсии мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ як хел набуд. Масалан, Куба ва Пуэрто-Рико то соли 1898 мустамликаҳои Испания буданд. Баъди ҷанги Испанияю Америкаи соли 1898 Куба ниммустамликаи ИМА шуд, Пуэрто-Рико бошад, ба мустамликаи ИМА табдил ёфт. Дарачаи тараққиёти иқтисодӣ ва сиёсии Аргентина, Чили ва Уругвай аз

дарачаи тараққиёти Эквадор, Перу, Боливия, Парагвай ва ҷумхуриятҳои Америкаи Марказӣ барин мамлакатҳои хеле қафомонда як дарача баландтар ба назар мерасид.

Дар аксарияти мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ диктаторҳои ҳокимияти мутлақдошта ҳукмронӣ мекарданд. Онҳо аз байни заминдорон ва чорвопарварони калони ин мамлакатҳо баромада буданд.

Ҳукмронии сармояи хориҷӣ дар Америкаи Лотинӣ. Аввал Англия, ИМА ва баъд Германия аз ақибмонии иқтисодӣ ва сиёсии мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ моҳирона истифода бурданд. Сармоядорони хориҷӣ ва заминдорони калони маҳаллӣ ба калисои католикӣ, ки дар байни мардум таъсири калон дошт, такя карда, дар асри XIX ба иқтисодиёти Америкаи Лотинӣ сар дароварда, онро ҳатто ба худ тобеъ намуданд.

Ба Америкаи Лотинӣ сар даровардани сармояи хориҷӣ ба пешравии нерӯҳои истеҳсолкунандаи ин минтақаи Америка монеа эҷод менамуд. Империалистон ва балегӯёни маҳаллии онҳо барои дар ин мамлакатҳо бунёд кардани саноат манфиатдор набуданд. Онҳо иқтисодиёти мамлакатро ба эҳтиёҷоти халқҳои Америкаи Лотинӣ нею барои эҳтиёҷоти худ мутобиқ мекарданд. Барои ҳамин кишоварзии мамлакатҳои Америкаи Лотиниро ба ду-се зироати барои содирот мукарраргардида махсус мегардониданд. Масалан, дар Бразилия қаҳваю пахта парвариш карда мешуданд, дар Куба – найшакар, дар мамлакатҳои Америкаи Марказӣ – банан ва қаҳва. Ҳамин тариқ, мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ ба манбаи ашёи хоми мамлакатҳои Европа ва ИМА табдил меёфтанд.

Хосе Марти (1853 – 1895) – шоир, публисист ва педагог, сарвари барчастаи муборизаи озодихоҳонаи халқи Куба. Дар чанги зидди мустамликадорони Испания ҳалок гардидааст

Тараққиёти яктарафаи иқтисодиёт аксарияти мамлакатҳои Америкаи Лотиниро ба молҳои содиротии ҳаётан зарури мамлакатҳои хориҷӣ вобаста менамуд, аз он ҷумла, ба хӯрокворӣ. Тобеияти мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ ба сармояи хориҷӣ дар нимаи дуюми асри XIX боз ҳам афзуд.

Ширкатҳои инҳисории хориҷӣ аз мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ даромадҳои фаровон ба даст медароварданд. Онҳо муттасил ба корҳои дохилии ин мамлакатҳо дахолат мекарданд.

Дар асри XIX мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ ба доми сармояи англис афтида буданд, лекин аз оғози асри XX сар карда онҳо беш аз пеш ба империализми ИМА тобеъ шудан мегирифтанд. Дар як вақт ба Америкаи Лотинӣ даромадани сармояи Германия ҳам пурзӯр мегардид.

Иёлоти Муттаҳидаи Америка нисбат ба европаиён ба корҳои дохилии мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ бештар дахолат мекард. Дар оғози асри XX ширкатҳои инҳисории ИМА қариб дар ҳамаи давлатҳои ҳавзаи Баҳри Кариб ҳукмрон буданд. Империализми Америка ҳокимияти диктаторҳои Америкаи Лотиниро дастгирӣ намуда, ба озодии халқҳои он монеъ мешуд.

ИМА ҳанӯз дар оғози асри XX Канали Панамаро ба даст даровард. Ҷумҳурии Панама ба муддати дуру дароз ба мустамликаи ИМА табдил ёфт. Ҳангоми соли 1914 дар гарданаи Панама кушода шудании канал ҳукмронии ИМА дар мамлакатҳои ҳавзаи Баҳри Кариб боз ҳам мустаҳкамтар шуд.

Соли 1907 ИМА аз мушкилоти молиявии Ҷумҳурии Доминикан истифода бурда, бар болои он протекторат ва вомбаргҳои асоратовари худро бор мекунад. Чун дар Куба ИМА дар Ҷумҳурии Доминикан ба ташкили ҳамон ҳукуматҳое рох медод, ки гапдаро бошанд. Баромадҳои оммаи халқ бар зидди

Канали Панама солҳои 1904 – 1914 сохта шудааст. Дар тарафи чапи нақша Уқёнуси Атлантик, дар тарафи рост Уқёнуси Ором

зўроварии хориҷиён бераҳмона пахш карда мешуд. Соли 1916 ИМА ба Ҷумҳурии Доминикан лашкар фиристода, дар ин ҷо диктатураи ҳарбиеро ташкил кард, ки да сарнайзаҳои америкавӣ такя мекард.

ИМА на як бору ду бор ба корҳои дохилии ҷумҳурии зангиёни Гаити дахолат карда, истиқлолияти онро поймол мекард. Соли 1915 сипоҳиёни бахринизоми ИМА Гаитиро ишғол намуданд. ИМА бо Гаити Созишномаи нобаробар баста, дар амал дар ин мамлакат режими ҳарбию ишғолиро муқаррар кард. Сарватмандони америкавӣ бойгарии Гаитиро ба зери дасти худ даровардаид. Аҳолии маҳаллӣ мачбур буд дар зери истисмори хориҷиён умр ба сар барад.

Дар натичаи бор кардани вомбаргҳои асоратовар ва бастани шартномаҳои нобаробар банкҳои америкавӣ назорат аз болои ҳаёти иқтисодии Никарагуаро ба даст оварданд. Дар амал ҳукумати ин давлат дар ихтиёри ҳарбиёни ИМА буд. Тамоми Америкаи Марказӣ оҳиста-оҳиста ба мулки империализми Америка табдил меёбад.

Машғулияти асосии аҳолии Америкаи Марказӣ парвариши банан, афлесун ва қаҳва мешавад. Плантатори нисбатан калонтарини инҳисори истеҳсоли мевагӣ "Юнайтед Фрут Компани" мешавад. Аз ин рӯ, дар мамлакатҳои Америкаи Марказӣ "Юнайтед Фрут Компани"-ро маъмулан империяи банан меномиданд.

Зўроварии ширкатҳои инҳисории империалистӣ ва мавчудияти мулкҳои бузурги замин дар кишоварзӣ ҳамчун асоси муносибатҳои феодалӣ ба пешрафти соҳибкорӣ дар Америкаи Лотинӣ халал мерасонд, вале пурра пеши роҳи тараққиёти онро гирифта натавонист.

Вазъи зиндагонии ҳиндуён. Болоравии соҳибкорӣ дар нимаи дуюми асри XIX ба ғорат ва киркунии ҳиндуёни Америкаи Ҷанубӣ ва Марказӣ вобаста буд. Заминдорони маҳаллӣ ва ширкатҳои англисию америкавӣ барои васеъ намудани мулкҳои худ бар зидди ҳиндуён экспедитсияҳои ҳарбӣ ташкил намуда, онҳоро аз заминҳои аҷдодӣ пеш ва ё ба таври оммавӣ қир мекарданд. Ҳиндуёни бо камону найза мусаллаҳ дар муқобили сарбозони бо артиллерия ва сипохи дигари замонавӣ мусаллаҳгардида истодагарӣ карда наметавонистанд. Сарфи назар аз ин, онҳо бар зидди истилогарони хориҷӣ муборизаи шадид мебурданд. Масалан, солҳои 70-ум ва 80-ум дар қаламрави Аргентина иттифоқи ҳарбии қабилаҳои ҳинду ба

истилогарон муқовимати сахт нишон доданд. Дастаҳои мусаллаҳи ҳиндуён шабонгоҳ душманонро дар хоби ғафлат мононда, ҳамла карда, на як бору ду бор бар онҳо дастболо шудаанд. Истилогарон бо бераҳмии фавқулодда қабилаҳои томро нобуд мекарданд.

Муборизаи кишоварзон. Зӯроварии заминдорон, калисои католикӣ ва ширкатҳои хориҷӣ ба он оварда расонд, ки аксарияти аҳолии деҳоти Америкаи Лотинӣ ба пеонҳо – кишоварзони камзамин, батракҳо ва мардикороне, ки як умр аз насл ба насл ба соҳибони замин тобеъ буда, дар қашшоқии мудҳиши доимӣ зиндагонӣ мекарданд, табдил меёфтанд.

Дар Боливия, Перу ва Эквадор дар охирҳои асри XIX–аввали асри XX дайрҳои зиёде мавҷуд буданд, ки дар ихтиёрашон заминҳои нопайдоканор доштанд. Пеонҳо ва кишоварзоне, ки дар "заминҳои мукаддас" меҳнат мекарданд, ба ҷазоҳои ҷисмонӣ гирифтор мешуданд. Масалан, чунин одат паҳн шуда буд: агар хӯҷаин ё ки нозир пеонро занад, пас пеон бояд дар назди хӯҷаин дузону зада, барои муносибати "меҳрубонона" ташаккур изҳор кунад. Дар он ҷое, ки ғуломдорӣ боқӣ монда буд, хӯҷаин метавонист ҳатто ғуломи худро қатл кунад.

Дар аксари мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ тез-тез шӯришҳои кишоварзон ба амал меомаданд. Дар солҳои 80-ум ҷи шӯришҳо махсусан дар Бразилия аз ҳама шадидтар буданд. Дар ин ҷо шӯришҳои кишоварзон бо шӯришҳои зангиён пайваста нерӯи бузургеро ташкил менамуданд.

Франсиско Виля (1877 – 1923) дар миёни ҳамсафонаш. Диловарии ӯ афсонавӣ буд. Ӯро "капитани лашкари озод" ном мебурданд

Бразилия, ки дар ибтидои асри XIX аз зулми мустамликавии Португалия озод шуда буд, мисли мамлакатҳои дигари Америкаи Лотинӣ ҷумҳурӣ нею давлати мутлақ шуд. Кишоварзон ва ғуломони зангии шӯришбардошта соли 1889 буржуазияи Бразилияро мачбур карданд, ки мутлақиятро барҳам зада, мамлакатро ҷумҳурӣ эълон кунад. Вале аз эълон карда шудани ҷумҳурӣ вазъи зиндагонии кишоварзон беҳтар нашуд. Бинобар ин ошӯбҳои кишоварзони Бразилия идома ёфтанд.

Дар оғози асри XX шӯришҳои калони кишоварзон инчунин Аргентинаро ҳам фаро гирифтанд. Онҳо ислоҳоти замин, паст кардани ҳачми пардохти андоз ва иҷорапулии заминро тақозо мекарданд.

Инқилоби буржуазӣ-демократӣ дар Мексика (солҳои 1910 – 1917). Аз соли 1876 то соли 1911 дар Мексика ҳокимияти диктаторӣ дар дасти президент генерал Порфирио Диас буд. Вай мамлакатро ба давлати ҳарбию политсиягӣ ва ниммустамликаи империализми Америка табдил дод. Сиёсати доир ба замин, ки Диас ба амал мебароварад, барои халқ ниҳоят ҳалокатовар буд. Ӯ зӯран деҳқонони ҳиндуро аз замин маҳрум карда, заминҳои ҷамоавиро кашида мегирифт. Миллионҳо кишоварзони ҳиндуи хонавайроншуда мачбур буданд, ки дар конҳо, корхонаҳои нафткоркунӣ, заминҳои ширкатҳои инҳисории хориҷӣ ва дар заминҳои заминдорони маҳаллӣ кор кунанд. Замин, ҷангал ва дороии дигари кишоварзонро ширкатҳои инҳисории хориҷӣ ва рӯҳониёни Мексика кашида гирифта, аз худ мекарданд.

Эмилиано Сапата (1880 – 1919) – фарзанди деҳқони камбағал, аз синни наврасӣ ба муқобили бедодгариҳои заминдорон мубориза мебурд

Аз солҳои аввали асри XX ҳаракатҳои инқилобии аҳолии мамлакат ба муқобили диктатураи Диас оғоз ёфтанд. Дар шаҳрҳо ва минтақаҳои саноати кӯҳии Мексика аҳли меҳнат ва табақаҳои гуногуни буржуазия корпартой ва намоишҳои зиддиҳукуматӣ ташкил менамуданд. Дар ҷануби мамлакат дастаҳои чирикии кишоварзон бо сардории Эмилиано Сапата (1877 – 1919) ва дар шимол бо сардории Франсиско Виля (1877 – 1923) амал мекарданд. Ҷаллод Порфирио Диас баромадҳои мардумро бо зарбаи тиру шамшер фурӯ менишонд. Дар солҳои 1910 – 1911 ҳаракатҳои парокандаю бенизоми нерӯҳои пешқадами мамлакат ба неҳзати пурзӯри инқилобии мунтазами зидди тартиботи пӯсидаи диктатории Диас табдил ёфтанд ва дар Мексика инқилоби буржуазию демократӣ ғалаба кард. Диктатор Порфирио Диас маҷбур шуд, ки аз мамлакат фирор кунад. Дар Мексика ҳокимият ба дасти буржуазияи миллӣ гузашт.

Оммаи кишоварзони безамин ва камзамин барои ба даст даровардани замин муборизаи мебурданд. Онҳо ба дастаҳои инқилобӣ дохил мешуданд ва шиорҳои Сапата "Замин ва озодӣ" ва "Бо сарбаландӣ мурдан беҳ аз зистан бо сари хам"-ро сармашқи муборизаи худ карда буданд. Буржуазияи дар сари ҳокимиятбуда зуд ба кишоварзон замин дода натавонист. Ин ҳолат авҷи ҳаракати инқилобиро боз ҳам баландтар кард. Дастаҳои чирикӣ дар зери роҳбарии Сапата ва Виля ба артишҳои мунтазами кишоварзон табдил ёфта буданд.

Ҷанги чирикҳои Мексика бо америкавиҳо дар Веракрус

Империализми ИМА аз бенизомии дар натиҷаи инқилоби буржуазию демократии Мексика баамаломада истифода бурда, солҳои 1914 ва 1916 ду маротиба бар зидди инқилоби Мексика таҷовузи мусаллаҳона ташкил намуд. Лекин муқовимати қаҳрамононаи оммаи мардум ИМА-ро маҷбур намуд, ки сарбозонашро аз Мексика барорад.

Муборизаи ҷасуронаи мардуми Мексика ба муқобили иртиҷои дохилӣ ва империализми хориҷӣ ба он оварда расонд, ки соли 1917 Конститутсияи демократии Мексика қабул карда шуд. Ин конститутсия Мексикаро ҷумҳурӣ эълон намуда, ба мардуми он озодии сухан, матбуот ва ҳуқуқи интихоботӣ дод. Ҳуқуқҳои хориҷиён дар мавриди истифодаи сарватҳои зеризаминии мамлакат маҳдуд карда шуданд.

Дар конститутсия тақсимоти мулкҳои калон, ба заминдорони хурд ёрӣ расонидан, ҷорӣ кардани рӯзи кории 8-соата, ҳуқуқи корпартоӣ ва барпо намудани иттифоқҳои касаба дар назар дошта мешуд.

Вале Конститутсияи соли 1917-и Мексика пурра дар ҳаёт татбиқ нагардид. Ашхоси иртиҷоӣ ба муқобили он баромада, борҳо даст ба табаддулоти аксулинқилобӣ заданд. Ҳатто қатли пешвоёни ҳаракати инқилобӣ – Сапата ва Виляро ташкил намуданд.

Аз ҳаракатҳои инқилобии ибтидои асри XX-и Америкаи Лотинӣ калонтаринашон инқилоби буржуазию демократии Мексика буд. Ин инқилоб ҳарчанд, ки мардуми Мексикаро аз истисмори феодалӣ ва мамлакатро аз асорати империализми хориҷӣ озод карда натавонист, қариб дар тамоми Америкаи Лотинӣ нерӯҳои миллию озодихоҳро ба ҷунбиш даровард. Бедории инқилобии мардуми ин қисмати қитъаи Америка маҳз аз инқилоби буржуазию демократии солҳои 1910 – 1917-и Мексика оғоз ёфтааст.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

1. КӮШИШИ ИМА БАРОИ ТОБЕЪ КУНОНИДАНИ АМЕРИКАИ ЛОТИНӢ

(Аз рӯзномаи "Балтимор сан" (ИМА) аз 19 майи соли 1889)

Мо мехоҳем тиҷоратро дар Америкаи Марказӣ ва Ҷанубӣ на тавассути молҳои арзону баландсифат, балки бо нархҳои муҳофизатӣ аз худ кунем. Мо мехоҳем, ки бандарҳои давлатҳои бо мо аҳду паймонкарда барои мо дастрас бошанд, дар ҳоле, ки ба ин бандарҳо даромадани давлатҳои бо мо рақобаткунандаи европавӣ манъ карда шуда бошад.

2. ПАНАМАРО ТОБЕЪ КУНОНДАНИ ИМПЕРИАЛИЗМИ ИМА

(Ноиби президенти ИМА Т. Рузвелт дар бораи аҳамияти сохтани Канали Панама барои ИМА)

Мо дар ҳудудҳои сарҳадҳои ҳуд хотирчамъона нишаста, рӯирост ҳудро тоҷирони комроне эълон карда наметавонем, ки онҳо ба рӯйдодҳои ҷаҳон аҳамият намедиҳанд. Мо бурбариз барои афзалият дар баҳр ва тиҷорат мо бояд нерӯҳои ҳудро берун аз сарҳадҳоямон пурзӯр кунем. Мо бояд канали байниукёнусӣ созем ва тамоми афзалиятҳоеро дошта бошем, ки ҳангоми ҳалли тақдири укёнусҳои Шарқ ва Ғарб онҳо имконият медиҳанд сухани ҳудро иброз дорем.

3. РӮЗНОМАИ "ТАЙМС" АЗ 8 ДЕКАБРИ СОЛИ 1913 ДАР БОРАИ ПЕОНҲО

Ҳазорон кишоварзон дар ғуломии кироякунандагони ҳуд – асендадоси (соҳибони асенда – мулки калони нимфеодалию нимсармоядорӣ. Шарҳи Т. З.) калон мебошанд. Онҳо вазифадоранд, ки аз дукони асенда харид кунанд. Қарз ба осонӣ дода мешавад. Бо мурури замон кирокунандагон қарзеро пешниҳод мекунанд, ки кишоварзон ба ягон вақт пардохта тавонистани он умед баста наметавонанд. Ё ки онҳо барои тӯи арӯсӣ қарз мегиранд...

Ё ки пул барои дафн кардан ҳам зарур мешавад. Ба ҳар навъ пеон ба тобеияти кирокунандаи ҳуд медарояд... То он вақте ки ӯ қарздор аст, ба ҷое рафта наметавонад. Беш аз ин, қарз меросӣ буда ба фарзандони қарздор мегузарад.

САНАҲОИ МУҲИМ

1898 — ба ниммустамликаи ИМА табдил ёфтани Куба ва ба мустамликаи ИМА табдил ёфтани Пуэрто-Рико

1907 — дар Ҷумҳурии Доминикан ҷорӣ намудани протекторати ИМА.

1914 — ифтитоҳи Канали Панама

1916 — дар Ҷумҳурии Доминикан бо ёрии ИМА ҷорӣ шудани диктатураи ҳарбӣ

1915 — Гаитиро ишғол кардани лашкари бахринизоми ИМА

1889 — шӯриши кишоварзон ва ғуломони зангӣ дар Бразилия

1876-1911 — солҳои ҳукмронии диктатории президент Порфирио Диас дар Мексика

1910-1917 — инқилоби буржуазию демократӣ дар Мексика

1877-1923 — солҳои ҳаёти Франсиско Виля, саркори артиши инқилобии Мексика

1877-1919 — солҳои ҳаёти Эмилиано Сапата, саркори артиши инқилобии Мексика

1914-1916 — таҷовузи ИМА бар зидди инқилоби буржуазию демократии Мексика
1917 — қабули Конститутсия Ҷумҳурии Мексика

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Чаро мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ дар тараққиёти иқтисодию сиёсии худ аз мамлакатҳои пешқадами Европа ва Америкаи Шимолӣ акиб монданд? **2.** Қафомонии иқтисодии мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ дар чӣ ифода ёфтааст? **3.** Дар бораи ба иқтисодиёти мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ сар даровардани сармояи мамлакатҳои империалистӣ ва дар он чо ҳукмрон шудани онҳо нақл кунед. **4.** Мушаххасан бигӯед, ки тобеияти баъзе мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ ба мамлакатҳои империалистӣ, аз он чумла ба ИМА чӣ тавр сурат мегирифт? **5.** Вазъи зиндагии ҳиндуёнро шарҳ диҳед. **6.** Муборизаи кишоварзон дар баъзе мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ чӣ натича дод? (Масалан, Бразилия, Аргентина) **7.** Дар Мексика кай инқилоби буржуазию демократӣ ба амал омад? Он чӣ натича дод? **8.** Эмилиано Сапата ва Франсиско Виля кистанд? 9. Инқилоби буржуазию демократии Мексика кай ғалаба кард? **10.** Кай ду маротиба ИМА ба муқобили Мексика таҷовузи мусаллаҳона ташкил намуд ва онҳо чӣ натича доданд? **11.** Кай дар Мексика конститутсия қабул карда шуд? Нуқтаҳои асосии ин конститутсияро шарҳ диҳед. **12.** Ҳуччатҳои мавзӯъро хонда, дар мавриди ҷавобдиҳӣ ба саволҳо ҳар кадоми онҳоро ба мавқеъ истифода баред. **13.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

БОБИ IX
МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ ВА АФРИКА

Тараққиёти пуравчи саноат дар мамлакатҳои пешқадами Европа ва ИМА аз корчаллонҳо майдони васеъи фаъолиятро тақозо мекард. Молҳои истеҳсолкардаи онҳо дар дохили мамлакат ба фурӯш намерафтанд. Ҳукуматҳои ин мамлакатҳо ба сармоядорони бузурги миллӣ тобеъ шуда, манфиатҳои онҳоро ифода мекарданд. Ширкатҳои пуриқтидор аз ҳукуматҳои худ талаб мекарданд, ки ба мустамликазабткунӣ даст зананд. Ҳарчанд мамлакатҳои пурқувваттарини Европа кайҳо боз ба забти мустамликаҳо шурӯъ карда, аксари давлатҳои Осиё ва Африкаро ё мустамлика ва ё ниммустамликаи худ гардонида буданд, лекин ин кор то ҳол анҷом наёфта буд.

Португалия, Испания, Ҳоландия ва Туркия мустамликазабткунии худро ҳанӯз дар асрҳои XV – XVI оғоз карда буданд. Аз паси онҳо ба ин кор Фаронса ва Англия даст заданд. Баъдтар Австрия, Италия, Русия ва ИМА ба мустамликазабткунӣ шурӯъ карданд. Дар нимаи дуюми асри XIX Германия ва Ҷопон ҳам ба ин қатор дохил гардиданд. Аз ҳама охир ба ин кор Белгия сар кард.

Дар нимаи дуюми асри XIX аксарияти мамлакатҳои Осиё ва Африка ҳанӯз ҳам дар ҳолати асримиёнагӣ қарор доштанд. Ба иқтисодиёти онҳо саноати мошинӣ бо мушкилиҳои зиёде ворид мегардид. Артиши ин мамлакатҳо бо сипоҳи кӯҳнаи пастсифат мусаллаҳ буд. Мамлакатҳои истилогари европавӣ, ИМА ва Ҷопон артиши худро аллакай бо техникаи ҳарбии ҳозиразамони оташфишон мусаллаҳ карда буданд. Онҳо флоти бугӣи пуркувват ҳам доштанд. Аз ҳамин сабаб мамлакатҳои Осиё ва Африка худро аз тачовузи мамлакатҳои Ғарб ва Ҷопон муҳофизат карда наметавонистанд.

Дар нимаи дуюми асри XIX мамлакатҳои пешқадами Европа, ИМА ва Ҷопон ба давраи империалистии тараққиёти худ дохил гардиданд. Ин ҳолат барои забти мустамликаҳо рақобати тезу тунди байниҳамдигарии онҳоро ба миён овард.

Нимаи дуюми асри XIX ва аввали асри XX мамлакатҳои чаҳон, аз он чумла, мамлакатҳои Осиё ва Африкаро дар ҳамин ҳолат дарёфт.

§ 26–27. ЧИН

Вазъи иқтисодии Чин. Дар оғози нимаи дуюми асри XIX дар Чин истеҳсолоти мошинӣ пайдо шудан мегирад. Вале муносибатҳои истеҳсолии он мисли пештара феодалӣ буданд. Ин ҳолат ба давраи сармоядорӣ гузаштани ин давлатро мушкил мегардонид.

Пайдошавии корхонаҳои саноатии аввалин дар Чин ба солҳои 60-ум – 80-уми асри XIX рост меояд. Онҳоро намояндагони табақаҳои болоии ҷомеа, ки ҷонибдори принсипи "худмустаҳкамкунӣ"-и Чин буданд, месохтанд. Ин ашхос ҷонибдори роҳи ғарбии тараққиёти мамлакат ба шумор мерафтанд. Дар байни онҳо Тзен Го-фан, Ди Хун-чжан, Чжан Чжи-дун, Тзо Тзун-Тан ва дигарон буданд. Корхонаҳои аввалини саноатии Чин асосан давлатӣ буданд. Лекин аз солҳои 80-ум сар карда сохтани корхонаҳои хусусӣ низ оғоз ёфтанд. Ин корхонаҳоро дар аввал танҳо тоҷирони калон, амалдорони баландмақоми давлатӣ ва заминдорони бой месохтанд. Лекин баъдтар корхонаҳои саноатии бо сармояи якҷояи давлатию хусусӣ сохташуда низ пайдо мешаванд.

Бештари корхонаҳои нав ба кор даровардашуда заводҳои мошинасозӣ, коркарди оҳан, фабрикаҳои бофандагӣ ва абрешим буданд. Соли 1861 Тзен Го-фан дар Антсин ва солҳои 1862 – 1865 Ли Хун-чжан бо ёрии англисҳо дар Сучжоу ва Шанхай заводҳои калонтарини силоҳбарорӣ ва киштисозиро бунёд кард. Соли 1881 дар Чини Шимолӣ роҳи оҳани аввалин ҳам ба кор медарояд. Соли 1891 аз тарафи генерал-губернатори Ханян Чжан Чжи-дун дар музофот комбинати маъданкоркунӣ сохта мешавад.

Дар баробари пешрафти соҳибкории миллии Чин рақобати сармояи хориҷӣ бо сармояи ин давлат ба амал меояд. Қариб ҳамаи шаҳрҳои калони мамлакат сармоядорони хориҷӣ фаъолият мекарданд. Дар солҳои 70-ум барои хориҷиён 26 бандари Чин кушода буданд. Хориҷиён дар ин бандарҳо озодона ба тиҷорату корчаллонӣ машғул буданд. Соли 1865 Англия банки Гонконг – Шанхайро ташкил мекунад. Ин банк дар Чин воситаи муҳими таҷовузи иқтисодии Англия мешавад. Соли 1885 дар Шанхай аллакай 15 корхонаи саноатии хориҷиён мавҷуд буд. Ҳукумати Чин саноати ҷавони худиро аз рақобат бо сармояи хориҷӣ муҳофизат карда наметавонист, чунки дасту пои он

тавассути созишномаҳои асоратовар бо давлатҳои абарқудрати хориҷӣ баста шуда буданд. Дар Чин ҳаҷми тиҷорати европавиён сол то сол бемайлон боло мерафт. Чин оҳиста-оҳиста ба манбаи ашёи хоми сармояи хориҷӣ табдил меёфт.

Вазъияти байналхалқии Чин. Фишори мамлакатҳои бузурги Ғарб ба Чин дар солҳои 60-ум ва 70-ум низ давом меёфт. Хориҷиён мехостанд, ки барои онҳо ҳамаи дарҳои Чин боз бошанд, то ки молҳои худро ба ин давлат, аз он ҷумла, ба музофотҳои Сичуан, Юнъан ва Гуйчжоу озодона дароварда фурӯшанд. Ҳукумати империтории Чин ба фишори хориҷиён тоб наовард, маҷбур шуд, ки соли 1876 дар Чифу ба конвенсияе имзо гузорад. Он дар назар дошт, ки Чин барои хориҷиён дар дарёи Янтсзи чор бандари асосии худро мекушояд.

Солҳои 70-ум фаронсавиён мавқеи худро дар ҷанубии Ветнам, ки он Кохинхин ном гирифтааст, мустаҳкам намуда, баъд ҳукумати Ветнамро маҷбур карданд, ки протекторати Фаронсаро қабул намояд. Дар солҳои 80-ум бо сабаби даъвоҳои Фаронса ба Ветнам муносибатҳои байни Фаронса ва Чин муташаннич мешаванд. Моҳи августи соли 1884 эскадраи Фаронса ба гурӯҳи киштиҳои Чин, ки дар Фучжоу ҷойгир буд, ҳуҷум намуда, 22-тои онро ғарқ мекунад. Бо ҳамин ҷанги Фаронсаю Чини солҳои 1884 – 1885 оғоз ёфта, он 9 июни соли 1885 бо имзо шудани Созишномаи сулҳ дар Тянсзин байни Чин ва Фаронса ба охир мерасад. Мувофиқи он Чин протекторати Фаронсаро бар Аннам эътироф мекунад. Аз рӯи Созишномаи тиҷоратӣ тоҷирони Фаронса ҳуқуқ пайдо карданд, ки дар Юнъан озодона савдогарӣ кунанд. Ҳамин тавр фаронсавиҳо барои ба дарунтари Чин сар даровардан дар Аннам такягоҳ пайдо намуданд.

Аз лаҳзаи муносиб истифода бурда, Англия соли 1885 Бирмаро ба мустамликаи ҳуд табдил дод. Баъди ин забткорӣ мулкҳои Англия ба сарҳадҳои Чин хеле наздик шуданд.

Соли 1872 Ҷопон ба ҷазираҳои Ликей, ки дар тобеияти якҷояи Ҷопон ва Чин буданд, ҳуҷум кард ва соли 1879 онҳоро ба даст даровард. Соли 1874 Ҷопон хост, ки ҷазираи дигари Чин-Тайванро низ забт кунад. Барои ҳамин мақсад Ҷопон бар зидди Чин ҷанг кард, лекин аз натиҷаҳои он ИМА бахравар шуд. ИМА ҳуқуқ пайдо кард, ки тиҷорати худро дар Тайван вусъат диҳад. Дар солҳои 90-ум ташаббуси давлатҳои абарқудрат барои ба итоати худ даровардани Чин ба ихтиёри Ҷопон гузашт. Ҷанги

Ҷопон бар зидди Чин аз воқеаҳои ғарқ шудани киштии чиноии "Гаошэн" 25 июли соли 1894 оғоз ёфт. Амалиётҳои ҳарбӣ аввал дар каламрави Корея сурат гирифтанд. Дар мухорибаи назди Пхенян 16 сентябри соли 1894 артиши 20-ҳазорнафараи Чин шикаст хӯрда, ба тарафи дарёи Ялу ақибнишинӣ мекунад. Дар як вақт лашкари Ҷопон ба нимҷазираи Ляодун фаромада, 6 ноябр Далянро ишғол кард. Баъд он 21 ноябр қалъаи навсохти Люйшун (Порт-Артур)-ро ба даст даровард. Моҳи сентябри соли 1894 Ҷопон флоти Чинро торумор кард.

Баъди таслим шудани Люйшун моҳи ноябри соли 1894 ҳукумати Чин ба мамлакатҳои бузург мурочиат кард, то ки онҳо дар байни Чин ва Ҷопон миёнарав шаванд, вале ин кор натиҷаи дилхоҳ надод. Биноан, ҳукумати Чин маҷбур шуд, ки бо Ҷопон дар бораи сулҳ гуфтушунид кунад. Ҳамин тариқ, 17 феврали соли 1895 дар Симоносеки шартномаи сулҳи Ҷопон ва Чин ба имзо расид. Мувофиқи он Чин истиклолияти Кореяро эътироф намуд, ҷазираи Тайван ва нимҷазираи Ляодунро ба Ҷопон гузашт карда, ба маблағи 200 млн лян товони ҷанг дод. Баъди эътирози Русия ва онро дастгирӣ кардани Фаронса ва Германия Ҷопон аз нимҷазираи Ляодун даст кашид.

Вазъи дохилии Чин. Дар солҳои 90-уми асри XIX халқи Чин бар зидди император ба мубориза оғоз кард. Сиёсати таслимкоронаи хориҷии Тси Си ба мардуми мамлакат маъқул набуд. Арбобони илму фарҳанг дар мамлакат гузаронидани ислоҳотро тақозо мекарданд. Моҳи апрели соли 1898 дар Пекин бо номи "Баого хуэй" ("Иттифоқи дифои мамлакат") иттиҳоди ҷонибдорони ислоҳот таъсис меёбад. Император ҳам маҷбур мешавад, ки дар ин масъала ба садои мардум гӯш диҳад. 11 июни соли 1898 амри нахустини император Тси Си дар бораи ислоҳот

Юан Ши-кай.
Ӯ ҷонибдори дар Чин аз нав барқарор кардани ҳокимияти диктаторӣ буд

эълон мешавад. Бо ҳамин давраи "100 рӯзи ислоҳот" – аз 11 июн то 21 сентябри соли 1898 – фаро мерасад. Барои оғоз ёфтани ин ислоҳот мақоми Кан Ю-вей ном ватандӯст калон буд. Ӯ моҳи декабри соли 1897 ба номи император маърӯзаи панҷуми худро фиристода, иброз медорад, ки ҳарчанд Чин зоҳиран мамлакати соҳибистиқлол менамояд, вале дар амал тамоми тиҷорат,роҳҳои оҳан ва банкҳо дар дасти душманони он аст. Кан Ю-вей императорро огоҳ кард, ки агар ислоҳот амалӣ нашавад, тақдири Аннам ва Бирма Чинро ҳам интизор аст. Император фармуд, ки маърӯзаи Кан Ю-вейро амалдорони баландмартабаи мамлакат омӯзанд.

Ҷонибдорони Кан Ю-вей Тан Си-тун, Лян Тси-чао, Кан-Гуан-жен ва дигарон аз император мансабҳои масъулро гирифтанд. Худи Кан Ю-вей мансаб нагирифта бошад ҳам, илҳомбахши ҳамаи чорабиниҳои "100 рӯзи ислоҳот" буд. Ислоҳоти мазкур дар мамлакат барҳам задани тартиботи кӯҳна ва ҷорӣ намудани тартиботи навро дар назар дошт. Ин ислоҳот моҳияти ватандӯстона дошта, татбиқи он бояд Чинро бо роҳи сармоядорӣ мебурд. Муқобилони ислоҳот дар атрофи малика Тси Си муттаҳид шуда буданд. Ислоҳотхоҳон бошанд, ба ёрии генерал Юан Ши-кай умед мебастанд. Вале Юан Ши-кай ислоҳотхоҳонро дастгирӣ накард, чунки қуввааҳои онҳо кам буданд.

21 сентябри соли 1898 дар Чин табаддулоти иртичоӣ ба амал омад. Он рӯз мувофиқи фармони малика Тси Си шавҳари ӯ - император Гуансюй ҳабс карда шуд. Роҳбарони ислоҳот Кан Ю-вей ва Лян Тси-чао фирор карданд. Як қисми онҳо зиндонӣ ва як қисмашон қатл карда шуданд. Иттиҳоди ислоҳотхоҳон - "Иттифоқи дифои мамлакат" барҳам хӯрд.

Дар охири солҳои 90 -ум дар Чин "Ихэтуан"-ҳо, яъне "Мушти барои сулҳ ва адолат бардошташуда" сар мебардоранд. Соли 1899 ҳаракати "ихэтуан"-ҳо ба шӯриш табдил ёфта, ба лашкари император тез-тез зарба мезаданд. Моҳи июни соли 1900 ихэтуанҳо ба Пекин лашкар кашида, дар муҳорибаи наздикии Лэйшуяни ҷанубу ғарбтари Пекин сипоҳиёни императорро торумор намуда, 13 – 14 июн ба Пекин даромада, онро ишғол карданд. Мамлакатҳои империалистӣ шӯриши "ихэтуанҳо"-ро барои тачовуз ба Чин ҳамчун баҳона истифода бурданӣ шуданд.

17 июн лашкари онҳо истеҳкоми Дагуро забт кард. Дар ин ҳолат "ихэтуан"-ҳо аз император талаб карданд, ки бар зидди

мамлакатҳои хориҷӣ ҷанг эълон кунад. 21 июни соли 1900 Тси Си маҷбур мешавад, ки ба фармони эълони ҷанги зидди давлатҳои хориҷӣ имзо гузорад.

Шаҳри Пекин дар дасти "ихэтуан"-ҳо буд. Онҳо кӯчаеро, ки дар он дипломатҳои хориҷӣ зиндагонӣ мекарданд, муҳосира карда, сафири германиявӣ Кеттелер ва мушовири сафоратхонаи Ҷопон Сугиямаро қатл карданд. Баъди ин давлатҳои империалистӣ иброз доштанд, ки дипломатҳои дар Пекин муҳосирабударо озод карданианд. Дар ин таҷовузи зидди Чин Германия, Ҷопон, Италия, Англия, ИМА, Фаронса, Русия ва Австро-Венгрия иштирок карданд.

Таҷовузи муштараки давлатҳои империалистӣ ба Чин дар миёнаҳои соли 1900 оғоз ёфт. 14 июл онҳо қисмати чиноии Тянсзин ва 14 – 15 август Пекинро ҳам ишғол карданд. Ҳукумати Чин ба Сиан фирор кард. Шӯриши "ихэтуан"-ҳо шикаст хӯрд ва 7 сентябри соли 1901 дар байни мамлакатҳои хориҷӣ ва Чин "Протоколи хотимавӣ" ба имзо расонида шуд. Мувофиқи он дар мамлакат фаъолияти созмонҳои зиддихориҷӣ манъ карда мешавад. Аз рӯи протоколи мазкур Чин то соли 1940 бояд 450 млн лян товони ҷанг медод. "Протоколи хотимавӣ" дар ба зери асорати давлатҳои империалистӣ гирифтор шудани Чин марҳалаи нав гардид.

Ҳаракатҳои инқилобӣ. Дар баробари ҳаракати ислоҳотхоҳӣ дар Чин ҳаракати инқилобӣ-демократӣ низ оғоз меёбад. Ин ҳаракат бо номи инқилобчии демократи бузурги Чин Сун Ятсен алоқаманд аст. Ӯ 12 ноябри соли 1866 дар деҳкадае воқеъ дар наздикии Гуанчжоу дар оилаи кишоварз таваллуд ёфтааст. Сун Ятсен солҳои 1879 – 1883 бо ҳамроҳии бародараш дар шаҳри Гонолулуи ҷазираҳои Гавай зиндагонӣ карда, баъди хатми мактаби миёна ба ватан баргашта, соли 1892 Донишгоҳи англисии тиббии Гонконгро хатм мекунад. Сун Ятсен соли 1894 дар ҷазираҳои Гавай бо номи "Синчжунхуэй"

Сун Ятсен (1866–1925) – инқилобчӣ-демократи Чин

("Ҷамъияти эҳёи Чин") ҷамъияти инқилобӣ - демократиро ташкил мекунад. Ин ҷамъият дар назди худ вазифа гузошт, ки манчурҳоро аз Чин ронда, обрӯю эътибори байналхалқии мамлакатро аз нав барқарор менамояд.

"Ҷамъияти эҳёи Чин" мақсад дошт, ки соли 1895 бо ёрии аъзоёни ҷамъиятҳои пинҳонкор дар Гуанчжоу шӯриш бардорад. Лекин тайёрӣ ба он аз тарафи ҳукуматдорон ошкор гардида, 9 сентябри соли 1895 иштирокчиёни шӯриши баамалнаомада ҳабс карда шуданд. Сун Ятсен мачбур мешавад, ки аввал ба Гонконг ва баъд аз он ҷо ба Америка фирор кунад.

Моҳи августи соли 1905 Сун Ятсен дар Ҷопон созмони нави инқилобӣ "Чжунго гэмин тунмэнхуэй" ("Лигаи муттаҳидаи инқилобӣ")-ро ташкил кард, ки он бо номи "Лигаи иттифоқӣ" машҳур аст. Он дар асоси аз нав ташкил кардани "Ҷамъияти эҳёи Чин" ба вуҷуд омад. Ба "Лигаи иттифоқӣ" аввал тахминан 60 - 70 нафар дохил буданд, вале то соли 1906 шумораи онҳо ба 10 ҳазор нафар мерасад. Президенти "Лига" Сун Ятсен интихоб мешавад. Аз моҳи сентябри соли 1905 органи чопии "Лига" "Мин бао" ("Халқ") интишор мешавад. Вай дар тарғиби ғояҳои ин созмон мақоми калон пайдо мекунад. "Лигаи иттифоқӣ" нашрияҳои дигар ҳам дошт.

Ташкилёбии "Лигаи иттифоқӣ" дар сафарбар кардани нерӯҳо бар зидди мутлақияти манчурӣ қадами муҳиме гардид.

"Лигаи иттифоқӣ" барномаи худро дошт. Дар он се принсипи Сун Ятсен инъикос ёфта буд: миллӣ, демократӣ ва некӯаҳволии халқ. Онҳо се мақсади асосии ватандӯстони Чинро ифода мекарданд: аз мамлакат пеш кардани манчурҳо, барқарор кардани истиқлолияти Чин, эълон кардани ҷумҳурӣ ва истифодаи баробари замин.

Дар солҳои 1906 – 1908 дар мамлакат ҳаракати инқилобӣ-демократӣ авҷ мегирад. Дар як қатор музофотҳои Чин, аз он ҷумла, дар Хунан, Тсзяной, Гуандун, Гуанси, Юньан ҳаракатҳои инқилобӣ ба амал омаданд, ки онҳоро аъзои "Лигаи иттифоқӣ" тайёр карда буданд.

Дар баробари ҳаракати инқилобӣ дар зери таъсири он ҳаракати конститутсионӣ - мутлақиятхоҳӣ оғоз меёбад. Иштирокчиёни ин ҳаракат тақозо доштанд, ки Император ба қабули Конститутсияи Чин розӣ шавад. Ин талаби конститутсиячиён – мутлақиятхоҳон онҳоро дар мукобили "Лигаи иттифоқӣ" гузошт. Ҳаракати нав органи чопии худ "Синъмин Тсунбао" ("Халқи ҷадид")-ро нашр мекард.

Иштирокиёни ҳаракати конститутсиячиён – мутлақиятхоҳон ҳукумати манчуриро бовар мекунониданд, ки татбиқи ислоҳотро тезтар ба амал баровардан лозим аст, вагарна мисли Русия дар Чин ҳам инқилоб ба амал меояд, яъне онҳо ислоҳотро ҳамчун роҳи ягонаи пешгирии инқилоб медонистанд.

Инқилоби Синхай. 9 майи соли 1911 дарбори Тсин дар бораи сохтмони роҳҳои оҳани нав фармон баровард. Баъди якчанд рӯз – 20 майи соли 1911 байни ҳукумати Чин ва консорсиуми байналхалқӣ, ки ба он банкҳои Англия, Фаронса, Германия ва ИМА дохил буданд, барои сохтани роҳи оҳани Ханкоу – Гуанчжоу ва Ханкоу – Сичуан ба маблағи зиёда аз 6 млн ф.-ст. вомбарг созишнома ба имзо расид, ки он сабабгори асосии тобистони ҳамон сол дар Чин вусъат ёфтани ҳаракати инқилобӣ мегардад. Соли 1911 ин инқилоб ба худ номи "Синхай"-ро гирифтааст.

6 сентябри соли 1911 дар Чэнду, воқеъ дар музофоти Сичуан сипоҳиёни манчурӣ ба сӯи мардуми ҷамъшуда оташ кушоданд. Ин воқеа косаи сабри мардумро лабрез кард.

Бегоҳии 10 октябри соли 1911 дар зери роҳбарии узви созмони инқилобӣ сержант Сюн Бинкун аскарони баталиони сапёрҳо дар Учан шӯриш бардоштанд. Ба онҳо полкҳои дигари гарнизони ин шаҳр низ ҳамроҳ шуданд. Шабона сипоҳиёни аскарони исёнбардоштаи шаҳри Учан ситоди императорро ишғол карданд. Амалдорони манчурӣ аз шаҳр фирор карда, дар соҳили Янтсзи пинҳон шуданд. Рӯзи дигар аъзои созмонҳои инқилобӣ бо ҳамроҳии Кумитаи маслиҳатии музофот қарор карданд, ки ба ҳукумати инқилобии Хубэй фармондеҳи артиши омехтаи Учан Ли Юанҳун таъйин карда шавад.

Дар мачлиси инқилобчиён ва аъзои ассамблеяи маслиҳатии музофот қарор қабул карда шуд, ки минбаъд мамлакат Ҷумҳурии Чини панҷ миллат - чиноиҳо, манчурҳо, мугулҳо, дунганҳо ва тибетиҳо номида шавад. Ҳукумати нав қарор кард, ки оиди ҳамаи чиноятҳои содиркадаи сулолаи Тсин эъломия нашр кунад. Дар ин эъломия гуфта мешуд, ки ҳамаи музофотҳои Чин ва аскарони сипоҳи император ба тарафи инқилоб гузаранд. Дар нотаи аз номи ҳукумати инқилобӣ ба консулҳои давлатҳои хориҷии дар Ханкоубуда фиристодашуда зикр шуда, ки шартҳои созишномаҳои бо давлатҳои хориҷӣ бастаи ҳукумати Тсин эътибор доранд. Иштирокиёни инқилоб бо нияти аз зери зулми манчурҳо озодшавӣ кокулҳои ҳудро тарошиданд.

Баъди ғалабаи инқилоб бар Учан ва эълони истиқлолияти Чин дар давоми моҳхои октябр – ноябри соли 1911 боз 14 музофоти империяи Тсин ҳокимияти манчурҳоро барҳам заданд. То охири соли 1911 аз 18 музофот танҳо 3 музофот (Чжили, Хэнан ва Ганьсу) бо ном ҳукумати Тсинро эътироф мекарданду халос.

29 декабри соли 1911 вакилони аз музофотҳо омада дар Нанкин Сун Ятсенро, ки якчанд рӯз пештар аз муҳочирати дуру дароз баргашта буд, президенти муваққатии Чин интихоб карданд.

Дар ин давра нерӯҳои аксулинқилоб фаъол шуданд. Роҳбари онҳо Юан Ши-кай буд. Дарбори император 3 ноябри соли 1911 барои начоти мутлақият конститутсияро эълон ва ҳукумати манчуриро пароканда карда, ба Юан Ши-кай супориш медиҳад, ки ҳукумати навро ташкил кунад.

Юан Ши-Кай дар вазифаи нахуствазир тамоми нерӯҳои ҳарбӣ ва қонибдорони худро муттаҳид намуда, аз қониби император бар зидди инқилоб ба ҳучум мегузарад. 27 ноябр нерӯҳои зиддиинқилобӣ дар зери роҳбарии Юан Ши-Кай Ханьянро мегиранд. Қисме аз роҳбарони қумҳуриятҳоҳон таклиф карданд, ки бо Юан Ши-Кай сулҳ баста шавад. 17 декабри соли 1911 дар шаҳри Шанхай байни онҳо гуфтушунид сар шуд. Ба ин гуфтушунид мамлакатҳои империалистӣ – Англия, Фаронса, Германия, Қопон, Русия ва ИМА дахолат карданд. Онҳо аз тарафҳо ба ҳамдигар гузашт карданро тақозо карданд, то ки инқилоби Синхай шикаст дода шавад.

1 январи соли 1912 Сун Ятсен ба ичрои вазифаи президенти муваққатии Қумҳурии Чин шурӯъ кард. Ӯ дар эъломияи президентии худ гуфт, ки бо барҳам ҳӯрдани мутлақияти Тсин, ӯ ҳам аз вазифаи президентии муваққатии Чин даст мекашад.

Юан Ши-Кай ба дарбори Тсин фишор меовард, то ки сулолаи Тсин аз ҳокимияти Чин даст кашад. Дар ин сурат ҳокимияти Чин ба дасти ӯ мегузашт. Император Тси Си дигар дар байни халқ ягон такягоҳе надошт. Барои ҳамин 12 феврали соли 1912 ба "Манифест дар бораи дасткашӣ аз ҳокимият" имзо гузошт. Бо ҳамин мутлақияти Тсин аз байн рафт.

Баъди ин 1 апрели соли 1912 Сун Ятсен расман эълон кард, ки ба истеъфо меравад. Вазифаи президентӣ ба дасти Юан Ши-Кай гузашт. Ҳамин тавр инқилоби Синхай шикаст хӯрд. Юан Ши-Кай дар Чин диктатураи худро барпо намуд.

Сарфи назар аз камбудию нокомиҳояш инқилоби Синхай аҳамияти калони таърихӣ дошт. Якум, он ба ҳукмронии сулолаи манчурҳо дар Чин хотима гузошт. Дуюм, Синхай оммаҳои васеъи аҳолии Чинро ба мубориза барои ҷумеаи демократӣ бедор кард. Сеюм, ғояҳои истиқлолиятхоҳиро дар байни халқ паҳн намуд.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

1. ТИҶОРАТИ ЧИН

А. ВОРИДОТ (Ба ҳисоби фоиз)

Солҳо	Хӯрокворӣ	Ашёи хом ва нимтайёр	Маҳсулоти тайёр	Маҳсулоти гуногун
1868	4,39	9,82	46,22	39,57
1888	14,39	6,58	48,55	30,48
1908	20,99	13,35	53,24	12,48

Б. СОДИРОТ (Ба ҳисоби фоиз)

Солҳо	Хӯрокворӣ	Ашёи хом ва нимтайёр	Маҳсулоти тайёр	Маҳсулоти гуногун
1868	53,58	2,33	41,37	0,72
1888	39,00	9,68	44,50	6,82
1908	24,12	30,96	41,90	3,43

2. ФАБРИКАҲОИ БОФАНДАГИИ ЧИН

Соли сохта шудани фабрика	Фаб. Чин		Фаб.Ҷопон		Фаб.Англия		ҲАМАГӢ	
	Миқдори фабрикаҳо	Шумораи дук (ҳазор дона)	Миқдори фабрикаҳо	Шумораи дук (ҳазор дона)	Миқдори фабрикаҳо	Шумораи дук (ҳазор дона)	Миқдори фабрикаҳо	Шумораи дук (ҳазор дона)
то с. 1898	8	298,5	4	135,6	1	ҳамагӣ 184,9	13	ҳамагӣ 1122,2
1900–1904	4	159,3	—	—	—		4	
1905–1909	7	186,1	1	23,0	1		9	
1910–1914	2	134,8	—	—	1		3	

3. СОҲАҲОИ ДИГАРИ САНОАТИ ЧИН (ҳаз. тонна)

Нишондиҳандаҳо	с. 1896	с. 1900	с. 1910	с. 1913
Истеҳсоли оҳан	—	—	—	954
Истеҳсоли чӯян	—	—	—	150
Истеҳсоли ангишт	—	—	—	14

4. АЗ МАМЛАКАТҲОИ ХОРИҶА ҚАРЗДОР БУДАНИ ЧИН

МАМЛАКАТҲО	1902		1914	
	млн. долл. америкавӣ	Фоиз нисбати маблағи умум. қарзи хориҷӣ	млн. долл. америкавӣ	Фоиз нисбати маблағи умум. қарзи хориҷӣ
Англия	110,3	39,4	207,5	41,8
Ҷопон	0,0	0,0	9,6	1,9
Русия	26,4	9,4	32,8	6,6
ИМА	2,2	0,8	7,3	1,5
Фаронса	61,5	22,0	111,4	22,5
Германия	79,3	28,4	127,6	25,7
	279,7	100,0	496,6	100,0

5. ҲИССАИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ХОРИҶӢ ДАР ЧИН

МАМЛА-КАТҲО	1902		1914	
	млн. долл. америкавӣ	Фоиз нисбати маблағи умум. қарзи хориҷӣ	млн. долл. америкавӣ	Фоиз нисбати маблағи умум. қарзи хориҷӣ
Англия	260,3	33,0	607,5	37,7
Ҷопон	3,0	0,1	219,6	13,6
Русия	246,5	31,3	269,3	16,7
ИМА	19,7	2,5	49,3	3,1
Фаронса	91,1	11,6	171,4	10,7
Германия	164,3	20,9	263,6	16,4
Белгия	4,4	0,6	22,9	1,4
Мамл. дигар	0,6	0,07	6,7	0,4
	787,9	100,0	1610,3	100,0

6. ТАЛАБҲОИ "ЛИГАИ ИТТИФОҚӢ"

А. Аз китобчаи "Лигаи Иттифоқӣ" Ҷэҷэн Тян-Хуа (1906)

Ҷанобон! Бигӯед, ки ҳоло мо чӣ хел ҳукумат дорем? Чиной? Манчурӣ? На. Он аллакай ба хизматгори ҳамаи мамлакатҳо табдил ёфта, ҳукм аз болои молия, роҳҳои оҳан ва ҳуқуқи истифодаи мардуми моро бо ду дасти адаб ба ачнабиён супоридааст. Барои ин кор ба ачнабиён чидду ҷаҳде ҳам лозим набуд. Фармоне кифоя аст, ки ҳамон лаҳза манчурҳо ба ичроияш расонанд.

Бигӯед, ки кадом кори дар вақтҳои охир ба ичро расонидаи ҳукумати Тсин бе фармони ачнабиён амалӣ гардидааст. Мо бо забони фаҳмо мегӯем: "Дафъ шавед, ачнабиён!". Вале мутлақият моро на душмани ачнабиён, балки душмани мутлақияти мавчуда мешуморад ва ният дорад, ки моро ҳамчун исёнгарони хиёнаткор ба қатл расонад. Ҷанобон! Мо бояд барои ин ҳақиқатро возеҳу равшан намоем: дар ҳама кор ба ҳукумат такя карда наметавонем, зеро мо ҳар қадар халқи гулом будан намехоҳем гӯем ҳам, кайҳост, ки ба гулом табдил ёфтаем, ҳарчанд ба ин бовар намекунем.

Б. Аз манифести "Лигаи Иттифоқӣ" (С. 1905)

Дар зарфи 260 сол мо, чиноиҳо, мардуми давлати ҳудро гумкарда ҳастем. Акнун, вақте ки сатҳи чиноятқорӣ ва ваҳшонияти ҳукумати манчурӣ ба ҳадди интиҳоӣ худ расид, мо бояд қувваҳои адолатхоҳи ҳудро ба по хезонда, истиқлолияти ҳудамонро аз нав барқарор кунем... Чин давлати ҳуди чиноиҳост. Аз ин рӯ, Чинро бояд ҳуди чиноиҳо идора кунанд. Баъд аз сарнагун кардани ҳукмронии манчурӣ бояд давлати миллии Чин аз нав барқарор карда шавад.

САНАҲОИ МУҲИМ

1861 — дар Чини Шимолӣ роҳи оҳани аввалин ба кор даромад
1865 — Англия банки Гонконг–Шанхайро кушод.
1885 — дар Шанхай аллакай 15 корхонаи саноатии хориҷиён мавҷуд буд
VIII.1884 — эскадраи Фаронса ба киштиҳои Чини дар Фучжоу мустақарбуда ҳамла карда, 22-тои онҳоро ғарқ кард
1884-1885 — ҷанги Фаронсаю Чин
VI.1885 — баста шудани Созишномаи Тянсзин дар байни Фаронса ва Чин
1885 — ба мустамликаи Англия табдил ёфтани Бирма.
1879 — аз Чин ҷазираҳои Ликейро забт кардани Ҷопон
1894-1895 — ҷанги байни Чин ва Ҷопон

17.II.1895 — дар Симоносэки баста шудани Созишномаи сулҳи байни Чин ва Ҷопон
11.VI.1898 — интишор ёфтани амри император Тси Си дар бораи ислоҳот дар Чин
21.IX.1898 — дар Чин ба амал омадани табаддулоти давлатӣ.
1899 — шӯриши "ихэтуан"-ҳо дар Чин
13-14.VI.1899 — Пекинро ишғол кардани "ихэтуан"-ҳо
21.VI.1900 — бар зидди аҷнабиёни таҷовуз... дар Чин эълон кардани Тси Си, императори Чин
Миёнаҳои 1900 — таҷовузи муштараки давлатҳои империалистӣ ба Чин
7.IX.1901 — ба имзо расидани "Протоколи хотимавӣ" бо Чин аз тарафи мамлакатҳои ба Чин таҷовузкарда
12.XI.1866 — соли таваллуди Сун Ятсен
1906-1908 — болоравии ҳаракати инқилобӣ дар Чин
VIII.1905 — дар Ҷопон ташкил ёфтани "Лигаи иттифоқӣ"
1911 — инқилоби Синхай дар Чин
29.XII.1911 — президенти муваққатӣ интихоб шудани Сун Ятсен
12.IV.1912 — аз тарафи Тси Си ба "Манифест дар бораи дасткашӣ аз ҳокимият" имзо гузоштан
1.IV.1912 — аз вазифаи президентии Ҷумҳурии Чин ба истеъфо рафтани Сун Ятсен

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Кадом далелҳо дар бораи дар Чини нимаи дуюми асри XIX ба вуҷуд омадани муносибатҳои сармоядорӣ шаҳодат медиҳанд? **2.** Оё барои дар Чин пайдо шудани саноат, роҳҳои оҳан ва банкҳо давлатҳои хориҷӣ саҳм доштанд? Дар ин бора мисолҳо биёред. **3.** Дар бораи вазъи байналхалқии Чини солҳои 60-ум ва 70-уми асри XIX маълумот диҳед. **4.** Дар бораи ҷанги солҳои 1884–1885 байни Фаронса ва Чин чиҳоро медонед? **5.** Дар бораи ҷанги Ҷопон бар зидди Чини солҳои 1894–1895 нақл кунед. **6.** Дар бораи вазъи дохилии Чини нимаи дуюми асри XIX маълумот диҳед. **7.** Ватандӯстони Чин чӣ мехостанд? **8.** "Сад рӯзи ислоҳот" чӣ дод? **9.** Шӯриши "ихэтуан"-ҳо чӣ тавр сурат гирифт, ва чӣ тавр анҷом ёфт? **10.** Сун Ятсен кӣ буд? **11.** Се принсипи Сун-Ятсенро номбар

карда, шарҳу эзоҳ диҳед. **12.** Дар бораи "Лигаи иттифоқӣ" нақл кунед. **13.** Дар таҷовузи муштараки мамлакатҳои империалистӣ бар зидди Чин кадом давлатҳо иштирок карданд? **14.** Дар бораи инқилоби Синхай чиҳоро медонед? **15.** Мақоми Тси Си, императори Чин, Юан Ши-Кай ва давлатҳои империалистиро дар шикаст хӯрдани инқилоби Синхай муайян кунед. **16.** Чаро Сун Ятсен аз вазифаи президенти муваққатии Ҷумҳурии Чин ба истеъфо рафт? Ба ҷои ӯ кӣ ва чӣ тавр ба сари ҳокимияти Чин омад? **17.** Дар Чин сулолаи Тсин кай ва чаро аз байн рафт? **18.** Инқилоби Синхай дар таърихи Чин чӣ аҳамият дошт? **19.** Дар бораи ҳуҷҷатҳои мавзӯъ алоҳида-алоҳида хулоса бароред. **20.** Мавзӯъ ба шумо чӣ таассурот бахшид?

§ 28. КОРЕЯ

Ба Корея сар даровардани мамлакатҳои империалистӣ. Дар нимаи дуюми асри XIX дар Корея бӯҳрони сиёсӣ боз ҳам тезу тундтар мешавад. Он ба замони оғози ба Корея сар даровардани мамлакатҳои бузурги сармоядорӣ рост омад. Агар то миёнаҳои ин аср ба Корея бештар мамлакатҳои Европа сар даровардан мешуданд, пас дар нимаи дуюми он ба қатори ин давлатҳо Ҷопун, ИМА ва Германия ҳам ҳамроҳ мешаванд. Дар ин кор махсусан Ҷопон фаъол буд. Германия давлати европавӣ бошад ҳам, сиёсати империалистии худро дертар оғоз карда буд. Ба Корея сар даровардани он ба аввали фаъолияти истилогаронаи хориҷии ин давлат рост омад.

Нисбат ба дигар давлатҳои номбурда Ҷопон барои ба худ тобеъ кардани Корея бештар талош мекард. Соли 1875 дар ҷазираи Канхва дар байни Корея ва Ҷопон барҳӯрди ҳарбӣ ба амал омад. Баъди рӯй додани ин воқеа ҳукумати Ҷопон ба Корея сафир фиристода талаб кард, ки он бо Ҷопон шартномаи "дӯстӣ" бандад. Азбаски Корея муқобилияти бояду шояди ҳарбӣ нишон дода наметавонист, мачбур шуд, ки ба Ҷопон итоат карда, 26 феврали соли 1876 дар ҷазираи Канхва ба зери "шартнома дар бораи сулҳ ва дӯстӣ"-и пешниҳодкардаи ин давлат имзо гузорад. Мувофиқи ин шартнома Корея бандарҳои Пусан, Чемулпо (Инчхон) ва Венсанро барои тиҷорату соҳибкории ҷопониҳо кушод. Ҷопон дар Корея барои шаҳрвандони худ ҳукуқи

дахлнопазирӣ ба даст даровард. Инчунин тоҷирони ҷопонӣ метавонистанд молҳои худро бе пардохти боҷ ба Корея дароварда фурӯшанд ва дар бозорҳои он пули ҷопониро ба муомилот бароранд. Ба шартномаи Канхва такя карда, ҷопониҳо рӯирост ба корҳои дохилии Корея даҳолат мекарданд.

Мамлакатҳои дигари сармоядори низ аз Ҷопон ақиб монданӣ набуданд. Онҳо ҳам ба гардани Корея шартномаҳои асоратоварро бор мекарданд. Мувофиқи шартномаи ИМА ва Корея аз 22 майи соли 1882 шаҳрвандони америкавӣ дар бандарҳои Пусан, Вонсан ва Инчхон ҳуқуқи тиҷорати озодона, дар қаламрави мамлакат харидани замин ва сохтмони корхонаҳои саноатиро пайдо намуданд. Дар солҳои 1883–1884 чунин шартномаҳоро бо Корея Англия, Германия, Италия, Русия ва чанде баъдтар Фаронса ҳам мебанданд.

Вазъи дохилии Корея. Ба давлатҳои сармоядори хориҷӣ бастани шартномаҳои нобаробар норозигии ватандӯстони Кореяро ба вуҷуд овард. Ин норозигӣ ба ҳаракати миллию озодихоҳии халқ бар зидди истилогарони хориҷӣ табдил ёфт. Яке аз ҳамин шӯришҳо соли 1882 дар Сеул ба амал омад. Дар ин шаҳр аввалин шуда аскарон ба шӯриш оғоз карданд. Ба аскарони шӯришбардошта деҳотиёни гирду атрофи шаҳр ҳам ҳамроҳ шуданд. Шӯриши аскарон дар Сеул ба шӯриши зидди ҳукумат ва истилогарони хориҷӣ табдил ёфт. Онҳо ба қатъияти том амал карда, мушовири ҳарбии ҷопониро кушта, бинои намояндагии ин давлатро сӯзониданд. Ҳайати он аз Сеул фирор кард. Шӯришгарон хонаҳои амалдорони давлатиро ба хок яксон ва молу мулки онҳоро намоишкорона оташ заданд.

Аз музаффариятҳои шӯриш тэвонгуни Корея истифода бурда, бо ёрии аскарони шӯришбардошта ба қаср баргашта, ба ҳукумат роҳбарӣ кард. Лекин ин кор дер давом накард. Ҳукумати Чин ба Корея лашкар фиристода, ин шӯришро пахш кард ва Минҳо аз нав ба сари ҳокимият омаданд. Тэвонгун ба Чин бадарға карда шуд. Ҷопон ба ҳукумати нави Корея фишор меовард. Мувофиқи шартномаи нав Корея ӯҳдадор шуд, ки ба Ҷопон товони ҷанг бидиҳад. Дар пойтахт сарбозони Ҷопонро аз маводи зарурӣ таъмин намояд ва ба роҳбарони шӯриш ҷазо медиҳад.

Даҳолати Чин ва Ҷопон вазъи бе ин ҳам мураккаби дохилии Кореяро мураккабтар кард. Дар дохили мамлакат гурӯҳбандиҳои тамоюли чинӣ ва ҷопонӣ бар зидди ҳамдигар мубориза

мебурданд. Ба гурӯҳи ҷонибдорони Чин муяссар шуд, ки соли 1882 "Қарордод дар бораи тичорати байни Чин ва Корея"-ро ба имзо расонад. Ин қарордод ба Чин чунин имтиёзҳоеро медод, ки як қатор давлатҳои империалистӣ дар ин мамлакат онҳоро аллакай ба даст дароварда буданд.

Дар ҳамин давра дар Сеул Ҳизби Истиқлолиятхоҳии Корея ташкил меёбад. Он таклиф пешниҳод менамояд, ки дар Корея ислоҳоти сохтори давлатӣ ба амал бароварда шавад. Ин ҳизб ҷонибдори дар мамлакат татбиқ кардани комёбиҳои техникию фарҳангии европавӣ ва аз ҳокимият дур сохтани Минҳои бо роҳи чинӣ мерафтагӣ буд.

Бо ислоҳотхоҳони Корея ҳукумати Ҷопон ёрӣ мерасонд. Барои ба мақсади худ расидан ҳукумати Ҷопон аз ягон восита рӯй намегардонд. Намояндагони расмии он охири соли 1884 дар Сеул табаддулоти давлатӣ тайёр карданд. Табаддулотчиёни ҷопонӣ дар зери роҳбарии Ким Оккюн ва бо ёрии дастаи аскарони Ҷопон қасри шоҳро ишғол карда, ҳуди шоҳро асир гирифта, аз ҳисоби ҷонибдорони Ким Оккюн ҳукумати нав ташкил карданд. Ин ҳукумат лоиҳаи ислоҳоти давлатиро пешниҳод намуд. Мувофиқи ин ислоҳот корҳои давлатӣ аз корҳои дарбор ҷудо карда шуда, ба зиммаи кабинети вазирон гузошта шуданд. Дар назар дошта шуда буд, ки муассисаҳои давлатӣ, артиш ва политсияро ба тарзи европавӣ аз нав сохта, имтиҳонҳои давлатӣ ва аз рӯи ашрофзода будан таъйин кардани амалдорон бекор карда шавад. Дар барномаи ҳукумат баробарҳуқуқии табақаҳо эълон карда мешуд. Дар ислоҳоти давлатии ҳукумат баъзе чорабиниҳои дигари пешқадам низ пешбинӣ шуда буданд. Лекин ин ҳукумат ҳамагӣ 48 соат умр дид. Аз ин рӯ, ислоҳоти худро ба амал бароварда натавонист. Дар баробари торумор карда шудани дастаҳои аскарони ҷопонӣ, ки ҳукумати ислоҳотхоҳон ба онҳо такя мекард, ҳалқи шӯришбардошта ин ҳукуматро низ торумор ва чанд вазири онро қатл кард. Қисме аз ҳайати ҳукумат бо ҳамроҳии ҷопониҳо ба Инчхон ва аз он ҷо ба Ҷопон фирор кард.

Барбод рафтани сӯиқасд бар зидди ҳукумати Корея Ҷопонро маҷбур сохт, ки усули дигарро пеш гирад. Соли 1885 дар Тянтзин дар байни Ҷопон ва Чин шартнома баста шуд, ки мувофиқи он аз ҳоки Корея бояд ҳам лашкари Чин ва ҳам сарбозони Ҷопон бароварда мешуданд. Инчунин ҳар ду давлат бояд ба Корея мушовирони ҳарбиро равон накунанд. Вале дар баробари ин дар

сурати ба амал омадани "бетартибиҳои чиддӣ" Чин ва Ҷопон метавонистанд сарбозони худро аз нав ба Корея бифиристонанд.

Ҷопон Кореяро ҳамоно ба даст даровардӣ буд. Бо ҳамин максад баъди қариб дах сол – солҳои 1894–1895 бар зидди Чин чанг кард. Амалиётҳои харбии байни онҳо асосан дар хоки Корея сурат гирифтанд. Дар ин чанг Ҷопон дастболо шуд. 17 апрели соли 1895 дар байни Чин ва Ҷопон Созишномаи судхои Симоносэки баста мешавад. Мувофиқи он Чин истиқлолияти Кореяро эътироф кард. Акнун Ҷопон метавонист дар ин мамлакат озодона амал кунад.

Баландшавии мавкеи Ҷопон дар Корея. Дар нимаи дуюми солҳои 90-ум ва ибтидои асри XX ҳам рақобати байни мамолики империалистӣ барои ба худ тобеъ кардани Корея идома ёфт. Ба Ҷопон Кореяро ба зери итоати худ даровардан мамлакатҳои империалистии Европа, аз он чумла Русия, Фаронса ва Германия халал мерасониданд. Онҳо аз Ҷопон талаб карданд, ки нимчазираи Ляодунро ба Чин баргардонад. Барои ҳамин Ҷопон мачбур шуд, ки аз ин нимчазира даст кашад.

Ба малика Мин муяссар шуд, ки чонибдорони Ҷопонро аз ҳукумат пеш кунад. Ҷавобан ба ин чопониҳо боз ба табаддулоти хукумати Корея даст заданд. Субхидами 8 октябри соли 1895 онҳо бо сардории генерал Миуру гӯё барои ёрӣ ба Тэвонгун ба қаср зада даромада, куштор ташкил мекунанд. Малика Мин ва баъзе наздикони ӯ қатл карда шуданд. Ин сӯиқасд қаҳру газаби мардуми Кореяро ба вучуд овард. Эътирози халқ чунон пурзӯр буд, ки ҳукумати Ҷопон мачбур шуд Миууро ба Ҷопон хонда, кори ӯ ва ахли намояндагии Ҷопонро дар Корея ба додгоҳ диҳад. Лекин ҳамаи гумонбаршудагон бо сабаби "исбот нашудани гуноҳ" сафед карда шуданд. Генерал Миуру бошад, дар Ҷопон қаҳрамони миллӣ шуд. Баъди ин сӯиқасд дар Корея ҷанги чирикӣ сурат гирифт. Моҳи феврали соли 1896 шохи дар қаср ҳабсбудаи Корея фирор кард. Бо даъвати ӯ аҳолии Сеули шӯришбардошта кабинети вазирони чопонимаобро торумор кард. Ду вазири ин кабинет кушта шуданд, боқимонда ба Ҷопон гурехтанд. Ба чои ин ҳукумат ҳукумати зиддичопонӣ ташкил ёфт.

Мамлакатҳои дигари империалистӣ ҳам мехостанд, ки ба Корея сар дароранд. Яке аз онҳо Русия буд. Моҳҳои май – июни соли 1896 барои доираи нуфуз дар Корея байни Ҷопон ва Русия ду қарордоди Сеул ва қарордоди Маскав ба имзо расонда шуданд.

Аз рӯи ин қарордодҳо ҳам Русия ва ҳам Ҷопон ҳуқуқ ба даст даровардand, ки ба ҳукумати Корея ёрӣ расонанд. Дар ин мамлакат миқдори муайяни аскарони худро дошта бошанд.

Рақобати Русияю Ҷопон барои ба даст даровардани мавқеъ дар Шарқи Дур ва забти мустамликаҳо дар байни ин ду давлат ҷанги солҳои 1904–1905-ро ба амал оварданд. Он аввали соли 1904 бо ҳуҷуми эскадраи Ҷопон ба Порт-Артур ва дар Чемулпо ғарқ карда шудани киштиҳои ҳарбии русии "Варяг" ва "Кореетс" оғоз меёбад. Дар ин ҷанг Русия аз Ҷопон шикаст мехӯрад. Мувофиқи Созишномаи сулҳи Портсмут (ИМА) аз 5 сентябри соли 1905 ҳукумати подшоҳии Русия манфиатҳои сиёсӣ, ҳарбӣ ва иқтисодии Ҷопониро дар Корея эътироф кард ва қисми қаламрави худро аз даст дод. Мувофиқи шартномаи байни Ҷопон ва Корея аз 17 ноябри соли 1905 аз болои Корея протекторати Ҷопон мукаррар карда шуд. Минбаъд Корея ҳукуқи ба мамлакатҳои хориҷӣ мустақилона робита карданро аз даст дод.

Баъди моҳи феврали соли 1906 таъсис додани намояндагии кулли Ҷопон дар Корея ҳукумати лӯхтакмонанди Корея бо сардории Ли Ванён ташкил карда шуд. Шартномаи соли 1907-и дар байни Корея ва Ҷопон басташуда ҳукумати Кореяро ба намояндаи кулли Ҷопон тобеъ кунонд.

Муборизаи миллию озодихоҳии халқи Корея. Дар Корея ҳукмрон шудани истилогарони Ҷопон маорифпарварони ин мамлакатро бе тафовут ғазошта наметавонист. Онҳо мардумро даъват мекарданд, ки илму техника ва маорифи ғарбро эҷодкорона аз худ кунанд, аз системаи Конфуссий ва маорифи бесамари он даст кашанд. Маорифпарварони ватандӯст бо ҳамин роҳ ҳисси миллии халқи худро бедор карданӣ буданд. Созмонҳои ҷамъиятию сиёсӣ ва фарҳангии дар зери таъсири онҳо ташкилёфта низ дар ин кор ҳиссаи сазовор мегузоштанд.

Соли 1905 дар Корея ҷамъиятҳои зиёди маорифпарварӣ пайдо мешаванд ва чопи рӯзномаю маҷаллаҳо оғоз мегардад. Моҳи майи соли 1905 дар Сеул Ҷамъияти омӯзиши сохти конститутсионӣ, моҳи ноябри ҳамон сол Клуби Корея ва моҳи апрели соли 1906 Ҷамъияти пурзӯр гардонидани Корея ташкил меёбанд. Нашрияи "Рӯзномаи Халқи Корея", "Дӯсти Ғарбӣ" ва "Барқи шабонгоҳ" дурӯғи варақаҳои ҷопониро нотарсона фош карда, мардумро ба муборизаи зидди истилогарон даъват мекарданд.

Дар натичаи ҳамаи ин муборизаи миллию озодихоҳонаи халқи Корея рӯз то рӯз болотар мерафт ва дар солҳои 1905 – 1906 он ба ҷанги чирикӣ табдил ёфт. Дар марказ ва гӯшаю канорҳои мамлакат шӯришҳо ба амал меомаданд. Ҳисси ватандӯстӣ артишро низ фаро гирифта буд. Аз ҳамин сабаб соли 1907 ҳукумати Ҷопон қарор дод, ки артиши Кореяро пароканда кунад. Ин қарордод шӯриши аскарони полкҳои Сеулро ба амал оварда. То охири соли 1907 ҳаракати ҳарбиён қариб ҳамаи музофотҳои ҷанубӣ мамлакатро фаро гирифт. Қисми аскарон баъди ҷангҳои шадиди зидди сипоҳиёни Ҷопон ба кӯҳҳо ақибнишинӣ карда, ба дастаҳои чирикҳо ҳамроҳ мешуданд ва алайҳи ҷопонҳо муборизаро давом медоданд.

Ба мустамликаи Ҷопон табдил ёфтани Корея. 22 августи соли 1910 намояндаи кулли Ҷопон Тэраути ва роҳбари ҳукумати лӯхтакмонанди Корея Ли Ванён шартномае тайёр карданд, ки мувофиқи он императори Корея аз ҳокимияти ҳуд даст кашида, онро "пурраю абадӣ" ба императори Ҷопон месупорад. Шартномаи мазкур ба аъзои хонадони император ва ҳаман онҳое, ки ба Кореяро ишғол кардани Ҷопон мусоидат кардаанд, унвонҳои фахрии дворянии ҷопонӣ ва нафақаҳои калони пулии ин давлат кафолат медод.

Дар Корея ҳокимият пурра дар дасти генерал-губернатор буд, ки он аз ҷумлаи ҳарбиёни баландмақоми Ҷопон таъйин карда мешуд. Ӯ бевосита ба императори Ҷопон итоат карда, дар Корея ҳокимияти қонунгузор, маъмурӣ, додгоҳӣ ва сарфармондеҳии қувваҳои мусаллаҳро ихтиёрдорӣ мекард.

Барои мустаҳкам кардани ҳокимияти ҳуд империалистони Ҷопон ба Корея се дивизияи мунтазам даровардаанд, муассисаҳои жандарму политсия созмон доданд ва маҳбасҳои консентратсионӣ сохтанд.

Истилогарони Ҷопон бо мақсади ғулом гардонидани халқи Корея фаъолияти ҳама гуна калисоҳо, ибодатхонаҳо, ташкилотҳои динӣ ва ғайраеро, ки итоат ба истилогаронро ташвиқу тарғиб мекарданд, ҳавасманд менамуданд. Бо забони кореягӣ нашр намудани китобҳо ва рӯзномаю мачаллаҳо манъ карда шуда буд. Адабиёти ватандӯстона сӯхта мешуд. Дар назди системаи маорифи ҷопонии Корея вазифа гузошта шуда буд, ки раияти ба ҷопониҳо итоаткор тарбия карда шавад.

Империализми Ҷопон бойгарии миллии Кореяро торат мекард ва бойгарии маънавии ӯро хароб месохт. Маблағгузории Ҷопон ба

иқтисодиёти Корея бемайлон меафзуд. Аз ин кор сармоядорони Ҷопон ва Корея даромади калон ба даст медароварданд.

ҲУҶҶАТ

АЗ ШАРТНОМА ДАР БОРАИ ҒАСБИ КОРЕЯ, КИ 22 АВГУСТИ СОЛИ 1910 БА ИМЗО РАСИДААСТ

Аълоҳазрат Императори Ҷопон ва Аълоҳазрат Императори Корея бо назардошти муносибатҳои махсус ва наздик дар байни давлатҳои мӯҳтарами онҳо, хоҳиши барои ин ва ё он миллат некрӯзӣ ба даст овардан ва ҳифзи дарозмуддати сулҳ дар Шарқи Дур, тасдиқ мекунанд, ки бо ин мақсад аз ҳама беҳтар бо роҳи ба Ҷопон ҳамроҳ кардани Корея муваффақ шудан мумкин аст, мехоҳанд дар бораи ҳамроҳкунӣ шартнома ба имзо расонанд...

Моддаи 1. Аълоҳазрат Императори Корея ҳуқуқи идораи Кореяро ба таври пурра ва абадӣ ба Аълоҳазрат Императори Ҷопон месупорад.

Моддаи 2. Аълоҳазрат Императори Ҷопон ҳуқуқи гирифтанро, ки дар моддаи якум омадааст, қабул мекунад ва барои аз тарафи империяи Ҷопон ғасб кардани Корея розӣ аст...

Моддаи 5. Аълоҳазрат Императори Ҷопон ният дорад, ки ҳамаи он шаҳрвандони собиқи Кореяро, ки хуб хизмат мекунанду ба мукофот сазоворанд, бо унвони пэр ва мукофоти пулӣ мушарраф гардонад.

Моддаи 7. Ҳукумати Ҷопон, чӣ тавре ки вазъият имконият медиҳад, мехоҳад барои дар Корея хизмат кардан ҳамон шаҳрвандони собиқи кореягиеро даъват намояд, ки ба режими нав пурра бовар мекунанд, онро қабул доранд ва барои ичрои чунин хизмат тайёранд.

САНАҲОИ МУҲИМ

1876 — дар ҷазираи Кагхва дар байни Корея ва Ҷопон баста шудани "шартнома дар бораи сулҳ ва дӯстӣ"

22.V.1882 — баста шудани шарномаи байни Корея ва ИМА.

1882 — бастани "Қарордод дар бораи тиҷорат дар байни Чин ва Корея"

1883-1884 — бо Корея шартномаҳои нобарор бастани Англия, Германия, Италия, Русия ва баъдтар – Фаронса

Ох. 1884 — бар зидди императори Корея табаддулот ба амал бароварданӣ Ҷопон

1885 — дар Тянтзин дар байни Чин ва Ҷопон баста шудани шартнома

1884-1885 — ҷанги Ҷопон бар зидди Корея

17.IV.1895 — дар байни Чин ва Ҷопон баста шудани Созишномаи сулҳи Симоносэки

8.X.1895 — аз тарафи генерали ҷопонӣ Миуру дар сӯиқасд барои табаддулот қатл карда шудани малика Мин

II.1896 — аз ҳабс фирор кардани шоҳи Корея. Барқанор карда шудани ҳукумати ҷопонимаоб

V-VI.1896 — дар Сеул ва Москва барои доираи нуфуз дар Корея байни Русия ва Ҷопон бастани қарордод.

1904-1905 — ҷанги Русия ва Ҷопон

5.IX.1905 — дар шаҳри Портсмути ИМА дар байни Русия ва Ҷопон баста шудани Созишномаи сулҳ

17.XI.1905 — аз болои Корея ҷорӣ карда шудани протекторати Ҷопон

II.1906 — дар Корея таъсис дода шудани намояндагии кулли Ҷопон

1907 — ба намояндаи кулли Ҷопон тобеъ шудани Корея

22.VIII.1910 — ба Ҷопон ҳамроҳ карда шудани Корея

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Дар бораи ба Корея сар даровардани мамлакатҳои хориҷӣ нақл кунед. Кадом шартномаҳо бо давлатҳои хориҷӣ дар ин бора шаҳодат медиҳанд? **2.** Шартномаҳое, ки давлатҳои хориҷӣ бо ҳукумати Корея бастанд, чӣ натиҷа доданд? **3.** Дар солҳои 80-ум муносибатҳои байни Ҷопон ва Корея, Чин ва Корея, Ҷопон ва Чин чӣ тавр буданд? **4.** Кай Созишномаи сулҳи Симоносэк баста шуд? Моҳияти он аз чӣ иборат буд? **5.** Дар солҳои 90-уми асри XIX рақобат дар байни мамлакатҳои империалистӣ барои ба даст даровардани Корея чӣ тавр сурат гирифт? **6.** Дар бораи ҷанги Русияю Ҷопони солҳои 1904-1905 чиҳоро медонед? Он ба Корея чӣ дахл дорад? **7.** Муборизаи миллию озодихоҳонаи халқи Корея бар зидди истилогарони Ҷопон ба чӣ натиҷа соҳиб шуд? **8.** Мавқеи ҳарбиёни Корея нисбат ба истилогарони Ҷопон чӣ тавр буд? Мавқеи аҳли илму фарҳанги Корея чӣ? **9.** Кай Корея пурра ба Ҷопон ҳамроҳ карда шуд? **10.** Ҳуччат дар бораи чӣ шаҳодат медиҳад?

§ 29. МУҒУЛИСТОН

Вазъи иқтисодӣ ва сиёсӣ. Дар нимаи дуюми асри XIX ҳукумати Чин дар Муғулистон баъзе дигаргуниҳои иқтисодиюро сиёсиро ба амал оварда, ки мақсади онҳо дар ин ҷо мустаҳкам кардани ҳукмронии Сини буд. Масалан, соли 1878 Сиҳо дар Муғулистон ҳамаи маҳдудиятҳоро оид ба сармоядории тиҷоратию судхӯрии Чин бекор карданд. Акнун тоҷирону корчаллонҳои Чин дар Муғулистон озодона фаъолият доштанд. Солҳои 60-уми асри XIX дар он ҷо 20 – 30 корхонаи калон ва миёнаи тиҷоратию судхӯрӣ мавҷуд буданд. Дар оғози асри XX бошад, шумораи онҳо хеле зиёд шуд. Ба Муғулистон ИМА, Англия ва баъзе давлатҳои дигар ҳам роҳ ёфтанд. Дар натиҷа ширкатҳои чинии Муғулистон ба тобеияти ширкатҳои ин давлатҳо мегаромаданд. Фаъолияти сармояи хориҷӣ дар Муғулистон аз рӯи арзиши ҳуд муболиаи нобаробари ашёи хом ва мамлакатро ба вуҷуд оварда. Хориҷиён аз ин ҷо молҳоро бо нархи арзон мехариданд ва бо ҳамин ба иқтисоди Муғулистон зарари калон мерасониданд. Дар баробари дар Муғулистон авҷ гирифтани муносибатҳои пулию молӣ дар ин ҷо мавқеи истеҳсолоти натуралӣ сол то сол танг мешуд.

Шаҳрҳои Муғулистон дар атрофи дайрҳои калон, нуқтаҳои тиҷоратӣ ва дастгоҳи ҳарбию амалдорони сиёсӣ бунёд мешуданд. Дар оғози асри XX дар Муғулистон 20 бошишгоҳи типи шаҳрӣ, аз он ҷумла Урга. Кобдо ва Улятсутай мавҷуд буданд. Шаҳри аз ҳама калони Муғулистон Урга буд. Дар охирҳои асри XIX – аввали асри XX он ба маркази асосии тиҷоратии мамлакат табдил ёфт. Шаҳрҳои Муғулистон бозорҳои калон доштанд. Онҳо ба растаҳои махсусгардонидашудаи фурӯши чорво, гӯшт, беда, ҳезум, асбобҳои маданӣ ва юрта тақсим мешуданд. Ҷои аз ҳама серодами бозор растаи гӯштфурӯшӣ ба ҳисоб мерафт.

Дар аввалҳои асри XX дар Муғулистон зулми сулолаи манчурӣ боз ҳам пурзӯртар мешавад. Он ҳокимияти ҳудро торафт мустаҳкам мекард. Посбонони сарҳадии Муғулистон бо аскарони манчурӣ иваз карда шуданд. Ширкатҳои тиҷоратию судхӯрии Чин ба ивази пардохти қарзи ҳокимони маҳаллии муғулҳо заминҳои онҳоро кашида гирифта, ба майдони киштукор ва чарогоҳ табдил медоданд. Амалдорони чиной чорво ва заминҳои чарогоҳҳоро бо зӯрӣ кашида мегирифтанд.

Ҳукмронии зиёда аз 200-солаи империяи Тсин ва горатгарии мамлакатҳои империалистӣ Муғулистонро аз чиҳати иқтисодию сиёсӣ аз ҳад зиёд заиф гардониданд.

Муборизаи миллию озодихоҳии халқи муғул. Охирҳои асри XIX аввали асри XX даврае буд, ки ҳаракати миллию озодихоҳӣ мамлакатҳои зиёди Шаркро фаро гирифта буд, аз он чумла Муғулистонро ҳам. Баромадҳои номуташаккили аратҳо бар зидди манчурҳо ва феодалони худӣ, ки дар тамоми тӯли асри XIX чой доштанд, дар оғози асри XX оммаҳои васеи аҳолиро фаро гирифтанд.

Соли 1900 бо сардории арат Энх-Тайван шӯриши аскарҳои гарнизони Улятсутай ба амал омад. Ин аскарон аз ҳисоби аҳолии муғул ба хизмат сафарбар карда шуда буданд, то ки тавассути онҳо шӯриши "ихэтуан"-ҳои Чин пахш карда шавад. Лекин аскарони мугул аз пахш кардани шӯриши "ихэтуан"-ҳо рӯй тофта, худашон ба шӯриши зидди зулми чиноиҳо бархостанд.

Шӯриши аратҳои аймаки Дзасактухан, ки дар ғарбии Халха вокеъ гардидааст, хеле овозадор буд. Ба он Аюша ном арат роҳбарӣ мекард. Барои фаъолияти озодихоҳӣ манчурҳо ӯро борҳо ба маҳбас партофтаанд. Соли 1911, вақте ки баромадҳои зиддитсинӣ тамоми Муғулистонро фаро гирифта буданд, дар зери роҳбарии Аюша дар хошуни ӯ мақомоти худидоракунӣ (дугӯйлан)-и аратҳоро ташкил намуд, ки он ҳокимияти хошун ва амалдорони манчуриро эътироф намекард.

Яке аз муборизони машҳури дигари ҳаракати миллию озодихоҳонаи зидди Чин дар Муғулистон Тогтохо буд. Ӯ дастаи фидоиёнро ташкил карда, дар аймаки Сетсенхан (шарқии Муғулистон) амал мекард. Соли 1909 дастаи ҷазодиҳандагони ба ин чо фиристодаи Чин фидоиёни Тогтохоро шикаст медиҳад. Ӯ бо ҳамроҳии як гурӯҳи начандон калони фидоиён бо иҷозати ҳукуматдорони Русия аз сарҳад гузашта, дар Забайкале сокин мешавад. Қисми дигари ин фидоиён то аз ҳоки Муғулистон пеш карда шудани манчурҳо, яъне то соли 1911 аз муборизаи даст накашид.

Аввалҳои соли 1911 баромадҳои зиддитсинӣ қариб тамоми мамлакатро фаро мегиранд. Ба ҳаракати миллию озодихоҳӣ акнун кулли табақаҳои аҳолии Муғулистон ҳамроҳ шуда буданд. Моҳи июли соли 1911 дар маҷлиси махфии ашрофони дунявию динӣ бо сардории ***богдо-гэгэн*** баргузоргардида қарор қабул карда шуд, ки

ҳукмронии сулолаи Тсинг сарнагун ва давлати сохибистиқлоли Муғулистон эълон карда шавад. Мачлиси мазкур инчунин қарор қабул кард, ки ба Русия ҳайати вакилони Муғулистон равон карда шавад, то ки он истиқлолияти Муғулистонро дастгирӣ кунад. Ба ҳайати вакилони ба Петербург рахсипоршуда сарфармондехи артиши аймаки Тешетухан Ханддорж роҳбарӣ мекард. Вакилони Муғулистон ба ин шаҳр моҳи августи ҳамон сол омада расиданд. Онҳоро дар он ҷо вазири корҳои хоричии Русия С. Д. Сазонов қабул кард. Ханддорж ба ӯ мактуби ба номи императори Русия имзокардаи ***богдо-гэгэн*** ва хонҳои 4 аймаки Муғулистонро супорид. Гуфтушуниди ҳайати вакилони Муғулистон бо шахсони расмии Русия бо муваффақият анҷом ёфт.

Истиқлолияти Муғулистон. Тобистони соли 1911 ҳаракати зиддиманчурӣ боз ҳам пурзӯртар мешавад. Дастгирии Русия барои эълон карда шудани истиқлолияти Муғулистон шароити мусоид фароҳам овард. Ин буд, ки 1 декбри соли 1911 Кумитаи ҳокимон ва ламаҳои олимартаба истиқлолияти давлатии Муғулистонро эълон кард. Рӯҳонии калисои ламаи Муғулистон ***богдо-гэгэн*** Ҷебзун-Дамба-Хутухтаи III сардори давлат таъйин гардид.

Эълони истиқлолияти Муғулистон дар вазъияти мураккаби байналхалқӣ, дар шароити тезу тунд шудани зиддиятҳои байни мамлакатҳои империалистӣ ба амал омад.

Баъди эълони истиқлолияти давлатӣ асоси сиёсати хоричии Муғулистон мубориза барои ба расмият шинохтани истиқлолияти давлатии он гардид. Доираҳои ҳукмрони муғул кӯшиш ба харҷ медоданд давлатеро бунёд кунанд, ки он Халха, Муғулистони Ғарбӣ, Муғулистони Дохилиро дар бар гирад. Вале ин кор хеле мушкил буд, чунки мувофиқи Созишномаи байни Русия ва Ҷопони солҳои 1910 ва 1912 ба имзо расида Муғулистони Берунӣ ба доираи манфиатҳои Русия ва Муғулистони Дохилиро Корея ба доираҳои манфиатҳои Ҷопон тааллуқ доштанд. Барои ҳамин ҳам Русия танҳо Муғулистони Берунирро дастгирӣ карда метавонист.

Истиқлолияти давлатии соли 1911 эълонкардаи Муғулистон то соли 1915 давом кард. Мувофиқи эъломияи русию чинии 20 июни соли 1915 ва Созишномаи сетарафаи Муғулистон, Русия ва Чини моҳи майи соли 1915 дар Кяхта баимзорасида Муғулистон дар ҳайати Чин худмухтор эълон карда шуд. Он дар ҳамин ҳолати сиёсӣ то соли 1919 монд.

Ҳаёти мадании Муғулистон. Баъди эълони истиқлолияти Муғулистон дар Урга ва хошунҳо мактабҳои ибтидоӣ ва миёна кушода шуданд. Онҳо барои савод баровардани насли навраси муғул ва ояндаи мамлакат хизмати босазо кардаанд.

Ҳукумати *богдо-гэгэн* барои омӯзиши аҳолӣ ва захираҳои табиии Муғулистон чораҳои зарурӣ меандешид. Барои самаранок сурат гирифтани ин кор он бо ёрии мушовирони рус "Кумитаи пажӯҳиши Муғулистон"-ро ташкил намуд.

Барои ташаккули шуури миллии мардуми муғул ва болоравии ҳаракати озодихоҳонаи вай омӯзиши таърихи ин давлат аҳамияти калон дошт. Бо фармони *богдо-гэгэн* муаррихони муғул ба таълифи таърихи мамлакат оғоз намуданд. Солҳои 1918 – 1919 ин асар бо номи "Таърихи аз тарафи аълоҳазрат тасдиқшудаи Муғулистон" ба анҷом расид. Дар он андеша дар бораи ҳуқуқи муғулҳо барои ташкил кардани давлати соҳибистиқлоли миллии худ инъикос гардидааст. Худи ҳамин фикр ғояи асосии асарҳои яке аз муарихони бузургтарини Муғулистони охири асри XIX – аввали асри XX Ш. Дамдин (1967 – 1937) мебошад. Ӯ дар асари асосии худ "Китоби тиллоӣ" гуфтааст, ки тараққиёти сиёсӣ ва фарҳангии Муғулистон аз замони қадим сарчашма мегирад ва он хусусиятҳои ба худ хос дорад.

Яке аз нишонаҳои пешрафти ҳамонвақтаи халқи муғул ташаккули зиёиёни он мебошад. Зиёиёни муғул созмонҳои ҷамъиятию сиёсӣ ва фарҳангии худро надоштанд. Онҳо дар атрофи нашрияҳои даврӣ муттаҳид мешуданд.

Маҷаллаи "Оинаи нав" аз моҳи марти соли 1913 то моҳи августи соли 1914 ва рӯзномаи "Ахбороти пойтахт" аз моҳи сентябри соли 1915 то моҳи сентябрӣ соли 1920 чоп шудаанд. Аз рӯи мазмуни мадраки дар ин нашрияҳо чопшуда хулоса баровардан мумкин аст, ки ақидаҳои зиёиёни муғул он вақт тамоюли зиддифеодалӣ доштанд. Онҳо дар байни халқ ғояҳои маорифпарвариро ташвиқу тарғиб мекарданд. Намояндагони машҳури зиёиёни муғул Ж. Тсэвэн, Тс. Жамтсарано, Б. Жорж, Бадрахбатор ва дигарон боварӣ доштанд, ки сатҳи тараққиёти иқтисодӣ ва мадании ҷомеаро тавассути васеъ паҳн кардани маорифи муосир, қабули таҷрибаи хоҷагӣ ва сиёсии мамлакатҳои Ғарб ба даст овардан мумкин аст.

САНАҲОИ МУҲИМ

1900 — шӯриши аскарони гарнизони Улятсутай бо сардории арат Энх-Тайван
1911 — аз тарафи Аюша ташкил карда шудани мақомоти худидоракунии аратҳо-дугӯйлан
1909 — аз тарафи дастаи ҷазодиҳандагони Тсин торумор карда шудани фидоиёни аймаки Сетсенхан (шарқии Муғулистон)
1909-1911 — муборизаи бокимондаҳои шӯришгарони Сетсенхан
Аввалҳои 1911 — баромадҳои оммавии зиддитсинӣ
VII.1911 — қарори ашрофони дунявию динӣ дар бораи сарнагун карда шудани ҳукмронии сулолаи Тсин ва эълони истиқлолияти Муғулистон
1.XII.1911 — аз тарафи Кумитаи ҳокимон эълон карда шудани истиқлолияти давлатии Муғулистон
1911-1915 — солҳои истиқлолияти Муғулистон
20.VI.1915-1919 — дар ҳайати Чин худмухтор будани Муғулистон
1918-1919 — ба анҷомрасии таълифи "Таърихи аз тарафи аълоҳазрат тасдиқшудаи Муғулистон"
1867-1937 — солҳои ҳаёти муаррих Ш. Дамдин

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Барои дар Муғулистон дароз кардани мӯҳлати ҳукмронии худ ҳукумати Тсин чӣ чораҳо андешид? **2.** Кадом шаҳрҳои Муғулистонро медонед? Муғулистони онвақта аз кадом қисматҳо иборат буд? **3.** Дар бозорҳои Муғулистон чиҳоро мефурӯхтанд? **4.** Бо кадом роҳҳо Чин Муғулистонро ба мустамликаи худ табдил медод? **5.** Дар бораи муборизаи миллию озодихоҳии халқи муғул кадом далелҳоро мисол оварда метавонед? **6.** Дар бораи рафти ба даст даровардани истиқлолияти Муғулистон маълумот диҳед. **7.** Муғулистон кадом солҳо соҳибистиқлол буд? **8.** Муғулистон дар ҳайати Чин кадом солҳо худмухтор шуд? **9.** Муносибатҳои Муғулистон бо Русияю Чин чӣ хел сурат мегирифтанд? Онҳо Муғулистони Дохилӣ ва Муғулистони Беруниро чӣ тавр ба доираи нуфузи худ табдил дода буданд? **10.** Кадом симоҳои фарҳангии Муғулистони нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX-ро медонед? **11.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

§ 30–31. ҶОПОН

Инқилоби буржуазии солҳои 1867 – 1868. Сиёсати "дарҳои кушод" имконият фароҳам овард, ки дар Ҷопон муносибатҳои сармоядорӣ ташаккул ёбанд. Вале сохти сиёсии ҷомеа ба пешравии иқтисодиёти бозоргонӣ ва муассисаҳои демократӣ монеъ мешуданд. Хонадони Токугава танҳо манфиатҳои табақаи феодалиро ифода мекард. Барои пешрафти Ҷопон зарурати дигар кардани ҳокимияти давлатӣ ба миён омад.

Шартномаҳое, ки Ҷопон солҳои 50-уми асри XIX бо давлатҳои империалистии Ғарб баст, вобастагии онро бо ин давлатҳо пурзӯртар карданд. Аз ҳамин сабаб ҷомеаи Ҷопон аз ҳукумати Токугава норозӣ буд.

Солҳои 60-уми асри XIX Англия, Фаронса ва Ҳолландия фишороварио ба Ҷопон бас накарданд. Ҳукумати сёгун ва дарбори император ба ин фишор тоб наоварда, моҳи ноябри соли 1865 ҳамаи шартномаҳоеро, ки Ҷопон бо давлатҳои хориҷӣ баста буд, тасдиқ намуданд. Баҳори соли 1866 бо Англия, Фаронса, Ҳолландия ва баъзе давлатҳои дигари абарқудрат дар бораи нархномаҳои воридотӣ созишномаҳои нав ба имзо расонида шуданд, ки онҳо вазъи иқтисодии Ҷопонро аз пештара ҳам бадтар карданд.

Дар чунин шароит барои ҳокимият дар байни нерӯҳои сиёсии мамлакат мубориза авҷ мегирад. Моҳи октябри соли 1867 роҳбари музофоти Тёсю Яманоути аз номи гурӯҳи зиддитокугавагӣ ба сёгун Кэйки огоҳнома супорид. Дар он тақозо карда мешуд, ки дар мамлакат дуҳокимиятӣ (ҳокимияти сёгун ва ҳокимияти император) барҳам зада, ҳокимияти олӣ ба император дода шавад. Барои муқобилияти ҳарбӣ нишон дода тавонистан ба Кэйки вақт лозим буд. Бо ҳамин хотир ӯ 9 ноябри соли 1867 "ихтиёрӣ" таклифро дар бораи истеъфо қабул кард. 3 январи соли 1868 императори 15-сола Мутсухито ҳукумати навро бо роҳбарии шоҳзода Арисугава эълон кард. Император Кэйкиро ба ин ҳукумат дохил накард. Барои ҳамин Кэйки қарор дод, ки алайҳи режими нав ба муборизаи мусаллаҳона даст занад. Ӯ бо ҳамин мақсад аскарони ба худ вафодорро аз шаҳри Осака ба Киото равон кард. Вале онҳо дар муҳорибаи назди Фусима ва Тоба шикаст хӯрданд. Кэйки ба Эдо фирор кард. Баъди ин шаҳри Киото пурра ба ихтиёри император гузашт. Мамлакат ба ду урду тақсим шуд. Музофотҳои ҷанубу ғарбӣ аз ҷониби император ҷанг

мекарданд ва музофотҳои шимолу шарқӣ – аз ҷониби сёгун Кэйки. Кӯшиши музофотҳои ҷонибдори Кэйки ташкил намудани муковимат барои ӯ натиҷаи дилхоҳ надод. Нерӯҳои ҳарбии ин музофотҳо моҳи ноябри соли 1868 шикаст хӯрданд. Як қисми флоти ҳарбӣ ҳам ҷонибдори Кэйки буд. Моҳи июни соли 1869 он дар таҳти роҳбарии адмирал Эномото кӯшиш кард, ки бар зидди режими нав муқобилиятро давом диҳад. Бо ҳамин мақсад ӯ бо киштиҳои худ ба ҷазираи Эдзю (Хокайдо) омад, лекин дар ин ҷо пурра шикаст хӯрд.

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи инқилоби солҳои 1867 – 1868 вазифаи асосӣ – барҳам задани системаи ҳарбию феодалии сёгун, ки ба он хонадони Токугава роҳбарӣ мекард, иҷро гардид. Ҳокимият ба дасти император гузашт.

Ислоҳоти солҳои 1868 – 1873. Ҳукумати дар натиҷаи ғалабаи инқилоб ба сари қудратомадаро зоҳиран император Мутсуҳито роҳбарӣ мекард. Режими сиёсие, ки хонадони Токугаваро иваз намуд, манфиатҳои гурӯҳи буржуазию помешикии дар рафти муборизаи зидди сёгун ташаккулёфтаро инъикос мекард. Ҳарчанд дар ҳукумат мансабҳои олиро намояндагони ашрофони дарборӣ ишғол намуда буданд, ҳайати асосии дастгоҳи ҳокимияти нав аз табақаи поёнии самурайҳои вилоятҳои ҷанубу ғарбӣ, яъне аз Сатсума, Тёсю ва Хидзэн буданд. Ба ташаккули сиёсати ҳукумат пешвоёни гурӯҳи зиддисёгун Окубо Тосимити ва Кидо Такамаса таъсири калон мерасониданд.

Барномаи ҳукумати нав ба системаи маъмурӣ, сиёсӣ, ҳарбӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии мамлакат дигаргуниҳои муҳимро дохил намуд. Унсурҳои буржуазии ҳукмрон вазъияти ҷориро хуб дарк мекарданд. Онҳо барои мустаҳкам кардани мавқеи худ таклиф пешниҳод намуданд, ки дар мамлакат ислоҳот гузаронида шавад, то ки ба тартиботи феодалии ҷомеа хотима дода шавад.

Мувофиқи ислоҳоти маъмурӣ князиҳои феодалиро, ки аслан ҷудоихоҳ буданд, барҳам дода, ба ҷои онҳо префектураҳо таъсис дода шуданд, аз он ҷумла дар қаламрави ҳар се пойтахт ҳам – Токио, Киото ва Осака. Ташкил додани системаи нави маъмурӣ мувофиқи тақозои манфиатҳои таҳкими иқтисоди бозоргонӣ ба амал бароварда шуд.

Мувофиқи ислоҳоти иҷтимоӣ моҳи марти соли 1872 се табақаи ҷомеа таъсис меёбад: дворянҳои олимақом, ки ба он собиқ даймё ва кугэ дохил буданд, дворянҳои самурай ва халқи

оддӣ. Дар амал самурайҳо вазъи имтиёзноки худро аз даст доданд. Дар натиҷаи ин анъанае ба вучуд омад, ки мувофиқи он ба мансабҳои олии давлатӣ, роҳбарӣ ва артиш ва флот шахсоне пешниҳод карда мешуданд, ки аслан ба дворянҳои оппозитсионии ду князӣ – Сатсума ва Тёсю тааллуқ доштанд.

Соли 1872 ӯҳдадории умумии ҳарбӣ эълон карда шуд, ки он дар ин соҳа ба инҳисори самурайҳо зарба зад. Бо мақсади тайёр кардани кадрҳои баландихтисоси ҳарбӣ соли 1873 дар Токио академияи ҳарбӣ кушода мешавад. Дар ин академия мутахассисони ҳарбии Фаронса ва дар академияю омӯзишгоҳи ҳарбии бахрӣ мутахассисони ҳарбии Англия дарс медоданд.

Ислоҳоти аграрӣ аз ҷумлаи чорабиниҳои муҳимтарини ҳукумати нав буд. Он дар солҳои 1872 – 1873 ба амал бароварда шуд. Мақсади ислоҳоти аграрӣ дар деҳот ҷорӣ намудани муносибатҳои сармоядорӣ буд. Бо ин роҳ ҳукумат ҷидду ҷаҳд мекард, ки дар ин ҷо мавқеи помешикҳои навро мустаҳкам кунад. Бо ҳамин мақсад соли 1872 хариду фурӯши замин расман иҷозат дода шуд. Ин кор инҳисори табақаи феодалҳоро ба замин бекор ва моликияти буржуазиро бар он ҷорӣ кард.

Сарфи назар аз баъзе маҳдудиятҳояш ислоҳоти аграрӣ дар татбиқи муносибатҳои истеҳсолии бозоргонии Ҷопон марҳалаи ҳалкунанда гардид. Ашрофони баландмақоми феодалӣ минбаъд дар деҳоти Ҷопон такягоҳи иҷтимоии ҳукумат набуданд. Акнун ин вазифаро дворянҳои нав ва буржуазия иҷро мекарданд.

Тараққиёти иқтисодии Ҷопон. Пешрафти иқтисодии баъдиинқилобии Ҷопон асосан дар солҳои 80-ум оғоз шуд. Дар зарфи 2 – 3 даҳсола дар Ҷопон қариб 500 корхонаи нави саноатӣ сохта мешавад. Аксарияти онҳо давлатӣ буданд. Вале иқтисоди Ҷопон бе корхонаҳои хусусӣ пеш рафта наметавонист. Барои ҳамин аз тирамоҳи соли 1880 сар карда ҳукумат ба фурӯхтани "корхонаҳои намунавӣ" ва ё ба иҷора додани онҳо оғоз намуд. Ин корхонаҳо асосан ба ихтиёри табақаҳои имтиёзноки буржуазия, дворянҳо ва амалдорони давлатӣ мегузаштанд. Дар байни онҳо ширкатҳои машҳури Митсуи, Митсубиси, Фурукава, Ясуда, Асано, Кавасаки ва дигарон буданд. Масалан, ҳукумат конҳои миси Асиоро ба ширкати Фурукава, корхонаи калонтарини киштисозии мамлакат дар Нагасаки, конҳои нуқраи Икуно ва конҳои ангиштсанги Хокайдоро ба ширкати Митсубиси мефурӯшад.

Ҳукумат дар иқтисодиёт сиёсати пуштибониро истифода мебурд. Он сиёсати худро дар саноат асосан тавассути маблағҳои аз андоз гуншуда ба амал мебаровард. Сиёсати пуштибонӣ як чиҳати манфӣ дошт. Он истеҳсолотро яктарафа густариш медод, чунки танҳо баъзе соҳаҳои онро фаро мегирифт. Буржуазияи саноатӣ, ки "корхонаҳои намунавӣ"-ро ба даст даровард, минбаъд хоҳони он буд, ки давлат ба вай дар ислоҳи камбудиҳои истеҳсолиаш ёрӣ расонад. Ин кор иттифоқи байни доираҳои буржуазӣ ва мутлақиятро ба вуҷуд меовард.

Ҳукумат ба корхонаҳое маблағгузорӣ мекард, ки пеш аз ҳама, барои артиш, флот, нақлиёт ва алоқа кор мекарданд. Масалан, роҳи оҳан қариб пурра аз ҳисоби маблағҳои давлатӣ сохта мешуд. Соли 1872 роҳи оҳани аввалини мамлакат – Токио – Иокогама сохта шуд. Аз соли 1882 то соли 1890 дарозии роҳҳои оҳани Ҷопон ба 2190 км расид.

Сарфи назар аз суръати тези ташаккул ёфтани базаи саноат дар чоряки охирини асри XIX сатҳи умумии пешрафти Ҷопон аз мамлакатҳои бузурги сармоядорӣ ақиб мемонд. Саноати Ҷопон асосан аз корхонаҳои хурд иборат буд. Ақибмонии иқтисодии Ҷопонро тиҷорати хориҷӣ низ инъикос мекард, ки он бо содироти маҳсулоти кишоварзӣ ва воридоти маҳсулоти тайёри давлатҳои хориҷӣ вобаста буд.

Дар оғози асри XX Ҷопон ба давраи империализм қадам ниҳод. Бӯҳрони молиявии соли 1897 ин равандро тезонид. Дар натиҷа корхонаҳои хурд ба корхонаҳои калон муттаҳид шуданд, яъне марказонидани истеҳсолот ва сармоя ба амал омад. Ба давраи империализм гузаштани мамлакатҳои пешқадами сармоядории ҷаҳон ба пешрафти иқтисодии Ҷопон низ таъсири мусбат расонид. Натиҷаи бевоситаи ин раванд дар Ҷопон ба вуҷуд омадани инҳисорҳо ва табаддулоти саноатӣ мебошанд.

Меҳнати сохтмончиён дар Ҷопон. Расми кандакории соли 1872

Ҳаракати чамъиятию сиёсӣ. Мустаҳкамшавии мавқеи иқтисодии буржуазия ба болоравии фаъолияти сиёсии он мусоидат кард. Ҳаракати оппозитсионӣ барои қабули конститутсия бо номи "дзюо минкэн ундо" – "ҳаракат барои озодӣ ва ҳуқуқҳои халқ" авҷ мегирад. Дар ин ҳаракат дворянҳои буржуазияшуда, ки даъвати парламент ва бекор карда шудани шартномаҳои нобаробарро тақозо мекарданд, мавқеи фаъолонаро ишғол намуда буданд.

Дар ҳамин шароит дар мамлакат ҳизбҳои сиёсӣ ташкил меёбанд. Соли 1881 Ҳизби Конститутсионии Либералӣ ташкил ёфт, ки он манфиатҳои помешикҳо ва соҳибкорони деҳотро ифода мекард.

Соли 1882 Ҳизби Кайсинто (Ҳизби Ислоҳотхоҳон) ташкил меёбад. Барномаи он ба мустаҳкам шудани мақоми буржуазия нигаронида шуда буд. Рушди тиҷорати хориҷӣ, бе таъхир аз нав дида баромадани шартномаҳои нобаробар, ислоҳоти пулӣ ва ба бозорҳои хориҷӣ баровардани сармояи Ҷопон аз ҷумлаи ормонҳои ин ҳизб буданд. Ҳизби Кайсинто, ки ба ширкати Митсубиси алоқа дошт, манфиатҳои буржуазияи калони тиҷоратию молиявиро ифода мекард. Идеологи ин ҳизб Фукидзава Юкити тарғиботгари намоёни либерализми ғарбӣ буд.

Аз ҷумлаи ин ҳизбҳои сиёсӣ дар байни халқ мавқеи "минкэн ундо" хеле мустаҳкам буд, чунки ҷонибдори бисёр дошт. Оҳ ҳамоно қабули конститутсияро тақозо мекард. Аз ин рӯ, ҳукумат мачбур шуд, ки князь Иторо ба мамлакатҳои Европа ва ИМА фиристонад, то ки ӯ сохти ҷамъиятӣ ва конститутсияҳои давлатҳои Ғарбро хуб омӯзад. Ба Ито парламент ва сохти сиёсии Германия маъқул шуд. Соли 1889 Конститутсияи Ҷопон қабул карда шуд, ки он аз бисёр ҷиҳат ба конститутсияи Отто Бисмарк монандӣ дошт. Ин конститутсия сохти истибдодии Ҷопонро мустаҳкам кард. Конститутсияи нахустини Ҷопон шахсияти императорро дахлнопазир ва ба ӯ ҳамчун сардори давлат ҳуқуқҳои номаҳдуд дод. Император метавонист ҷанг эълон кунад, сулҳ ва шартномаҳо баидад, қонунҳо барорад, парламентро даъват кунад ва ё онро пароканда созад. Таъйин кардан ва ба истеъфо гуселонидани ҳамаи ашхоси мансабдори баландмақоми идорӣ, ҳарбӣ ва фармондеҳии олии артиш ва флот низ ба салоҳияти ӯ дохил мешуданд.

Дар охирҳои асри XIX дар Ҷопон ҳаракати коргарӣ ва иттифоқи касаба ҷоннок мешавад. Аввали соли 1900 дар бораи дифои тартибот аз тарафи кабинети Ямагата қонуне қабул карда

шуд, ки мувофиқи он корпартой манъ ва фаъолияти иттифоқҳои касаба маҳдуд карда шуд. Дар чунин шароит сотсиалистони Ҷопон дар назди худ вазифа гузоштанд, ки маҳфилҳои парокандаи худро муттаҳид намуда, ҳизби ягонаи сотсиалистӣ ташкил кунанд. Онҳо моҳи майи соли 1901 дар зери роҳбарии Катаяма ва Котоку Ҳизби Сотсиалистиро (Сякай минсюто) ташкил намуданд. Барномаи ин ҳизб усулҳои ошкорои мубориза ва татбиқи ислоҳотро дар мамлакат дар назар дошт.

Соли 1906 ҳизби дигари сотсиалистии Ҷопон – Ниҳон сякайто ташкил карда шуд. Вале дере нагузашта дар байни роҳбарони он мухолифат ба амал омад. Котоку ва ҳамсафони ӯ ҷонибдори "амали рӯирост" ва муқобилони Котоку ҷонибдори шаклҳои парламентии мубориза ва ислоҳот буданд.

Сиёсати хоричии Ҷопон. Сохтмони корхонаҳои ҳарбӣ, мусаллаҳшавии артиши Ҷопон ва бунёди флоти пурзӯри ҳарбии баҳрӣ дар бораи он шаҳодат медоданд, ки баъди инқилоби солҳои 1867 – 1868 ин давлат ба чангҳои истилогарона шурӯъ мекунад. Объекти аз ҳама наздиктарини истилокунии Ҷопон Корея буд. Дар мавриди инъикоси мавзӯъҳои "Чин" ва "Корея" дар бораи ҷанги Ҷопон бар зидди Чин барои забти Корея нақл карда будем. Ин ҷо такроран мегӯем, ки соли 1877 дар байни Русия ва Ҷопон созишномае ба имзо расид, ки мувофиқи он Ҷануби Сахалин, ки онро Русия ва Ҷопон якҷоя идора мекарданд, ба Русия дода шуд ва ба ивази он Ҷопон галлачазираҳои Курилро гирифт. Муқовимати Чин ва Ҷопон барои ҳукмронӣ дар Корея давом намуд. Оқибат онҳо соли 1885 барои ба Корея надаровардани артиши худ созишнома бастанд. Бо вуҷуди ин Ҷопон дахолатро ба корҳои дохилии Корея бас накард. Соли 1894 бо ёрии Ҷопон Корея истиқлолияти давлатии худро аз Чин эълон кард. Ҳукумати Кореяи "соҳибистиқлол" ҳамон замон барои "ёрӣ" ба ҳукумати Ҷопон мурочиат намуд. Ҳамин тариқ, байни Чин ва Ҷопон ҷанги солҳои 1894 – 1895 ба амал омад, ки он 17 апрели соли 1895 бо бастани Созишномаи сулҳи Симоносэк анҷом ёфт. Мувофиқи он Чин истиқлолияти Кореяро эътироф кард. Ҷазираи Тайван, галачазираҳои Пескадор ва нимҷазираи Ляодунро ба Ҷопон дод ва ӯҳдадор шуд, ки ба Ҷопон 300 млн иен товони ҷанг медиҳад, барои киштигардӣ якчанд бандарҳои худро мекушояд, ба ишғоли муваққатии Вайхайвэй иҷозат медиҳад ва ба Ҷопон Созишномаи таслимкоронаи тиҷоратие мебандад, ки қаблан ба мамлакатҳои Ғарб баста буд.

Ҷанги солҳои 1894–1895 дар пешрафти Ҷопон марҳалаи муҳиме гардид. Даромади Ҷопон аз хоричи кишвар афзуд. Аз соли 1894 то соли 1899 маблағгузорӣ ба саноати миллӣ ду баробар зиёд шуд. Тиҷорати хориҷӣ ҳам рӯ ба болоравӣ буд. Давлати акибмондаи феодалии Ҷопон, ки худ объекти истилои мамлакатҳои империалистӣ буд, ба истисморгари халқҳои дигар ва ба рақиби бузурги давлатҳои империалистӣ табдил ёфт. Муваффақияти ҷанги ғоратгаронаи солҳои 1894 – 1895 бар зидди Чинро ҳукумати Ҷопон барои қабули барномаи ҳарбии тараққиёти хоҷагӣ истифода бурд. Иҷрои он барнома ба мӯҳлати 10 сол – аз соли 1896 то соли 1905 муқаррар гардида буд. Мувофиқи ин барнома нерӯҳои ҳарбии Ҷопон аз нав созмон дода шуда ва бо сипоҳи хозиразамон мусаллаҳ гардиданд. Дар натиҷаи татбиқи ин барнома флоти ҳарбии баҳрии Ҷопон ба яке аз флотҳои пурзӯртарини ҳарбию баҳрии ҷаҳон мубаддал гардид.

Баъди ҷанги зидди Чин Ҷопон дар арсаи байналхалқӣ ҳамчун нерӯи фаъоли империалистӣ баромад мекардагӣ шуд. Он ба қатори давлатҳои бузургтарини империалистӣ дохил гардид. Баъди ҷанде Ҷопон аз бори гарони шартномаҳои нобаробар бо давлатҳои империалистӣ халос мешавад.

Дар солҳои 1904 – 1905 дар байни Ҷопон ва Русия ҷанги калон ба амал омад, ки дар ин ҷанг ҳам Ҷопон дастболо шуд ва мавқеи худро дар ҳавзаи Уқёнуси Ором боз ҳам мустаҳкамтар кард.

Ҳаёти маданӣ. Баъди воқеаҳои инқилобии солҳои 1867 – 1868 ҳукумати нав дар мамлакат ба татбиқи васеъи музаффариятҳои фарҳангии европавӣ ва америкавӣ шурӯъ кард. Чопи матбуоти даврӣ оғоз ёфт. Дар Нагасаки матбааи аввалин кушода шуд. Рӯзномаҳои "Токио нити - нити", "Иокумурӣ" ва "Хаймин симбун" нашр шудан гирифтанд.

Яке аз вазифаҳои дигаргунсозиҳои буржуазӣ азнавсозии маориф буд. Соли 1872 дар Ҷопон системаи намунавии маориф ҷорӣ карда шуд. Мамлакат ба 8 ҳавзаи маориф тақсим гардид. Дар онҳо донишгоҳҳо кушода шуданд. Ин ҳавзаҳо ба 32 ноҳияи ҳар кадоми онҳо дорои мактабҳои миёна тақсим шуданд. Соли 1877 донишгоҳи Токио кушода шуд. Соли 1872 дар Ҷопон ба ҷои тақвими моҳтобӣ тақвими европавӣ ҷорӣ гардид. Амалдорони идораҳои давлатӣ ба пӯшидани сару либос ва тарзи европавии ороиши мӯи сар гузаштанд. Баъдтар ин навгониҳои тарзи зиндагиро мардуми оддӣ низ қабул кард.

Ормонҳои зиёиёни тараққиҳох дар адабиёти романтизми солҳои 90-уми Ҷопон инъикос ёфтаанд. Симои нисбатан машҳури ин равияи адабӣ Исикава Такубоку (1886 – 1912) мебошад. Назми нави Ҷопон бо номи Китемура Тококу (1868 – 1894) алоқаманд аст.

Даҳсолаҳои охирини асри XIX ва аввали асри XX ба фаъолияти нависандагони машҳури ҳамонвақтаи Ҷопон рост меояд. Дар байни онҳо Симадзаки Тессон (1872 – 1943), Куникида Деппо (1881 – 1908), Фатабатэй Хасагава (1864 – 1909), Токутоми Рока (1868 – 1927) ва Нутсума Сосаки (1867 – 1916) буданд.

Ҷорӣ гардидани баъзе унсурҳои озодиҳои демократӣ, ислоҳоти иқтисодӣ, сиёсӣ, ҳарбӣ ва иҷтимоӣ ба ташаккули малакаҳои истеҳсолӣ, зеҳнӣ ва маънавии ҷопониҳо ва пешрафти умумии Ҷопон таъсири мусбат расониданд.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

1. ТАРАҚҚИЁТИ ИҚТИСОДИИ ҶОПОН

А. Истеҳсоли ангишт (ба ҳисоби миллион тонна)

1886 1,3
1895 4,7
1900 7,4
1905 11,5
1913 21,3

Б. Истеҳсоли чӯян ва пӯлод (ба ҳисоби ҳазор тонна)

СОЛҲО́	ЧӮЯН	ПӮЛОД
1895	25	1
1901	56	12
1906	145	69
1913	240	255

В. Тичорати хориҷӣ (ба ҳисоби миллион йен)

СОЛҲО	СОДИРОТ	ВОРИДОТ
1868	15,5	10,7
1880	28,4	36,6
1885	37,1	29,4
1890	136,1	129,3
1900	204,4	287,3
1905	321,5	488,5
1913	632,5	729,4

2. КОНСТИТУТСИЯИ ИМПЕРИЯИ ҶОПОН

БОБИ 1. ДАР БОРАИ ИМПЕРАТОР

Моддаи 1. Империяи Ҷопон бетанаффус ва абадӣ аз тарафи сулолаи император идора карда мешавад.

Моддаи 3. Шахсияти император муқаддас ва дахлнопазир аст.

Моддаи 4. Император сардори давлат ва дорои ҳокимияти олӣ аст ва ӯ ин ҳокимиятро мувофиқи нишондодҳои конститутсияи мазкур амалӣ мекунад.

Моддаи 5. Император ҳокимияти қонунгузорро бо парламенти империявӣ ба амал мебарорад.

Моддаи 6. Император қонунҳоро тасдиқ менамояд, дар бораи эълон ва ичрои онҳо амр медиҳад.

Моддаи 7. Император парламентро даъват мекунад, мекушояд ва мепӯшад, мачлисҳои онро мавқуф мегузорад ва палатаи вакилонро пароканда менамояд.

Моддаи 11. Император сарфармондеҳи олии артиш ва флот мебошад.

Моддаи 13. Император вазъи муҳосира эълон мекунад.

Моддаи 14. Император ҷанг эълон мекунад... сулҳ мебандад.

Моддаи 16. Император ҳуқуқ дорад афв кунад, ҷазоро сабук ва ҳуқуқҳоро аз нав барқарор кунад.

БОБИ 3. ДАР БОРАИ ПАРЛАМЕНТИ ИМПЕРИЯ

Моддаи 33. Парламенти империя аз ду палата иборат аст: палатаи пэрҳо ва палатаи вакилон.

Моддаи 34. Палатаи пэрҳо мувофиқи амр дар бораи палатаи пэрҳо аз ҳисоби аъзоёни хонадони император, онҳое, ки унвонҳои дворянӣ доранд ва аз шахсоне, ки император таъйин кардааст, иборат мебошад.

Моддаи 35. Палатаи вакилон аз узвҳое иборат аст, ки халқ мувофиқи қонуни интихобот интихоб кардааст.

Моддаи 37. Ягон қонун бе тасдиқи парламенти империявӣ интишор карда намешавад.

Моддаи 38. Ҳар ду палата бо лоиҳаи қонуни пешниҳодкардаи ҳукумат овоз медиҳанд. Ҳар кадоми онҳо ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ доранд...

Моддаи 41. Парламенти империявӣ ҳар сол интихоб карда мешавад.

Моддаи 42. Ичлосияи парламенти империявӣ се моҳ идома меёбад. Дар сурати зарурӣ ичлосия аз тариқи фармони император тамдид карда мешавад.

БОБИ 6. ДАР БОРАИ МОЛИЯ

Моддаи 64. Даромад ва харочоти давлатӣ бояд аз тарафи парламенти империявӣ дар шакли буҷаи давлатӣ тасдиқ карда шаванд.

Моддаи 71. Агар парламенти империявӣ буҷаро қабул накунад ва ё буҷа мураттаб нашуда бошад, пас ҳукумат буҷаи соли гузаштаро ба кор мебарад.

3. АЗ ҚОНУН ДАР БОРАИ ПАЛАТАҲО

Моддаи 3. Раис ва муовини раиси Палатаи вакилон аз тарафи император аз чумлаи се номзаде, ки Палата барои ин мансабҳо интихоб кардааст, таъйин карда мешавад.

4. АЗ АМР ДАР БОРАИ ПАЛАТАИ ПЭРҲО

Моддаи 11. Раис ва ноиби раисро император аз ҳисоби аъзоён ба мӯҳлати 7 сол таъйин мекунад.

САНАҲОИ МУҲИМ

1865 — сёгун ва император ҳамаи шартномаҳои аз тарафи давлатҳои хориҷӣ ба гардани Ҷопон боркардашударо тасдиқ мекунанд

1866 — бо давлатҳои хориҷӣ дар бораи воридоти мол ба имзо расонидани шартномаҳо

X.1867 — роҳбари музофоти Тёсю Ямаоути аз номи гурӯҳи зиддитокугавагӣ ба сёгун Кэйки огоҳнома мефиристонад, ки дар мамлакат ба духокимиятӣ хотима дода шавад

9.IX.1867 — Кэйки "ихтиёрӣ" ба истеъфо меравад

3.I.1868 — император Мутсухитои 15-сола бо роҳбарии шоҳзода Арисугава ҳукумати навро ташкил мекунад

1867-1868 — инқилоби буржуазии Ҷопон

1868-1869 — шикаст хӯрдани нерӯҳои Кэйки ва Эномото

1868-1873 — ислоҳоти иқтисодӣ, сиёсӣ, ҳарбӣ ва иҷтимоӣ дар Ҷопон

1872 — эълон карда шудани ӯҳдадории умумии ҳарбӣ

1872 — сохта шудани роҳи оҳани аввалин дар байни Токио – Иокогама

1872 — ҷорӣ карда шудани системаи нави маориф

1872 — ҷорӣ карда шудани тақвими европавӣ

1872-1873 — ба амал баровардани ислоҳоти аграрӣ

1873 — дар Токио кушода шудани академияи ҳарбӣ

1882-1890 — дар Ҷопон 2190 км роҳҳои оҳан сохта шудааст

1877 — кушода шудани донишгоҳ дар Токио

1881 — ташкилёбии Ҳизби Конститутсионии Либералии Ҷопон

1882 — ташкилёбии Ҳизби Ислоҳотхохони Ҷопон

1901 — ташкилёбии Ҳизби Сотсиалистии Ҷопон

1894 — бо ёрии Ҷопон "истиқлолият" ба даст даровардани Корея

1894-1895 — ҷанги байни Ҷопон ва Чин

17.IV.1895 — баста шудани Созишномаи сулҳи Симоносэки

1904-1905 — ҷанги Русияю Ҷопон

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Сабабҳои инқилоби буржуазии солҳои 1867 – 1868-и Ҷопонро муайян кунед. **2.** Инқилоби буржуазии Ҷопон чӣ хел сурат гирифт? Чаро Кэйки ба истеъфо рафт? **3.** Дар инқилоб кӣ ғалаба кард? **4.** Оё инқилоби буржуазии солҳои 1867 – 1868 ба пешрафти иқтисодии Ҷопон таъсир расонида тавонист? **5.** Аз рӯи ҳуҷҷати 1 вазъи иқтисодии Ҷопонро дар нимаи дуюми асри XIX ва аввали асри XX чӣ хел баҳо медиҳед? **6.** Самтҳои ислоҳоти солҳои 1868 – 1873-и Ҷопонро муайян намуда, онҳоро шарҳ диҳед. **7.** Ислоҳоти иқтисодӣ ва маъмурӣ чиҳоро дар назар дошт? **8.** Ин ислоҳот ба Ҷопон чиҳо дод? **9.** Моҳияти ислоҳоти маорифро шарҳу эзоҳ диҳед. **10.** Кадом далелҳо дар бораи дар Ҷопон ҷоннокшавии ҳаракати ҷамъиятию сиёсӣ дарак медиҳанд? **11.** Ба қабули конститутсия кадом табақаҳои ҷомеаи Ҷопон манфиатдор буданд? **12.** Конститутсияи Ҷопон кай ва чӣ хел қабул карда шуд? **13.** Дар Ҷопон баъди қабули Конститутсияи соли 1889 чӣ хел сохти сиёсӣ барпо гардид? **14.** Ҳуҷҷатро оиди конститутсияи Ҷопон мутолиа карда, мақоми император ва парламенти онро муайян кунед. **15.** Дар бораи ҳизбҳои сиёсии Ҷопон маълумоти мухтасар диҳед. **16.** Дар бораи сиёсати хоричии Ҷопон дар нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX чиҳо гуфта метавонед? **17.** Кадом далелҳо исботи онанд, ки дар нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX Ҷопон ба давлати пуркуввати империалистӣ табдил ёфтааст? **18.** Дар бораи ҷанги солҳои 1894 – 1895 бар зидди Чин ва солҳои 1904 – 1905 бар зидди Русия маълумоти мухтасар диҳед. **19.** Корея дар охирҳои асри XIX – аввали асри XX дар кадом ҳолати сиёсӣ буд? **20.** Пешрафти мадании Ҷопони охирҳои асри XIX –ибтидои асри XX-ро шарҳ диҳед. **21.** Ҷопон кай аз шартномаҳои асоратовари давлатҳои империалистӣ халос шуд? **22.** Аз мавзӯъ хулосаҳо бароред.

§ 32. ФИЛИППИН

Қисми зиёди Филиппинро Испания ҳанӯз дар охирҳои асри XVI ишғол карда буд. Испаниҳо дар Филиппин режими мустамликавиро ташкил карданд. Дар ин кор калисои католикӣ мақоми калонро иҷро мекард. Он аҳолии ин кишварро зӯран насронӣ намуда, ба ҳукмронии мустамликадорони испанӣ ёрии бузург мерасонид.

Халқи Филиппин ба тақдир тан намедод. Он бе мукобилият сар намефароварда. Ба мукобили юғи мустамликавии испанихо мубориза мебурд. Охирхои асри XVIII – аввали асри XIX дар Филиппин мубризаи миллию озодихоҳӣ вусъат меёбад. Дар ин бора шӯришхои сершумор шаҳодат медиҳанд. Метавон шӯриши соли 1814-ро дар Илокос (чазираи Лусон) ва шӯриши солхои 1841 – 1842-и чамоаи динии Хосеи Мукаддасро дар зери рохбарии Аполинарио Де Ла Крус мисол овард.

Инқилоби Испании солхои 1808 – 1812 ба вазъи чазирахои Филиппин бетаъсир намонд. Ислоҳоте, ки дар Испания гузаронида шуд, қисман Филиппинро ҳам дар бар гирифт.

Ҳаракат барои ислоҳот. Нимаи дуюми асри XIX дар таърихи Филиппин ба ҳаракати ислоҳотхоҳӣ дар ин чо рост омад. Генерал-губернатор Искизрдо, ки дар ин вазифа аз соли 1871 буд, бар зидди мардуми маҳаллӣ чазохои сахтро раво медид. Садхо озодандешони филиппинӣ зиндонӣ ва ё аз мамлакат ба чойхои дурдаст бадарға карда мешуданд. Косаи сабри мардуми Филиппин лабрез шуд. Ин ҳолат ҳатто аскаронро ҳам фаро гирифт. 2 январи соли 1872 коргарони силоххонаи артиллерии бахрии Кавит ва аскарони полки аз аҳолии маҳаллӣ иборатбуда шӯриш бардоштанд. Ин шӯришро ҳукуматдорони испанӣ пахш карданд. Онхо 17 феврали соли 1872 рохбарони ҳаракати озодихоҳӣ Бургос, Гомес ва Самораро қатл намуданд. Испаниҳо дар рафти пахши шӯриш террори худро бар зидди рохбарони буржуазию помешикии Филиппин низ равона карда, бо ҳамин дар байни халқи ин чо такягоҳи охирини худро аз даст доданд. Филиппиниҳои зиёд барои аз чазо халос шудан ба хорича ва хусусан ба Испания фирор карданд. Дар ин чо гурезахои филиппиниро озодандешон ва чумҳурихохон ба зери ҳимояи худ мегирифтанд.

Яке аз намояндагони барчастаи ҳаракати ислоҳотхоҳони Филиппин Хосе Рисал тавассути асархои публитсистии "Филиппин баъди 100 сол" ва "Дар бораи беҳудагии филиппинихо" ва хусусан романи машҳури "Ба ман даст нарасон!" мехоҳад, ки вазъи гуломонаи мардуми Филиппинро ба ҳукуматдорони испанӣ нишон диҳад. Романи Рисал мардумро ба мукобили зулми мустамликавии испанӣ даъват мекард. Он дар тайёр кардани инқилоби Филиппин мақоми арзанда дорад.

Дар солхои 80-уми асри XIX ҳаракати таблиғотӣ барои ислоҳот ба марҳалаи нави худ қадам ниҳод. Соли 1889 дар

Испания "Созмони Испанияю Филиппин" ташкил меёбад, ки он дар сафхои худ мухочирони филиппинй ва намояндагони буржуазияи озодихоҳи испаниро муттаҳид кард. Созмон дар назди худ вазифа гузошт, ки: 1) барои Филиппин истиқлолият талаб накарда, он ба музофоти Испания табдил дода шавад, 2) ислоҳот бо роҳи осоишта ба амал бароварда шавад, 3) роҳибони испанй аз ибодатхонаҳо пеш карда шуда, ба чои онҳо рӯҳониёни маҳаллй таъйин карда шаванд, 4) намояндагони филиппиниҳо дар кортесҳо аз нав барқарор карда шаванд, 5) филиппиниҳо дар идораи давлат иштирок кунанд, 6) ҳама дар назди қонун баробар бошанд, 7) ба филиппиниҳо озодиҳои демократй, аз он чумла озодии сухан, мачлисҳо ва матбуот кафолат дода шавад.

Аз моҳи феврали соли 1889 чопи рӯзномаи "Созмони Испанию Филиппин" "Ла Солидаридад" шурӯъ гардид. Он дар бедории ҳисси миллии филиппиниҳо сахми калон гузошт.

Фаъолияти ислоҳотхоҳй дар Филиппини солҳои 80-ум натичаи дилхоҳ надод. Соли 1892 муаллифи романи "Ба ман даст нарасон!" Рисал ба Филиппин баргашт ва моҳи июни ҳамон сол бо номи "Лигаи Филиппин" созмони ислохотхоҳонро ташкил намуд. Лига дар сафҳои худ намояндагони табақаҳои гуногуни Филиппин - аз зиёёни буржуазию помешикй сар карда то намояндагони буржуазияи майда ва табақаҳои поёни аҳолиро муттаҳид сохт. Вале ба "Лигаи Филиппин" муяссар нашуд, ки ба созмони оммавию сиёсй табдил ёбад. Ин чо ду сабаб буд. Сабаби якӯм ҳабси Рисал ва ба ҷазираи Минданао бадарга карда шудани ӯ буд. Сабаби дуюм он буд, ки ин вақт чи дар Испания ва чи дар Филиппин давраи ислохотхоҳй рӯ ба таназзул ниҳод. Фаъолияти "Лига" асосан ба чамъоварии маблағ маҳдуд шуда буд. Маблағи чамъовардашуда барои нашри адабиёти таблиғотй истифода бурда мешуд. "Лигаи Филиппин" охирҳои соли 1893 пароканда шуд.

Дар байни асосгузорони "Лигаи Филиппин" Андреас Бонифасио низ буд. Ӯ моҳи июли соли 1892 чамъияти инқилобии "Катипунан" ("Иттиҳоди олии писарони барӯманди халқ")-ро ташкил мекунад. Шумораи аъзои чамъият аз 300 нафари моҳи июл дар моҳи августи ҳамон сол то 30 ҳазор нафар афзуд. Ин созмон бар он ақида буд, ки мардум бояд барои истиқлолияти давлатии Филиппин мубориза барад. Принсипҳои идеологии "Катипунан" дар "10 васияти писарони ватан"-и Бонифасио ва "Таълимоти асосй"-и Эмилио Хасинто инъикос гардида буданд.

Соли 1895 "Катипунан" ба тайёрии бевоситаи Шӯриши мусаллаҳ мегузарад. Дар огози соли 1896 пинҳонӣ рақами аввали рӯзномаи он "Калайян" ("Озодӣ") аз чоп мебарояд. Ин рӯзнома дар паҳн намудани таблиготи инқилобӣ дар Филиппин мақоми муҳим дошт.

Инқилоби Филиппин. То моҳи августи соли 1896 тайёрӣ ба шӯриши мусаллаҳ ҳанӯз ба охир нарасида буд. "Катипунан" ба миқдори зарурӣ силоҳ ҳам надошт. Ҳамин вақт дар бораи нақшаи шӯриши "Катипунан" хоине ба ҳукуматдорони мустамликавӣ хабар медиҳад. Аз ҳамин сабаб зарурат ба миён омад, ки шӯриши ярокнок таъчилан оғоз карда шавад.

23 августи соли 1896 Бонифасио аз деҳкадаи дурдасти ҳурди Балинтавак ба халқ мурочиат кард, ки ба шӯриши мусаллаҳ бархезад. Ин мурочиат дар таърихи Филиппин бо номи – "Даъвати Балинтавак" машҳур аст. Қариб ҳамаи созмонҳои маҳаллии "Катипунан", аз он ҷумла дар Лусони Марказӣ ва Ҷанубӣ ва ҳатто дар ҷазираҳои дурдасти Минданао ва Сулу ба шӯриш бархостанд.

Ҳукуматдорони испанӣ бар зидди иштирокчиёни инқилоб террори ваҳшиёнаро оғоз намуданд. Бисёр аъзоёни "Катипунан" дастгир ва ба қатл расонида шуданд. 30 декабри соли 1896 Рисал ҳам қатл карда шуд.

Дар масъалаи усули мубориза дар "Катипунан" ду ҷараён пайдо мешавад. Бонифасио ва Агиналдо роҳбарони ин ду ҷараёни ба ҳам муқобил буданд. Ба Агиналдо муяссар шуд, ки дар байни шӯришчиён тавассути ҳилаю найранг обрӯи калон пайдо намуда, "Катипунан"-ро барҳам занад. Бо фармони Агиналдо 10 майи соли 1897 Бонифасио парронда мешавад. Баъди ин роҳбарии инқилоби Филиппин ба дасти Агиналдо мегузарад.

Мубориза дар байни инқилобчиён паҳш кардани инқилобро осон кард. Дар баробари паҳши шӯриш ва террори иштирокчиёни он испаниҳо нағз мефаҳмиданд, ки ин шӯришро танҳо тавассути силоҳ шикаст додан мушкил аст. Барои гуфтушунид яке аз иштирокчиёни собиқи ислоҳотхоҳон Педро Патерно дар байни Агиналдо ва генерал-губернатор Примо де Ривера миёнарав шуд. Ҳамин тариқ, гуфтушуниди ду тараф оғоз ёфт. 18 ноябри соли 1897 дар қароргоҳи ҳукумати инқилобии Биакна-Бато конститутсияи аввали Ҷумҳурии Филиппин эълон карда шуд. Дар ин ҷо дар бораи қатъи муборизаи ярокноки

филиппиниҳо низ созишнома ба имзо расид. Аз тарафи худ ҳукуматдорони испанӣ ӯҳдадор шуданд, ки зарари ба филиппиниҳо расидаро ҷуброн мекунанд. Агиналдо ва ҳамсафони ӯ мамлакатро тарк намуданд. Ҳамин тариқ, роҳбарони инқилоб ба халқи Филиппин хиёнат карданд. Вале хиёнати Агиналдо ва ҳамсафони ӯ ба муборизаи инқилобии халқи Филиппин нуқта нагузошт. Аллакай моҳи феврали соли 1898 муқовимати мусаллаҳонаи зидди Испания дар якчанд ноҳияи мамлакат аз нав оғоз ёфт.

Ҷанги ИМА бар зидди Испания. Моҳи апрели соли 1898 ҷанги Испанияю ИМА оғоз гардид, ки он дар тақдири Филиппин мақоми ҳалкунанда бозид. Америка барои ҳокимияти худро дар Филиппин барпо намудан аз муборизаи миллию озодихоҳии филиппиниҳо истифода бурд. Бо ин максад дипломатҳои Америка ва намояндагони артиши харбии бахрии он ҳанӯз то оғози амалиёти ҷангии зидди Испания бо Агиналдо гуфтушунид карда, ваъда доданд, ки баъди озодшавии ҷазираҳои Филиппин ба ин давлат истиқлолият медиҳанд. Ҳамин тариқ, амалиёти ҳарбии эскадраи ИМА дар Филиппин бар зидди флоти Испания оғоз ёфт. 2 майи соли 1898 дар халичи Манила флоти Испания аз тарафи флоти ИМА торумор карда шуд. Флоти Америка охири моҳи май Агиналдоро дар киштии худ ба Манила оварда. 12 июн Агиналдо дар Кавита истиқлолияти Филиппинро эълон кард. Баъди ин шӯриш бо қувваи дучанд аз нав авҷ мегирад ва дар як мудлати кӯтоҳ қариб тамоми Филиппин ба ҳокимияти инқилобӣ тобеъ мегардад. Ҳамин тариқ, халқи Филиппин ба зулми 300-солаи мустамликадорони испанӣ хотима гузошт.

Моҳи сентябри соли 1898 дар шаҳри Малолос (музофоти Булакан) маросими кушодашавии Конгресси инқилобии Филиппин доир гардид. Он Конститутсияи Ҷумҳурии Филиппинро қабул кард. Ин конститутсия дар он замон яке аз конститутсияҳои демократитарини ҷаҳон буд.

Ҷанги ИМА ва Филиппини солҳои 1899 – 1901. Ба халқи Филиппин муяссар нашуд, ки мақсади истиқлолияти ватани худро чашад. 10 декабри соли 1898 дар шаҳри Париж дар байни ИМА ва Испания Созишномаи сулҳ ба имзо расид. Мувофиқи он Испания Филиппинро ба империализми ИМА во гузошт. Ҳамин тариқ, тақдири халқи Филиппин бе ширкати он ҳал карда шуд. Моҳи

феврали соли 1899 ИМА бар зидди Филиппин амалиёти ҳарбиро оғоз кард. Бо ҳамин ҷанги ИМА ва Филиппин сар шуд. ИМА то моҳи ноябри соли 1899 муқовимати муташаккили артиши Филиппинро барҳам дод. Баҳори соли 1901 Агиналдо, ки аз тарафи америкоиҳо асир гирифта шуда буд, бори дуюм ба инқилоб хиёнат кард. Ӯ ба филиппиниҳо мурочиат кард, ки муқобилиятро алайҳи ИМА қатъ кунанд.

Доираҳои ҳукмрони ИМА нағз мефаҳмиданд, ки онҳо наметавонанд Филиппинро мисли испаниҳо идора кунанд. Барои ҳамин ба роҳбарияти буржуазию помешикии ҷазираҳои Филиппин гузашт карданд. Соли 1902 дар ИМА барои муайян намудани мақоми мустамликавии Филиппин қонуне қабул карда шуд. Мувофиқи қонун намояндагони халқи маҳаллӣ ба идораи Филиппин роҳ дода шуданд. Ассамблеяи интихобии Филиппин ташкил гардид. Он гӯё палатаи поёнии парламенти Филиппин буд. Аъзоёни палатаи болой аз тарафи маъмурияти мустамликавии ИМА таъйин мегардиданд. Ин палата "Комиссияи Филиппин" ном дошт. Ҳокимияти иҷроия дар дасти генерал-губернатори америкой буд. Ӯ ҳуқуқи "вето", яъне "рад мекунам"-ро дошт.

Соли 1907 ба Ассамблеяи Филиппин интихоботи нахустин доир гардид. Дар он Ҳизби Миллӣ, ки навташкил буд, ғалаба кард. Ин ҳизб эълон дошт, ки истиқлолияти давлатии Филиппин тавассути муборизаи осоиштаи парламентӣ ба даст дароварда мешавад.

Ҳамин тариқ, Филиппин аз зери зулми Испания озод шуда, ба манбаи ашёи хом ва бозори фурӯши молҳои саноатии ИМА табдил ёфт.

САНАҲОИ МУҲИМ

1814 — шӯриш дар Илокос – (ҷазираи Лусон)
1841-1842 — шӯриши ҷамоаи динии Хосеи Мукаддас дар зери роҳбарии Аполинарио Де Ла Крус
1808-1812 — инқилоб дар Испания
1871 — дар Филиппин ба вазифаи генерал-губернаторӣ шурӯъ кардани Искиэрдо
21.1872 — шӯриши коргарони силоҳхонаи артиллерии баҳрии Кевит ва аскарони полки аз аҳолии маҳаллӣ иборатбуда

17.II.1872 — аз тарафи мустамликадорони испанӣ қатл карда шудани Бургос, Гомес ва Самора – роҳбарони ҳаракати озодихоҳии халқи Филиппин

II.1889 — оғози чоп шудани рӯзномаи "Созмони Испанияю Филиппин" "Ла Солидаридад"

VI.1892 — аз тарафи муаллифи романи "Ба ман даст нарасон!" Рисал ташкил карда шудани "Лигаи Филиппин"

Охири 1893 — пароканда шудани "Лигаи Филиппин"

VII.1892 — собиқ узви "Лигаи Филиппин" Андреас Бонифасио ҷамъияти инқилобии "Катипунан"-ро ташкил мекунад

1895 — тайёрии "Катипунан" ба шӯриш

Оғози 1896 — пинҳонӣ баромадани рақами аввали рӯзномаи "Катипунан" "Калайян" ("Озодӣ")

23.VIII.1896 — мардумро аз ҷазираи дурдасти Балинтавак ба шӯриши мусаллаҳ даъват кардани Бонифасио

30.XII.1896 — аз тарафи испаниҳо қатл карда шудани Рисал

10.V.1897 — бо фармони Агиналдо парронда шудани роҳбари "Лигаи Филиппин" Бонифасио

18.XI.1897 — қабул карда шудани Конститутсияи аввалини Ҷумҳурии Филиппин

II.1898 — муқовимати мусаллаҳонаи филиппиниҳо бар зидди Испания

IV.1898 — оғози ҷанги ИМА ва Испания

2.V.1898 — дар халиҷи Манила аз тарафи флоти ИМА торумор карда шудани флоти Испания

12.VI.1898 — дар Кавита аз тарафи Агиналдо эълон карда шудани истиқлолияти Филиппин

IX.1898 — дар шаҳри Малолос – музофоти Булакан – кушода шудани Конгресси инқилобии Филиппин. Аз тарафи он қабул карда шудани Конститутсияи дуюми Ҷумҳурии Филиппин

1899-1901 — ҷанги ИМА ва Филиппин

10.XI.1898 — мувофиқи Созишномаи сулҳи Париж ба ИМА вогузор шудани Филиппин

II.1899 — оғози амалиёти ҳарбии ИМА бар зидди Филиппин

10.XI.1899 — шикаст хӯрдани Филиппин дар ҷанги зидди ИМА

1902 — дар ИМА қабул карда шудани қонун марбут ба мақоми Филиппин

1907 — доир гардидани интихобот ба Ассамблеяи Филиппин

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Филиппинро Испания кай ба мустамликаи худ табдил дода буд? **2.** Оё инқилоби испании солҳои 1808 – 1812 ба вазъи сиёсию иҷтимоии Филиппин таъсир расонид? **3.** Ҳаракати ислоҳотхоҳӣ дар Филиппин кай оғоз ёфт? Шӯриши 2 январи соли 1872-и кормандони силоҳхонаҳои артиллерии баҳрии Квит ва аскарони полки маҳаллиро шарҳ диҳед. **4.** Ҳукумати мустамликавии Испания ба шӯришчиён чӣ хел ҷазо дод? **5.** Дар бораи Хосе Рисал ва асарҳои ӯ чихо медонед? **6.** Дар бораи фаъолияти "Созмони Испанию Филиппин" нақл кунед. **7.** Оё фаъолияти ислоҳотхоҳони Филиппин дар солҳои 80-уми асри XIX ягон натиҷаи мусбат дод? Ҷаро он барҳам хӯрд? **8.** Дар бораи "Катипунан" маълумот диҳед. **9.** Инқилоби Филиппин чӣ тавр оғоз ёфт? Оё дар шикаст хӯрдани он Агиналдо "саҳм" гузошта буд? **10.** Филиппин кай ва чӣ тавр ба ихтиёри ИМА гузашт? **11.** Ҷанги солҳои 1899 – 1901-и ИМА ва Филиппинро маънидод кунед. **12.** ИМА Филиппинро чӣ тавр идора мекард? **13.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

§ 33–34. ВЕТНАМ

Ҷануби Ветнамро ишғол кардани Фаронса. Моҳи августи соли 1858 эскадраи киштиҳои Фаронсаю Испания бо баҳонаи дифои воизони насронӣ ба бандари Дананг даромада хостанд, ки пойтахти империя – шаҳри Хюеро забт кунанд. Императори Ветнам ба муқобили истилогарон зиёда аз 4000 нафар аскарони яккачини худро фиристод. Вале дар ин ҷо дар байни тарафҳо задухӯрд ба амал наомад. Фармондеҳи фаронсавиҳо эскадраи киштиҳои худро ба поёноби дарёи Меконг равон кард. Дар ин ҷо сипоҳиёни Фаронса шаҳри Сайгонро ишғол карда, худашон дар муҳосира монданд.

Дар шароити мушкил сипоҳиёни Ветнам тавонистанд, ки муборизаи муташаккилонаро бар зидди истилогарони Фаронса

ташкил кунанд. Дар Дананг зуд якчанд истеҳком сохта шуданд. Сарфармондеҳи артиш дар Куангнам Нгуен Чи Фионги ботачриба таъйин карда шуд.

Моҳи марти соли 1860 сипоҳиёни Фаронса шикасти ҳудро эътироф карда, Данангро тарк карданд. Қувваҳои асосии Фаронса ба Чин равон карда шуданд, чунки ин вақт Фаронса бо ҳамроҳии Англия бар зидди ин давлат меҷангиданд. Баъди ғалаба бар Чин ва бо он бастани созишномаҳои нобаробар Фаронса қувваҳои асосии ҳудро аз нав бар зидди Ветнам равон кард. Моҳи феврали соли 1861 амалиёти ҷангии артиши Фаронса бар зидди Ветнам аз нав оғоз ёфта, то моҳи марти соли 1862 он се музофоти Ветнами Ҷанубӣ – Зя-Дин, Динътионг (Митҳо) ва Бенҳоаро ишғол намуд.

Сарбозони ветнамӣ алайҳи фаронсавиҳо мукобилияти сахт нишон дода, ба душман талафоти калон медоданд. Вале оқибат лашкари Фаронса ба сипоҳиёни Ветнам шикаст доданд ва 5 июни соли 1862 дар Сайгон байни онҳо созишномаи сулҳ ба имзо расид. Мувофиқи ин созишнома Фаронса музофотҳои ҷанубии Зя-Дин, Дин-Туонг, Биен-Хоа ва ҷазираҳои Кандаоро ба даст даровард. Ветнам ба Фаронса 20 млн франк товони ҷанг дод, тиҷорати Фаронса ҳуқуқ пайдо карданд, ки дар бандарҳои Дананг, Балак, Куангин ва соҳили Меконг – то сарҳади Камбоча молҳои ҳудро фурӯшанд.

Ҳиндучин барои Фаронса аҳамияти калони стратегӣ дошт. Он дар мубориза барои ишғоли ҷануби Чин такягоҳи боэътимод шуда метавонист. Барои ҳамин он дар назди ҳуд вазифа гузошт, ки Камбочаро низ забт кунад. Соли 1863 флоти бо тиру тӯп хуб мусаллаҳбудаи Фаронса ба хоки Камбоча ҳуҷум кард. Шоҳи Камбоча аз тарс бе мукобилият тобеияти давлати ҳудро ба Фаронса эълон кард. Ба мустамликаи Фаронса табдил ёфтани Ветнами Ҷанубӣ соли 1867 сурат гирифт. Ин вақт фаронсавиҳо бо баҳонаи пахш кардани нуқтаҳои муковимат сипоҳиёни ҳудро ба се музофоти боқимондаи Ҷануб – Вин-Лонг, Ан-Зянг ва Ҳа-Тиен дохил карданд, ки ин иқдом рӯирост вайрон карда шудани Созишномаи соли 1862 буд.

Ветнамро пурра ишғол кардани Фаронса. Баъди ба охир расидани ҷанги Фаронса ва Пруссия (солҳои 1870 – 1871) Фаронса барои Ветнами Шимолиро ҳам ба мустамликаи ҳуд табдил додан тайёрӣ дид. Соли 1873 бо сардории Гарние 2

киштии ҳарбии Фаронса аз тарафи резишгоҳи дарёи Сурх то Ханой омада расиданд. Субҳидами 20 ноябр фаронсавиҳо ба қалъаи Ханой ҳучум карда, баъди фатҳи он шаҳрро ҳам ба даст даровардаанд. Баъди як моҳ онҳо поёноби дарёи Сурхро ишғол намуданд. Вале халқи Ветнам бар зидди истилогарони Фаронса муқобилияти сахт нишон медод. Дар яке аз ҷангҳои назди Ханой фаронсавиҳо шикаст хўрданд. Гарнизони он ҳалок гардид. Тарафи Фаронса дар зери фишори муборизаи миллию озодихоҳии халқи Ветнам ва иштирокчиёни шўриши Тайпинҳои Чин (дастаи қалони онҳо баъди шикастхўрй бо номи "Байраҳҳои сиёҳ" барои ёрй ба Ветнам омада буданд) маҷбур шуданд, ки бо қасри Хюе гуфтушунид кунанд. Намояндагони Фаронса ва Ветнам 15 марти соли 1874 дар Сайгон ба созишномае имзо гузоштанд, ки мувофиқи он Ветнам ўҳдадор шуд, ки сиёсати хориҷии худро бо Фаронса "ҳамоҳанг" кунад. Бе розигии Фаронса ягон қисми Ветнам ба давлати дигар вогузор карда намешавад. Ҳуқуқҳои Фаронса оид ба ҷануби Ветнам тасдиқ гардид. Ба шаҳрвандони Фаронса дар Ветнам ҳуқуқи дахлнопазирй дода шуд. Барои хориҷиён киштигардй дар дарёи Сурх, бандари шаҳри Ханой ва бандарҳои соҳилҳои Шимоли Ветнам озод эълон карда шуд.

Давраи дуюми аз тарафи Фаронса забт карда шудани Ветнами Шимолй ба солҳои 80-уми асри XIX рост омад. Моҳи апрели соли 1882 сипоҳиёни Фаронса дар зери роҳбарии Ривъера Ханойро ишғол карданд. Амалиётҳои ҳарбй поёноби дарёи Сурхро фаро гирифтанд. Доираҳои ҳукмрони Ветнам сару калобаи худро гум карда, чй кор карданашонро намедонистанд. Император Ти Дик Чун соли 1874 Чинро ба ёрй даъват карда буд. Он вақт ҳукумати Чин ба Ветнам ёрй нарасонд. Ин дафъа ҳукумати Чин дид, ки бо ин ҷанги худ Фаронса ба ҷануби Чин ҳам таҳдид мекунад, қарор дод, ки артиши худро ба Ветнами Шимолй дарорад. Артиши Чин дар Ветнам тобистони соли 1883 қариб 25 ҳазор нафарро ташкил намояд ҳам, соли 1882 ва аввалҳои соли 1883 бар зидди артиши Фаронса амалиёти фаъолонаи ҷангй набурд. Моҳи марти соли 1883 артиши Фаронса Ханой ва шаҳри Намдинро ишғол намуд. Баъди моҳи июли соли 1883 вафот кардани император Ти Дик муборизаи гурўҳҳои гуногуни дарборй барои ҳокимият тезу тунд мешавад. Ин ҳолат ба фоидаи истилогарони Фаронса буд. Моҳи июли соли 1883 эскадраи

Фаронса дар зери фармондеҳии адмирал Курбе бандар ва истеҳкоми наздисоҳилии Тхуананро, ки воқеан дарвозаи пойтахти мамлакат – шаҳри Хюе буд, гулӯлаборон кард. Ҳукумати Ветнам ба гулӯлаборонкунии киштиҳои Фаронса тоб наоварда, таслим шуд ва 25 августи соли 1883 ба Созишномаи сулҳ имзо кард. Моддаи аввали ин созишнома протекторати Фаронсаро бар Ветнам эълон мекард.

Баъди ин артиши Фаронса ба сарҳадҳои ҷанубии Чин наздик шуд. Фаронса бо роҳи дипломатӣ ҳукумати Чинро маҷбур кард, ки 11 майи соли 1884 дар Тянсзин дар бораи "дӯстӣ ва ҳамсоягии нек" қарордод имзо кунад. Қарордоди мазкур Фаронсаро ӯҳдадор кард, ки дахлнопазирии сарҳадҳои ҷанубии Чинро эътироф кунад. Чин бошад, эътибор доштани созишномаҳои Фаронсаро бо Ветнам тасдиқ намуд. Инчунин Чин ӯҳдадор шуд, ки артиши худро аз Ветнам мебарорад ва сарҳадҳои Чину Ветнамро барои тиҷорати Фаронса мекушояд.

Ба имзо расидани қарордоди мазкур ба Фаронса имконият дод, ки 6 июни соли 1884 бо дарбори императори Ветнам шартномаи ниҳоиро ба имзо расонад. Матни он дар Париж тайёр карда шуда буд. Ин шартномаи нави асоратовар маънии онро дошт, ки истиқлолияти Ветнам ба охир расид ва он пурра ба мустамликаи Фаронса табдил ёфт.

Фаронса Ветнамро ба зери дасти худ даровард, онро чанд пора кард. Акнун Ветнами муттаҳид вуҷуд надошт. Он аз Бакки (Ветнами Шимолӣ), Чунгки (Ветнами Марказӣ) ва Намки (Ветнами Ҷанубӣ) иборат шуд. Империализми Фаронса ба ин се пора мувофиқ номҳои Тонкин (Ветнами Шимолӣ), Аннам (Ветнами Марказӣ) ва Кохинхинро (Ветнами Ҷанубӣ) дод.

Баъди дар Ветнам мустаҳкам кардани мавқеи худ империализми Фаронса хост, ки ба музофотҳои ҷанубии Чин сар дарорад. Баъди ба имзо расонидани Созишномаи 6 июни соли 1884 намояндагони Фаронса барои резонидани обрӯи Чин дар Хюе мӯҳреро намоишкорона сӯзониданд, ки онро императори Чин ҳамчун нишонаи пуштибон ба императори Ветнам дода буд, ки ӯ Ветнамро идора кунад. Ба ин хотир 17 августи соли 1884 Пекин ба Фаронса эътироз баён кард. Барои он ки Чин ҳокимияти Фаронсаро бар Ветнам пурра эътироф кунад, Фаронса бар зидди Чин амалиёти ҳарбиро огоз намуд. Ба эскадраи адмирал Курбе фармон дода шуд, ки соҳилҳои Чинро гулӯлаборон кунад. Ҳамин

тариқ, ҷанги Фаронсаю Чин огоз ёфт. Ҳукумати Чин ба Тонкин артиши мунтазами худро равон кард. Ҷангҳо дар самти Ланғшон сурат гирифтанд. Артиши чиноию ветнамӣ бар зидди фаронсавиҳо муқобилияти шадид нишон медод. Моҳи марти соли 1885 онҳо ҳатто Ланғшонро аз душман бозпас гирифтанд.

Вале ҷанг кашол ёфт ва кабинети Ж. Ферри бе иҷозати парламенти Фаронса наметавонист, ки барои идома ёфтани ин ҷанг қарзҳои нав бигирад. Аз тарафи дигар, ҳукумати Чин ба ҷанги дуру дароз тоб наоварда, тарафи Фаронсаро ба гуфтушунид даъват кард. Моҳи июни соли 1885 дар Тянсзин Созишномаи нав ба имзо расид, ки мувофиқи он Чин протекторати Фаронсаро бар Ветнам эътироф кард.

Ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Ветнам. Дар Ветнам режими мустамликавии Фаронса ба муборизаи миллию озодихоҳии Ветнам рӯ ба рӯ шуд. Дар солҳои 80 – 90-уми асри XIX ҳаракати зидди Фаронса бо номи "кон вионг" ("ҳифзи император"), ё ки "ветхан" ("ҳаракати олимон") машҳур аст. Ба он ватандӯстони матин Фан-дин-Фунг роҳбарӣ мекард.

3 июни соли 1885 ба Хюге сарфармондеҳи нерӯҳои экспедитсионии Фаронса де Курсӣ омада, талаб мекунад, ки ҳукуматдорони Ветнам пурра ба маъмурияти Фаронса итоат кунанд. Барои муҳокимаи ин талаб Шӯрои давлатӣ ҷамъ омад. Қисми иштирокчиёни ҷаласа бар он ақида буданд, ки ба истило шудани мамлакат тан дода, ба фаронсавиҳо итоат кардан лозим аст. Қисми дигари онҳо бар зидди мустамликадорон муборизаи мусаллаҳона бурданро тақозо карданд. Ба ин гурӯҳ ёвари император Тон-тхат-Тхуат ҳам дохил буд. Ӯ тавонист император Хам Нгиро бовар кунонад, ки бар зидди Фаронса ба мубориза бархостан лозим аст. Шаби 3-юми июн артиши Ветнам ба қалъаи

Ҷанги чирикҳои Ветнам ба муқобили мустамликадорони Фаронса

Хюе ҳучум карданд, вале ба фаронсавиҳо муяссар шуд, ки ин ҳучумро зада гардонанд ва шӯришро дар Хюе пахш кунанд. Император Хам Нги бо аҳли рикоби худ маҷбур шуд, ки ба яке аз музофотҳои марказӣ – ба Куангчӣ фирор кунад. Аз он ҷо Хам Нги бо сипоҳаш ба Шимол рафта, музофоти Тханҳоаро ишғол кард. Вале моҳи ноябри соли 1888 ӯро фаронсавиҳо дастгир карда ба Алчазоир бадарға намуданд. Тон-тхат-Тхуат ба ёрии император мешитобад, вале дар роҳ ҳалок мешавад.

Ватандӯстони Ветнами Марказӣ ва Шимолӣ бар зидди истилогарони Фаронса муборизаи қаҳрамонона мебурданд. Дар байни онҳо Де Тхам машҳур буд. Ӯ истеъдоди фавқулоддаи ҳарбию ташкилотчигӣ дошт. Де Тхам дастаҳои деҳқонон, "Байраққои сиёҳ" ва кабилаҳои кӯҳистониро муттаҳид карда, бар зидди фаронсавиҳо то дами вопасин мубориза бурд.

Оғози асри XX дар ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Ветнам ду ҷараён мушоҳида карда шуд – ҷараёни ҷумҳурихоҳон ва ҷараёни ислоҳотхоҳон. Ба ҷараёни якум Фан-бой-Тяу роҳбарӣ мекард. Ин ҷараён бар он ақида буд, ки мустамликадорони Фаронсаро пеш карда, дар Ветнам низоми шоҳии конститутсионӣ ташкил кардан лозим аст. Ҷонибдорони ҷумҳурӣ ба ҷамъияти пинҳонкори "Донг-зу" ("Муроҷиат ба Шарқ") дохил буданд. Онҳо муборизаи мусаллаҳонаро ҳамчун воситаи амалӣ гардидани ормонҳои худ рад мекарданд. Роҳбари ҷараёни ислоҳотхоҳон Фан-тю-Чин буд. Ин ҷараён ҷонибдори дар асоси ислоҳот дигаргуи сохтани мамлакат буд. Ҷараёни ислоҳотхоҳон дар дигаргунсозиҳои Ветнам ҳамкориро бо Фаронса рад намекард. Пайравони Фан-тю-Чин дар ҷамъияти "Зуй-тан" ("Дигаргунсозӣ") муттаҳид шуда буданд.

Соли 1908 ҷамъияти "Зуй-тан" барои дастгирии мутлақият ва аз нав барқарор кардани ҳокимияти император Тхан Тхай намоиш ташкил намуд, ки он ба шӯриш табдил ёфт. Империалистони Фаронса ин шӯришро пахш карданд. Фан-тю-Чин бадарға карда шуд.

Фан-бой-Тяу ин вақт дар муҳочират буд. Бо иштироки ӯ дар Ҷопон ва ҷойҳои дигар созмонҳои ватандӯстонаи "Ҷамъияти тичоратии Ветнам", "Лигаи Осиёи Шарқӣ" ва "Ҷамъияти эҳёи Ветнам" ташкил карда шуданд. Соли 1912 дар Гонконг (Сянган) ҳукумати муваққатии Ветнам ташкил карда шуд, ки дар он Фан-бой-Тяу мансабҳои нонби нахуствазир ва вазири корҳои

хориҷиро ба ӯҳда дошт. Соли 1914 бо талаби генерал-губернатори Фаронса ҳукуматдорони Гонконг Фан-бой-Тяуро ба маҳбас партофтанд.

Ташкил додани Иттифоқи Ҳиндучин. Соли 1887 мустамликадорони Фаронса Кохинхин, Аннам ва Тонкинро бо ҳамроҳии Камбоҷа дар Иттифоқи Ҳиндучин муттаҳид намуданд. Соли 1889 ба ин иттифоқ Лаосро низ ҳамроҳ карданд.

Сарвари идораи марказиятноки Иттифоқи Ҳиндучин генерал-губернатор ба ҳисоб мерафт. Қароргоҳи ӯ дар Сайгон буд. Дар ҳузури генерал-губернатор Шӯрои Олии Ҳиндучин амал мекард. Он мақоми маслиҳатӣ дошт. Ҳайати ин Шӯро асосан аз амалдорони фаронсавие, ки дар маъмурияти мустамликавӣ вазифаҳои калонро ишғол мекарданд (губернатори Кохинхин, ҳокимони олимақоми фаронсавии Аннам, Тонкин ва ғайра), иборат буд. Ғайр аз ин ба ҳайати Шӯро ду намояндаи баландмартабаи ветнамӣ, ки онҳоро генерал-губернатор таъйин мекард, дохил буданд. Дар идораи ҳокимони Аннам, Камбоҷа ва Луангпробанга (Лаос) намояндагони баландмақоми фаронсавӣ низ ҳузур доштанд. Тамоми ҳокимият ғайрирасмӣ дар дасти онҳо буд. Тонкинро низ фаронсавӣ сарварӣ мекард. Кохинхин бошад, дар зери идораи губернатори Фаронса буд.

Фаронса чорабиниҳои маъмурию сиёсии худро дар Ветнам барои дар ин ҷо мустаҳкам кардани мавқеи иқтисодии худ ба амал мебаровард. Дар натиҷаи ин сармояи Фаронса бе ягон мамоният ба Ҳиндучин ворид мегардид. Тоҷирони Фаронса аз харидани ашёи хоми арзон ва савдои молҳои саноатии худ даромади калон ба даст медаровардand.

ҲУҶҶАТ

СОЛИ 1862 ДАР САЙГОН БАСТА ШУДАНИ ШАРТНОМА ДАР БАЙНИ ФАРОНСА ВА ВЕТНАМ

Ин шартнома Созишномаи нахустине буд, ки қуввааи воқеӣ дошт. Он натиҷаи таҷовузи мустамликавии Фаронсаю Испания буда, ба ҷанги солҳои 1858 – 1852 мубаддал гашт. Аз ҳамон вақт сар карда Ветнам ба мустамликаи Фаронса табдил ёфтан мегирад.

Моддаи 1. Минбаъд дар байни императори Фаронса ва маликаи Испания, аз як тараф ва шоҳи Аннам, аз тарафи дигар, сулҳи абадӣ ҳукмрон мегардад.

Моддаи 2. Раияти Фаронса ва Испания метавонанд дар шоҳигарии Аннам пайрави таълимоти насронӣ бошанд, раияти Аннам, метавонанд дини насрониро озодона қабул кунанд; зӯран насронӣ гардонидани онҳое, ки инро намехоҳанд, манъ карда мешавад.

Моддаи 3. Се музофот – Биен-Хоа, Зя-Дин ва Дин-Туонг, инчунин назирати Пуло-Кондор тавассути шартномаи мазкур пурра ба идораи императории Фаронса дода мешаванд.

Гайр аз ин, точирони Фаронса метавонанд дар дарёи бузурги Камбоча дар ҳар гуна киштӣ шино карда, ба тичорат машғул шаванд: ин дарё, аз ҷумла барои он киштиҳои ҳарбии Фаронса, ки ба он ҷо барои таъмини амният фиристода мешаванд, низ кушода аст.

Моддаи 4. Агар аз рӯзи пойдор гардидани сулҳ ягон давлати хорича хоҳад, ки қисми қаламрави Аннамро ба даст дарорад, (барои ин) аз игво ва ё бастани шартнома истифода барад, пас шохи Аннам (дар ин бора) ба императори Фаронса иттилоъ дода, ба ӯ дар ҳалли кори ёрӣ ба шохи Аннам озодии пурра медиҳад. Агар дар шартномае, ки шоҳ (Аннам) ба давлати хорича бастааст, дар бораи (ба ин давлат) вогузории қаламрав суҳан рафта бошад, пас барои ин кор амри императори Фаронса тақозо карда мешавад.

Моддаи 5. Раъяти империяи Фаронса ва шоҳигарии Испания дар се бандар озодона тичорат карда метавонанд: Туран, Балат ва Куан-Ан.

Раъяти Аннам метавонанд мувофиқи қоидаҳои муқарраргардида дар бандарҳои Фаронса ва Испания озодона тичорат кунанд.

Агар ягон давлати хоричӣ бо шоҳигарии Аннам тичорат кунад, пас раъяти ин давлат он ҳуқуқи мусоидро гирифта наметавонанд, ки раъяти Фаронса ва Испания дар Аннам дар ихтиёри худ доранд.

Моддаи 8. Шоҳигарии Аннам дар давоми се сол вазифадор аст, ки ба маблағи 4 млн доллар зарари расонидаашро ҷуброн кунад...

Аз сабаби он ки дар Аннам доллар дар муомилот нест, арзиши як доллар ба 0,72 тазл мувофиқ донеста мешавад.

Моддаи 9. Агар ягон чиноятқкои ветнамӣ, роҳзан ва ё исёнгар горатгарӣ кунад ва ё дар қаламрави ба Фаронса тааллуқдошта исён бардорад ва ё европаиҳо дар ягон чиноят олуда дар қаламрави Аннам пинҳон шуда бошад, пас дар баробари аз тарафи ҳукуматдорони Фаронса дар ин бора ба ҳокимияти Аннам хабар додан, номбурдаи охирӣ бояд чидду чаҳди худро барои бозгардонидашон ва додани чинояткор равон кунад.

Нисбати чиноятқкорон, роҳзанон ва ё исёнгаронии ветнамие, ки дар ягон чиноят муттаҳам карда шудаанд ва дар қаламрави ба Фаронса тааллуқдошта паноҳ мебаранд, низ ҳамин тавр рафтор карда мешавад.

Моддаи 10. Сокинони се музофот – Вин-Лонг, Ан-Зян ва Ха-Тиен – дар се музофоте, ки ба Фаронса тааллуқ доранд ва ба қонунҳои амалкунанда итоат мекунанд, метавонанд озодона тичорат кунанд; бурдани сипоҳ, силоҳ ва захираҳои ҳарбӣ дар байни музофотҳои номбурда ва Кохинхин боят танҳо тавассути роҳи баҳрӣ ичро карда шавад. Вале императори Фаронса ба нақлиёте, ки ба Камбоча рахсипор аст, ба ноҳияи Ми-Тхо, ки Куа-Тиен номида мешавад, роҳ мекушояд, ба шарте ки ҳукуматдорони Ветнам дар ин бора ба намояндаи империя хабар диҳанд, то ки ӯ бо роҳҳат таъмин карда шавад. Дар ҳолати вайрон кардани ин дастур ва иҷозати дахлдор пайдо шудани ягон нақлиёт ва ҳамаи бори он мусодира ва нест карда мешавад.

Моддаи 11. То додани дастури нав қалъаи Вин-Лонг аз тарафи артиши Фаронса ишғол карда мешавад. Онҳо бо ин роҳ ба фаъолияти амалдорони Аннам монеъ мешаванд. Қалъа ҳамон вақт ба шоҳи Аннам баргардонида мешавад, ки исёни дар музофотҳои Зя-Дин ва Дин-Туонг бо фармони ӯ бламаломадаро бозбардорад ва идҳомбахшони ин исён музофотҳои номбурдаро тарк кунанд.

САНАҲОИ МУҲИМ

VIII.1858 — ба Ветнам ҳамла кардани эскадраи киштиҳои Фаронса ва Испания

III.1860 — дар Ветнам шикаст хӯрдани сипоҳиёни Фаронса

II.1861 — дар Ветнам аз нав оғоз ёфтани амалиётҳои ҳарбии Фаронса

III.1862 — музофотҳои Ветнами Ҷанубии Зя-Дин, Дин-Туонг ва Бен-Хоаро ишғол кардани артиши Фаронса

5.VI.1862 — дар Сайгон дар байни Ветнам ва Фаронса ба имзо расидани созишномаи сулҳ. Мувофиқи он Фаронса музофотҳои Зя-Дин, Дин-Туонг, Бен-Хоа ва ҷазираҳои Кондаоро ба даст дароварда

1867 — оғози ба мустамликаи Фаронса табдил ёфтани Ветнам

20.XI.1873 — ҳуҷуми Фаронса ба қалъаи Ханой

15.III.1874 — баъди ғалабаи Фаронса дар Сайгон бо Ветнам бастани созишномаи сулҳ

IV.1882 — дар зери фармондеҳии Ривера Ханойро ишғол кардани артиши Фаронса

1874 — Чинро ба ёрӣ даъват кардани императори Ветнам Ти Дик Чин

25.VIII.1883 — бастани Созишномаи сулҳ дар байни Фаронса ва Ветнам, ки он протекторати Фаронсаро бар Ветнам муқаррар намуд

11.V.1884 — имзо гузоштани қарордод дар бораи "дӯстӣ ва ҳамсоягии нек" дар байни Фаронса ва Чин

6.VI.1884 — ба Созишномаи ниҳоӣ имзо гузоштани Ветнам ва Фаронса, ки он пурра ба мустамликаи Фаронса табдил ёфтани Ветнамро тасдиқ намуд

17.VIII.1884 — эътирози Пекин барои мӯҳри ба шоҳи Ветнам додани императори Чинро сӯзонидани фаронсавиҳо

III.1885 — дар Тянсзин ба имзо расидани созишома дар байни Чин ва Фаронса, ки мувофиқи он Чин протекторати Фаронсаро бар Ветнам эътироф кард

3.VI.1885 — сарфармондеҳи артиши Фаронса дар Ветнам аз ҳукумати Ветнам талаб кард, ки он пурра ба маъмурияти Фаронса итоат кунад

XI.1888 — императори Ветнам Хам Нгиро дастгир намуда, ба Алҷазоир бадарға кардани фаронсавиён

1812 — дар Гонконг(Сянган) ташкил карда шудани, Ҳукумати Муваққатии Ветнам

1887 — Кохинхин, Аннам ва Тонкинро бо ҳамроҳии Камбоҷа дар Иттифоқи Ҳиндучин муттаҳид кардани мустамликадорони Фаронса

1889 — ба Иттифоқи Ҳиндучин ҳамроҳ карда шудани Лаос

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Ҷанги Фаронса барои ишголи Ветнами Ҷанубӣ кай оғоз ёфтааст? **2.** Дар бораи Созишномаи сулҳи 5 июни соли 1862 Фаронса ва Ветнам маълумот диҳед. **3.** Ҳиндучин барои Фаронса чӣ аҳамият дошт? **4.** Камбоча кай ва чӣ тавр ба Фаронса тобеъ карда шуд? **5.** Дар бораи ҷанги Фаронса бар зидди Ветнами солҳои 1873 – 1874 чиҳоро медонед? **6.** Моҳияти Созишномаи сулҳи Фаронса ва Ветнамро аз 15 марти соли 1874 шарҳ диҳед. Оё ин шартнома ба истиқлолияти Ветнам хотима гузошт? **7.** Дар бораи ҷанги Фаронсаи солҳои 1882 – 1883 бар зидди Ветнам нақл кунед. Он ба чӣ натиҷа анҷом ёфт? **8.** Чин ба воқеаҳои ҷанги Фаронса дар Ветнам чӣ дахл дошт? **9.** Оё баъди ишголи Ветнам Фаронса онро дар муттаҳидӣ нигоҳ дошт? **10.** Моҳияти Созишномаи байни Чин ва Фаронсаи моҳи июни соли 1885-ро шарҳ диҳед. **11.** Далелҳое биёред, ки дар бораи ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Ветнамро шаҳодат диҳанд. **12.** Кадом ҷараёнҳои ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Ветнамро медонед? Онҳоро шарҳ диҳед. **13.** Мустамликадорон чӣ тавр шӯриши зидди Фаронсаро пахш карданд? Роҳбарони шӯриш ва императори Ветнам куҷо шуданд? **14.** Иттифоқи Ҳиндучин кай ва чӣ тавр ташкил дода шуд? Ба он кадом сарзаминҳои Ҳиндучин дохил карда шуданд? **15.** Фаронса Иттифоқи Ҳиндучинро чӣ тавр идора мекард? **16.** Ҳуҷҷатро хонда аз он хулоса бароред.

§ 35. ИНДОНЕЗИЯ

Сиёсати иқтисодии Ҳолландия дар Индонезия. Солҳои 50 ва 60-уми асри XIX дар Индонезия муносибатҳои сармоядорӣ ба вуҷуд омаданд. Бо шарофати ҳамин дар зарфи солҳои 1850 – 1880 даромади Ҳолландия аз Индонезия хеле афзуда, сеяки бучаи мамлакатро ташкил кард. Дар ин солҳо Ҳолландия аз Индонезия зиёда аз 850 млн гулден даромади холис гирифтааст.

Буржуазияи саноатӣ оҳиста-оҳиста пурқувват шуда, бар зидди буржуазияи тичоратию молиявӣ ба муборизаи бархост ва аз ҳукумати Ҳолландия талаб кард, ки монеаҳои ба ӯ халал расонанда аз байн бардошта шаванд. Оқибат ин гурӯҳи буржуазияи Ҳолландия ба мақсад расид. Соли 1864 парламенти мамлакат "Қонун дар бораи ҳисобот"-ро қабул кард, ки мувофиқи он идораи Индонезия аз зери ҳокимияти яккаю танҳои шоҳ бароварда шуд. Акнун бучаи ширкати Ост-Индро парламенти Ҳолландия тасдиқ мекард.

Барои фаъолияти озодонаи буржуазияи саноатӣ ва молиявии Ҳолландия дар Индонезия системаи "зироатҳои маҷбурӣ" халал мерасонид. "Қонуни қанд"-и соли 1870-и Ҳолландия ба даст кашидан аз "зироатҳои маҷбурӣ" ибтидо гузошт. Соли 1891 ин қонун бо пуррагӣ ба кор даромад. Соли 1870 "Қонуни замин" ҳам қабул карда шуд. Мувофиқи ин қонун давлат, яъне Ҳолландия соҳиби олии ҳамаи заминҳои Индонезия муқаррар гардид ва "заминҳои хусусӣ", ки ҳукумат ба ашхоси алоҳида тӯҳфа карда ва ё фурӯхтааст, истисно буданд. Аввал ин қонун асосан ба заминҳои Ява ва Мадура дахл дошт. Баъдтар – соли 1875 он нисбат ба мулкҳои боқимонда ҳам татбиқ карда шуд.

Барои ҳолландиҳо моликияти хусусӣ эълон карда шудани замин оқибат ба он оварда мерасонид, ки дар ин сарзамин хоҳ нохоҳ давлатҳои дигари империалистӣ ҳам соҳиби замин шуда, ҳукмронии Нидерландияро дар Индонезия ба зери хатар мегузоштанд. Барои ҳамин соли 1875 ҳукумат фурӯхтани заминро ба шаҳрвандони давлатҳои хориҷӣ қатъиян манъ кард.

Ҳамин тариқ, солҳои 70 асри XIX дар Индонезия инҳисори давлатӣ бар замин бекор карда шуд. Баъди ин сармояи хусусӣ ба Индонезия ба таври васеъ ворид гардид. Акнун чои инҳисорҳои тосармоядории Ост-Индия ва давлатию крепостнойии шоҳи Нидерландияро инҳисорҳои молиявӣ гирифтанд. Дар солҳои 70-ум

ва 80-уми асри XIX барои ба корчаллонҳои хусусӣ қарз додани банкҳо баҳри истифодаи самараноки бойгарии табиии Индонезия дар ин ҷо ширкатҳои роҳи оҳан, трамвай, киштигардӣ, саҳҳомӣ ва ғайра ташкил карда шуданд.

Агар системаи "зироатҳои маҷбурӣ"-и дар соли 1830 ҷоригардида фаъолияти сармоядорон ва сохибкоронро маҳдуд карда бошад, пас ислоҳоти солҳои 70-ум барои сармоягузорӣ ва корчаллонию тиҷоратӣ шароити мусоид фароҳам овард. Ин ислоҳот, пеш аз ҳама, ба мустамликадорони Нидерландия нафъовар буд.

Ба Ҳолландия пурратар тобеъ карда шудани Индонезия. Дар баробари Ҳолландия ба Индонезия сармояи давлатҳои дигари империалистӣ ҳам ворид мегардид. Ин раванд ҳукуматдорони Ҳолландияро ба ташвиш овард. Вале он ба фишори Англия тоб оварда натавонист. Ин буд, ки соли 1871 Ҳолландия ва Англия Созишномаи Суматраро ба имзо расониданд. Мувофиқи он Ҳолландия ба ивази ба Англия вогузор кардани мустамликаи дар соҳили Африкаи Ғарбӣ воқеъбудаи худ (дар Аче – Суматраи Шимолӣ, ки дар наздикии Малай ва Сингапур воқеъ аст), ҳуқуқи озодона амал карданро ба даст даровард. Ҳолландия ба Англия дар Суматра шароити хуби тиҷоратӣ муҳаё сохт.

Ҳукумати Ҳолландия аз султони Аче талаб кард, ки ӯ ба зери Созишномаи тобеияти худ ба Ҳолландия имзо гузорад. Лекин султон ҷавоби рад дод. Ҷавобан ба ин 26 марти соли 1873 Ҳолландия бар зидди Аче амалиёти ҷангиро сар кард. Баъди ҷангҳои шадид моҳи декабри ҳамон сол Ҳолландия лашкари Ачеро торумор намуд. Ҳукумат саросемавор ба мулкҳои Ҳолландия ҳамроҳ карда шудани Ачеро эълон кард. Вале ҷанги мазкур бо ҳамин хотима наёфт. Дере нагузашта "ҷанги мукаддас" бар зидди "кофирон" қариб тамоми Индонезияро фаро гирифт. Ҳолландия якчанд маротиба паси ҳам ба Аче сарбоз фиристонд. Ба артиши Ҳолландия танҳо соли 1879 муяссар шуд, ки ноҳияҳои наздисоҳилии султонии Ачеро ба даст дароранд.

Дар байни роҳбарони шӯриши озодихоҳонаи султонии Аче Тенгку Чик ди Тиро, Имом Лонгбата, Теуку Умар ва ҳамсари Умар – Чут Ния Дин буданд. Дастаҳои ҷанговари онҳо борҳо бар нерӯҳои душман дастболо шудаанд. Ҳолландиҳо диданд, ки Ачеро бо роҳи зӯрӣ истило карда наметавонанд, амалдорони мансабпараст ва молу сарватҳои маҳаллиро тавассути ришваю

тӯҳфа, имтиёзҳо ва вазифаҳои сердаромад ба тарафи худ кашиданд. Сарфи назар аз ин дар ин султонӣ мубориза ба таври муташаккил то соли 1904 ва номуташаккил то соли 1913 давом кардааст.

Солҳои 70-ум ва 80-уми асри XIX ҳолландиҳо дар Индонезия князиҳои зиёди дигарро низ ба итоати худ даровардаанд. Бо вуҷуди ин то соли 1900 дар ин ҷо боз қариб 350 князии феодалӣ, ё худ "свапрача" ("мулкҳои худидорашаванда") мавҷуд буданд, ки онҳоро ашрофони феодалӣ, ё ки пешвоёни авлоду қабилаҳо идора мекарданд. Лекин ин князиҳо қудрат надоштанд, ки истиқлолияти худро ҳимоя кунанд. Соли 1898 ҳукумати Ҳолландия бо номи "Изҳороти мухтасар" санадеро мураттаб сохт. Дар он гуфта мешуд, ки ҳокимони давлатчаҳои то ҳол "худидорашаванда" ҳуқуқ надоранд мустақиман бо ягон давлати хориҷӣ робита кунанд. Онҳо вазифадоранд ҳамаи он фармонҳои ҳукуматиро, ки ба корҳои дохилиашон марбутанд, бечуну чаро иҷро намоянд. Дар зарфи 10 сол ҳамаи ҳокимони Индонезия маҷбур шуданд, ки ба зери ин санади асоратовар имзо гузоранд. Бо вуҷуди ин на дар ҳама ҷо халқи маҳаллӣ ба ҳолландиҳо итоат мекард. Дар ҷанубу ғарбии Сулавеси, дар Ҷамби, Банҷармасин, Аче, ҷазираи Ломбок ва баъзе ҷойҳои дигар имзогузории маҷбурӣ ба "изҳорот" шӯришҳоро ба амал оварда. Сарфи назар аз ин ба Ҳолландия муяссар шуд, ки аксарияти князиҳо ва султониҳои Индонезияро ба итоати худ дарорад. Танҳо як қисми ками онҳо насиби Англия шуд.

Ба Индонезия сар даровардани сармояи хориҷӣ. Дар оғози асри XX тақсими Индонезия дар байни мамлакатҳои империалистӣ асосан анҷом ёфт. Қисми бештари он ба Нидерландия (Ҳолландия) насиб гардид. Қисми шимолии Калимантанро Англия соҳиб кард. Португалия бошад, қисми шарқии Тиморро дар дасти худ нигоҳ медошт. Ҳолландия аз мухолифатҳои байни давлатҳои империалистӣ истифода бурда, ҳаракат мекард, ки ҳокимияти худро дар ин мустамликаи бой боз ҳам мустаҳкамтар кунад. Лекин ба ин ҷо талоши ширкатҳои давлатҳои дигари империалистиро ба ҳисоб нагирифта наметавонист. Агар Ҳолланияи бар зидди онҳо муқовимат мекард, ҳокимияти он дар Индонезия ба зери хавф гузошта мешуд. Аз ҳамин сабаб соли 1905 ҳукумати Ҳолландия маҳдудиятҳоеро, ки дар Индонезия ба ширкатҳои хориҷӣ халал мерасониданд, бекор кард. Баъди ин дар Индонезия шумораи корхонаҳои хориҷӣ зуд зиёд мешуд. Дар ин ҷо майдонҳои нави парвариши қаҳва, найшакар, чой, тамоку ва ғайра васеъ мешаванд.

Саноати истеҳсоли қалъагӣ ва нафт бо тезӣ тараққӣ мекунад. Соли 1890 ширкати шоҳигарии Ҳолландия "Роял Датч" созмон ёфт. Соли 1907 он бо ширкати англисии "Шелл" муттаҳид шуд. Дар натиҷа бо номи "Роял Датч-Шелл" яке аз трестҳои инҳисории бузургтарини нафтии ҷаҳон ба вуҷуд омад. Барои ба Индонезия ворид гардидани сармояи хориҷӣ банкҳо мақоми калон доштанд, хусусан, банки Ява, ки он аз соли 1827 арзи вуҷуд дошт. Солҳои 50-ум ва 60-ум ҳам дар Индонезия чандин банки дигар кушода шуданд.

Давлатҳои хориҷӣ халқи Индонезияро сахт истисмор мекарданд. Дар солҳои 70-уми асри XIX – аввали асри XX дар истисморшавии Индонезия ҳиссаи мулкҳои берун аз Ява ва Мадура ва махсусан Суматраи Шарқӣ меафзояд. Ҳиссаи онҳо соли 1873 то 19 фоиз ва соли 1914 қариб то 50 фоизи содироти Индонезияро ташкил кард.

Аз солҳои 70-ум номгӯи маҳсулоти барои содирот истеҳсолмекардагии Индонезияи мустамлика зиёд шуд. Муносибатҳои пулию молии он ҳам васеъ гардиданд. Иқтисодиёти Индонезия воқеан моҳияти мустамликавӣ пайдо намуд.

Истисмори халқи Индонезия. Болоравии ҳаҷми андозҳои пулӣ, вайрон шудани хоҷагиҳои натуралӣ, мавҷудияти баъзе шаклҳои меҳнати маҷбурӣ бори гароне буданд, ба дӯши аҳолии Индонезия. Заминҳои беҳтариноро сармоядорони хориҷӣ ба мӯҳлатҳои дуру дароз ҳамчун ичора кашида мегирифтанд. Кишоварзон аз сабаби барои пардохти андоз пул надоштан, маҷбур мешуданд, ки қарз гиранд ва барои адои он ҳосили зироати ҷамънаоварда ва ҳатто ҳанӯз киштнашударо якчанд сол пешакӣ фурӯшанд. Ҳуқуқи хариду фурӯши замин, ки он тибқи қонуни соли 1870 чорӣ карда шуда буд, ба кишоварзон ва зиёдшавии замини помешикон ва заминдории кулакон оварда расонид.

Деҳқонони Индонезия ба истисмори ҳолландиҳо ва мустамликадорони дигар бо шӯришҳо ҷавоб мегардониданд. Огози соли 1888 чунин шӯриш дар маҳаллии Серанги музофоти Яваи Ғарбӣ ба амал омад. Деҳқонони ин ҷо маҷбур шуданд, ки аслиҳа ба даст гиранд. Онҳо ҳатто шаҳри Чилегонро ба даст даровардаанд. Ин шӯришро ҳукуматдорони мустамликавӣ бераҳмона пахш карданд. Баъди шӯриши мазкур дар солҳои 90-ум бо сардории Самин ном ватандӯст деҳқонони Яваи Марказӣ шӯриш бардоштанд. Роҳбари ин шӯриш мардумро даъват кард, ки ба ҳолландиҳо бойкот эълон карда шавад, мардум ба онҳо

андоз ҳам насупорад. Оқибат ҳолландиҳо ин шӯришро пахш карданд. Самин соли 1914 дар бадарға вафот мекунад.

Соли 1889 К. Фан Дефентер ном озодандеш дар рӯзномае мақолаи "Қарзи шаъну шараф"-ро чоп кард. Дар он гуфта мешуд, ки буржуазияи Ҳолландия аз истисмори Индонезия даромади фаровон ба даст медарорад. Биноан ӯ бояд нисбати халқи он "Қарзи шаъну шарф"-и худро адо намояд. Яъне дар бораи некӯаҳволии халқи ин мустамлика ғамхорӣ кунад. Баъди ин дар доираҳои ҳукмрони Ҳолландия нисбат ба Индонезия бо номи "сиёсати ахлоқӣ" андешае ба миён омад. Соли 1902 маликаи Нидерландия "Комиссия оид ба тадқиқи сабабҳои пастшавии некӯаҳволии халқи Ява ва Мадура"-ро созмон дод. Вале чорабинихои ин комиссия аҳволи ҳалқи Индонезияро бехтар накарда, баръакс, онҳо даромади ширкатҳои Ҳолландияро зиёд карданд. Масалан, аз соли 1900 то соли 1914 истеҳсоли қанд аз 700 ҳазор тонна то 1 млн 400 ҳазор тонна, чой 2 баробар, тамоку 1,5 баробар ва нафт аз 360 ҳазор тонна то 1 млн 540 ҳазор тонна зиёд шуд. "Сиёсати ахлоқӣ"-и Ҳолландия истисмори халқи Индонезияро боз ҳам зиёдтар кард.

Болоравии ҳаракати миллию озодихоҳӣ. Ба Индонезия сар даровардани европаиён, дар ин ҷо ба вуҷуд омадани муносибатҳои сармоядорӣ ва аз тарафи сармоядорону корчаллонҳои ачнабӣ истисмор карда шудани мардум ҳисси миллӣ ва истиқлолиятхоҳии оммаро ба вуҷуд оварда.

Сабаби дар Индонезия дер оғоз ёфтани муборизаи миллию озодихоҳӣ он аст, ки то охирҳои асри XIX миллатҳои Индонезия ҳанӯз хуб ташаккул наёфта буданд. Вале дар оғози асри XX марказҳои ташаккули миллат дар Ява (явагиҳо ва сундҳо) ва баъд дар ноҳияҳои дигар (минангкабауҳо, ачеҳо, батакҳо ва гайра) пайдо мешаванд. Дар як вақт ягонагии умумииндонезиягии миллӣ ҳам ташаккул ёфтан мегирад. Забони индонезӣ – забони малайҳои Суматра ва Малай буд. Ин забон нисбат ба забонҳои дигар дар ҳамаи ҷазираҳои Индонезия бештар пахн гардида, оҳиста-оҳиста ба забони умумидавлатӣ табдил меёфт. Дар ягонагии умумимиллии халқҳои Индонезия забони малайӣ нақши босазо гузоштааст.

Ташаббускорони ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Индонезия зиёиён буданд. 20 майи соли 1908 бо ташаббуси доктор Вахидин Судирохусодо, донишҷӯён Сутомо ва Гунаван Магункусумо ва бародари ӯ – Чипто Магункусумо созмони

аввалини "Буди утомо" ("Мақсади олӣ") ташкил меёбад (дар Индонезияи муосир ҳар сол 20-уми май ҳамчун Рӯзи бедоршавии миллии индонезиягиҳо ҷашн гирифта мешавад). Ба "Буди утомо" дар як муддати кӯтоҳ зиёда аз 10 ҳазор нафар одамон аъзо шуданд. Ин созмони ҷонибдорони роҳҳои осоиштаи муборизаи озодихоҳӣ буд. Худи ҳамон сол донишҷӯёни индонезиягии дар Ҳолландия таҳсилмекарда "Иттиҳоди Индонезия"-ро ташкил намуданд, ки он дар мавқеи миллатчигии умумииндонезиягӣ меистод.

Солҳои 1905 – 1907 дар мамлакат иттифоқҳои касабаи коркунони трамвай, роҳҳои оҳан, почта, телеграф, киштзорҳо ва коргарони заводҳои канд ташкил карда шуданд. Аввал ба он асосан мардуми Европа дохил буд, вале аз солҳои 20-ум сар карда аксарияти аъзои ин иттифоқҳои касабаро индонезиягиҳои муқимӣ ташкил мекардагӣ шуданд. Ҳаракати исломӣ ҳам васеъ мешуд. Соли 1912 созмони "Муҳаммадиён" ташкил карда мешавад. Созмонҳои этникӣ ва минтақавии амбонҳо, манангҳо, минахасҳо, ачеҳо, батакҳои масеҳӣ ва ғайра пайдо мешаванд. Ҳаракати сиёсии чиноиҳои бумӣ низ пурзӯр мешавад. Ба онҳо муяссар мегардад, ки дар Индонезия ҳуқуқҳои корию тичоратии худро васеъ кунанд.

Моҳи сентябри соли 1912 дар зери роҳбарии Эрнест Дауэс-Деккер, Ки Ҳаҷар Девантара ва Чипто Магункусимо дар Семаранг Ҳизби Индонезия ташкил карда мешавад. Ин ҳизби зиёиёни демократӣ манфиати ҳамаи индонезиягиҳоро ҳимоя мекард. Ҳукуматдорони мустамликавӣ Ҳизби Индонезияро эътироф накарданд. Бинобар ин 31 марти соли 1913 яке аз роҳбарони он Дауэс-Деккер ин ҳизбро пароканда эълон кард. Ҳукумати мустамликавӣ роҳбарон ва аъзои Ҳизби Индонезияро таъқиб мекард. Моҳи июни ҳамон сол се сарвари он ба Нидерландия бадарға карда шуданд.

Соли 1907 Ҳизби Инсулинде ташкил ёфт. Соли 1919 он Ҳизби Миллии Индонезия ном гирифт. Аксари аъзои Ҳизби Индонезияи пароканда шуда ба ин ҳизб дохил шуданд.

Дар Индонезия созмонҳои дигари миллӣ низ ба вуҷуд омаданд. Аз он ҷумла, соли 1912 "Саракат ислом" ("Иттифоқи ислом") созмон ёфт.Он созмони оммавитарини озодихохии Индонезия ба ҳисоб мерафт. "Саракат ислом" то моҳи январи соли 1913 80 ҳазор нафар аъзо дошт. Он барои алайҳи зулми мустамликавии Ҳолландия муттаҳид кардани халқҳои Индонезия саҳми бузург гузоштааст.

САНАҲОИ МУҲИМ

1827 — кушода шудани банк дар Ява

1830 — дар Индонезия ҷорӣ карда шудани системаи "зироатҳои маҷбурӣ"

1850-1880 — даромади Ҳолландия аз Индонезия хеле афзуд, он аз 3 як ҳиссаи буҷаи мамлакат, ё худ 850 млн гулденро ташкил намуд

1864 — "Қонун дар бораи ҳисобот"-ро қабул кардани парламенти Ҳолландия. Мувофиқи он Индонезия аз зери ҳокимияти яккаю танҳои шоҳи Нидерландия бароварда шуд

1870 — қабул карда шудани "Қонуни қанд" ва "Қонуни замин" барои Индонезия

26.III.1873 — оғози амалиёти ҳарбии Ҳолландия бар зидди султонии Аче

1879 — ноҳияҳои наздисоҳилии Ачеро ишғол кардани Ҳолландия

1889 — мақолаи К. Фан Дефентер "Қарзи шаъну шараф" чоп шуд

1890 — ташкил ёфтани ширкати шоҳигарии Ҳолландия "Роял Датч"

1902 — аз тарафи маликаи Нидерландия ташкил карда шудани "Комиссия оид ба тадқиқи сабабҳои пастшавии некӯаҳволии халқи Ява ва Мадура" ва ҷорӣ карда шудани бо ном "сиёсати ахлоқӣ" нисбат ба Индонезия

1905 — дар Индонезия маҳдудиятҳои бар зидди ширкатҳои ҳоричӣ нигаронидашударо бекор кардани Ҳолландия

1905-1907 — Дар Индонезия ташкил ёфтани иттифоқҳои касаба

1907 — бо номи "Роял Датч-Шелл" бо ҳам муттаҳид шудани "Роял Датч" ва "Шелл"

20.V.1908 — аз тарафи доктор Вахидин Судирохусодо ва чанд донишҷӯ ташкил намудани созмони аввалини Индонезия бо номи "Будо утомо" ("Мақсади олӣ")

1912 — ташкил ёфтани созмони "Муҳаммадиён" ва Ҳизби Индонезия

31.III.1913 — пароканда шудани Ҳизби Индонезия

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Сиёсати иктисодии Ҳолландияро дар Индонезия шарҳ диҳед. Он ба манфиати кӣ равона карда шуда буд? **2.** Моҳияти "Қонуни замин"-и соли 1870-ро муайян кунед. **3.**Чаро қонуни системаи "зироатҳои маҷбурӣ" бекор карда шул? **4.** Ачеро Ҳолландия чӣ тавр ба худ тобеъ кард? **5.** Дар "Изҳороти махтасар" чӣ ифода ёфта буд ва он чӣ тавр амалӣ шуд? **6.** Аз рӯи кадом далелҳо исбот карда метавонед, ки дар охирҳои асри XIX – аввали асри XX ба Индонезия сармояи хоричӣ дохил шудааст? Чаро Ҳолландия барои ин кор шароити зарурӣ мухайё кард? **7.** Номи ду ширкати европавиро баён кунед. **8.** Банкҳои ҳолландӣ дар Индонезия кадом вазифаҳоро ичро мекарданд? **9.** Дар бораи халқи Индонезияро истисмор кардани мустамликадорони Ҳолландия накл кунед. **10.** Маколаи "Қарзи шаъну шараф" чиро дар назар дошт? **11.** Аз "Комиссия"-и ташкилкардаи маликаи Нидерландия кӣ бештар фоида дид? **12.** Дар бораи ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои Индонезия мисолҳо оваред. **13.** Ташкилёбии кадом созмону ҳаракатҳои ҷамъиятию сиёсӣ аз болоравии ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои Индонезия шаходат медиҳанд? Мақсади асосии онҳо аз чӣ иборат буд? **14.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

§ 36–37. ҲИНДУСТОН

"Шӯриши сипоҳиён" ва тағйири идораи мустамликавии Ҳиндустон. Солҳои 1857 – 1859 дар Ҳиндустон ба муқобили мустамликадорони англис шӯриши калоне ба амал омад, ки он бо номи "Шӯриши сипоҳиён" машҳур аст. Ҳарчанд дар ин шӯриш асосан аскарони англисии баромадашон аз Ҳиндустон ширкат варзиданд, вале он дар байни халқи ин мустамликаи Британия ҳамовозии калон пайдо намуд. Англисҳо тавассути аскарони ҳиндустонӣ ба муқобили халқи ин мамлакат мубориза мебурданд ва инчунин онҳоро дар забт намудани мустамликаҳои нав истифода мекарданд. Ба маъмурияти мустамликадории англис муяссар гардид, ки бо мушкилии зиёд шӯриши сипоҳиёнро пахш кунад. Сиёсати пештараи мустамликадории англис дар Ҳиндустон баъди ин шӯриш дер давом карда наметавонист, зеро он ҳуқуқҳои халқҳои Ҳиндустонро ҳаматарафа поймол менамуд.

Шӯриши халқии солҳои 1857 – 1859 англисҳоро маҷбур кард, ки ба системаи мустамликадории худ баъзе тағйирот дохил намоянд. 2 августи соли 1858 парламенти Англия дар бораи идораи Ҳиндустон қонуни махсус қабул кард, ки мувофиқи он идораи ин давлат аз ширкати Ост-Индия ба ихтиёри шоҳи Англия гузашт. Моликияти ширкат аз ҳукумати Англия шуд. Соҳибони саҳмияҳои ширкати Ост-Индия аз ҳисоби андоздиҳандагони ҳиндӣ ҷуброн карда шуданд. Оид ба Ҳиндустон вазорати алоҳида ташкил дода шуд, ки дар назди он бо ваколатҳои маслиҳатӣ аз ҷумлаи мансабдорони мустамликавӣ Шӯрои Ҳиндустон таъсис ёфт. Генерал-губернатори англисӣ унвони ноиби шоҳи Англияро гирифт.

Таҷрибаи талхи шӯриши халқиро ба назар гирифта, солҳои 1860 – 1861 англисҳо дар Ҳиндустон артиши мустамликавиро аз нав сохтан. Дар он шумораи ҳайати ҷузъу томҳои англисиро нисбат ба ҳайати шахсии ҷузъу томҳои сипоҳиён зиёдтар карданд. Дар кори аз ҳисоби халқҳои маҳаллӣ ташкил кардани дастаҳои алоҳидаи артиш онҳо принсипи бо ҳамдигар муқобил гузоштани гурӯҳҳои этникӣ, кастаҳо ва дину мазҳабро истифода бурданд. Дар баробари ин бо мақсади дар байни халқи маҳаллӣ такягоҳ пайдо намудан имконият фароҳам оварда шуд, ки ашрофзодагони маҳаллӣ дар вазифаҳои афсарҳои артиши мустамликавӣ хизмат кунанд.

Англисҳо аз сиёсати радкунии табақаҳои болоии феодалии Ҳиндустон даст кашида, ба онҳо ҳуқуқҳои муайян доданд. Масалан, князҳо ҳуқуқ пайдо намуданд, ки меросхӯри ҳудро пешакӣ эълон кунанд. Он аъзои табақаи болоие, ки ҳангоми шӯриши сипоҳиён англисҳоро дастгирӣ карда буданд, аз тарафи мустамликадорон заминҳои зиёд тӯҳфа гирифтанд. Тавре ки мебинем, иттифоқи феодалҳои ҳиндӣ бо режими мустамликавӣ дар хиёнат ба манфиатҳои миллии Ҳиндустон асос ёфта буд. Назорат аз болои фаъолияти князиҳои тобеъ тавассути "департаменти асосӣ"-и назди ноиби шоҳ ва намояндагони дар пойтахтҳои князиҳобудаи ӯ ба амал бароварда мешуд. Ба ин амалдорон ҷузъу томҳои артиши англисию ҳиндӣ такягоҳи боэътимод буданд.

Интихоби роҳи бастани иттифоқ бо князҳо ва заминдорони феодалӣ қисми таркибии васеъ ва мустаҳкам кардани базаи ичтимоии режими мустамликавӣ буд. Бо ҳамин мақсад соли 1861

дар назди ноиби шоҳ ва губернаторҳои музофотҳо шӯроҳои қонунгузори салоҳияти маслиҳатидошта ташкил карда шуданд. Ҳайати онҳо аз намояндагони табақаҳои дорои Ҳиндустони Британияи Кабир иборат буд. Мустамликадорон системаи додгоҳи Ҳиндустонро низ аз нав сохта, онро ба системаи додгоҳи англисӣ як қадар наздик кунонданд.

Тағйирот дар идораи мустамликавии мамлакат ҳам ба мустаҳкам кардани дастгоҳи давлатии идораи Ҳиндустон ва ҳам барои ташкил намудани тақягоҳи мустаҳками иҷтимоии режими мустамликавӣ равона карда шуда буд. Дар нимаи дуюми асри XIX ташаккули дастгоҳи давлатии идораи Ҳиндустон асосан ба охир расид.

Сиёсати иқтисодии Англия дар Ҳиндустон. Сиёсати иқтисодии Британияи Кабир дар Ҳиндустони нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX ба нафъи империализми англис нигаронида шуда буд. Ин сиёсат ҳам кишоварзӣ, ҳам саноат, ҳам нақлиёт ва ҳам алоқаро дар бар мегирифт.

Англисҳо дар Ҳиндустон захираи заминро аз нав ба ҳисоб гирифта, пардохти андоз аз замин ва ҳуқуқи замин доштанро ба низом даровардаанд. Мустамликадорон доир ба замин барои музофоти Бангола, музофотҳои Шимолу Ғарбӣ, Панҷоб ва музофотҳои марказӣ қонунҳо қабул карданд. Ин чора зоҳирӣ ҳам бошад, аз тарафи заминдорон (феодалҳо) истисмор карда шудани кишоварзонро маҳдуд мекард.

Қонунҳои марбут ба замин қабулшудаи англисӣ дар Ҳиндустон хариду фурӯши заминро ба вуҷуд оварданд. Заминҳои зиёд ба ихтиёри судхӯрон мегузаштанд. Ин раванд дар Маҳараштра ва Панҷоб бештар мушоҳида карда мешуд.

Дар нимаи дуюми асри XIX инҳисорҳои мустамликавию ашрофони феодалии маҳаллӣ аксарияти заминҳои Ҳиндустонро аз ҳуд карданд. Кишоварзони Ҳиндустон акнун се бори гаронро бар дӯши ҳуд гирифта буданд: андозҳо, рентаи замин (рента – даромад аз замин) ва қарзи судхӯрӣ.

Дар нимаи дуюми асри XIX ба манбаи ашёи хоми аграрӣ табдил ёфтани Ҳиндустон ба охир мерасад. Ин сабаби ҳудро дошт. Дар ин давра Англия мақоми "устоҳонаи ҷаҳон"-ро аз даст дод. Истилогариҳои Германия ва Фаронса дар Африка, Осиёи Ҷанубу Шарқӣ ва Океания мавқеи Англияро ҳамчун империяи бузургтарини мустамликавӣ суст кардаанд. Ин ҳолат аҳамияти

Ҳиндустонро барои иқтисодиёти Англия баланд бардошт. Тараққиёти тиҷорат дар байни Ҳиндустон ва Англия рафти минбаъдаи таҳсимоти меҳнатро дар байни саноати коркарди аввалияи Англия ва кишоварзиюи саноати кӯҳкании Ҳиндустон ва дар байни шаҳрҳои Англия аз як тараф ва деҳоти Ҳиндустонро аз тарафи дигар инъикос мекард.

Моли асосии содироти ҳиндӣ пахта, пашм, чут, нахи нахл, биринч, гандум, индиго, гиёҳҳои шифобахш ва афюн ба ҳисоб мерафтанд. Моли асосии содирот пахта буд. 80 фоизи он ба Англия фиристода мешуд. Арзиши умумии молҳои содироти Ҳиндустон дар нимаи дуюми асри XIX се баробар афзуд. Ҳиндустон дар ин давра беш аз пеш ба бозори молфурӯшии Англия табдил меёфт. Ба Ҳиндустон ворид кардани молҳои англисӣ 5 баробар афзуд. Аз Англия ба ин ҷо асосан газвор, зарфҳои филизӣ, маводи себу зинат ва молҳои дигари истеъмолӣ оварда фурӯхта мешуданд. Англия аз Ҳиндустон тавассути андоз ҳам даромади калон мегирифт. Маблағи даромади метрополия аз ин манбаъ бемайлон зиёд мешуд. Соли 1859 он 361 млн рупия ва соли 1890 кариб 851 млн рупияро ташкил намудааст.

Дар давраи империализми Британияи Кабир усулҳои истисмори Ҳиндустон тағйир ёфт. Он асосан ҷои маблағгузории сармоядорони англис шуд. Соҳаи калонтарини маблағгузорӣ дар Ҳиндустон роҳҳои оҳан буданд. Ин соҳа ба мустамликадорон даромади аз ҳад зиёд медод. Афзоиши дарозии роҳҳои оҳани Ҳиндустон бо ҳамин сабаб ба амал меомад. Дар Ҳиндустон солҳои 60-ум 1300 км ва то солҳои 90-ум 25600 км роҳҳои оҳан сохта шуданд. Дар Ҳиндустон соҳаи дигари сердаромади маблағгузории англисҳо иншоотҳои обёрикунӣ буданд. Онҳо дар ҷойҳое бунёд мегардиданд, ки зироатҳои содиротӣ парвариш карда мешуданд. Махсусан, дар Синд ва Панҷоб – музофотҳое, ки барои парвариши пахта махсус гардонида шуда буданд.

Сармояи англисӣ ба сохтани корхонаҳои саноатӣ низ гузошта мешуд. То охирҳои солҳои 90-ум дар Ҳиндустон 177 фабрикаи бофандагӣ ва 33 фабрикаи чут ба кор даромаданд. Аз он ҷумла, дар Калкутта фабрикаҳои чут ва комбинати металлургӣ ва дар Канпур фабрикаҳои калони бофандагӣ сохта шуданд.

Оғози ҳаракати миллию озодихоҳӣ. Англия Ҳиндустонро дар парокандагӣ нигоҳ медошт. Дар ин ҷо кариб 600 князӣ мавҷуд буд ва ҷудоии онҳоро метрополия муҳофизат мекард. Ин ҳолат

имконият намедод, ки миллатҳои Ҳиндустон хуб ташаккул ёбанд. Халқиятҳои дар гузашта пешқадам, масалан, андхра, малаялӣ ва ғайра қаламрави умумии худро надоштанд. Заминҳои аҷлодии онҳо ба князиҳои алоҳида, ки "музофотҳои Британӣ" ном доштанд, тақсим карда шуда буданд. Бокимондаҳои сохти кастагӣ ва ҳокимияти динӣ вахдати сиёсии халққо ва ташаккули шуури миллии онҳоро мушкил мегардонданд. Ташаккули миллии банголавиҳо, маратҳҳо, гуҷаротиҳо, тамилҳо ва баъзе халқиятҳои дигаре, ки дар навоҳии аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққикардаи мамлакат сокин буданд, тезтар ба амал меомад.

Пурзӯршавии истисмори мустамликавӣ дар шароити гузариш ба империализм вазифаи муборизаи бар зидди онро ба мадди аввал гузошт. Зиёёни Ҳиндустон қамшумор бошанд ҳам, дар байни халқ таъсири калон доштанд. Онҳо ҳамчун идеологи ҳаракати миллию озодихоҳии навогозёфтаи Ҳиндустон баромад мекарданд.

Солҳои 70-ум дар Банғола, Бомбай ва баъзе шаҳру музофотҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққикарда созмонҳои гуногуни ҷамъиятию сиёсии зиддианглисӣ ба вуҷуд меомаданд. Дар Банғола "Созмони Ҳиндустони Британия" ва "Созмони Британия" тавлид ёфтанд. Ин созмонҳо зидди ҳаракати оммавии миллию озодихоҳӣ буда, танҳо барои ишғоли вазифаҳои давлатӣ, васеъ кардани ҳуқуққои мардуми Ҳиндустон ва бар зидди аз назари наждӣ поймолкунии ҳуқуққои мардуми маҳаллӣ мубориза мебурданду бас.

Соли 1870 дар Маҳарад арбобони озодихоҳии мӯътадили ҳаракати миллӣ созмони "Пуни Сарвачаник сабҳа"-ро ташкил карданд. Ба вуҷуд омадани ҳаракати "свадеши" (маъноаш – "истеҳсолоти худӣ") баҳри бунёди истеҳсолоти ватанӣ ба ҳамин созмон алоқаманд буд.

Мутаассифона, тараққиёти сармоядорӣ вилоятҳои шимолӣ ва шимолу ғарбии мамлакатро фаро нагирифт. Биноан, ҳаракати миллии дар ин ҷойҳо бавуҷудомада шакли маорифпарварӣ ва моҳияти динӣ дошт.

Дар солҳои 70-ум созмонҳои кӯҳна ва нави динию ислоҳотхоҳӣ ва мазҳабии ҳиндуия, исломӣ ва сикхӣ фаъолияти худро васеъ карданд. Баъзеи онҳо таълимоти диниро ба шароити ҳамонвақтаи Ҳиндустон мувофиқ карда, дар кори болоравии ҳаракати миллию озодихоҳӣ саҳм мегузоштанд.

Шӯришҳои дар солҳои 70-ум баамаломада аз болоравии ҳаракати миллию озодихоҳии халққои Ҳиндустон шаҳодат

медиҳанд. Шӯриши солҳои 1859 – 1862 бо номи "Шӯриши индиго" дар Банголаи Шарқӣ, соли 1872 дар Панҷоб, соли 1875 дар князии Барод, шӯриши маратҳҳо дар Пун ва Аҳмаднагар аз қабили ин шӯришҳо мебошанд.

Солҳои 1876 – 1878 ҳаракати озодихоҳӣ дар музофоти Бомбай хеле пурзӯр буд. Солҳои 1870 – 1880 ҳаракати кишоварзон дар Махараштра вусъат меёбад. Ин ҳаракат инқилобчии демократ Васудева Балванте Пхадке (1845 – 1883)-ро тайёр кард. Ӯ аз оилаи браҳман буда, маълумоти хуб дошт. Аз санскрит бохабар буд ва забони англисиро медонист. Пхадке ҳамчун ватанпарвар мустамликадоронро бад медид. Аввал ӯ ташвиқоти зиддианглисиро дар байни ҷавонони маратҳҳо мебурд. Баъд дар назди худ ва ҳамақидаҳояш вазифа гузошт, ки тавассути шӯриш дар Ҳиндустон режими мустамликавии Британияро барҳам мезананд. Соли 1879 Пхадке дастаи мусаллаҳи худро ташқил карда, бо сарварони деҳқонони шӯришбардошта робита барқарор намуд. Баҳори соли 1879 ба Пхадке муяссар шуд, ки якчанд маротиба бар зидди мустамликадорон амалиёти ҳарбии бобарор кунад. Бо вучуди ин то миёнаҳои тобистони ҳамон сол ба маъмурияти мустамликавӣ муяссар мешавад, ки ба дастаҳои Пхадке шикаст диҳад. Худи Пхадке ба даст афтид. Ӯро суди Пун ба бадарғаи якумра маҳкум кард.

Ғайр аз ин боз даҳҳо шӯришҳои дигарро мисол овардан мумкин аст. Сарфи назар аз ин онҳо ҳанӯз моҳияти умумиҳиндӣ надоштанд. Ҳаракати муташаккили умумимиллии озодихоҳии халқҳои Ҳиндустон дар пеш буд.

Дар нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX дар Ҳиндустон асосан ду маркази калонтарини ҳаракати миллию озодихоҳӣ ба вуҷуд меояд – Махараштра ва Бангола. Баъди фаъолияти инқилобии демократии Пхадке дар Махараштра ҳаракати миллии радикалии чап бо сардории инқилобчии бузурги Ҳиндустон Бал Гангадхар Тилак (1856 – 1920) огоз ёфт. Тилак аз оилаи маратҳҳои браҳман буда, ҳанӯз аз овони ҷавонӣ анъанаҳои озодихоҳии маратҳҳоро қабул мекунад. Соли 1880 бо чидду ҷаҳди Тилак дар Пун барои фарзандони ҳамаи табақаҳои аҳолӣ дастрас мактаби нави англисӣ кушода мешавад. Соли дигар ӯ ба чопи рӯзномаи "Шер" ба забони маратҳӣ ва "Махратта" ба забони англисӣ шурӯъ мекунад. Тавассути мактаб, нашрияҳо ва воситаҳои дигар Тилак ва ҳамфикрони ӯ ҳамчун муҳофизаттарони манфиатҳои буржуазияи миллӣ баромад мекарданд. Тилак шакли

асосии муборизаро бар зидди мустамликадорон – бойкот кардани молҳои англисӣ меҳисобид.

Оғози ҳаракати умумиҳиндустонии миллию озодихоҳӣ. Ба рафти болоравии ҳаракати миллию озодихоҳӣ дар мамлакат режими мустамликавӣ тавассути ҷазодиҳиҳо ҷавоб мегардонид. Соли 1878 ноиби шоҳ Литтон (1876 – 1880) дар бораи силоҳ қонуне баровард, ки аз рӯи он ба ҳиндухо соҳиби силоҳи оташфишон будан манъ карда шуд. Худи ҳамон сол қонуни нихоят берахмонае оид ба матбуот ҳам кабул гардид, ки мувофиқи он ҳамаи мадракҳои ба забонҳои ҳиндӣ нашршаванда аз сензураи пешакӣ мегузаштанд. Вале ин чорахо барои режими мустамликавии англис натичаи дилхоҳ надоданд.

Соли 1880 дар Англия Ҳизби Либералҳо ба сари кудрат омада, дар Ҳиндустон зулми мустамликавиро каме сабуктар кунонид. Аз он ҷумла, баъзе қонунҳои зиддихалқиро бекор кард.

Соли 1882 ва минбаъд аксари аъзои муниципалитетҳои шаҳрҳои калон аз тарафи табақаҳои болоии ахолӣ интихоб карда мешуданд. Долгоҳҳо поймол карда шудани ҳукуқҳои мардуми маҳаллиро аз назари нажодӣ бартараф карданд. Мубориза барои ҳалли ҳамин масъала миллатдӯстони ҳиндро водор намуд, ки сафҳои худро дар тамоми мамлакат мустаҳкам кунанд. Онҳо солҳои 1883 – 1884 барои ташкили созмони умумиҳиндӣ кӯшиши аввалине ба харҷ доданд. Вале он вакт ин кор ба онҳо муяссар нашуд.

Соли 1885 дар шаҳри Бомбай анҷумани якум (муассисони)-и Конгресси Миллии Ҳиндустон баргузор гардид. Юм котиби Генералии Конгресс интихоб шуд. Мустамликадорон солҳои аввал ба мавҷудияти КМҲ хайрхоҳона назар мекарданд. Ноиби шоҳ лорд Дафферин (1884 – 1888) эълон дошт, ки "Конгресс аз инқилоб арзонтар аст". Доирахои озодандеши метрополий бар он ақида буданд, ки ҳизби озодона амал мекардагӣ ба онҳо дар кори бо ҳукуматдорони мустамликавӣ ҳамдаст кардани фаъолияти нерӯҳои оппозитсионӣ ёрӣ хоҳад расонд.

Дар Конгресс намояндагони қаноти озодандеши ҳаракати миллӣ ҳукмрон буданд. Барномаи онҳо дар соҳаи иқтисодӣ асосан масъалаҳои зеринро дар бар гирифта буд: ҳимоя ва тараққиёти саноати миллӣ, кам кардани андозҳо, барпо кардани системаи муназзами қарзи сармоя. Конгресс ба поймолкунии қадру қимати саноати Ҳиндустон ва сиёсати нархгузории мустамликадорон эътирози қатъӣ баён кард.

Баъди ташкил ёфтани КМҲ мубориза дар байни гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоии ҳаракати миллию озодихоҳӣ пурзӯр мешавад. Дар миёнаи солҳои 90-ум ба Тилак ва ҳамфикрони ӯ муяссар мешавад, ки дар Конгресс аксариятро ба тарафи худ кашанд.

Дар мамлакат бо ташаббуси Конгресс ва махсусан Тилак чорабиниҳои гуногуни миллӣ гузаронида мешуданд. Барои ҳавасмандкунии саноати миллии Ҳиндустон конференсияҳои саноатӣ ва намоишгоҳҳо ташкил карда мешуданд. Соли 1895 ба шарафи худо Ганеша ва қаҳрамони маратҳо Шивачӣ идҳои оммавӣ гузаронида шуданд, ки онҳо ба чорабиниҳои таблиғотии сиёсии КМҲ табдил ёфтанд. Чунин чорабиниҳо дар Бангола низ доир гардиданд. Ҳукумати мустамликавӣ аз хатари ин чорабиниҳо ба ташвиш омада, соли 1897 Тилакро ба мӯҳлати 18 моҳ бадарға кард.

Солҳои 80-ум дар мукобили миллатдӯстии буржуазии ҳиндуӣ созмонҳои маорифпарвари исломӣ низ ба фаъолият шурӯъ карданд. Созмонҳои исломӣ дар муборизаи миллию озодихоҳонаи халқҳои Ҳиндустон унсури фарқияти ҳинду ва мусулмонро ворид сохтанд. Пешвои ҳаракати исломии Ҳиндустон Сайид Аҳмадхон (1817 – 1898) буд. Ӯ дар байни мусулмонон созмони маорифпарварӣ ташкил кард ва дар Алигарх коллеҷ кушод. Сайид Аҳмадхон ҷонибдори режими мустамликадории Англия буд. Ба фикри ӯ танҳо Англия метавонад ҳуқуқи мусулмонҳои Ҳиндустонро ҳимоя кунад. Гуногунии барномаи фаъолият дар кори муборизаи миллию озодихоҳии Ҳиндустон оқибат ин ду созмонро зидди ҳамдигар гардонид.

Вазъи мустамликавии Ҳиндустон дар аввали асри XX. Соли 1899 ноиби шоҳ Кёрзон (1899 – 1905) таъйин карда мешавад. Ӯ дар Ҳиндустон сиёсати рӯирости нажодпарастиро пеш мебурд. Маъмурияти Кёрзон корчаллонҳои англисро пуштибонӣ карда, ба саноатчиёни ҳиндустонӣ монеахо эҷод мекард. Соли 1903 Кёрзон ба зери қонуни махсусе имзо гузошт, ки он дар ҷустуҷӯ ва азхудкунии бойгариҳои минералии Ҳиндустон ба инҳисорҳои англисӣ имкониятҳои калон фароҳам оварад. Кёрзон зиёниёни ҳиндуро бад медид. Дар замони ҳукмронии ӯ ҳади ақалли андозситонӣ аз даромади солона аз 500 рупия ба 100 рупия поён фароварда шуд, ки он пеш аз ҳама, ба бучаи зиёнён зарба зад. Солҳои 1898 ва 1905 ду маротиба амали қонуни сирри давлатӣ

васеъ карда шуд, ки он бар зидди зиёён истифода шуд. Нисбати КМҲ Кёрзон гуфтааст: "дар назди ман вазифа истодааст, ки ба марги осоиштаи он мусоидат кунам". Бо вучуди ҳамаи ин зулми Кёрзон рӯҳияи зиддимустамликавии мардуми Ҳиндустонро зиёдтар кард. Баъди аз ҳабс озод шудан Тилак муборизаро бар зидди мустамликадорони англис давом дод. Бо шарофати ӯ дар Махараштра фаъолияти қаноти чапи ҳаракати миллатдӯстон ҷоннок мешавад. Дар музофоту шаҳрҳои дигари Ҳиндустон ҳам ҳаракати миллию озодихоҳӣ аз нав авҷ мегирад.

Маъмурияти англисӣ хост, ки ба ҳаракати инқилобии Ҳиндустон зарба занад. Барои ҳамин ноиби шоҳ Кёрзон соли 1905 Банғоларо ду тақсим кард – Банғолаи Ғарбӣ (ба он Биҳор ва Орсу ҳам дохил буданд) ва Банғолаи Шарқӣ (бо ҳамроҳии Ассам). Банғолагиҳо миллати нисбатан ташаккулёфтаи Ҳиндустон ба шумор мерафтанд. Қисми зиёди аҳолии он мусулмонҳо буд. Мувофиқи нақшаи мустамликадорон тақсимоти Банғола бояд ба пастшавии ҳаракати миллию озодихоҳии Ҳиндустон оварда мерасонд. Лекин ин кор натиҷаи баръакс дод. Бар зидди тақсимкунии музофот ҳамаи табақҳои ҷомеаи Банғола бархостанд. Моҳи июли соли 1905 дар Калкутта гирдиҳамоиҳои бузург ба амал омаданд. 15 октябри соли 1905 қонун дар бораи тақсимоти Банғола эълон карда шуд. Мардуми музофот он рӯзро рӯзи мотами миллӣ эълон кард. Дар Калкутта иштирокчиёни намоиши бузурги халқӣ суруди миллии "Банде матарам" ("Салом, Модар – Ватан!")-ро хонда истода, ба сӯи дарёи Ганги барои ҳиндухо мукаддас мерафтанд, то ки дар соҳили он барои аз нав муттаҳид кардани кишвар савганд хӯранд.

Географияи ҳаракати "свадеши" (истеҳсоли худӣ) дар Ҳиндустон рӯз то рӯз васеъ мешуд. Онро КМҲ ҳарчониба дастгирӣ мекард. Ин буд, ки ҷаласаи навбатии дар охири соли 1905 баргузоргардидаи КМҲ бойкоти молҳои англисиро эълон намуд.

Соли 1906 ҷаласаи навбатии КМҲ пешниҳод намуд, ки "сварачи", яъне худидоракунии Ҳиндустон дар ҳайати Британияи Кабир эълон карда шавад. Ин вақт дар Конгресс дар масъалаи истиқлолияти Ҳиндустон ягонагии гоявӣ вучуд надошт. Бо ҳамин сабаб тобистони соли 1907 дар КМҲ чудой ба амал омад. Сарфи назар аз ин дар Ҳиндустон ҳаракати зиддианглисӣ рӯз то рӯз бештар ба назар мерасид. Маъмурияти мустамликавӣ қонуни матбуотро истифода бурда, Тилакро аз нав ҳабс кард. Мурофиаи

сохтакоронаи додгоҳи мустамликавӣ 13 – 22 июли соли 1908 баргузор гардида, намоиш ва гирдиҳамоиҳои оммавиро ба вучуд овард. 23 июл дар Бомбай корпартоии оммавӣ оғоз ёфт. Дар ҳама ҷо шиорҳои сиёсии зиддианглисӣ ва суратҳои Тилак дида мешуданд. Мустамликадорон ин дафъа қудрати пахш кардани намоишу гирдаҳамой ва корпартоиҳоро надоштанд.

Маъмурияти мустамликавии Британия дар Ҳиндустон маҷбур шуд, ки ақибнишинӣ кунад. Он тирамоҳи соли 1909 дар бораи "Шӯроҳои қонунгузор" қонун қабул кард. Дар як вақт бо назардошти меъёри қавмию мазҳабӣ дар Ҳиндустон системаи интихоботии нав ҷорӣ карда шуд. Ин система ҳиндуҳо ва мусулмонҳоро дар муқобили ҳамдигар нигоҳ медошт. Он ба талаботи Лигаи исломии соли 1907 ташкилёфта мувофиқ буд.

Соли 1911 ноиби навтаъйиншудаи шоҳ Хардинг тақсимоти Банголаро бекор кард ва пойтахти Ҳиндустонро аз Калкуттаи инқилобӣ ба Дехлии нисбатан ором кӯчонид.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

1. АЗ ШАРҲИ РАСМИИ ОМОРИИ МУЗОФОТҲОИ ШИМОЛУ ҒАРБИИ ҲИНДУСТОН, КИ АМАЛДОРОНИ АНГЛИС СОЛИ 1876 МУРАТТАБ СОХТААНД

Коркун (ҳинду. Т. З.), чун қоида, ҳар рӯз танҳо як бор хӯрок мехӯрад, аниқтараш ҳангоми нисфирӯзӣ...

Бисёриҳо аз чумлаи табақаи қашшоқтарин дар як рӯз танҳо як маротиба хӯрок мехӯрад, як соат ва ё се соат баъд аз зуҳр. Дар айни замон, аз чумлаи сокинони бой хеле одамони кам дар як рӯз се маротиба хӯрок мехӯранд.

2. АЗ МУШОҲИДАИ САЙЁҲИ РУС Е. Н. СНЕСАРЁВ

Таъсири бади режими англисӣ ба муттасилии касалии вабо асар кардааст. Ҳангоме ки ман соли 1899 дар Ҳиндустон саёҳат мекардам, дар баъзе чойҳо ба бемории вабо ва дар баъзе чойҳо ба муҳити касали мараз дучор омадам ... 10 сол пай дар ҳам мараз халқро маҳв мекард. Дар ин масъала нуқтаи назари англисӣ ва маҳаллӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад: якумаш мардуми маҳаллиро ба ҳурофот ва ифлосӣ гунаҳгор мекунад, дуюмаш ба решаи масъала назар карда, ҳамон фикри асосиро мисол меорад, ки бадани хароб ва нимгуруснаи мардуми маҳаллӣ ба касалӣ ҳеч гуна муқовимат карда наметавонад...

Аз қашшоқии логаршавии бадан ва камшавии афзоиши аҳолии мамлакат боз ҳам дар натиҷаи ҳамон системаи сиёсии Англия ба амал омадааст. Мувофиқи барӯихаттирии соли 1891 аҳолии тамоми Ҳиндустон 287.223.431 нафар буд. Соли 1900 мувофиқи меъёре, ки ҳукумати Ҳиндустон эътироф мекунад, шумораи табиии аҳолии он бояд 330.306.945 нафар мешуд. Вале мувофиқи барӯихаттирии соли 1901 ҳамагӣ 294.000.000 нафарро ташкил намудааст, яъне аз назардошт 36.306.945 нафар камтар.

Ҳисоби миёнаи умри одам дар Ҳиндустон ба 23 сол, лекин дар Англия бошад, қариб ба 40 сол баробар аст, яъне дар Англия нисбат ба Ҳиндустон қариб ду баробар зиёдтар умр мебинанд.

3. АЗ КИТОБИ ҶАВОҲИРЛАЪЛ НЕҲРУ "КАШФИ ҲИНДУСТОН"

Дар Ҳиндустон пайдо шудани роҳҳои оҳан бартарии тараққиёти саноатиро нишон дод. То ин вақт дар шакли молҳои саноатии аз Англия оварда шуда тарафи манфии ин тараққиёт аён шуда буд. Соли 1860 боғ ба мошинҳои ворид мешудагй бекор карда шуд. Он барои ба индустрикунонии Ҳиндустон монеъ шудан ҷорй карда шуда буд... Аввалин шуда саноати ҷут дар Бангола пайдо шуд, ки он асосан барои шаҳри Дандии Шотландия кор мекард; баъдтар фабрикаҳои бофандагй дар Аҳмадобод ва Бомбай ба фаъолият пардохтанд... сонй саноати кӯҳй арзи вучуд кард. Ҳукумати Англия дар Ҳиндустон бунёд кардани монеаро идома медод. Бо ҳамин мақсад ба молҳои бофандагии ҳиндй боҷ ҷорй намуд... Сиёсати давлатии политсиягие, ки ҳукумати Ҳиндустон ба амал мебаровард, аз ҳама бараълотар дар он ифода меёфт, ки дар Ҳиндустон то асри ХХ на департаменти кишоварзй мавҷуд буду на департаменти тиҷоратӣ ва на саноатӣ. Департаменти кишоварзй танҳо ба шарофати хайрияи як америкоии барои Ҳиндустонро дидан кардан омада, ки баҳри бехдошти кишоварзии Ҳиндустон дода буд, дар системаи ҳукумати марказӣ ташкил карда мешавад. Дере нагузашта соли 1905 департаментҳои тиҷоратӣ ва саноатӣ ташкил карда шуданд. Вале он вақт фаъолияти ин департаментҳо хеле заиф буд. Болоравии саноат ба таври сунъй маҳдуд гашт ва тараққиёти табиии Ҳиндустон боз дошта мешуд.

4. ИСТИСМОРИ БЕМИСЛУ МОНАНДИ ҲИНДУЁН

Даромади миёнаи ҳар як ҳиндй зиёдтар аз 10 рубл муайян кард шудааст, вале агар аз шумораи умумии аҳолии Ҳиндустони Британия 231.085. 132 1. 085.132 нафар одамони бойеро тарҳ кунем, ки қисми бузурги даромад ба онҳо тааллуқ дорад, пас ба ҳар сари аҳолии боқимонда ё ки 230 миллион танҳо 12-шиллингй, яъне камтар аз 6 рубл рост меояд. Ана ҳамин каси бадбахте, ки қариб 6 рубл даромад мегирад, бояд 1 р. 56 коп.; яъне чоряки даромади худро пардозад. Шояд дар ҷаҳон чунин андози золимонае мавҷуд набошад.

Агар ду шахрванди худи як Британия-шотландӣ ва ҳиндиро бо ҳам муқоиса кунем, пас мебинем, ки якум аз 17 як ҳиссаи даромадашро мепардозад, ҳиндй бошад, аз 4 як ҳиссашро, яъне ҳиндй нисбат ба шотландӣ – 4 баробар зиёдтар...

САНАҲОИ МУҲИМ

1817-1898 — солҳои ҳаёти роҳбари ҳаракати исломӣ дар Ҳиндустон Сайид Аҳмадхон

1857-1859 — шӯриши сипоҳиён дар Ҳиндустон

2.VIII.1858 — аз тарафи парламенти Англия қабул карда шудани қонун дар бораи идораи Ҳиндустон

1860-1861 — артиши мустамликавиро аз нав сохтани англисҳо

1861 — дар назди губернаторҳои музофотҳои Ҳиндустон ташкил кардани шӯроҳои қонунгузории салоҳияти маслиҳатидошта

1870 — ташкил ёфтани созмони "Пуни Сарвачаник Сабҳа"

1859-1862 — шӯриш дар Банғолаи Шарқӣ

1845-1883 — солҳои ҳаёти инқилобчии демократи Ҳиндустон Пхадке

1856-1920 — солҳои ҳаёти Бал Гандҳар Тилак, яке аз асосгузорони ҳаракати миллию озодихоҳии мардуми Ҳиндустон

1870-1880 — болоравии ҳаракати кишоварзон дар Маҳараштра

1872 — шӯриш дар Панҷоб

1875 — шӯриш дар Барод

1876-1878 — болоравии ҳаракати озодихоҳӣ дар Бомбай

1879 — ташкилёбии дастаҳои мусаллаҳи Пхадке, ҳуҷуми онҳо ба мавқеъҳои мустамликадорони англис

1876-1880 — солҳои ҳукмронии ноиби шоҳ Литтон дар Ҳиндустон

1885 — дар шаҳри Бомбай баргузор гардидани анҷумани муассисони Конгресси Миллии Ҳиндустон

1884-1888 — солҳои ҳукмронии ноиби шоҳ лорд Дафферин дар Ҳиндустон

То ох. 90-ум — дар Ҳиндустон 177 фабрикаи бофандагӣ ва 33 фабрикаи ҷут сохта шудааст

1897 — Тилакро ба муддати 18 моҳ бадарға кардани додгоҳи мустамликавӣ

1899-1905 — солҳои ҳукмронии ноиби шоҳ Кёрзон дар Ҳиндустон

1905 — аз тарафи англисҳо ду тақсим карда шудани Банғола

16.X.1905 — ба ҳукми қонун даромадани тақсимоти Банғола

1906 — "сварачи" эълон кардани ҷаласаи Конгресси Миллии Ҳиндустон

13-22.VII.1908 — мурофиаи додгоҳии мустамликавӣ аз болои Тилак

1909 — қабул карда шудани қонун дар бораи "Шӯроҳои қонунгузор"-и Ҳиндустон

1907 — ташкилёбии "Лигаи мусулмонӣ"-и Ҳиндустон

1911 — бекор карда шудани тақсимоти Банғола, аз Калкутта ба Деҳлӣ кӯчонидани пойтахти Ҳиндустон

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Чаро ва чӣ тавр идораи мустамликавии Англия дар Ҳиндустон таъйир дода шуд? Он чӣ мақсад дошт? **2.** Дар бораи сиёсати иқтисодии Британияи Кабир дар Ҳиндустон маълумот диҳед. **3.** Чаро ва чӣ тавр сипоҳиёни мустамликавӣ дар Ҳиндустон аз нав ташкил карда шуданд? **4.** Ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои Ҳиндустон кай ва чӣ тавр оғоз ёфт? **5.** Кадом созмонҳои ҳаракати миллию озодихоҳии солҳои 70-уми Ҳиндустонро медонед? **6.** Кадом шӯришҳои солҳои 60-ум ва 70-ум дар бораи оғози ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои Ҳиндустон шаҳодат медиҳанд? **7.** Дар бораи Пҳадке чиҳо медонед? **8.** Дар бораи фаъолияти инқилобию демократии Тилак нақл кунед. **9.** Конгресси Миллии Ҳиндустон кай ва чӣ тавр ташкил ёфт? Чаро мустамликадорони англис ба фаъолияти он монеъ нашуданд? **10.** Конгресси Миллии Ҳиндустон дар назди худ ичрои кадом вазифаҳоро гузошта буд? **11.** Ҳаракати исломии оғозкардаи Сайид Аҳмадхон аз ормонҳои КМҲ бо чӣ фарқ мекард? **12.** Ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои Ҳиндустонро дар солҳои 90-уми асри XIX – аввали асри XX шарҳ диҳед. **13.** Англия кай ва чаро Банголаро ба ду музофот тақсим кард? Оё он ба мақсади худ расид? **14.** Тақсимоти Банғола ба ҳаракати миллию озодихоҳии мардуми Банғола ва умуман ба Ҳиндустон чӣ таъсир расонид? **15.** Маъмурияти мустамликавии Ҳиндустон барои гирифтани пеши роҳи ҳаракати миллию озодихоҳии ин мамлакат кадом чораҳоро меандешид? **16.** Кай ва чаро қонуни ба ду тақсим карда шудани Бангола бекор карда шуд? **17.** Пойтахти Ҳиндустон кай аз Калкутта ба Деҳлӣ кӯчонида шуд? **18.** Ҳуччатҳоро ҳонда, аз рӯи мазмуни онҳо хулосаҳои мушаххас бароред. **19.** Мавзӯъро ҷамъбаст кунед.

§ 38–39. АФҒОНИСТОН

Ислоҳоти Шералихон. Соли 1863 Дӯстмуҳаммадхон вафот кард ва барои тоҷу тахти Афғонистон дар байни писарони ӯ муборизаи мусаллаҳона сурат гирифт. Окибат соли 1868 дар ин мубориза Шералихон голиб баромада, амири Афғонистон шуд.

Шералихон ба Ҳиндустон сафар карда, ба навгонихои аз Англия ба он чо рохёфтаи буржуазй шиносой пайдо намуда, баъди ба ватан баргаштан ба ислоҳоти давлатй даст зад. Ислоҳоти андози Шералихон мадди назар дошт, ки аз андози натуралй ба андози пулй бояд гузашт. Ислоҳоти ҳарбй аснавсозии артиш ва таъсиси синохи муназзами муосирро дар назар дошт. Ба Шералихон муяссар гардид, ки артиши Афғонистонро пуркувват карда, шумораи онро то ба 50 ҳазор нафар расонад, ҳокимияти марказиро мустаҳкам кунад, мақомоти махсуси машваратй ва политсияи давлатиро ташкил намояд. Ғайр аз ин ӯ ба ислоҳоти тичорат ва фарҳанг ҳам шурӯъ кард. Дар мамлакат шабакаи алоқаи почтаро ташкил кард, барои беҳтар кардани роҳҳо чорабиои зарурй андешид. Соли 1873 рӯзномаи аввалини Афғонистон "Шамс-ун-наҳор" ба чоп расид. Вале ба татбики пурраи ислоҳоти Шералихон тачовузи нави ҳарбии Англия халал расонид.

Оғози чанги Англияву Афғонистон. Дар ишғол кардани Афғонистон бо Англия Русия рақобат мекард. Соли 1873 ҳукумати Русия Англияро бовар кунонид, ки "Афғонистонро минтақаи манфиатҳои худ намешуморад". Баъди ин Англия синохи худро ба наздикии сарҳади Афғонистону Ҳиндустон оварда чо ба чо кард ва ба чанги зидди Афғонистон омодагй гирифт. Аз ин кор Шералихон ба ташвиш афтода, сафирони худро ба Русия фиристод, то ки он ба Англия таъсир расонад. Ғайр аз ин Русия дастаи начандон калони аскарони худро ба сарҳади Афғонистон равон кард. Баҳори соли 1878 намояндаҳои дипломатии Русия бо сардории Столетов ба Кобул омаданд. Онҳоро дар ин чо бо тантана пешвоз гирифтанд. Вале ин вақт дар Конгресси байналхалкии Берлин (с. 1878) дар масъалаи сиёсати байни Русия ва Англия ҳусни тафоҳум ба даст омад. Барои ҳамин доиҳаи Созишномаи Русияю Афғонистон, ки Столетов ба Петербург оварда буд, тасдиқ нашуд. Аз тарафи дигар Англия аз Шералихон талаб кард, ки намояндаи онро бо сардории Н. Чемберлен (ӯро дастаи ҳарбиён ҳамроҳй мекарданд) қабул

намояд. Дар назди дипломати англис вазифае меистод, ки мутобиқи он Афғонистон бояд муносибатҳои худро бо Русия қатъ кунад ва ба кушодани намояндагии англисӣ дар Кобул, Балх ва Ҳирот иҷозат бидиҳад. Вале фиристодагони Англия ба мамлакат роҳ дода нашуданд. Гуфтушунидҳои амир бо Столетов ва рад карда шудани қабули намояндагони англисӣ ба Англия барои сар кардани ҷанги зидди Афғонистон баҳона шуд. Нахуствазир лорд Биконсфилд дар палатаи (маҷлиси) ҷамоаҳои парламенти Англия баромад карда, иброз дошт, ки сарҳади шимолу ғарбӣ Ҳиндустон "тасодуфӣ ва ғайриилмӣ" аст. Дар баробари ин ба Афғонистон талаби қатъӣ фиристода шуд, ки ҳамаи талабҳои Англия бетаъхир қонеъ гардонида шаванд. Ба ҷавоби талаб интизор нашуда, моҳи ноябри соли 1878 артиши 35-ҳазорнафараи Британия ба Афғонистон зада даромад.

Сарҳадчиёни афғон аввалин шуда бо артиши англисӣ дар гузаргоҳи Хайбар вохӯрданд. Ба он генерал Броун роҳбарӣ мекард. Гарнизони қалъаи Алӣ Масчид зидди англисҳо муқобилияти сахт нишон дода бошад ҳам, мағбур шуд, ки ақибнишинӣ кунад. Дар миёнаҳои моҳи январи соли 1879 Броун Ҷалолободро ишғол кард. Баъди ин артиши британӣ ба даруни мамлакат ворид гардид. Ҷузъу томҳои артиши Афғонистон алайҳи душман ба таври бояду шояд муқовимат карда натавонистанд. Англисҳо аз зиддиятҳои дохилӣ низ истифода бурда, дар Кобул ва вилоятҳои алоҳидаи Афғонистон мухолифатҳо ташкил карданд. Ин ҳолат Шералихонро мағбур намуд, ки дар Кобул ба ҷои худ писараш Яъқубхонро монда, ба Мазори Шариф фирор кунад. Шералихон ба Мазори Шариф омадан замон бемор шуда, 20 феврали соли 1879 вафот мекунад. Амири ҷавон Яъқубхон нисбат ба Англия ҳусни таваҷҷӯҳ дошт. Ӯ тавассути нома ду маротиба ба ҳукумати Англия мурочиат кард, ки таҷовузи зидди Афғонистонро бас кунад. Сафири Русия дар Лондон Шувалов низ ба ҳукумати Англия чандин номаи эътирозӣ равон кард. Вале ин номаҳо бе ҷавоб монданд.

Яъқубхон ба сипоҳиёнаш фармуд, ки муқобилиятро бо англисҳо бас кунанд. Ӯ 26 майи соли 1879 дар маҳаллаи Гандумак бо ҳамроҳии намояндаи масъули ҳукумати англоҳиндӣ Луи Каванярӣ ба зери Созишномаи барои Афғонистон асоратовар имзо гузошт. Аз рӯи он Афғонистон минбаъд бо давлатҳои хориҷӣ мустақилона робита карданро аз даст дод. Ноҳияҳои

Сибй, Пишми ва Куррам тахти идораи англисхо даромаданд ва назорат ба гузаргоххо аз болои ағбахо низ ба ихтиёри англисхо гузашт. Амири Афғонистон акнун ба резиденти дар Кобулбудаи англисй итоат мекард.

Вале халқи Афғонистон ба тақдир тан надод. Дар мамлакат чанги чирикй вусъат ёфт. Дастахои зиёди фидоиён ба сўи пойтахти мамлакат – Кобул меомаданд. Соли 1879 дар Кобул аскархо ва фидоиён шўриш бардоштанд. Дар ин чо онхо бинои намояндагии Англияро ба даст даровард, англисхои дар он бударо қатл карданд. Яъқубхон ба чои он, ки ба харакати муқовимати халқ бар зидди истилогарони англис рохбарй кунад, баръакс ба тобеони худ фармуд, ки фармонхои намояндагони англисиро бечуну чаро ичро кунанд.

Хукумати Англия қарор дод, ки дар зери рохбарии генерал Робертс ба Афғонистон дастаи чазодихандагонро равон кунад. Ба ин даста супориш дода шуда буд, ки Кобулро ишғол намуда, эълон кунад, ки артиши англисй аз Афғонистон баромада наметавад. Робертс ваъда дод, ки ҳар касе дар ин кор ба англисхо дасти ёрй дароз кунад, дастгирии ўро кадр хохем кард. Яъқубхон ба пешвози Робертс баромада, садоқати худро ба англисхо нишон дод.

Бар хилофи хиёнати Яъқубхон ва баъзе хокимони маҳалхо дастахои чирикй ва деҳқонон бар зидди чазодихандагони англис муқобилияти сахт нишон медоданд. Артиши амири собиқ Шералихон, ки ба он Муҳаммадхон рохбарй мекард, низ омодаи муборизаи бар зидди англисхо буд. Ў сарбозонашро ба наздикии Кобул овард. Баъди чангхои шадид ба англисхо муяссар шуд, ки ба фидоиёни хеле бад мусаллах шикаст диханд. Артиши шикастхўрдаи афгонхо ба чониби Ғазна ақиб нишаст. Ба сарбозони Робертс муяссар шуд, ки Болохисорро ишғол намуда, ба шахри Кобул дароянд. Дар ин шахр хокимият ба дасти англисхо гузашт. Истилогарон Яъқубхонро барои бар зидди шўришгарон муқовимат нишон дода натавонистан аз тахту точ махрум намуда, ба Хиндустон бадарға карданд.

Маркази муборизаи озодихохонаи зиддианглисй акнун вилояти Ғазна шуд. Аз тамоми гўшаю канори мамлакат ба ин чо дастахои фидоиён чамъ меомаданд. Яке аз дастахои пуркувваттарини фидоиён бо сардории Муҳаммадчонхони Вардак (собиқ афсари қисми артиллерии амир Шералихон) буд. Ба ў кабилаи вардак ҳамроҳ шуд. Муҳаммадчонхон тавонист, ки

баъзе ҷузъу томҳои артиши мунтазами аз Туркистони Афғонистон омадаро ҳам ба артиши худ муттаҳид кунад. Алайҳи англисҳо уламои исломӣ, аз он ҷумла Динмуҳаммад, таблиғот мебурданд. Динмуҳаммадро аввалин шуда қабилаҳои гилзай ва муманд дастгирӣ карданд.

Охирҳои соли 1879 дастаҳои аскарони ватандӯст аз Ғазна, Кӯҳистон ва ноҳияю вилоятҳои дигар аз нав ба сӯи Кобул ҳаракат карданд. Робертс ба муқобили онҳо сипоҳиёни худро равон кард. Дар наздикии Кобул муҳорибаҳои шадид ба амал омаданд. Қариб буд, ки англисҳо шикаст хӯранд. Ин вақт артиши англисҳо аз Ҳиндустон ба ин ҷо ба ёрии сарбозони Робертси шикастхӯрдаистода омаданд ва Муҳаммадҷонхон маҷбур шуд, ки бо ҳамроҳии артишаш Кобулро тарк кунад.

Ҳамин тариқ, Кобул ва Қандаҳор ба дасти англисҳо гузаштанд. Онҳо тавонистанд, ки баҳори соли 1880 Ғазнаро ҳам ба даст дароранд ва баъд бар зидди шӯришгарон экспедитсияи калони ҷазодиҳӣ ташкил намоянд. Робертс аз Англия супориши махфӣ гирифт, ки ҷудоихоҳони маҳаллиро дастгирӣ ва муҳофизат кунад, то ки Афғонистон аз вилоятҳои алоҳидаи ба Англия тобеъ иборат бошад. Дар баробари ин англисҳо барои Афғонистон ҳокимеро ҷустуҷӯ мекарданд, ки вазъро дар марказ ба эътидол оварда тавонад.

Ба сари қудрат омадани Абдурахмонхон. Дар дохили Афғонистон ҷунин шахсият набуд. Ҳам истилогарони англис, ҳам русҳо ва ҳам афғонҳои истиқлолиятхоҳ дар ин вазифа набераи Дӯстмуҳаммад ва ҷияни Шералихон – Абдурахмонхонро дидан мехостанд. Русҳо ба Абдурахмонхон шароит фароҳам оварданд, ки аз Туркистон фирор кунад. Ӯ аввал ба Бадахшон омад. Дар он ҷо ҳокимияти ӯро эътироф карданд. Ҳар се тарафи мухолифат ҳаракат мекарданд, ки Абдурахмонхонро барои манфиатҳои худ истифода баранд. Ӯ бошад, аз мухолифатҳои рақибон истифода бурда мехост, ки ҳокими мутлақи Афғонистон шавад.

Соли 1880 дар Кобул ва Қандаҳор ошӯбҳои зиддианглисӣ катъ нагардиданд. Ҳокими Ҳирот Муҳаммадаюбхон нисбати англисҳо мавқеи оштинопазир дошт. Ӯ зидди Қандаҳор тайёрӣ медид. Дар Ғазна бошад, фидоиён аз нав ҷамъ омада, ба Кобул ҳуҷум карданӣ буданд. Барои англисҳо вазъи номусоид фаро расид. Барои ҳамин онҳо лозим донистанд, ки Абдурахмонхонро ҳамчун амири Кобул эътироф кунанд. Онҳо ҳатто ба ӯ ваъда ҳам

доданд, ки бо маблағу силоҳ ёрӣ мерасонанд, Созишномаи Гандумак (дар Кобул доштани резидент ва дастаи ҳарбӣ) бекор карда шуд ва аз даҳолат ба корҳои дохилии Афғонистон даст мекашанд. Ҷавобан ба ин Абдурраҳмонхон ваъда дод, ки Афғонистон Созишномаи Гандумакро дар бобати маҳдудияти истиқлолияти Афғонистон оид ба сиёсати хориҷии он эътироф мекунад, яъне Афғонистон ҳукук надошт, ки мустақилона ба давлатҳои хориҷӣ муносибатҳои дипломатӣ дошта бошад. Абдурраҳмонхон инчунин маҷбур шуд, ки аз Афғонистон ҷудо карда, ба зери итоати Англия даровардa шудани баъзе навоҳии ба Ҳиндустон ҳамсарҳадро эътироф кунад.

Вале Англия нисбати Афғонистон аз сиёсати истилогаронаи худ даст накашид. Он мехост, ки Қандаҳорро аз Афғонистон ҷудо карда, ба музофоти алоҳидаи ба Англия тобеъ табдил диҳад. Лекин ҳокими Ҳирот барои ишғоли Қандаҳор бар зидди Англия муборизаи беамон мебурд. Соли 1880 артиши Аюбхон дар наздикии деҳаи Майванд ба нерӯҳои муттаҳидаи англисҳо ва хиёнаткорони Қандаҳор шикаст доданд. Аскарону афсарони душман аз майдони ҷанг рӯ ба фирор ниҳоданд. Соли 1958 ба хотири ғалаба дар Майванд ҳамчун нишонаи ҷидду ҷаҳди бомуваффақият барои истиқлолияти Афғонистон дар шаҳри Кобул муҷассамаи ёдгорие гузошта шуд.

Аюбхон Қандаҳорро муҳосира кард. Дар ин шароит фармондеҳии англисӣ аз баҳри ҷудо кардани Қандаҳор гузашта, онро ба Абдурраҳмонхон супорид. Соли 1881 Аюбхон хост, ки Қандаҳорро аз нав ба даст дарорад. Лекин аз тарафи артиши амир шикаст хӯрд. Дере нагузашта артиши Абдурраҳмонхон Ҳиротро ҳам ишғол намуд. Аюбхон маҷбур шуд, ки ба Эрон фирор кунад. Баъди ин Абдурраҳмонхон ба ҳокими ягонаи Афғонистон табдил меёбад. Мулло Диннмуҳаммад фатво дод, ки Абдурраҳмонхон ҳокими тамоми Афғонистон аст. Акнун ӯ муборизаро бар зидди англисҳо давом медиҳад. То миёнаҳои соли 1881 ҳокимияти Абдурраҳмонхон дар тамоми Афғонистон паҳн гардид. Сипоҳиёни англисӣ аз Афғонистон пурра бароварда шуданд.

Бо ҳамин ҷанги дуюми Англия бар зидди Афғонистон ба шикаст дучор шуд.

Ба Абдурраҳмонхон муяссар шуд, ки ба фаъолияти ҷудоихоҳии ашрофон, хонҳо ва қабилаҳои алоҳида хотима гузорад, дар мамлакат ислоҳоти иқтисодӣ, маъмурӣ, ҳарбӣ ва

ҳукукӣ гузаронад. Ислоҳот имконият дод, ки ҳокимияти марказии Афғонистонро аз нав барқарор карда шавад. Сарфи назар аз ин ба Абдураҳмонхон муяссар нашуд, ки ҳамаи каламрави сукунати пештуҳо, аз он ҷумла кӯҳҳои Сулаймон ва тарафи рости дарёи Ҳиндро ба Афғонистон ҳамроҳ кунад.

Дар солҳои 80-уми асри XIX Русия мехост, ки каламрави мустамликаҳои худро аз ҳисоби Афғонистон васеъ кунад. Вале ин кор барояш муяссар нашуд. Соли 1887 дар байни Русия ва Афғонистон дар бораи сарҳадҳои онҳо, ки аз дарёи Ҳарирӯд то Амударёро дарбар гирифтаанд, протоколи хотимавӣ ба имзо расид.

Абдураҳмонхон истиқлолияти Афғонистонро чун гавҳараки чашм муҳофизат мекард. Барои ҳамин ӯ ҳатто ба англисҳо ичозат надод, ки аз Ҳиндустон ба Афғонистон роҳи оҳан созанд.

Абдураҳмонхон охири солҳои 80-ум ва солҳои 90-ум дар масъалаи сиёсати дохилӣ чидду чаҳди худро бештар ба муковимат бар зидди забткориҳои Англия дар шимол ва шарқи Афғонистон ва муковимати пештуҳои чудоихоҳ сарф кард. Ба ин нигоҳ накарда ба ӯ муяссар нашуд, ки истиқлолияти пурраи Афғонистонро аз Англия таъмин намояд.

Дигаргуниҳои иқтисодӣ ва ҷамъиятию сиёсии Афғонистон. Истеҳсолоти ҳамин давраи Афғонистон моҳияти натуралӣ дошт. Асоси ҳаёти иқтисодии мамлакатро мисли пештара кишоварзӣ ташкил мекард. Он ба меҳнати дастӣ асос ёфта буд. Дар оғози асри XX пешрафти пахтапарварӣ мушоҳида карда мешавад. Афғонистон онро ба Ҳиндустон ва Русия мебароварад. Дар ин давра марказҳои нисбатан калони тиҷоратию косибии мамлакат – Кобул ва Қандаҳор ба ҳисоб мерафтанд. Кобул маркази маъмурии Афғонистон ҳам буд.

Тарзи сармоядории иқтисодиёт ба Афғонистон ниҳоят дер ворид шуд.

Амир барои ин кор шароит муҳайё кард; мавқеи тоҷиронро мустаҳкам намуд, то тиҷорати хориҷиро васеъ кард, мактабҳои аввалини замонавӣ ва матбаа сохт. Сарфи назар аз ин Афғонистон мисли пештара давлати ақибмондаи феодалӣ мондан гирифт.

Баъди соли 1901 вафот кардани Абдураҳмонхон ба тахти амирии Афғонистон Ҳабибуллоҳон менишинад. Ӯ барои пешрафти фарҳангии мамлакат чорабиниҳои зиёд кард. Аз он ҷумла литсеи аввалин – Ҳабибияро кушод, ба дарбориён фармуд, ки либоси европавӣ ба бар кунанд.

Аз давлатҳои ҳамсоя, алалхусус аз Ҳиндустон ба Афғонистон ғояҳои маорифпарварии буржуазӣ ворид мешуданд. Дар ин мамлакат ташаккули ғояҳои буржуазӣ нисбат ба худи буржуазияи миллӣ тезтар ба амал меомад.

Ташаббускор ва роҳбари ҳаракат барои конститутсия ва ислоҳот директори литсеи Ҳабибия Абдулганӣ буд. Дар атрофи ӯ намояндагони ҷавони зиёиёни афғон, асосан омӯзгорон ва тарбиягирандагони литсей муттаҳид шуданд. Ин ҳаракат дар таъриx бо номи "ҷавонафғонҳо" маълум аст. Идеологи ҷавонафғонҳо Маҳмудбек Тарзӣ буд. Ӯ муддати зиёде дар Ирок ва Сурия дар ҳичрат зиндагонӣ карда, дар ин мамлакатҳо маълумоти хуб гирифта, ба адабиёти туркӣ ва европавӣ шинос шуда, ғояҳои пешқадами он замонро қабул намуда, ҳаёти худро баъди ба ватан баргаштан барои дар Афғонистон татбиқ кардани он ғояҳо мебахшад. Маҳмудбек Тарзӣ бо ичозати Ҳабибуллоҳон ба Афғонистон баргашта, ба фаъолияти сиёсӣ машғул шуда, сохти ҷомеаи ояндаи Афғонистонро асоснок мекунад.

Тарафи пуркуввати таълимоти Тарзиро тамоюли зиддимустамликавии ӯ ташкил мекард. Ӯ мустамликадориро маҳкум карда, мардумро даъват мекунад, ки барои истиқлолияти ватани худ бархезад. Даъвати зидди сиёсати мустамликадории Тарзӣ дар бедории миллии афғонҳо ба мақоми баланд соҳиб аст. М. Тарзӣ дар зери таъсири ғояҳои Сайид Ҷамолиддини Афғонӣ буд. Ӯ ҳам чун Ҷамолиддини Афғонӣ мехост, ки дар ислом асоси муборизаи зиддиимпериалистиро ёбад. Шакли динии идеологияи миллии Тарзӣ замина ва асоси таъриxӣ дошт. Он афғонҳоро барои муборизаи зиддианглисӣ муттаҳид месохт.

Ҷавонафғонҳо дар татбиқи ғояҳои худ ба ҳокимони Афғонистон умед мебастанд. Онҳо ғайр аз амир нерӯи дигареро намедиданд, ки дар мамлакат дигаргуниҳои иқтисодию сиёсӣ ва иҷтимоӣ ба амал бароварда тавонад. Мутлақияти маорифпарвар – чунин буд идеали иҷтимоии ҷавонафғонҳо.

Вакте ҷавонафғонҳо диданд, ки Ҳабибуллоҳон ба татбиқи ислоҳоти конститутсионӣ қодир нест, ба бародари хурдии амир, шоғирди Маҳмуди Тарзӣ – Амонуллоҳон умед бастанд.

Дар баробари ҷавонафғонҳо "пирафғонҳо" ҳам буданд. Ин ҷараёнро ҳонҳо, ашрофони калони афғон ва муҳофизони тартиботи кӯҳна ҷонибдорӣ мекарданд. Онҳо ба муқобили ҳама гуна навгониҳое мебаромаданд, ки ҳуқуқ ва имтиёзҳои онҳоро халалдор

мекарданд. "Пирафғонҳо" дар шахси Англия таҳдид ба тартиботи феодалии мамлакатро дида, мехостанд, ки дарҳои Афғонистон барои хориҷиён "пӯшида" бошанд. Маданияти европавиро дар Афғонистон сӯиқасд ба ислом ҳисоб мекарданд. Аз ҳамин сабаб мухолифи ҳама гуна ислоҳоти буржуазӣ буданд. Ин нерӯҳои кӯҳнагаро (консервативӣ) дар атрофи Насруллохон муттаҳид шуда буданд.

Дар арафаи Ҷанги якуми ҷаҳонӣ "пирафғонҳо" ба доираҳои ҳукмрони Германия ва Туркия наздик шуданд. Бо феодалҳои Туркия онҳоро мавқеи ғоявӣ наздик мекард. Агар ғояҳои Маҳмуди Тарзӣ ба муборизаи зидди империализм равона шуда бошад, пас "пирафғонҳо" мисли султони Туркия ба ҷои аввал ғояи дар атрофи Туркия муттаҳид кардани мусулмонҳоро гузошта буданд. Бо Германия бошад, "пирафғонҳо"-ро тиҷорат наздик мекард. Аз тиҷорат бо ин давлат хонҳои қабилаҳои афғон паштуҳо даромади калон ба даст медаровардаанд.

ҲУҶҶАТҲО

1. АЗ ЁДДОШТҲОИ АМИРИ АФҒОНИСТОН АБДУРАҲМОНХОН

Дар ёддоштҳои худ амир Абдураҳмонхон мақоми ҳукумати Англияро дар низои соли 1885-и байни Афғонистон ва Русия баамаломада (бархӯрди ҳарбӣ дар Кӯшки Панҷдех) ба таври бозътимод нишон медиҳад.

... Ин вақт артиши русҳо зуд ба пеш ҳаракат мекард ва 13 марти соли 1885 дар Қизилтеппа ҷамъ омада, онро мустаҳкам кард. Артиши афғон дар Оқтеппа, дар самти соҳили чапи дарёи Аму ҷойгир шуда буд... 30 март артиши рус ва афғон аз ҳамдигар дар масофаи як мил ҷойгир буданд: русҳо – дар Қизилтепа ва афғонҳо – дар Пули Киштӣ. 29 март генерал Комаров ба генерали афғон маълум намуд, ки ӯ артиши худро аз самти соҳили рости дарё ба ақиб барад, вагарна задухӯрд ба амал меояд ва русҳо ба артиши афғонҳо ҳамла меоранд. То лаҳзаи охирин афсарони англисии ҳайати хати марзикашанда ва аскарҳои онҳо харҷанд афсарони артиши маро бовар мекунониданд, ки русҳо бар зидди онҳо то он вақте, ки дар мавқеъҳояшон меистанд, ҳамла намекунанд ва агар русҳо бар зидди аскарони ман дар мавқеи мустаҳкаршудаашон ҳамла кунанд, пас ин вайрон кардани Созишномаи байни Русия ва Англия аст ва он вақт русҳо барои ин кор ба ҷазо гирифтор карда мешаванд. Ба генералам... ҷиддан фармуда будам, ки бар зидди шӯрои афсарони ҳайати англисӣ иқдоме накунад. Ӯ ба ваъдаҳои афсарони англисӣ бовар карда, дар мавқеи худ монда буд.

Рӯзи дигар, 30 март, бригадаи комили артиши русҳо ба дастаи начандон калони афғон ҳамла кард. Ин хабарро фаҳмида, афсарони англис ҳамон лаҳза бо ҳамроҳии сарбозон ва аҳли рикобашон ба Ҳирот фирор карданд... Англисҳо ягон лаҳза сабр накарда, ба ҷониби Ҳирот гурехтанд... сипоҳиён ва афсарони англис то ҳамон дарача тарсидаю асабонӣ шуда буданд, ки сару калобаи худро гум карда, бетартибона мегурехтанд ва дар ин ҳолат дӯстро аз душман фарқ

карда наметавонистанд; бар асари сармои сахт мардуми бисёри маҳаллии "ҳамроҳи" ҳайати англисибуда ҳангоми гурехтан аз аспҳо афтида, чонҳои худро аз даст доданд.

Ин вокеа... ба мардуми афгон чунон таъсири сахт расонид, ки обрўи Англия дар назди онҳо абадй рехт.

2. АЗ СОЗИШНОМА ДАР БАЙНИ РУСИЯ ВА АНГЛИС ОИД БА МАСЪАЛАҲОИ ФОРС, АФҒОНИСТОН ВА ТИБЕТ, КИ ДАР С. ПЕТЕРБУРГ 18 (31) АВГУСТИ СОЛИ 1907 БА ИМЗО РАСИДААСТ

Б. Созишномае, ки марбути Афғонистон аст.

Моддаи 1. Ҳукумати Аълоҳазрати Британия эълон мекунад, ки нияти тағйир додани ҳолати сиёсии Афғонистонро надорад.

Ҳукумати Аълоҳазрати Британия ўҳдадор мешавад, ки гайр аз ин таъсири худро дар Афғонистон бо маънии сулҳҳоҳона чорй менамояд ва вай дар Афғонистон ягон чорае намечўяд, ки барои Русия хатарнок бошад ва Афғонистонро дар чунин кор дастгирй намекунад.

Аз ҷониби худ ҳукумати императории Русия эълон мекунад, ки берун аз доираи манфиатҳои рус будани Афғонистонро эътироф менамояд; вай ўҳдадор мешавад, ки дар ҳамаи муносибатҳои худ бо Афғонистон аз миёнаравии ҳукумати Аълоҳазрати Британия истифода мебарад; вай инчунин ўҳдадор мешавад, ки ба Афғонистон ягон хел чосусро равон намекунад.

САНАҲОИ МУҲИМ

1858 — ба шарафи ғалабаи афғонҳо дар Майванд гузошта шудани муҷассамаи ёдгорй

1863 — соли вафоти амири Афғонистон Дўстмуҳаммад

1868 — соли дубора ба тахти амирии Афғонистон нишастани Шералихон

1873 — ҳукумати Русия ҳукумати Англияро бовар кунонд, ки Афғонистон минтақаи манфиатҳои вай нест

1873 — чоп шудани рўзномаи нахустини Афғонистон "Шамс-ун-наҳор"

1878 — ба Кобул омадани намояндаҳои дипломатии Русия бо сардории Столетов

1878 — ба Афғонистон зада даромадани артиши 35-ҳазорнафараи Англия

1879 — Ҷалолободро ишғол кардани артиши Англия бо сардории Броун

20.II.1879 — дар Мазори Шариф вафот кардани амири Афғонистон Шералихон ва ба сари кудрат омадани Яъқубхон

26.V.1879 — баста шудани Созишномаи Гандумак

1879 — шӯриши фидоиён ва аскарон дар Кобул. Аз Ғазна, Кӯҳистон ва маҳалҳои дигар ба сӯи Кобул ҳаракат кардани дастаҳои аскарони ватандӯст

1879-1880 — Кобул, Қандаҳор ва Ғазнаро ба даст даровардани англисҳо. Ошӯбҳои ватандӯстон дар Кобул ва Қандаҳор

1880 — дар Афғонистон ба сари қудрат омадани Абдурраҳмонхон, мухорибаи таърихии Майванд

1881 — қариб дар тамоми қаламрави Афғонистон мукаррар гардидани ҳокимияти Абдурраҳмонхон. Аз мамлакат пурра бароварда шудани артиши Англия

1887 — дар байни Русия ва Афғонистон баста шудани протоколи хотимавӣ дар бораи сарҳадҳои байни онҳо

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Шералихон дар Афғонистон кай ба сари қудрат омад? **2.** Моҳияти ислоҳоти Шералихонро шарҳ дихед. Ҷанги дуюми Англияю Афғонистон кай ва чӣ тавр оғоз ёфт? **3.** Русия дар ҷанги байни Англияю Афғонистон кадом мавқеъро ишғол намуд? **4.** Соли 1878 ва аввали соли 1879 амалиётҳои ҷангӣ чӣ тавр сурат гирифтанд? **5.** Шералихон кучо шуд? **6.** Яъқубхон ба ҷои падари худ ба тахти амирӣ нишаста, кадом сиёсатро пеш мебурд? **7.** Дар бораи муқовимати умумихалқии зидди Англия дар солҳои 1879 – 1881 накл кунед. **8.** Аюбхон чӣ тавр ва барои чӣ бар зидди англисҳо мубориза мебурд? Кадом ғалабаи ӯ барои мардуми Афғонистон муҳаддас аст. **9.** Абдурраҳмонхон дар шароити ҷанг бо Англия мамлакатро чӣ тавр идора мекард? **10.** Муносибатҳои Англия ва Афғонистон дар давраи ҳукмронии Абдурраҳмонхон чӣ тавр сурат гирифтанд? **11.** Ҷанги дуюми Англия бар зидди Афғонистон чӣ тавр анҷом ёфт? **12.** Дар охирҳои асри XIX – аввали асри XX иқтисодиёти Афғонистон дар кадом ҳолат қарор дошт? **13.** Вазъи афкори ҷамъиятии Афғонистони ибтидои асри XX-ро маънидод кунед. "Ҷавонафғонҳо" ва "пирафғонҳо" киҳо буданд ва мавқеи сиёсии онҳо чӣ тавр буд? **14.** Оё аз ақидаҳои сиёсии М. Тарзӣ ва Ҷ. Афғонӣ бохабар хастед? **15.** Хотираи амири Афғонистон Абдурраҳмонхонро шарҳ дихед. **16.** Ҳуччати 2-юми мавзӯъ дар бораи чӣ шаҳодат медиҳад? **17.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

§ 40–41. ЭРОН

Ҳолати ниммустамликавии Эрон. Баъди ҷанги солҳои 1856 – 1857 Эрон ба ниммустамлика табдил меёбад. То солҳои 70-уми асри XIX Эрон аллакай ба Англияю Русия вобаста буд. Вобастагии Эрон баъди ба ширкатҳои хориҷӣ додани иҷора (консессия) ва қарордодҳо дар бораи вомбарг (заём)-и хориҷӣ боз ҳам зиёдтар мешавад. Солҳои 1862 – 1874 англисҳо оид ба дар Эрон сохтани хатҳои телеграф барои таъмини алоқаи Лондон бо Ҳиндустон бо ин давлат созишнома ба имзо расониданд. Истифода ва идораи онҳо дар ихтиёри англисҳо буд. Шоҳроҳҳои ҷанубу ғарбии Эрон низ аз тарафи мустамликадорони англис сохта ва назорат карда мешуданд. Дар шимоли мамлакат бошад, сохтмон ва истифодаи шоҳроҳҳо дар ихтиёри Русия буданд. Англия ва Русия Эронро вазифадор карданд, ки дар қаламрави худ ба сохтмони роҳҳои оҳан роҳ надиҳад.

Соли 1872 соҳибкори англис Ю. Рейтер аз шоҳи Эрон барои истифодаи ҳамаи захираҳои ашёи саноатии мамлакат ба мӯҳлати 70 сол иҷораи инҳисорӣ гирифт. Норозигии халқи Эрон ва дипломатияи Русия аз ин қарордод чунон пурзӯр буд, ки шоҳ маҷбур шуд онро бекор кунад. Ба ҳар ҳол Рейтер бо розигии Русия барои ташкили банки Шоҳаншоҳӣ иҷозатнома гирифт. Ин банк барои баровардани қоғазҳои қиматнок, аз он ҷумла пул ҳуқуқи инҳисорӣ ба даст даровард. Соли 1890 соҳибкори рус Поляков дар Теҳрон банки қарздиҳии Форсро кушод, ки он иқтисоди Эрони Шимолиро ба зери назорати худ гирифт. Ин шахс соли 1891 барои ташкили кори суғурта ва нақлиёт ҳам соҳиби иҷозатнома шуд. Ба давлатҳои хориҷӣ инчунин як қатор иҷораҳои дигар низ дода шуданд: иҷораи сармоядори англис Линч барои киштигардӣ дар дарёи ягонаи Эрон – Корун, иҷораи саноатчии рус Лианозов барои моҳигирӣ дар баҳри Хазар, иҷораи ширкати англисии Талбот барои хариду фурӯш ва коркарди тамоку аз ҷумлаи онҳо мебошанд. Соли 1901 шаҳрванди Англия д' Арси барои истифодаи ҳамаи сарчашмаҳои нефт, ғайр аз шимоли Эрон иҷораи инҳисорӣ гирифт. Баъдтар он номи ширкати "Иҷораи ШАЭН-АИНК" (ширкати нефти Англия ва Форс)-ро мегирад.

Иқтисоди Эрон бе ёрии молиявии хориҷӣ пеш рафта наметавонист. Аз ҳамин сабаб Носируддиншоҳ (1848 – 1896) соли 1892 аз банки англисӣ ба маблағи 500 ҳазор ф.-ст. вомбарги

аввалини хориҷиро гирифт. Солҳои 1900 – 1902 Русия ҳам ба Эрон ба маблағи 32,5 млн. рубл вомбарг дод. Вомбаргҳои хориҷӣ Эронро ба асорати молиявӣ гирифтор карданд.

Дар даҳсолаҳои охирини асри XIX ва оғози асри XX ба Эрон ворид сохтани молҳои саноатии хориҷӣ зиёд шуд. Молҳои саноатии нисбатан арзони хориҷиён соҳибони молҳои косибӣ, саноати хонагӣ ва корхонаҳои саноатии фабрикавию заводии дар охирҳои асри XIX – аввали асри XX сохташудаи Эронро муфлис гардонданд. Содироти молҳои кишоварзӣ ва ашёи хоми Эрон сол то сол меафзуд. Кишоварзӣ ба талаботи бозори хориҷӣ (парвариши тамоку, пахта ва зироатҳои дигари техникӣ) мувофиқ карда мешуд. Эрон ба манбаи ашёи хоми саноатии мамлакатҳои империалистӣ табдил меёфт.

Дар ин давра на танҳо иқтисодиёт, балки идораи давлатии Эрон низ ба зери назорати ачнабиён медарояд. Соли 1879 дар зери роҳбарии афсарони рус аз ҳисоби эрониҳо бо номи "полки казакҳо" артиш ташкил карда шуд, ки баъдтар он ба бригада ва дивизияи алоҳида табдил меёбад. Соли 1898 сарвари гумруки Эрон Наус ном белгиягӣ таъйин мегардад, ки ӯ баъдтар вазири почта, сарвари хазина ва узви Шӯрои олии давлатӣ таъйин мешавад.

Дар шимоли мамлакат онҳое ба вазифаҳои баланд гумошта мешуданд, ки ба ҳукумати подшоҳии Русия маъқул бошанд. Ҷануби Эрон дар ихтиёри англисҳо буд. Онҳо дар ин ҷо фаъолияти ҷудоихоҳии ашрофони маҳаллиро ҳарҷониба дастгирӣ менамуданд. Дар натичаи ин англисҳо қисми Систон ва Балучистонро аз Эрон ҷудо карда, дар он ҷойҳо ҳукмронӣ мекарданд. Нерӯҳои ҳарбии баҳрии Англия дар амал халиҷи Форсро ишғол карда буданд. Мувофиқи гуфтаи нахуствазири Англия Кёрзон "резиденти англиси дар Буширбуда шоҳи тоҷутахтнадоштаи халиҷи Форс мебошад".

Ҳамин тариқ, то оғози асри XX рафти ба ниммустамлика табдил ёфтани Эрон ба охир расид. Дар натичаи истисмори якҷояи халқи Эрон иттифоқи табақаи болоии мардуми Эрону империалистони хориҷӣ ба вуҷуд омад. Шоҳ, вазирони вай ва аъёну ашрофи Эрон ба ҷосусони мамлакатҳои империалистӣ табдил ёфтанд.

Ҳаракати миллӣ. Дар охирҳои асри XIX дар Эрон гояҳои миллатдӯстии буржуазӣ пайдо мешаванд. Бедории миллии

эрониён дар фаъолияти зиёиёни он ифода меёфт. Қисми зиёиёни чонибдори ислоҳот аз таъкиботи шоҳ ба хорича фирор карда буданд. Муҳочирони эроний дар Туркия, Миср, Ҳиндустон ва баъзе давлатҳои дигар рӯзномаҳои "Ахтар", "Ҳикмат", "Қонун" ва гайраро нашр мекарданд. Дар ин рӯзномаҳо ва дар асарҳои ватандӯстони маъруф Мирзо Малкумхон, Абдурраҳим Толипов ва Зайнулобиддини Марогаӣ тартиботи мавҷудаи Эрон ба зери танқид гирифта мешуд. Дар Табрез ва Теҳрон мактабҳои нави замонавӣ кушода шуданд ва китобхонаҳои миллӣ ба фаъолият оғоз карданд.

Дар охирҳои асри XIX – авали асри XX дар Эрон якчанд созмонҳои ватанпарварӣ, аз он чумла соли 1901 Ҷамъияти маҳфии зиддиҳукуматӣ ва соли 1905 "Анҷумани маҳфӣ" ташкил меёбанд. Онҳо бар зидди мансабдорони иртиҷоии шоҳ ва зӯроварии хориҷиён баромада, талаб мекарданд, ки дар мамлакат ислоҳоти сиёсии демократӣ гузаронида шавад.

Эътирози мардуми Эрон бар зидди аҷнабиён ва нерӯҳои иртиҷоии дохилӣ ҳар сари чанд вақт ба шӯришҳои халқӣ табдил меёфт. Чунин шӯришҳо солҳои 1896 – 1898 дар чануби Эрон ва соли 1897 дар Шуштар ба амал омаданд. Баромади калони дигари мардуми Эрон аз сабаби соли 1896 аз тарафи Ризои Кирмонӣ кушта шудани Насириддиншоҳ ба амал омад.

Инқилоби Эрон. Ҳаракати демократӣ. Тезутундшавии мухолифатҳои дохилии ичтимоӣ, зиддиятҳо дар байни империалистони хориҷӣ ва нерӯҳои миллии Эрон ва инқилоби буржуазию демократии Русия ба рушди ҳаракати инқилобӣ дар Эрон сабабгор шуданд.

Моҳи декабри соли 1905 дар Теҳрон бар зидди сӯистеъмолкунии ҳукумати шоҳ намоиши оммавӣ рӯй дод ва дар масчиди Шоҳ Абдулазим ***бест*** ба амал омад. Намоишчиён истеъфои нахуствазири иртичоӣ Айнуддавла, Науси белгиягӣ ва ташкили "адолатхона"-ро талаб мекарданд. Шоҳ ваъда дод, ки ин талабҳоро конеъ хоҳад кард. Дар баробари ваъда ӯ ба таъқиботи намоишчиён роҳ дод. Мардум чавобан ба ин риёкории шоҳ корпартоии умумӣ эълон кард. Бозорҳо ва дуконҳо баста шуданд. Якчанд ҳазор нафар одамон дар боғи намояндагии англисӣ ***бест*** эълон карданд. Гурӯҳи калони рӯҳониён аз Теҳрон ба шаҳри Қум рафта, аз шоҳ талаб карданд, ки Айнуддавларо ба истеъфо гусел намояд, конститутсияро чорӣ кунад ва ба Мачлис (парламенти

Эрон) интихобот гузаронад. Ҳаракати инқилобӣ Табрез, Исфаҳон, Шероз ва шаҳрҳои дигари мамлакатро ҳам фаро гирифт. Дар шароити баамаломада Музаффариддиншоҳ мачбур шуд, ки гузашт кунад. 29 июли соли 1906 Айнуддавла ба истеъфо рафт, ба ҷои ӯ шахси нисбатан озодандештар Насруллохон Мушируддавла нахуствазир таъйин гардид. 5 август дар бораи ҷорӣ карда шудани Қонуни асосии Эрон фармони шоҳ эълон гардид. Баъди ин корпартоию намоишҳо қатъ гардиданд. Вале бо вучуди ин нерӯҳои иртичоӣ ба ҷорӣ карда шудани конститутсияи ваъдакардаи шоҳ халал мерасониданд. Аз ҳамин сабаб шоҳ низомномаи интихоботиро тасдиқ накард. Ин рафтори иртичопарастон ва шоҳ мавҷи нави ҳаҳру ғазаби халкро ба вучуд овард. Дар зери фишори оммаи халқ Музаффариддиншоҳ оқибат мачбур шуд, ки низомномаи интихобот ба Мачлисро тасдиқ намояд. Он аз рӯи системаи табакавӣ (6 табақа – шоҳзодагон ва кочорҳо, рӯҳониён, ашрофони феодалӣ, точирон, заминдорон ва кишоварзон, косибон) интихоботи дузинагиро дар назар дошт.

7 октябри соли 1906 ҷаласаи нахустини Мачлиси Аввал баргузор гардид. Моҳҳои октябр – декабр Мачлис қарорҳои қобили таваҷҷӯҳи оммаро қабул кард. Аз он ҷумла оид ба муқаррар намудани нархҳои нихоӣ ба нон, раддияи қарордод дар бораи вомбарги нави хориҷӣ ва ташкили Банки миллии Эрон қарорҳо қабул кард. Дар як вақт Мачлис ба таҳияи Қонуни асосӣ машғул шуд. 30 декабри соли 1906 Музаффариддиншоҳ Қонуни асосиро тасдиқ намуд, ки он қисми аввали Қонуни асосии Эронро ташкил мекард. Дар он ҳуқуқ ва ваколатҳои Мачлис ифода ёфта буданд. Мувофиқи Қонуни асосӣ ҳокимияти шоҳ тавассути Мачлис маҳдуд карда мешуд. Дар назар дошта шуда буд, ки дар баробари палатаи поёнӣ – Мачлис, палатаи болоӣ – Сенат низ ташкил карда шавад. Вале ин фикр ганҳо дар болои қоғаз монд.

8 январи соли 1907 Музаффариддиншоҳ вафот мекунад ва ба ҷои ӯ ба тахти подшоҳии Эрон писари рӯҳияи ифротидоштааш – Муҳаммадалишоҳ менишинад. Шоҳи нав душмании худро нисбати ҳаракати демократӣ ва Мачлис ошкоро ифода намуда, нерӯҳои ҳарбиро бар зидди музаффариятҳои инқилоб ҷамъ кард. Ин кори Муҳаммадалишоҳ дар Теҳрон, Рашт, Исфаҳон ва шаҳрҳои дигари Эрон ҳаракати оммавии эътирозиро ба вучуд овард. Дар ин шароит иртичопешагон ва шоҳ мачбур шуданд, ки ақибнишинӣ карда, талаботи Мачлис дар бораи истеъфои Наус ва

Примаи белгиягиро қабул кунанд ва тавассути амри махсуси шоҳ бори дигар ризоияти худро дар бобати дар Эрон ҷорӣ карда шудани конститутсия тасдиқ намоянд.

Бо қабули Қонуни асосӣ ва вокеаҳои январ – феврали соли 1907 давраи аввали инқилоби Эрон ба охир расид. Давраи дуюми он ба болоравии эътирози омма бар зидди зулм ва сӯистеъмолкунии ҳукуматдорони иртиҷоӣ оғоз меёбад. Дар натиҷаи ин шоҳ маҷбур мешавад, ки генерал-губернатори иртиҷопешаи Исфаҳон, амаки худ Зиллассултонро аз вазифааш сабукдӯш кунад. Моҳи апрели соли 1907 аз Табрез саркори рӯҳониёни мучоҳид Мирзо Ҳасан, ки ба тарафи иртиҷопешагон гузашта буд, ронда шуд. Инчунин бойкоти молҳои хориҷӣ низ оғоз ёфт. Ҳаракати зиддианглисӣ хусусан дар ҷанубӣ мамлакат, аз он ҷумла, дар Исфаҳон, Шероз, Бушир ва баъзе шаҳрҳои дигар ба амал омада, ба задухӯрд мубаддал гашт.

Дар ҳама ҷо анҷуманҳо созмон меёфтанд. Дар баъзе шаҳрҳо анҷуманҳо ба ҳукуматҳои маҳаллии шоҳӣ назорат ҷорӣ намуда, вазифаҳои додгоҳро низ адо мекарданд, ба нон нарх мегузоштанд ва қироатхонаю мактабҳо мекушоданд. Дар шимол ва минтақаҳои дигари мамлакат созмонҳои пинҳонкори мучоҳидон ташкил меёфтанд, ки ба онҳо косибон, тоҷирон, заминдорони хурд, коргарон ва кишоварзон доҳил мешуданд. Барномаҳои онҳо ҷорӣ карда шудани ҳукуқи интихоботи умумии бевосита, баробар ва махфӣ, озодии сухан, чамъиятҳо, корпартоиҳо, мусодираи заминҳои шоҳ, харида гирифтани заминҳои хонҳо ва таксими онҳо дар байни кишоварзон, рӯзи кории 8-соата ва таълими умумии ҳатмии бепулро дар назар доштанд.

Соли 1907 дар зери таъсири ҷамоатчигии демократӣ Мачлис қарор кард, ки нафақаи феодалӣ кам ва унвонҳои феодалӣ бекор карда шаванд. Мачлис инчунин қонуни мубориза бар зидди ришвахӯрию ҳанноғӣ, қонун дар бораи анҷуманҳои музофотҳо ва вилоятҳо ва баъзе қонуну қарорҳои моҳияти демократидоштаи дигарро низ қабул кард.

Шоҳ умед дошт, ки дар ҳайати ҷонибдорони конститутсия ҷудой ба амал хоҳад омад. Ҳаминро ба ҳисоб гирифта, соли 1907 нерӯҳои худро ба ҳучуми зидди Мачлис тайёр кард. Барои ин кор ӯ аз хорича Аминуссултон ном иртиҷопешаро даъват карда, ба ҷои Мушируддавла нахуствазир таъйин намуд. Бахор ва тобистони соли 1907 дар Арак (Султонобод), Қум, Қарадоғ,

Теҳрон ва Шероз бар зидди ҳаракати демократӣ баромадҳои феодалҳои иртиҷоӣ ба амал омаданд. Моҳи майи соли 1907 шоҳ аз имзо гузоштан ба иловаҳо ба Қонуни асосӣ саркашӣ кард. Ин рафтори шоҳ дар Теҳрон намоиши оммавӣ ва дар Табрез корпартоии умумиро ба вуҷуд овард. Баъди ин дар зери фишори ҳаракати халқӣ 7 октябри соли 1907 шоҳ иловаҳоро ба конститутсия, ки қисми нисбатан муҳими Конститутсияи Эрон буданд, имзо кард. Иловаҳо ба конститутсия озодиҳо ва дигаргуниҳои дигари демократиро дар Эрон дар назар доштанд. Баробарии мардум дар назди қонун, дахлнопазирии шахсӣ ба моликият, озодии сухан, матбуот, ҷамъомадҳо, маҷлисҳо, принсипи таксимоти ҳокимият дар байни мақомоти иҷроия, қонунгузор ва додгоҳ аз ҷумлаи онҳоанд. Конститутсия ба шоҳ ҳуқуқҳои васеъ дод: озодӣ ва ҷавобгарӣ, сарфармондеҳи қуввахои мусаллах, эълони ҷанг ва бастани сулҳ, таъйин ва ба истеъфо гуселонидани вазирон ва ғайра. Конститутсия исломро ҳамчун дини давлатӣ муқаррар намуд. Аз ҳисоби рӯҳониёни олимартабаи исломӣ иборат аз 5 нафар ҳайати махсус ташкил карда шуд. Он ҳуқук дошт, ки ба ислом мувофиқ будан ва ё набудани қонуну қарорҳоеро, ки ба Маҷлис пешниҳод мешаванд, муайян кунад.

Баъди қабули иловаҳо ба Конститутсия аз инқилоб дуршавии як қисми озодандешон ва бо иртиҷопешагон наздикшавии онҳо сар шуд. Мувофиқи фаҳмиши ин ашхос акнун мақсадҳои инқилоб иҷро шуданд. Барои ҳамин аз идомаи он даст кашидан лозим аст.

Тезу тундшавии мубориза дар байни нерӯҳои сиёсӣ. Доираҳои ҳукмрони Англия, Русия ва Германия ба ҳаракати инқилобии Эрон душманона назар мекарданд, чунки он мавқеи ин давлатҳоро дар Эрон паст мекард. Англисҳо ва русҳо ҳаракат мекарданд, ки тобеияти Эронро ба Англия ва Русия пурзӯр кунанд, дар он ҷо сохти мутлақият ва ҳукмронии феодалҳоро нигоҳ доранд.

Дар солҳои инқилоб ҷидду ҷаҳди Германия барои ба Эрон роҳ ёфтан пурзӯр мешавад. Аз соли 1906 сар карда киштиҳои он мунтазам аз Гамбург ба халиҷи Форс омадурафт мекарданд. Германиҳо мехостанд, ки дар ин халиҷ бандареро ба ичора бигиранд. Ба Эрон ва Шарқи Наздик сар даровардани Германия, инқилоби Эрон ва муборизаи миллию озодихоҳӣ дар Ҳиндустон зиддиятҳои Англияю Русияро ба ҷои дуюм гузоштанд, Англияро

барои созиш бо Русия майл доданд. Дар чунин шароит 31 августи соли 1907 дар байни Англия ва Русия созишнома доир ба нуфуз дар Эрон, Афғонистон ва Тибет, ки ташкилёбии паймони Антантаро анҷом дод, ба имзо расид...

Гурӯҳи иртиҷоӣ таҳти роҳбарии шоҳ бар он ақида буд, ки Созишномаи номбурда, аз инқилоб дур шудани як қисми либералҳо ва рӯҳониёни шиа мавқеи шоҳ ва ҷонибдорони ӯро мустаҳкам кардаанд. Бинобар ин охири соли 1907 даст ба табаддулот зад. 15 декабр шоҳ лашкар ва дастаҳои аскарони иртиҷоиро ба наздикии Теҳрон оварда, ба онҳо амр кард, ки Ҳукумат, Маҷлис ва анҷуманҳоро пароканда кунанд. Барои дифои Маҷлис зиёда аз 20 ҳазор нафар фидоиён, мучоҳидон ва аъзои анҷуманҳои инқилобӣ бархостанд. Дар шаҳрҳои зиёди дигар ҳам корпартоиҳо ба амал омада, дастаҳои фидоии инқилобӣ ташкил меёфтанд. Шоҳ маҷбур шуд, ки аз пароканда кардани Маҷлис, Ҳукумат ва анҷуманҳо даст кашад. Маҷлис ҳам ба некии шоҳ бо некӣ ҷавоб гардонда, ваъда дод, ки ҳукуқҳои конститутсионии ӯро ҳимоя хохад кард. Ҳамин тариқ, шоҳ ва Маҷлис бо ҳамдигар забон як карданд.

Дар нимаи аввали соли 1908 шиддати муборизаи байни нерӯҳои сиёсии Эрон боз ҳам вусъат меёбад. Ҳаракати зиддиимпериалистӣ ҳам бар зидди соҳтмони бандари Энзели, ширкати Линч дар Қум ва хати киштигарди англисӣ дар халиҷи Форс ба амал омаданд. Натиҷаи ҳамин муборизаҳо буд, ки дар ҳама ҷо анҷуманҳо ташкил ёфтанд. То моҳи июни соли 1908 дар Теҳрон то 200 анҷуман фаъолият мекард.

15 феврали соли 1908 бар зидди Муҳаммадалишоҳ сӯиқасди бебарор ташкил карда шуд. Ҷавобан ба ин сӯиқасд шоҳ лашкарро ба Теҳрон даъват карда, 22 июн дар шаҳр вазъи фавқулодда эълон намуда, ба фармондеҳи бригадаи казакҳои форсӣ полковник Ляхов амр кард, ки бинои Маҷлис ва Масҷиди Сипаҳсолори дар ҳамсоягии он воқеъбударо ишғол намояд. 23 июн бригадаи казакҳо Маҷлис ва масҷидро гулӯлаборон карда, табаддулоти иртиҷоии давлатӣ ба амал оварда. Муқобилияти дифоъкунандагони Маҷлис ва анҷуманҳо зуд пахш карда шуда, аксари вакилони Маҷлис ва анҷуманҳо ба зиндон партофта шуда, баъзеи онҳо қатл гардиданд. Маҷлис ва анҷуманҳо пароканда ва рӯзномаҳои демократӣ баста шуданд. Дар шаҳрҳои дигари Эрон низ тартиботи иртиҷоӣ муқаррар гардид.

Шӯриши солҳои 1908 – 1909 дар Табрез. Баъди дар Теҳрон ба амал омадани табаддулот маркази муборизаи инқилобии Эрон ба Табрез кӯчид. Нерӯҳои шоҳ хостанд, ки ин шаҳрро ишғол кунанд, вале аҳолии он бо шӯриш ҷавоб гардонд. Ба шӯриши Табрез иштирокчии ҳаракати чирикӣ Саттор ва бинокор Боғир роҳбарӣ менамуданд. Шӯришчиёни Табрез талаб карданд, ки конститутсия аз нав барқарор ва мачлиси нав даъват карда шавад. Баъди ҷангҳои шадиди чормоҳа ба табрезиҳо муяссар шуд, ки сарбозони шоҳ ва иттифоқчиёни ӯро аз шаҳр ронанд.

Шӯриши табрезиҳо ҳамаи нерӯҳои аксулинқилобро ба ҳуд ҷалб кард. Он воситаи муҳими дар мамлакат вусъат ёфтани ҳаракати инқилобӣ гардид. Моҳи январи соли 1909 дар Исфаҳон ҳокимиятро ҷонибдорони конститутсия гирифтанд. Ба онҳо дастаҳои мусаллаҳи хонҳои Бахтиёрия низ ҳамроҳ шуданд. Дар ҷануби мамлакат шӯриш бо роҳбарии Абдулҳусейн ном ҷонибдори конститутсия оғоз ёфт. 26 январи ҳамон сол дар Рашт шӯриш ба амал омад ва ҳокимият ба дасти ҷонибдорони конститутсия гузашт. Моҳи март ҷонибдорони конститутсия дар Бушир ва Бандари Аббос ҳам ҳокимиятро ба даст медароранд. Муборизаи қаҳрамононаи табрезиён ва баромадҳои ҷонибдорони конститутсия дар шаҳрҳои дигари Эрон ҳокимият ва қувваҳои шоҳро суст карданд. Ин буд, ки сарбозони ӯ мукобилияти Табрези муҳосирашударо шикаста натавонистанд.

Аз вазъияти муносиб истифода бурда, империалистони англис ва рус ба таҷовузи зидди Эрон даст заданд. Англисҳо дар ҷануби Эрон, дар Бушир, Бандари Аббос ва Линг десант фароварда, анҷуманҳоро пароканда ва ҳаракати инқилобиро пахш кардand. Ҳукумати подшоҳии Русия бошад, дар пахш кардани шӯриш дар Табрез ба шоҳи Эрон дасти ёрӣ дароз кард.

Сарнагун шудани Муҳаммадалишоҳ. Шӯриши Табрез ва ҳаракати зидди шоҳ дар қаламрави дигари мамлакат ба Муҳаммадалишоҳи иртиҷопеша зарбаи қатъӣ зад. Моҳи июли соли 1909 дар натиҷаи лашкаркашии фидоиёни Гелон-аз Шимол, дастаҳои Бахтиёрия-аз Ҷануб ва гирифта шудани Теҳрон Муҳаммадалишоҳ сарнагун шуд. Писари хурдсоли Муҳаммадалишоҳ – Аҳмадшоҳ подшоҳ эълон гардида, аз ҳайати феодалҳои озодандеш ва хонҳои Бахтиёрия бо роҳбарии Сипаҳдор ҳукумати муваққатӣ ташкил дода шуд.

Хонҳои Бахтиёр ба ҷонибдории аз нав барқарор кардани конститутсия баромад карда, бо ҳамин роҳ мехостанд, ки

ҳокимияти ҳудро дар Бахтиёрия мустаҳкамтар кунанд. Англисҳо бошанд, мехостанд, ки дар Эрон ба воситаи хонҳои Бахтиёрия мавқеи ҳудро мустаҳкам ва мавқеи Русияро суст кунанд.

Нерӯҳои озодандеши буржуазию феодалӣ ғалабаи ҳалқро ба фоидаи ҳуд истифода бурда, кӯшиш ба харҷ медоданд, ки ба болоравии минбаъдаи инқилоб роҳ надиҳанд. Бо ҳамин сабаб сохти мутлақа ва сулолаи Қоҷорҳо дахлнопазир монданд. Имтиёзҳо ва корхонаҳои хориҷӣ зарар надиданд. Танҳо якчанд нафар иртиҷопешаи дуюмдараҷа қатл карда шуданду халос. Ба Муҳаммадалишоҳ ба маблағи 100 ҳазор туман нафақаи ҳармоҳаи якумра таъйин карда шуд.

Моҳи ноябри соли 1909 Маҷлиси Дуюм даъват карда шуд. Интихобот ба он дар асоси қонуни нави интихоботӣ гузашт. Ин қонун системаи табақавии интихоботро бекор карда, интихоботи дузинагиро муқаррар намуд. Барои иштирок дар интихобот ҳадди ақалли молу мулк муқаррар гардид. Занон аз ҳуқуқи интихоботӣ маҳрум буданд.

Ҳукумати Сипаҳдор Эронро аз бӯҳрони шадиди иқтисодӣ ва сиёсӣ бароварда натавонист. Бо ҳамин сабаб он моҳи июли соли 1910 бо ҳукумати Муставфӣ Алмамолик иваз карда шуд.

Ҳукумати Муставфӣ Алмамолик рӯ ба Германия ва ИМА ва ҳукумати Сипаҳдор бошад, рӯ ба Англия ва Русия буд. Муставфӣ Алмамолик аз ИМА мушовирони молияviро бо сардории М. Шустер даъват кард. Ин сарвазир ҳам аз ӯҳдаи вазифаҳои дар наздаш гузошташуда баромада натавонист. Барои ҳамин дар огози соли 1911 ба истеъфо рафт. Нахуствазири Эрон аз нав Сипаҳдор таъйин гардид. Ӯ боз ҳамон сиёсати пештараи ҳудро давом дод. Баҳори соли 1911 Эрон аз Англия ба маблағи 1 млн. 250 ҳазор ф.-ст. бомбарги нав гирифт. Моҳи майи соли 1911 ба Эрон бо сардории М. Шустер аз нав мушовирони молиявии ИМА омаданд. Онҳо дар масъалаи молияи мамлакат аз ҳукумати Эрон ваколатҳои васеъ гирифтанд. М. Шустер барои ба Эрон воридшавии сармояи ИМА замина тайёр намуд.

Моҳи июли соли 1911 шоҳи собиқ Муҳаммадалишоҳ бо ҳамроҳии пешвоёни қабилаҳои туркман ва дастаҳои зархариди иборат аз якчанд ҳазор нафар ба тарафи Теҳрон ҳаракат кард. Тирамоҳи ҳамон сол ӯ аз тарафи қувваҳои муттаҳидаи ҳарбии ҳукуматӣ ва фидоиён торумор карда шуд.

ҲУҶҶАТ

АЗ СОЗИШНОМА ДАР БАЙНИ РУСИЯ ВА АНГЛИЯ ОИД БА МАСЪАЛАҲОИ ФОРС, АФҒОНИСТОН ВА ТИБЕТ, КИ ДАР С.-ПЕТЕРБУРГ 18 (31) АВГУСТИ СОЛИ 1907 БА ИМЗО РАСИДААСТ

А. СОЗИШНОМАЕ, КИ МАРБУТ БА ФОРС АСТ

Ҳукумати Русия ва Британияи Кабир дар назди ҳамдигар ӯҳдадор мешаванд,ки якпорчагӣ ва истиқлолияти Форсро эҳтиро[illegible]енамоянд ва бо самимияти том мехоҳанд, ки дар тамоми қаламрави ин давлат сулҳу субот устувор бошад... бо назардошти манфиатҳои пойдор гардидани сулҳу субот дар баъзе музофотҳои форсии омехта ва ё бо сарҳадҳои рус ҳамсоя, аз як тараф ва бо сарҳадҳои Афғонистону Балучистон, аз тарафи дигар, ва ҳоҳиши пешгирӣ кардани ҳар гуна баҳонаи барҳӯрди байниҳамдигарии манфиатҳо дар музофотҳои форсӣ... бо нишондоди зерин розӣ шуданд:

I. Британияи Кабир аз ҷониби худ ӯҳдадор мешавад... дар он тарафи хате, ки аз Қасри Ширин ба воситаи Исфаҳон, Язд ва Ҳаҷқ гузашта, то сарҳади форсии дар ҷои бурриши сарҳадҳои русу афғон рафта хотима меёбад, даъвогари ягон хел иҷтиёраи моҳияти сиёсию тиҷоратидошта нест, фоидаи раияти Британияро дастгирӣ намекунад, инчунин фоидаи раияти давлатҳои сеюмро ҳам. На бавосита, на бевосита ба талаботи чунин иҷтиёраҳои дар ин вилоятҳо аз ҷониби ҳукумати Русия дастгирӣ карда мешудагӣ мухолиф нест.

II. Русия аз ҷониби худ ӯҳдадор мешавад... дар он тарафи хате, ки аз сарҳади афғон ба воситаи Газик, Бирҷанд, Кирмон гузашта, дар Бандари Аббос хотима меёбад, даъвогари ягон хел иҷтиёраи моҳияти сиёсию тиҷоратӣ дошта нест, фоидаи раияти Русияро дастгирӣ намекунад, инчунин фоидаи раияти давлатҳои сеюмро ҳам. На бавосита, на бевосита ба талаботи чунин иҷтиёраҳои дар ин вилоятҳо аз ҷониби ҳукумати Британия дастгирӣ карда мешудагӣ мухолиф нест.

III. Русия аз ҷониби худ ӯҳдадор мешавад, ки дар кори ба раияти Британия дар вилоятҳои форсии дар байни хатҳои дар моддаҳои I ва II номбаршуда бе маслиҳати пешакӣ бо Англия додани ягон хел иҷора зид нест.

Британияи Кабир марбут ба иҷораҳое, ки ба раияти рус дар худи ҳамон вилоятҳои Форс дода мешаванд, ӯҳдадории якхела қабул мекунад.

САНАДҲОИ МУҲИМ

1856-1857 — ҷанги Англия бо Эрон ва ба ниммустамлика табдил ёфтани он

1862-1874 — аз ҷониби Англия бо Эрон дар бораи сохтмони хати телеграф, алоқаи Лондон ба Ҳиндустон ва сохтани шоҳроҳҳо бастани созишномаҳо

1872 — аз тарафи сохибкори англис Ю. Рейтер бо шоҳи Эрон дар бораи истифодаи ҳамаи захираҳои ашёи саноатии Эрон ба мӯҳлати 70 сол бастани қарордод

1879 — дар Эрон аз тарафи Русия ташкил карда шудани полки казакҳо

1890 — аз тарафи соҳибкори рус Поляков дар Теҳрон кушода шудани Банки қарздиҳии Форс

1848-1898 — солҳои ҳаёти Носируддиншоҳ, шоҳи Эрон

1892 — аз тарафи банки англисӣ ба Эрон дода шудани 500 ҳазор ф.-ст. вомбарг

1902-1903 — аз тарафи Русия ба Эрон додани 32,5 млн. рубл вомбарг

1896-1898 — ба амал омадани шӯришҳо дар ҷануби Эрон

1896 — аз тарафи Ризои Кирмонӣ кушта шудани Носируддиншоҳ – шоҳи Эрон

XII.1905 — дар Теҳрон бар зидди сӯиистеъмолкунии ҳукумати шоҳӣ барпо гардидани намоишҳои эътирозӣ

29.VII.1906 — ба истеъфо гуселонида шудани Айнуддавла, нахуствазири Эрон

5.VIII.1906 — ҷорӣ карда шудани Конститутсияи Эрон

7.X.1906 — барпо гардидани ҷаласаи нахустини Маҷлиси Аввали Эрон

30.XII.1906 — Конститутсияро тасдиқ кардани Музаффариддиншоҳ, шоҳи Эрон

8.I.1905 — вафот кардани Музаффариддиншоҳ ва ба тахти подшоҳии Эрон нишастани Муҳаммадалишоҳ

I-II.1907 — ба охир расидани давраи аввали инқилоби Эрон

7.X.1907 — аз тарафи шоҳ ба имзо расонда шудани иловаҳо ба Конститутсияи Эрон

31.VIII.1907 — дар байни Англия ва Русия доир ба нуфуз дар Форс, Афғонистон ва Тибет баста шудани созишнома

15.XII.1907 — бо амри шоҳ ба Теҳрон даровардани артише, ки бояд Маҷлис ва анҷуманҳоро пароканда мекард

15.XII.1908 — сӯиқасди бебарор ба ҷони Муҳаммадалишоҳ

22.VI.1908 — дар Теҳрон аз тарафи шоҳ эълон карда шудани вазъи фавқуллода

23.VI.1908 — Табаддулоти давлатӣ дар Теҳрон аз тарафи бригадаи казакҳо. Дар натиҷа аксарияти аъзои Маҷлис ва анҷуманҳо ё ҳабс гардиданд ва ё паронда шуданд. Баста шудани рӯзномаҳои демократӣ

1908-1909 — шӯриш дар Табрез
I.1908 — дар Исфаҳон ҳокимиятро ба даст гирифтани ҷонибдорони конститутсия
VI.1909 — сарнагун шудани Муҳаммадалишоҳ – шоҳи Эрон ва ба сари ҳокимият омадани писари ӯ – Аҳмадшоҳ
VII.1910 — ба ҳукумати Муставфӣ Алмамолик иваз карда шудани ҳукумати Сипаҳдор
XI.1909 — даъват карда шудани Мачлиси Дуюми Эрон
Оғози 1911 — ба истеъфо гусел кардани ҳукумати Муставфӣ Алмамолик ва бо сардории Сипаҳдор аз нав ташкил карда шудани ҳукумат
VII.1912 — ҷидду ҷаҳди мусаллаҳонаи шоҳи собиқ Муҳаммадалишоҳ барои аз нав ба қудрати шоҳии Эрон соҳиб шудан ва бенатиҷа анҷом ёфтани он

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Исбот кунед, ки дар нимаи дуюми асри XIX Эрон ба давлати ниммустамлика табдил ёфтааст. **2.** Эрон ба кадом давлатҳои империалистӣ тобеъ шуд? **3.** Давлатҳои империалистӣ, пеш аз ҳама, Англияю Русия ба Эрон чӣ хел "ёрӣ" мерасонданд? **4.** Кадом далелҳо дар бораи болоравии ҳаракати миллии халқи Эрон шаҳодат медиҳанд? **5.** Сабабҳои инқилоби Эронро муайян кунед. **6.** Ҳаракати ҷамъиятӣ дар Эрон чӣ мақсад дошт? **7.** Дар бораи Конститутсия ва Мачлиси Аввали Эрон нақл кунед. **8.** Инқилоби Эрон чӣ музаффариятҳо оварда? **9.** Иловаҳо ба Конститутсияи Эрон чиҳоро дар назар доштанд? **10.** Дар байни нерӯҳои иртиҷоӣ ва демократӣ мубориза чӣ тавр сурат гирифта буд? **11.** Дар бораи шӯриши солҳои 1908-1909-и Табрез нақл кунед. Муҳаммадалишоҳ чӣ тавр сарнагун карда шуд? **13.** Ҳукуматҳои Муставфӣ Алмамолик ва Сипаҳдор мамлакатро чӣ тавр идора мекарданд? Онҳо бештар ба кадом давлатҳо такя мекарданд? **14.** Мачлиси Дуюми Эрон кай даъват карда шуд? **15.** Қонунҳои интихоботии мачлисҳои Аввал ва Дуюмро маънидод кунед. Оё онҳо аз ҳамдигар фарқ доштанд? **16.** Ҷидду ҷаҳди собиқ шоҳи Эрон Муҳаммадалишоҳ барои аз нав ба тоҷу тахт соҳиб шудан чӣ тавр анҷом ёфт? **17.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

§ 42–44. МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ: АМОРАТИ БУХОРО, ХОНИҲОИ ҚӮҚАНД ВА ХЕВА

Чӣ тавре ки ба шумо маълум гардид, дар асри XVIII дар Осиёи Марказӣ се давлати мустақил – Аморати Бухоро ва хонихои Қӯқанду Хева ташкил ёфтанд. Аз нимаи дуюми асри XVIII то солҳои 60 асри XIX барои ишголи мулкҳои хамдигар дар байни онҳо ҷангҳои сершумор ба амал омаданд. Ин ҷангҳо ба пурқувват шудани Бухоро, Қӯқанд ва Хева халали чиддӣ расонданд. Аз тарафи дигар, ҷангҳои байниҳамдигарӣ давлатҳои ин минтақаи Осиёро дар мукобили ҳамдигар нигоҳ медоштанд. Дар шароите, ки давлатҳои империалистӣ барои зиёд кардани мустамликаҳои худ мубориза мебурданд, Бухоро, Қӯқанд ва Хева дар алоҳидагӣ ба онҳо мукобилият нишон дода наметавонистанд.

Барои ишголи Осиёи Марказӣ дар байни Англия ва Русия рақобат вучуд дошт. Ҳар кадоми онҳо ҳаракат мекарданд, ки ин минтақаи муносибро аз худ кунанд. Ба Русия бо роҳи дипломатӣ муяссар шуд, Англияро розӣ кунонад, ки аз баҳри ишголи Осиёи Марказӣ бароянд. Акнун Русия бе рақобати чиддӣ бо ягон давлати империалистӣ давлатҳои ин минтақаро ишғол менамояд.

Оғози Осиёи Марказиро ишғол кардани Русия. Барои Русия нияти ишғол кардани Осиёи Марказӣ ҳанӯз дар аҳди Пётри I ба вучуд омада бошад ҳам, ин марҳала танҳо дар миёнаҳои асри XIX фаро расид. Соли 1847 артиши Русия аз Оренбург то ба сохилҳои баҳри Арал омада, дар ин ҷо бо номи Раим истеҳкоми ҳарбие бунёд кард. Баъдтар ин истеҳком номи қалъаи Аралро мегирад. Қалъаи Арал ва истеҳкому қалъаҳои дигари ҳарбии Русия дар сарҳадҳои Осиёи Марказӣ барои он сохта шуданд, ки ҳаракати бемамониати корвонҳои тичоратии Русияро ба дарунтари Осиёи Марказӣ таъмин намоянд.

Соли 1853 дастаҳои артиши Русия ба Осиёи Марказӣ аз тарафи Сибир ҳам ҳаракат карда, ба Ҳафтрӯд омада расиданд. Нерӯҳои ҳарбии русҳо ба Осиёи Марказӣ аз ду самт ба роҳ баромаданд: аз Оренбург ва аз Омск. Дар назди онҳо вазифаи аввалиндараҷа ишголи заминҳои айлоқи қазоқ ва қирғизнишин меистод. Русҳо ин корро ичро намуда, ба хонии Қӯқанд наздик шуданд.

Соли 1853 артиши Русия дар зери роҳбарии генерал-губернатори Оренбург В. А. Перовский қалъаи Оқ-Масчиди

Қӯқандро ишғол кард. Он аввал номи истеҳкоми Перовский ва баъд Қизил Ӯрдаро мегирад. Ишғоли Оқ-Масчид дар роҳи ҳаракати минбаъдаи артиши Русия ба Осиёи Марказӣ иқдоми муҳим гардид. Худи ҳамон сол роҳи обии Русия ба Осиёи Марказӣ кушода шуд. Киштиҳои Русия дар баҳри Арал ва дарёҳои ба он резандаи Аму ва Сир шино мекардагӣ шуданд. Русҳо бо мақсади забти ояндаи Осиёи Марказӣ дар қад-қади ин дарёҳо нуктаҳои такягоҳи артиши худро бунёд менамуданд.

Ҷанги Қрим мӯҳлатҳои ишғоли Осиёи Марказиро муваққатан мавқуф гузошт. Баъди анҷоми ин ҷанг ҳукумати Русия кӯшид ба давлатҳои ин ҷо бо роҳи дипломатӣ сар дароварад. Ин буд, ки соли 1858 Русия бо сардории полковник Н. П. Игнатев ба аморати Бухоро ва хонии Хева намояндагони дипломатии худро фиристод. Музокироти онҳо бо Хева бенатиҷа баромаданд. Ин вақт Бухоро бо Қӯқанд дар ҳолати ҷанг буд. Бо ният он, ки дар ин ҷанг Русия ба Аморати Бухоро ёрӣ мерасонад, ҳайати сафорати Русияро дар Бухоро бо хушӣ пазируфтанд. Сарфи назар аз муваффақияти ночизи сафорати Н. П. Игнатев империализми Русия ба хулоса омад, ки барои ба мақсадҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ расидан ҳатман ба Осиёи Марказӣ лашкар кашидан лозим аст.

Ҷанги Қрим нишон дод, ки Русия мамлакати заиф аст ва барои саноати вай манбаъҳои бойи ашёи хоми Осиёи Марказӣ зарур мебошанд. Баъди ислоҳоти крепостнойии соли 1861, ки он Русияро ба роҳи сармоядорӣ ворид сохт, ин зарурат боз ҳам бараълотар аён гардид. Сабаби дигар дар шароите, ки дар ИМА ҷанги мулкӣ (1861 – 1865) идома дошт, Русия аз ин давлат нахи пахта харида наметавонист, чунки истеҳсоли он дар ИМА кам шуд. Аз ин рӯ, ба бозорҳои европавӣ воридшавии пахтаи Америка муваққатан қатъ гардид. Ин ҳолат Русияро мачбур сохт, ки истилои Осиёи Марказиро тезонад.

Ҳучуми артиши Русия ба Осиёи Марказӣ. Бо сабабҳои дар боло нишон додашуда соли 1864 ҳучуми густурдаи артиши Русия ба давлатҳои Осиёи Марказӣ огоз ёфт. Моҳи сентябри соли 1864 Чимкент ба ғосибон таслим шуд. Баъди ин артиши истилогарони Русия ба сӯи Тошкент раҳсипор шуд. Дар охирҳои моҳи апрели соли 1865 муҳофизони қалъаи Ниёзбек аз русҳо шикаст хӯрданд. 15 июни соли 1865 артиши Русия яке аз шаҳрҳои калонтарини Осиёи Марказӣ – Тошкентро ҳам ба даст даровард. Ин шаҳр тирамоҳи соли 1868 ба ҳайати Русия дохил карда шуд.

Дар миёнаҳои соли 1865 амири Бухоро Музаффар ба водии Фаргона лашкар кашид. Лашкари Қӯқанд алайҳи дастаҳои артиши аморати Бухоро ба таври бояду шояд муқовимат карда натавонист. Ба ҳамин сабаб амир Музаффар Қӯқандро бо осонӣ забт карда, ҳокими собиқи он Худоёрхони барои золимиаш аз тарафи шӯришгарон аз ҳокимият дур кардашударо дубора ба тахти хонии ин давлат шинонд.

Амир Музаффар аз муваффақияти худ илҳом гирифта, сафиронашро ба Тошкент мефиристонад, то ки ба намояндагони Русия расонанд, ки ин шаҳрро фавран монда раванд. Лекин талаби амир бе ҷавоб мемонад.

Нерӯҳои ҳарбии русҳо дар Осиёи Марказӣ ҳамоно истилогарии худро идома медоданд. Губернатори ҳарбии Туркистон М. Г. Черняев моҳҳои январу феврали соли 1866 чандин маротиба ба ҳучум гузашта, қалъаи Ҷиззахро фатҳ карданӣ шуд, вале аз ӯҳдаи ин кор набаромад. Аз ин рӯ, ба ҷои М. Г. Черняев губернатори ҳарбии Туркистон Д. И. Романовский таъйин мегардад. 8 майи соли 1866 губернатори нави ҳарбии Туркистон дар мухорибаи Эрҷар ба сипоҳиёни амир шикаст медиҳад. Баъди ин Д. И. Романовский муваққатан аз ишғоли аморати Бухоро даст кашида, ба тарафи Ҳучанд ҳаракат кард ва 24 майи соли 1866 ин шаҳр, 2 октябри ҳамон сол қалъаи Нов ва аз паси он истеҳкоми Ӯротеппаро низ ишғол мекунад. Д.И. Романовский танҳо баъди ин музаффариятҳо нерӯҳои ҳарбии худро ба сӯи Бухоро равон кард.

Амир Музаффар бошад, ба ҷанги зидди Русия қодир набуд. 18 октябри соли 1866 артиши Русия Ҷиззахро ишғол намуда, мавкеи худро дар хоки Бухоро мустаҳкам карда, ба ҳучуми зидди Самарканд омодагӣ мегирифт.

Ҳукумати Русия барои музофотҳои истилокардаи Осиёи Марказӣ системаи идоракунии мустамликавии худро ташкил кард. Соли 1867 он Генерал-Губернатории Туркистонро таъсис намуд. Генерал-губернатори аввалини ин мустамликаи Русия К. П. Кауфман таъйин гардид.

Аввалҳои соли 1868 Худоёрхон ба қарордод дар бораи ба империяи Русия тобеъ будани хонии Қӯқанд имзо гузошт. Худи ҳамон сол артиши русҳо тахти роҳбарии К. П. Кауфман дуюмбора ба тарафи Бухоро раҳсипор шуданд. Аскарони К. П. Кауфман баъди ишғоли Ҷиззах 2 майи соли 1868 шаҳри

Самарқандро низ ишғол карданд. Акнун навбат ба Бухоро расид. Дар сари роҳи он Каттақўрғон меистод. Амир Музаффар тамоми нерўҳои ҳарбии худро дар ин ҷо ба муқобили артиши Русия гузошт, вале он дар наздикии Зирабулоқ шикаст хўрд. Баъди ин шикасти шармандавор амир Музаффар аввал хост, ки аз амирӣ даст кашад, вале баътар аз ин андешаи худ даст кашида, ба назди генерал К. П. Кауфман элчӣ (сафир, намоянда) фиристод. Худаш бошад, ба Бухоро рафта, ба чавоби К. П. Кауфман интизор шуд.

Генерал-губернатори Туркистон К. П. Кауфман пешниҳоди амир Музаффарро оиди сулҳ қабул кард. Мувофиқи Созишномаи сулҳи Зирабулоқ аз 23 июни соли 1868 қисми қаламрави Бухорои аз тарафи аскарони Русия ишғолкарда ба Русия гузашт. Бухоро ҳуқуқи бо давлатҳои хориҷӣ мустақилона муносибат карданро аз даст дод. Ҳамин тариқ, амири Бухоро ба вассали ҳалқабаргўши империяи Русия табдил ёфт. Агенти Кулли сиёсии Русия аз Когон истода, ба фаъолияти амири Бухоро назорат мекард.

Забткориҳои Русия дар Осиёи Марказӣ дар солҳои 70. Англия аз бомуваффақият истило карда шудани Осиёи Марказӣ аз тарафи Русия ба ташвиш афтода, соли 1869 рочеъ ба таъсиси давлати "мобайнӣ"-и бетарафи байни минтақаҳои зери тасарруфи Англия ва Русия масъала ба миён гузошт. Мувофиқи нақшаи англисҳо мебоист Афғонистон чунин давлат мешуд. Дар ин нақша ба Афғонистон ҳамроҳ карда шудани Бадахшон низ дар назар дошта шуда буд. Дарёи Аму бояд сарҳади қаламрави зери нуфузи Англия ва Русия муқаррар карда мешуд. Мақсади асосии Англия он буд, ки Афғонистонро ба зери тасарруфи худ дарорад. Дар аввали соли 1873 роҳбарони Англия ва Русия ба чунин мувофиқаи пинҳоне омаданд, ки Русия бар хонии Хева пуштибон будани худро эълон мекунад ва пуштибонии Англия бошад, бар Афғонистон муқаррар карда мешавад. Баъди қабули ин қарордод К. П. Кауфман ба Хева лашкар кашид. Охири моҳи майи соли 1873 артиши русии Туркистон ва Оренбург ба шаҳри Хева ҳуҷум кард. Хони Хева Муҳаммадраҳими II аз ин ҳуҷуми русҳо бохабар шуда, қароргоҳи худро тарк карда, ба айлоқи Хазоваи туркманӣ рафт. Ба чои Муҳаммадраҳими II муқобилонаш бародари ӯ Аточонтўраро ба тахти хонии Хева мешинонанд. Вале К. П. Кауфман хони навро эътироф накарда, ба назди хони собиқ – Муҳаммадраҳими II қосид фиристода, талаб мекунад, ки ба қароргоҳаш баргашта, ичрои вазифаи худро давом дихад. 2 июни соли 1873

Муҳаммадраҳими II ба Хева баргашт ва 12 августи соли 1873 ба қарордоди байни Русия ва Хева, ки онро худи русҳо таҳия карда буданд ва аз 18 модда иборат буд, имзо гузошт. Дар моддаи аввали он навишта шуда буд, ки хони Хева ба Русия итоат мекунад ва бе иҷозати ҳукумати Русия бо ягон давлати ҳамчавор муоҳида намебандад ва ё ҷанг эълон намекунад. Русия заминҳои соҳили рости дарёи Амуро аз Хева кашида гирифта, як қисми онро ба ивази дар давраи ҷанги зидди Хева ба артиши рус кӯмак расонидани амир ба аморати Бухоро медиҳад.

Соли 1876 дар хонии Қӯқанд барои ҳукумати мустамликавии генерал-губернатории Туркистон вазъи ташвишомез ба амал омад. Мардуми он ба муборизаи озодихоҳона бархоста буд. Ҳукумати подшоҳии Русия аз ин баҳона истифода бурда, 19 феврали ҳамон сол хонии Қӯқандро барҳам зада, онро бо номи вилояти Фарғона ба ҳайати губернияи Туркистон ҳамроҳ кард.

Заминҳои туркманнишинро ишғол кардани Русия. Дар нимаи дуюми солҳои 70 ва аввали солҳои 80-ум артиши Русия амалиёти ҳарбии ҳудро дар қисмати ҷанубу ғарбии Осиёи Марказӣ, сарзамини туркманҳо мегузаронданд. Моҳи марти соли 1876 ҳукумати Русия "Низомномаи муваққатии идораи ҳарбии кишвари Закаспий"-ро тасдиқ намуда, мувофиқи он дар сарзамини туркманҳо шӯъбаи Закаспийро таъсис дод, ки марказаш Красноводск буд. Шӯъбаи мазкур ба зери идораи волии Қафқоз дода шуд.

Ҳукумати Русия қарор дод, ки ба маҳаллаи Ахалтегин сарбозон равон кунад. Он аввали соли 1877 Қизилрватро ишғол кард. Сардори шӯъбаи Закаспий Н. Ломакин бо сабаби дурии қароргоҳи асосӣ – шаҳри Красноводск амр кард, ки аскарҳо ва кормандони маъмурияти шӯъба онро тарк кунанд. Тирамоҳи соли 1878 генерал Н. Ломакин дар Атрек истеҳкоми Чатро бунёд карда, моҳи августи соли 1879 бори дуюм Қизилрватро ишғол менамояд. Ӯ дар қарибиҳои Қӯктеппа ба муқовимати шадиди ватанпарварони туркман дучор мегардад. Дар муҳорибаҳои 28 – 29 августи соли 1879 баамаломада шикаст хӯрда, мачбур мешавад, ки ба ҷои бехатар ақибнишинӣ кунад. Баъди ин шикасти Н. Ломакин дар Петербургу Тифлис ба ташвиш афтода, ӯро бо генерал М. Д. Скобелев иваз намуданд. Ин генерал ҳанӯз дар ҷанги солҳои 1877 – 1878 зидди Туркия ном бароварда буд. Ӯ барои забти Қӯктеппа омодагии ҷиддӣ гирифта, пас аз ҷангҳои серӯза 12 январи соли 1881 қалъаи Данглитеппа ва баъди он

Кӯктеппаро ба даст медарорад. 18 январи соли 1881 аскарони Русия Ашкободро ҳам таслим кунонданд. Моҳи майи ҳамон сол шӯъбаи ҳарбии Закаспий ба вилояти Закаспий дода мешавад.

Солҳои 1881 – 1885 аскарони Русия тамоми заминҳои туркманҳоро ишғол намуданд, ҳарчанд Британияи Кабир барои маҳалҳои баҳсноки он Афғонистонро ба муборизаи зидди Русия савқ медод. Моҳи марти соли 1885 дастаҳои ҳарбии Русия дар зери роҳбарии сардори Закаспий А. В. Комаров артиши Афғонистонро аз минтақаи панҷдеҳи туркманнишини Пандин фишор дода баровардand.

Ҳалли "Масъалаи Помир". Кӯҳистони Помир ба ду қисмати асосӣ ҷудо мешуд, ки яке Помири Ғарбӣ (мулкҳои тоҷикнишини Вахон, Ғорон, Шуғнон ва Рӯшон) ва дигаре Помири Шарқӣ (дар он ҷо қавмҳои кӯчманчии қирғизҳо сукунат доштанд) буд. Масъалаи охирини барои Русия ва Англия баҳснок ҳамин минтақаи Осиёи Марказӣ буд. Ҳангоми забти заминҳои туркманҳо Русия Помирро сарфи назар накарда, "аз худ" кардани онро танҳо ба вақти дигар мавқуф гузошта буд.

Дар "масъалаи Помир" Афғонистон ва Чин ҳам даъвогар буданд. Баъд аз ҷанги солҳои 1878 – 1880-и зидди Афғонистон Англия пуштибони ин давлат эълон гардид. Бо ҳамин сабаб сиёсати хоричии Афғонистон ба манфиатҳои Англия мувофиқ кунонда мешуд. Бо тавсияи ҳукумати Британияи Кабир амири Афғонистон ба Помири Ғарбӣ лашкар кашида, соли 1883 Вахон, Ғорон, Шуғнон ва Рӯшонро ишғол намуд.

Ракобати Русия, Афғонистон ва Англия барои Помир қариб даҳ сол – аз соли 1883 то соли 1893 идома ёфт. Соли 1891 Англия вилояти кӯҳистонии Комчутро, ки ба мулкҳои Хунза ва Наҳор тааллуқ дошт, ишғол менамояд. Аз чунин сурат гирифтани рафти воқеа Русия саросема шуда, дар Помир ба амалиёти фаъолона шурӯъ кард. Моҳи июни соли 1891 дастаи 120-нафараи казакҳо ва аскарони рус бо сардории полковник М. Ионов ба Помир меравад. Генерал-губернатори Туркистон А. В. Бревский тавассути мулозимони худ ба мардуми маҳаллӣ ва даъвогарони Англияю Афғонистон расонд, ки Помир аз Русия аст. Сафари М. Ионов "масъалаи Помир"-ро рӯзмарра кард. Моҳи апрели соли 1892 арбобони давлатии Русия ба машварати махсуси ба ин масъала бахшидашуда ҷамъ омада, қарор қабул карданд, ки ба Помир аскар фиристода, ҳокимият ва соҳибияти Русияро дар ин

минтақаи Осиёи Марказӣ мустаҳкам кунанд. Моҳи июни соли 1892 М. Ионов боз ба ҳамон роҳи ба ӯ шинос ва ин дафъа бо дастаи аскарони зиёдтар ба Помир раҳсипор шуд. Ба он ҷо расида вай дар соҳили дарёи Оқсу постгоҳи Помирро сохта, дар маҳаллаи Шоҳон 250 нафар аскарро барои зимистонгузаронӣ мустақар мекунонад.

Дере нагузашта "масъалаи Помир" ба маҷрои корҳои дипломатии Русия ва Англия ворид мешавад ва оқибат англисҳо Помирро ба Русия вогузор мекунанд. Гап дар сари он аст, ки солҳои 1869 – 1873 дар бораи минтақаи зери манофеи Русия будани Помир қарордодҳои русию англисӣ ба имзо расонида шуда буданд. Барои ҳалли ниҳоии "масъалаи Помир" соли 1893 котиби идораи мустамликавии Англия дар Ҳиндустон оид ба корҳои хориҷӣ Мортимер Дюранд бо ташрифи махсус ба Кобул меояд ва ба Абдураҳмонхон пешниҳод менамояд, ки ӯ аз даъвои Шуғнон, Ғорон, Вахон ва Рӯшон гузарад.

Мувофиқи Созишномаи нави соли 1893-и байни Англия, Русия ва Афғонистон қисми шарқии Вахону Ғорон ба Афғонистон гузашт, заминҳои дар тарафи чапи дарёи Аму воқеъбудаи Дарвози Бухоро низ ба Афғонистон дода шуданд. Афғонистон лашкари худро аз Вахон, Ғорон, Шуғнон ва Рӯшон ва Чин бошад, аз Помири Шарқӣ баровард. Созишномаи мазкур 27 феврали (11 март) соли 1894 ба расмият даромад. Баҳори соли 1895 сарҳадҳои байни Русияю Афғонистон аз тарафи комиссияи муштараки англисию русӣ қатъиян муайян карда шуданд. Ҳамин тариқ, Помири Шарқӣ ва Помири Ғарбӣ ба ҳайати генерал-губернатории Туркистон дохил мегарданд.

Сиёсати мустамликадории Русия дар Осиёи Марказӣ. Сиёсати мустамликадории Русия дар Осиёи Марказӣ ду марҳаларо дар бар мегирад. Марҳалаи аввал аз ибтидои истилои Осиёи Марказӣ то анҷоми он, яъне аз солҳои 50-ум то солҳои 90-уми асри XIX ва марҳалаи дуюм аз солҳои 90-уми асри XIX то соли 1917 (минбаъд Осиёи Марказӣ дар ҳайати давлати дигар буд, ки он ИҶШС ном дошт). Дар марҳалаи аввал сармояи Русия ҳанӯз дар ин ҷо фаъолона амал намекард. Фаъолияти иқтисодии индавраинаи Русия асосан бо амалиёти тичоратӣ маҳдуд шуда буд. Дар марҳалаи дуюм дар Осиёи Марказӣ дахолати фаъолонаи сармояи Русия сурат мегирад.

Дар солҳои 70-ум ва 80-уми асри XIX дар Осиёи Марказӣ ба ҷои навъҳои маҳаллии пахта парвариши навъҳои нисбатан

сермаҳсулу қиматбаҳои он огоз меёбад. Осиёи Марказӣ барои саноати Русия ва пеш аз ҳама, барои саноати бофандагии он ба манбаи ашёи хом ва бозори фурӯши молҳои саноатӣ табдил меёбад. Молҳои косибони маҳаллӣ дигар бо молҳои саноатии аз Русия воридшуда рақобат карда наметавонистанд.

Русия бе роҳҳои оҳан наметавонист, ки аҳамияти Осиёи Марказиро барои иқтисодиёти худ баланд бардорад. Барои ҳамин солҳои 70-ум сохтмони роҳи оҳани ин ҷоро ба Русия мепайвастагӣ ба миён омад. Соли 1885 аз соҳили баҳри Каспий – Красноводск то Ашқобод, соли 1888 то ба Самарқанд ва соли 1898 то Тошкент роҳи оҳан сохта ба истифода дода шуд. Вале таъмини эҳтиёҷоти Русия дар Осиёи Марказӣ танҳо бо сохта шудани роҳи оҳан иҷро намегардид. Ин роҳи оҳани ба истифода додашуда Осиёи Марказиро ба ноҳияҳои марказии Русия наметавонист. Ба воситаи ин роҳи оҳан чандин маротиба фаровардану бор кардани мусофирону бор ноқулай буд. Аз ин рӯ, дар ибтидои асри XX сохтмони роҳи нави оҳан сар шуд, ки он бояд Осиёи Марказиро аз Тошкент бо Оренбург мепайваст. Ин роҳ зуд сохта мешуд. Соли 1905 аллакай хати роҳи оҳани Каспий ба хати роҳи оҳани Оренбург пайваста шуд. Сохтмони ин роҳи оҳан имконият дод, ки дар байни Русия ва Осиёи Марказӣ мубодилаи мол бештар аз 10 маротиба афзояд.

Аз солҳои 70-ум сар карда ҳукумати Русия ба хотири ба вуҷуд овардани такягоҳи ичтимоӣ дар чойҳои гуногуни Осиёи Марказӣ ба микёси васеъ муҳоҷирони русро сокин кунонд.

Дар кишвари Туркистон таъсис намудани системаи маъмурии "Идораи ҳарбии халқӣ" ба мақсади мустамликадорони ҳукумати подшоҳии Русия хизмат мекард. Кишвари Туркистон ба панҷ вилоят тақсим карда шуда буд: Сирдарё, Фаргона, Самарқанд, Ҳафтрӯд (Семиречье) ва Закаспий. Ҳар як вилояти номбурдаро ба истиснои Закаспий, ки дар он ҷо сардори вилоят ҳукм меронд, губернатори ҳарбӣ идора мекард. Вилоятҳо ба уездҳо, уездҳо ба волостҳо ва волостҳо ба приставҳо тақсим карда шуда буданд.

Баъди ба Русия ҳамроҳ карда шудани Осиёи Марказӣ бераҳмона ғорат кардани бойгарии миллии халқҳои ин ҷо оғоз ёфт. Барои ин кор мустамликадорон корхонаҳои зиёде сохтанд. Конҳои ангишти Сулукта, Қизилкиик, Шӯроб, Андиҷон, конҳои нафти Санто ва Чимиён дар водии Фаргона ва кони нафти ҷазираи Чалакони аз қабили ҳамин корхонаҳоянд. Ҳукумати

Русия ба парвариши пахта ва коркарди аввалияи он диққати махсус медод. Бехуда нест, ки дар Туркистон дар аввалҳои асри XX 230 корхонаи пахтатозакунӣ кор мекард, ки бисёрии онҳо дар водии Фарғона буданд. Дар иқтисоди Осиёи Марказӣ заводҳои чармгарӣ ва маъданкоркунӣ ҳам мақоми махсус доштанд. Онҳо асосан аз ширкати немисии "Дюршмидт" буданд.

Дар аксарияти шаҳрҳои ОсиёиМарказӣ шӯъбаҳои банкҳои Русия кушода мешаванд, аз он ҷумла дар Тошкент, Самарқанд, Андиҷон, Қӯқанд, Бухорои Нав (Когон) ва шаҳрҳои дигар. "Банки русии тиҷорати хориҷӣ" ба савдои пӯсти қарокӯлӣ маблағгузорӣ мекард. "Банки Русу Азов" сохтмони роҳи оҳани Бухороро аз пул таъмин менамуд. "Банки Азову Дон", ки аз соҳибони саноати бофандагии Петербург буд, тамоми харид ва коркарди аввалияи пахтаро ба даст даровард. "Банки ҳисобию қарздиҳии Москва" низ дар ин мустамликаи дурдасти Русия фаъолият мекард. Кам ҳам бошад, ба иқтисодиёти Осиёи Марказӣ сармояи Англия, Америка, Германия ва Белгия низ ворид мешавад.

Сиёсати мустамликадории Русия дар кишвари Туркистон аҳволи халқи маҳаллиро рӯз то рӯз вазнин мекард. Мардуми ин ҷо норозигии худро тавассути шӯришҳо изҳор мекарданд. Калонтарини онҳо солҳои 1885 – 1886 дар Яхсу, соли 1885 бо сардории Восеъ дар Балҷувон ва Кӯлоб, соли 1887 дар Ромит ва даҳҳо шӯришҳои дигар буданд.

Шӯришҳои халқиро маъмурияти маҳаллӣ ва мустамликавии Русия бераҳмона пахш мекарданд. Дар баъзе шӯришҳои мардуми маҳаллӣ рӯҳияи истиқлолиятхоҳӣ низ мушоҳида карда мешуд.

Ҳамин тариқ, хониҳои Қӯқанд ва Хева ба мустамликаи империяи Русия табдил дода шуданд. Ҳарчанд Аморати Бухоро расман ба ҳайати империяи Русия надаромада бошад ҳам, пурра тобеи он буд.

ҲУҶҶАТҲО

1. СИЁСАТИ МУСТАМЛИКАДОРИИ РУСИЯ ДАР ОСИЁИ МИЁНА

Баъди ба Русия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна дар ин ноҳия муносибатҳои сармоядорӣ рӯ ба инкишоф ниҳода бошанд ҳам, на танҳо боиси тавлиди саноати вазнин нагардиданд, балки ҳатто саноати бофандагӣ барин соҳаҳои нави саноат ба вуҷуд наомаданд. Иттиҳоди соҳибкории саноати бофандагии Русияи подшоҳӣ бо тамоми ҷидду ҷаҳд наметонад, ки дар ноҳияҳои пахтакор саноати бофандагӣ пайдо шавад. Баъзе кӯшишҳои кушодани муассисаҳои

бофандагӣ, ки аз тарафи баъзе соҳибкорони маҳаллӣ карда шуд, дучори муқобилияти сахти соҳибони корхонаҳои бофандагии Петербург, Иваново-Вознесенск ва г. гардиданд. Дар дигар соҳаҳои саноат ҳам аҳвол чунин буд.

Пас аз ба Русия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна саноатдорони рус дар ин ҷо ба ташкили плантасияҳои пахта сар карданд. Ба мисли плантасияи "Хутори Андреев", ки дар Фаргона ташкил карда шуда буд. Дар вилоятҳои Тошкент ва Самарқанд низ плантасияҳо ба вуҷуд омаданд...

Осиёи Миёна барои саноати Русия ва қабл аз ҳама барои саноати бофандагии он манбаи моли хом ва бозори фурӯш гардид. Косибон ва ҳунармандони майдаи маҳаллӣ ба молҳои саноатие, ки аз Русия кашонда мешуданд, рақобат карда натавониста, шикаст меҳӯрданд...

2. ДАР ОСИЁИ МИЁНА ВУСЪАТ ЁФТАНИ ҲАРАКАТИ ПАНТУРКӢ

Робитаи миллатчиёни буржуазии Туркистону Туркия ҳанӯз дар охири асри XIX сар шуда буд (дар ин кор миллатчиёни тотор ҳам саҳм гузоштаанд), яъне дар ҳамон даврае сар шуда буд, ки панисломия ва пантуркия идеологияи расмии империяи Усмониён гардид ва ин робитаҳо пас аз инқилоби солҳои 1908-уми ҷавонтуркон ниҳоят вусъат ёфт. Пешвои ҷавонтуркон Анварпошшо, Талъатпошшо, Ҷамол ва дигарон ақидаҳои пантуркиро бо ҷидду ҷаҳд таргибу ташвиқ менамуданд, тамоми халқҳои "мусулмон", аз он ҷумла халқҳои Поволжя, Кавказ, Закавказия, Осиёи Миёнаро даъват менамуданд, ки дар як давлати "усмонӣ" муттаҳид шаванд. Ходими намоёни пантуркия Зиё Гукалп нияту мақоми асосии онҳоро ба як шакли муайян овардан гуфта буд, ки "ватани туркон –на Туркияю Туркистон, балки кишвари абадиндавр бекарони Турон аст". Пешвои аслии ҷавонтуркон Анварпошшо ҳам бо нияти таъсиси "Турони Кабир" аҳамияти калон медод. Вале кор фақат бо ният анҷом намеёфт. Аз Туркия ба Осиёи Миёна ҷосусони пантуркӣ меомаданд, кору бори пайравони худро тафтиш мекарданд, роҳу равиши кору амалиёти минбаъдаро нишон медоданд, бо адабиёти лозима таъмин менамуданд.

Ҳарчанд ҳукумати подшоҳӣ ба интишори шиорҳои пантуркия дар Туркистон ба ҳавф менигарист ва ҷосусони онро сахт ба назорат мегирифт, ба ҳар ҳол, бисёр ҷосусон аз доираи назорат берун мемонданд.

Баъди дар Истамбул охири соли 1909 таъсис ёфтани "Ҷамъияти Бухоро оид ба интишори дониши муфид дар байни ом" омаду рафти ҷосусони пантуркӣ аз Туркия ба Осиёи Миёна хеле зиёд шуд. Ин ҷамъият таҳти назорати махсус ва ҳимояти шӯъбаи маорифи ҳизби ҷавонтуркон "Иттиҳод ва тараққӣ" ва роҳбари он, ходими намоёни пантуркӣ доктор Нозим амал мекард. Генерал-губернатори Туркистон ба мулкҳои осиёмиёнагии Россия кордор шудани Туркияро дида, ба ташвиш афтод ва 24 августи соли 1910 ба раиси Совети вазирон ва вазири корҳои дохилӣ Столипин навишт, ки соли 1910 "омаду рафти туркҳо ба кишвар ақаллан нисбат ба соли гузашта хеле зиёд шуд, фақат дар нимаи якуми ҳамин сол нисбат ба тамоми соли 1900 ду маротиба зиёдтар туркҳо омада рафтанд".

Аллакай соли 1910 ба имдоди "Ҷамъияти Бухоро оид ба интишори дониши муфид дар байни ом" мактабҳои олии Истамбул аз Туркистон ва вилоятҳои Осиёи Миёна қариб сад донишҷӯ қабул карданд. Дере нагузашта дар Истамбул "Клуби донишҷӯёни Россия" кушода шуд. Ин клуб ҳам мисли "Ҷамъияти Бухоро..." маркази одамгирӣ, тайёркунӣ ва фиристондани ҷосусон ба Осиёи Миёна буд, ки дар ин ҷо ҳам ин қабил ташкилот таъсис карданӣ

буданд. Масалан, ҷадидони Бухоро бо ташаббуси худ барои мадад ба мусулмонони "дуништалаб" муассисаи хайрияе кушоданй шуданд. Гумоштаи сиёсии Россия дар Бухоро 11 июни соли 1912 навишта буд, ки ҳайати муассисон нияти ба тамоми Осиёи Миёна паҳн кардани нуфузи ин "муассисаи хайрия"-ро менамуд, ки он "дар банди саъю кўшишҳои миллатпарастй" мебошад. Гумоштаи сиёсй дуруст тахмин карда буд, ки ин ҷамъият ба ҷамъияти Истамбул бояд алоқа дошта бошад.

«Яке аз сарварони намоён ва роҳбарони гоявии ҷадидони Осиёи Миёна Мунавваркорй Абдурашидовро сардори ҷавонтуркони ҷосусони партияи "Иттиҳод ва тараққй" дар Тошкент гуфтан мумкин аст. Мунавваркорй мудири яке аз мактабҳои ҷадид буд, ки дар нашрияҳои панисломй фаъолона иштирок мекард, журналу китобҳои туркиро тарҷума менамуду пулашро ба Истамбул ба фоидаи "Ҷамъияти имдоди миллй ба флоти Усмонй" мефиристод. Дар ҳавлии Мунавваркорй мунтазам мачлисҳои пўшидаи ҷадидон, ки зоҳиран ба зиёфат мемонд, баргузор мешуд ва дар ин ҷамъомадҳо оид ба усулҳои таблиготи пантуркй мубодилаи тачриба мекарданд, нозирони аз Туркия омада дастурҳо медоданд.

Худи Мунавваркорй борҳо ба Фарғонаву дигар вилоятҳои Туркистон рафта, кору бори ҷадидонро тафтиш карда меомад. Фаъолияти Мунавваркорй чунон вусъат гирифт, ки Шўъбаи ҳимояи ноҳиявии Туркистон ўро ба зери назорати худ қарор дод...»

Гафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Охирҳои асри миёна ва давраи нав. Қ. 2., Душанбе. Ирфон, 1985, сах. 257–259.

САНАҲОИ МУҲИМ

1847 — то ба баҳри Арал омада расидани империяи Русия

1853 — то ба Ҳафтрўд омада расидани сарбозони империяи Русия. Ба хонии Қўқанд наздик шудани онҳо. Ишғол кардани Ок-Масҷид

1858 — бо сардории полковник Н. П. Игнатев ба аморати Бухоро ва хонии Хева фиристода шудани намояндаҳои дипломатии Русия

1864 — оғози ҳуҷуми густурдаи истилогаронаи Русия ба Осиёи Марказй

IX.1864 — Чимкентро ишғол кардани артиши Русия

IV.1865 — шикаст хўрдани муҳофизони қалъаи Ниёзбек

15.VI.1865 — Тошкентро ишғол кардани Русия

8.V.1866 — дар Эрҷар аз Русия шикаст хўрдани сарбозони амир Музаффар

18.X.1866 — Ҷиззахро ишғол кардани Русия

1868 — ба Русия тобеъ шудани хонии Қўқанд

2.V.1868 — Самарқандро ишғол кардани Русия

23.VI.1868 — дар байни Русия ва аморати Бухоро баста шудани Созишномаи сулҳи Зирабулоқ, ки дар натиҷаи он аморати Бухоро ба Русия тобеъ шуд

1873 — баста шудани аҳдномаи пинҳонӣ дар байни Англия ва Русия оиди пуштибони Афғонистон будани Англия ва пуштибони Хева будани Русия

12.VIII.1873 — дар байни Русия ва Хева ба имзо расидани қарордод дар бораи тобеияти хонии Хева ба империяи Русия

28-29.VIII.1874 — дар Кӯктеппа шикаст хӯрдани нерӯҳои ватанпарвари туркман

19.II.1876 — аз тарафи Русия барҳам дода шудани хонии Қӯқанд

1876 — ба ишғоли заминҳои туркманҳо шурӯъ кардани артиши Русия

VIII.1877 — Қизиларватро ишғол кардани артиши Русия

12.I.1881 — қалъаи Данглитеппаро ишғол кардани артиши Русия

18.I.1881 — Ашқободро ишғол кардани артиши Русия

1881-1885 — тамоми хоки туркманҳоро забт кардани артиши Русия

1883 — Вахон, Ғорон, Шуғнон ва Рӯшонро ишғол кардани Афғонистон

1885 — аз Красноводск то Ашқобод сохта ба итмом расонидани роҳи оҳани Каспий

1888 — то Самарқанд сохта ба итмом расонидани роҳи оҳани Каспий

1898 — то Тошкент сохта ба итмом расонидани роҳи оҳани Каспий

1905 — бо роҳи оҳани Каспий пайваст шудани роҳи оҳани Оренбург

1885-1887 — ба амал омадани шӯришҳои халқӣ дар Яхсу, Балҷувон, Кӯлоб, Ромит ва навоҳии дигар

1883-1893 — рақобати байни Англия, Русия ва Афғонистон барои Помир

VI.1891 — ба Помир омадани дастаи аскарони 120-нафараи Русия бо сардории полковник М.Ионов

IV.1892 — қарордоди ҳукумати Русия дар бораи ба Помир равон кардани аскар

1893 — намояндаи Англия аз Ҳиндустон Мортимер Дюранд ба Афғонистон барои ҳалли "масъалаи Помир" меояд

1893 — мувофиқи Созишномаи байни Англия, Афғонистон ва Русия ба Афғонистон гузаштани қисмати шарқии Вахон ва тарафи чапи дарёи Аму бо номи "Дарвози Бухоро"

1895 — дар Осиёи Марказӣ муқаррар карда шудани сарҳадҳои байни Русия ва Афғонистон

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. То оғози ба Осиёи Марказӣ сар даровардани Русия дар ин чо кадом давлатҳои соҳибистиқлол вуҷуд доштанд? **2.** Оғози ба Осиёи Марказӣ сар даровардани империяи Русия кай сурат гирифт? **3.** Чаро солҳои 50-уми асри XIX истилои Осиёи Марказӣ аз тарафи Русия қатъ гардид? **4.** Оё чанги Қрими солҳои 1853 – 1856 ба истилогариҳои Русия дар Осиёи Марказӣ халал нарасонд? **5.** Кай ва ба кучои Осиёи Марказӣ ҳучумҳои нахустини артиши Русия сурат гирифтанд? **6.** Кай ва чӣ тавр ҳучуми густурдаи артиши Русия ба Осиёи Марказӣ аз нав оғоз ёфт? Он ба бекор карда шудани ҳуқуқи крепостнойӣ дар Русия (1861) ва чанги шаҳрвандӣ дар ИМА (1861 – 1865) чӣ алоқамандие дорад? **7.** Дар бораи рафти истилогариҳои артиши Русия дар Осиёи Марказӣ дар солҳои 1864 – 1867 нақл кунед? **8.** Кай генерал-губернатории Туркистон ташкил ёфт? **9.** Муносибатҳои Русияро бо хонии Қӯқанд шарҳ диҳед. **10.** Хонии Қӯқанд кай барҳам дода шуд? **11.** Аморати Бухоро аз артиши Русия кай ва дар кучо шикаст хӯрд? Созишномаи Зирабулокро дар байни аморати Бухоро ва империяи Русия маънидод кунед. **12.** Хева кай ва чӣ тавр ба Русия тобеъ шуд? **13.** Артиши Русия сарзамини туркманнишинро кай ва чӣ тавр ишғол кард? **14.** Барои ишғоли Помир дар байни кадом давлатҳо рақобат вуҷуд дошт? **15.** Барои Хева, Афғонистон ва Помир дар байни Англия ва Русия чӣ қарордод қабул карда шуда буд? **16.** Дар бораи аз тарафи Русия ишғол кардани Помир нақл кунед. **17.** Забткунии Осиёи Марказиро Русия кай ба анҷом расонид? **18.** Кай дар байни Русия ва Афғонистон сарҳадҳо муайян карда шуданд? **19.** Ҳуччатҳоро хонда, маънидод кунед. **20.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

§ 45–47. ИМПЕРИЯИ ТУРКИЯ

Ба ниммустамлика табдил ёфтани империяи Усмониён. Ба давраи империализм сабзида расидани ҷаҳони сармоядорӣ рафти ба ниммустамлика табдил ёфтани империяи Усмониёнро тезонид. Барои тезу тундшавии муборизаи мамлакатҳои абарқудрат барои дар Шарқи Наздик ба таври инҳисорӣ аз ҳуд кардани манбаъҳои зиёдшавии сармоя низ ба ин сабаб шуд.

Баъди Ҷанги Қрим (солҳои 1853 – 1856) аз аҳволи вазнини иқтисодии Туркия истифода бурда, банкдорони Европа тавонистанд, ки ин мамлакатро ба доми тобеияти молиявии ҳуд дароранд. Далелҳои фаровоне дар ин бора шаҳодат медиҳанд.

Соли 1854 аз 3,3 млн. лираи туркие, ки банки Англия ваъда карда буд, хазинаи Усмониён танҳо 2,5 млн. лира гирифт. То соли 1875 ҷамъи маблағи вомбарги хоричии Туркия то ба 242 млн. лир расид, вале Истамбул танҳо 175 миллиони онро истифода бурда тавонисту халос. Маблағи боқимонда дар хазинаи қарздиҳандагон монд. Қарзи хоричии Усмониён чунон зиёд буд, ки барои пардохти он қариб нисфи ҳамаи маблағи харсолаи харочоти давлатӣ сарф карда мешуд. Соли 1879 вазъияти молиявии Туркия боз ҳам вазнинтар шуд. Ин дафъа ҳукумат шикасти пурраи молиявии империяи Усмониёнро эълон кард ва аз давлатҳои хоричӣ мадад пурсид. Соли 1881 дар байни ҳукумати Туркия ва қарздиҳандагон аз ҳисоби намояндагони банкҳои калонтарини Европа "Идораи қарзҳои Оттоман" ташкил дода шуд, ки он аз болои манбаъҳои муҳимтарини даромади давлатии Туркия назорат ҷорӣ намуд. Барои ба хазина интиқол ёфтани маблағ ҳукумати Туркия маҷбур шуд, ки боз ба вомбарг рӯ оварад. Солҳои 1890 – 1914 маблағи аз ин ҳисоб ҷамъомада ба 166 млн. лираи туркӣ расид, ки қисми зиёди он барои пардохти қарзи хоричӣ ва фоизи он сарф мешуд.

Оҳиста-оҳиста сармояи хоричӣ ба молияи мамлакат назорати пурра муқаррар кард. Баъди кушода шудани банки Оттоман (соли 1856) шӯъбаҳои маҳаллии банки фаронсавии қарздихии Лион, банкҳои Немисӣ ва Вена, банки Салоникаи Фаронсаю Австрия ва Венгрия кушода шуданд. Дар оғози асри XX дар Туркия 15 шӯъбаи банкҳои европавӣ фаъолият мекарданд. Туркия бошад, танҳо соли 1888 як банки миллии Кишоварзӣ кушоду халос.

Вобастагии молиявии империяи Усмониёнро мамлакатҳои империалистӣ барои гирифтани иҷорахои фоиданок истифода

мебурданд. Таваччӯҳи онҳоро махсусан сохтмони роҳҳои оҳан ба худ ҷалб менамуд. Ҳукуки сохтани роҳҳои оҳани Туркияро Англия ҳанӯз дар солҳои 50-ум ба даст дароварда буд. Вале муборизаи асосӣ барои ичорахои роҳи оҳан дар дахсолахои охири асри XIX шиддат гирифт, ҳамон вақте ки маблағгузории фаъолонаи Германия ба ҳочагии халқи Туркия сурат гирифт. Ширкатҳои Германия аввал барои сохтмони роҳи оҳани Анатолия – аз бандари Измир то Анқараро ичора гирифтанд. Сохтмони ин роҳ соли 1892 анҷом ёфт. Соли 1898 ҳукумати султон сохтмони қитъаи аввали роҳи оҳани Бағдодро ба банки Германия супурд. Сохтмони роҳҳои Туркия бо суръат пеш мерафт. Аз соли 1855 то соли 1908 дарозии онҳо ба 4 ҳазор км расид.

Дар баробари роҳҳои оҳан нақлиёти бахрӣ ва бандарҳои калонтарин низ ба зери назорати инҳисории давлатҳои Европа дохил шуданд. Онҳо барои истеҳсоли ангиштсанг, канданиҳои дигари фоиданок, истифодаи корхонаҳои коммуналии Истамбул ва Анқара, сохтмони хати телеграф ва намудҳои дигари алокаро ичора гирифтанд.

Ҳамин тариқ, империяи Усмониён ба ниммустамлика табдил ёфт.

Ба роҳи сармоядорӣ дохил шудани Туркия. Ба Туркия воридшавии сармояи хориҷӣ маъноии онро дошт, ки ин давлат ба ҳочагии чахонии сармоядорӣ кашида мешавад. Дар дахсолаҳои охири асри XIX сохтмони фабрикаю заводҳо, шахтаҳо, депоҳо, устохонаҳои роҳи оҳан ва иншооти бандарҳо оғоз ёфтанд. Маблағгузорӣ ба саноати миллӣ дар ҳамон соҳаҳое сурат мегирифт, ки бо саноати давлатҳои Европа рақобат намекарданд ё ки ба коркарди аввалияи зироатҳои содиротӣ, аз он ҷумла, коркарди пахта, тамоку, мавиз ва амсоли ин машғул буданд. Аз 1587 корхонаҳое, ки дар Туркия соли 1900 ба ҳисоб гирифта шуда буданд, аксарияташон устохонаҳои хурди косибӣ буданд. Танҳо наздики 200-тои онҳоро ба қатори фабрика ва заводҳо гузоштан мумкин буд. Дар баробари саноати хӯрокворӣ истеҳсолоти бофандагӣ, собунпазӣ, абрешимбофӣ ва қолинбофӣ то як дараҷа пеш рафт. Ин вақт саноати Туркия асосан дар дасти ширкатҳои Европа буд. Онҳо ашёи хоми ин соҳаҳоро асосан ба хориҷа мебароварданд.

Ба шарофати роҳҳои оҳан ва ба махсулоти қишоварзӣ зиёд шудани талабот барои бозор кор кардани зироатпарварӣ

меафзояд ва махсусан барои бозорҳои чаҳонӣ. Оҳиста-оҳиста кишоварзии Туркия ба роҳи сармоядорӣ ворид мешуд. Хочагиҳои кишоварзие, ки меҳнати кирояро истифода мебурданд, сол то сол зиёд мешуданд. Соҳибкорони деҳотӣ барои зиёд шудани рента аз тамоми воситаҳои зарурӣ истифода мебурданд. Дар Анатолия мулкҳои заминдороне пайдо шуданд, ки музаффариятҳои илми агрономӣ ва мошинҳои кишоварзиро ҳам ба кор мебурданд.

Болоравии тичорат ва пайдошавии саноати фабрикаю заводӣ ба табакаҳо таксимшавии аҳолиро тезонид. Ин раванд ба ташаккули табакаи нав – буржуазия сабаб шуд. Сарфи назар аз ин муносибатҳои сармоядорӣ дар Туркия суст сурат мегирифтанд. Акибмонии деҳот ба тараккиёти умумии ҷомеа таъсири манфӣ мерасонд. Маҳдудияти бозори дохилӣ, аз як тараф ва зӯроварии сармояи хориҷӣ аз тарафи дигар, ба ташкили саноати миллӣ халал мерасонданд. Таҷҳизоти техникии корхонаҳои мавчуда хеле пастсифат буданд. Мувофиқи ба рӯйхатгирии саноатии соли 1915 дар мамлакат 264 корхонаи дорои ҳаракатдиҳандаҳои механикӣ кор мекарданд. Яъне он вақт ба корхонаҳои саноатии Туркия ҳанӯз мошинҳо роҳ наёфта буданд.

Буржуазияи дар султонии Туркия ташаккулёфта асосан тичоратӣ буд. Қисми нисбатан обрӯмандтарини он ба корҳои воридоту содироти мол машғул буд. Дар охирҳои асри XIX – аввали асри XX табакаи зиёёни Туркия афзуд. Шумораи табибон, ҳуқуқшиносон, хизматчиёни ширкатҳои гуногун, нависандагон, хабарнигорон, амалдорон ва афсарон зиёд шуд. Зиёёни индавраинаи Туркия аз ашрофони миёнаи асри XIX-и ин давлат бо он фарқ мекарданд, ки одамони касбу кори гуногун буданд. Бисёрии афсарон, амалдорон ва ашхоси касбу кори озоди ин давра аз муҳити ашрофӣ ва ё оилаҳои майдабуржуазӣ баромада, дар муассисаҳои навташкили ҳарбӣ ва таълимгоҳҳои махсус маълумот гирифта буданд. Биноан дар чаҳонбинӣ ва фаъолияти чамъиятии онҳо он арзишҳое инъикос ёфта буданд, ки феълан ҷомеаи Туркия ба онҳо ниёз дошт.

Конститутсияи соли 1876. Дар оғози солҳои 70-уми асри XIX империяи Усмониён ба марҳалаи бӯҳрони дарозмуддати худ дохил шуд. Карахтӣ дар истеҳсолоти маҳаллӣ афзоиши андозҳо ва зиёдшавии нархи наво нисбат ба сиёсати султон Абдул Азиз (1861 – 1876) норозигии доираҳои васеи аҳолиро ба вуҷуд овард.

Болоравии нави ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои Балкан ин бӯҳронро боз ҳам вазнинтар намуд, чунки ислоҳот аҳволи халқҳои ин минтақаи империяро бештар накард.

Вазъи сиёсии баамаломада барои фаъолияти "Усмонҳои нав" шароит фароҳам меовард. Аз афв истифода бурда, роҳбарони ин ҳаракат дар аввали солҳои 70-ум ба Истамбул баргаштанд. Соли 1872 яке аз роҳбарони "Усмонҳои нав" Нотиқ Камол ба чопи рӯзномаи "Ибрат" шурӯъ намуд. Дар ин нашрия мақолаҳое чоп мешуданд, ки ғояҳои озодӣ ва зарурати конститутсияро ташвиқу тарғиб карда ва фаъолияти ҳукумати султонро ба зери танқиди шадид гирифта буданд. Асоси барномаи "Усмонҳои нав" ғояи истиқлолияти иқтисодӣ ва сиёсии мамлакат буд. Дар роҳи амалӣ шудани ин ғоя онҳо мутлақияти феодалиро монеаи асосӣ мешумориданд. Аз ин рӯ, талаби асосии сиёсии онҳо ташкил кардани режими шоҳии конститутсионӣ буд. Барои рушди саноат, кишоварзӣ ва тичорат онҳо талаб мекарданд, ки системаи ӯҳдадории коркардадиҳӣ ва зулми маъмурӣ барҳам ва маориф тараққӣ дода шавад. Оиди сиёсати хориҷӣ "Усмонҳои нав" талаб мекарданд, ки системаи шартномаҳои таслимкорона ва шартномаҳои нобаробар бекор карда шаванд.

Соли 1873 ҳукумати султон "Усмонҳои нав"-ро таъқиб кард. Рӯзномаҳои онҳоро баста, Нотиқ Камол ва роҳбарони дигари ҳаракати озодихоҳӣ – конститутсиониро бадарға кард. Лекин ин чораҳои султон пеши роҳи пахншавии ғояҳои демократиро гирифта натавонистанд.

Дар байни иштирокчиёни ҳаракати "Усмонҳои нав" яке аз арбобони калони давлатӣ Мидҳатпошшо низ буд. Аз 9 то 11 майи соли 1876 дар Истамбул намоиши тезу тунди зидди ҳукумат баргузор гардид, ки ба он ҷонибдорони Мидҳатпошшо ва рӯҳониён роҳбарӣ мекарданд. Ин намоиш ҳукумати Надимпошшоро мачбур кард, ки ба истеъфо равад. Шӯришчиён шаби 30 майи соли 1876 султон Абдулазизро аз ҳокимият маҳрум карданд. Мидҳатпошшо умед дошт, ки ба ҷои Абдулазиз ба тахти султонӣ Муроди V, ки эълони конститутсия ва ташкили парламентро ваъда карда буд, менишинад. Ҳамин тавр ҳам шуд, лекин Муроди V бо сабаби маризӣ вазифаҳои султониро иҷро карда натавонист ва дере нагузашта 31 августи соли 1876 аз тахт фароварда шуд. Ба тахти султонии Туркия бародари ӯ Абдулҳамиди II (1876 – 1909) нишаст.

Ин вақт дар Босния ва Ҳерсоговина муборизаи мусаллаҳонаи озодихоҳӣ оғоз ёфт. Сербия ва Черногория шӯришгаронро дастгирӣ намуда, бар зидди Туркия ҷанг сар карданд. Баъди он ки Туркия сербҳоро торумор намуд, Русия ба бӯҳрони Босния ва Ҳерсоговина дахолат кард. Давлатҳои дигар ҳам барои бо роҳи сиёсӣ ҳал кардани ин бӯҳрон чорачӯиҳо карданд. Қарор дода шуд, ки дар Истамбул конференсияи намояндагони давлатҳои Европа ҷамъ ояд. Вақте маълум гардид, ки барои конференсия лоиҳаи автономияи Босния, Ҳерсоговина ва Булгория тайёр карда шудааст, Мидҳатпошшои навакак вазири бузург таъйингардида талаб кард, ки барои пешгирии дахолати хориҷӣ бетаъхир конститутсияи Туркия, ки онро ӯ бо ҳамроҳии Нотиқ Камол тайёр карда буд, эълон карда шавад. Абдулҳамиди II аз ноилоҷӣ гузашт кард ва 23 декабри соли 1876, дар рӯзи оғози ботантанаи кори конференсия, дар бораи ҷорӣ карда шудани конститутсия фармони султон қироат карда шуд.

Конститутсияи мазкур ташкил кардани парламенти дупалатагиро дар назар дошт. Он баробарии ҳамаи шаҳрвандонро дар назди қонун сарфи назар аз дину мазҳаб, дахлнопазирии шахс ва моликият, манзил ва андози боадолат, манъи ӯҳдадории коркардадиҳӣ ва ҷарима, мусодиракунӣ ва озодии шуғл ба тиҷорат, саноат ва кишоварзӣ, озодии матбуот ва мурофиаи ошкорои додгоҳро бо тантана эълон кард.

Ба баъзе маҳдудиятҳои худ нигоҳ накарда Конститутсияи соли 1876-и Туркия дар таърихи ин давлат воқеаи пешқадам буд. Эълони озодиҳои демократӣ ва ташкили парламент ба сохти феодалию мутлақият зарбаи ҷиддӣ зад. Моҳи марти соли 1877 конференсияи Истамбул бе ягон натича кори худро қатъ намуд. Султон Мидҳатпошшоро бадарға кард. Баъди ин "Усмонҳои нав"-и дигар низ таъқиб карда шуданд.

Абдулҳамид ҷонибдорони Мидҳатпошшоро торумор карда бошад ҳам, ба бекор кардани конститутсия ҷуръат накард. Моҳи марти соли 1877 ҷаласаи аввали парламент кушода шуд. Он аз 119 вакил – 71 мусулмон ва 49 ғайримусулмон иборат буд. Азбаски парламент гапдаро набуд, Абдулазиз онро пароканда кард ва тирамоҳи соли 1877 интихоботи нави парламентро доир гардонид. Моҳи феврали соли 1878, баъди дар ҷанги зидди Русия шикаст хӯрдани Туркия, султон фаъолияти парламенти навро ба мӯҳлати номуайян манъ кард. Дар амал ин кирдори Абдулҳамид маъноӣ манъи конститутсияи соли 1876-ро дошт.

Баъди пароканда кардани парламент ва торумори "Усмонҳои нав" султон Абдулҳамид дар империя режими мутлақияти истибдодро ташкил намуд. Дар давраи ҳукмронии ин султон Туркия аз нав ба ақиб, яъне ба сӯи тартиботи феодалӣ баргашт.

Тавлиди ҳаракати буржуазию инқилобӣ. Ҳукмронии иртичоъ ба пешрафти нерӯҳои пешқадами мамлакат халал расонида натавонист. Мубориза барои конститутсияи соли 1876 ва иштирок дар парламенти аввал барои онҳо мактаби ҳақиқии мубориза сиёсӣ гардид. Ғояҳои "Усмонҳои нав"-ро вобаста ба шароит иштирокчиёни ҳаракати ҷавонтуркҳо қабул карда, ривоҷ доданд. Режими зулму истибдод онҳоро алайҳи мутлақияти султон ба ҷустуҷӯи усулҳои инқилобии мубориза тела дод.

Соли 1899 гурӯҳи хонандагони таълимгоҳи ҳарбию тиббии шаҳри Истамбул бо ташаббуси донишҷӯ Иброҳим Темо созмонҳои аввалини ҷамъияти маҳфии "Иттиҳод ва тараққӣ"-ро ташкил намуданд, то ки бар зидди зулми Абдулҳамид мубориза баранд. Худи ҳамон вақт бо роҳбарии Аҳмад Ризобей маркази оппозитсияи муҳоҷирин ташкил меёбад. Иштирокчиёни ин созмонро дар Европа "ҷавонтуркҳо" меномиданд.

Ҷавонтуркҳо аз нав барқарор кардани режими конститутсионӣ ва ба амал баровардани ислоҳоти демократии европавиро мақсади асосии худ мешумориданд. Дар Конгресси якуми ҷавонтуркҳо, ки соли 1902 дар Париж баргузор гардид, барои муттаҳид кардани ҷидду ҷаҳди ҳамаи ҳизбҳои сиёсӣ, гурӯҳҳо ва маҳфилҳое, ки бар зидди режими истибдод мубориза мебурданд, кӯшиш ба харҷ дода шуд. Вале оид ба роҳу усулҳои тағйири сохти мавҷудаи Туркия дар байни иштирокчиёни ин конгресс мухолифат ва ҷудой ба амал омада, ба ташкил ёфтани ду созмони мустақил оварда расонид. Асоси яке аз онҳоро гурӯҳи Аҳмад Ризо ташкил кард. Ғояҳои ӯ, ки қаблан дар саҳифаҳои рӯзномаи "Машварат" чоп шуда буданд, асоси барномаи ин иттиҳодияи сиёсиро ташкил медоданд. Гурӯҳи Сабоҳиддин дар "Ҷамъияти ташаббуси хусусӣ ва ғайримарказонӣ" муттаҳид шуд. Он ба ҷонибдории федератсияи Усмониён баромад мекард. Мувофиқи диди гурӯҳи Сабоҳиддин дар ин федератсия бояд ҳамаи халқиятҳо ҳуқуқи автономӣ дошта бошанд. Ин созмон ҷонибдори бо давлатҳои хориҷӣ барпо намудани ҳамкории фаъолона буд, ҳамкорие, ки ба мамлакат сармоя дохил намуда, "ташаббуси шахсӣ"-ро ривоҷ медиҳад. Фикрҳои ҳар ду гурӯҳи

ҷавонтуркҳо асосан пешқадам буданд. Аз тарафи дигар, рақобати байниҳамдигарии ду маркази ҷавонтуркҳо муборизаи онҳоро бар зидди истибдоди Абдулҳамид як қадар суст мекард.

Болоравии вазъияти инқилобӣ дар империя солҳои 1906 – 1907 ба болоравии нави ҳаракати ҷавонтуркҳо мусоидат кард. Дар ин марҳалаи мубориза дар стратегия ва тактикаи фаъолияти ҷавонтуркҳо тағйироти куллӣ ба амал омад. Онҳо хуб фаҳмиданд, ки бар зидди режими Абдулҳамид муттаҳидкунии нерӯҳои демократию ватанпарвар ва ваҳдати ҳамаи қуввaҳои инқилобӣ зарур аст. Соли 1907 бо ташаббуси ҷавонтуркҳо дар Париж анҷумане барпо гардид, ки дар он ғайр аз ҷавонтуркҳо созмонҳои дигари буржуазию инқилобӣ ва ватанпарвару озодихоҳи империяи Усмониён иштирок карданд. Анҷуман барномаи барҳам додани режими истибдод ва аз нав барқарор кардани идораи конститутсиониро қабул кард.

Инқилоби соли 1908-и ҷавонтуркҳо. Иштирокчиёни Конгресси Париж оғози баромади инқилобиро ба 33-солагии ба тахти султонӣ нишастани Абдулҳамид мувофиқ кунонданд. Вале рафти воқеаҳо онҳоро водор намуд, ки шӯришро барвақттар оғоз кунанд. Моҳи июни соли 1908 ҳангоми вохӯрӣ дар Таллин шоҳи Англия Эдуарди VII ва императори Русия Николайи II оиди чорабиниҳои зидди Австро-Венгрия ва баъзе масъалаҳои дигар ба тафоҳум омаданд. Англия ва Русия ба ҷонибдории "аз германиявикунӣ" нақшаи додани Македония баромад карда, ба ҳукумати султон нақшаи ислоҳотро пешниҳод намуданд. Ин нақша ба Македония даровардани артиши 10 – 12-ҳазорнафараи мамлакатҳои империалистиро низ дар назар дошт. Мақсади ин нақша аз Туркия чудо кардани Македония ва дар он ҷо барҳам додани маркази асосии ҷавонтуркҳо буд. Барои ҳамин Кумитаи "Иттиҳод ва тараққӣ"-и ҷавонтуркҳо, ки қароргоҳаш дар Салоника буд, маҷбур шуд, ки дар бораи оғози бетаъхири шӯриш қарор қабул кунад...

3 июли соли 1908 комендanti гарнизони шаҳрчаи Македонии Ресна афсари ҷавон Аҳмад Ниёзбей дастаи инқилобии иборат аз 200 нафарарo ташкил намуда, бар зидди режими султон байрақи муборизаро баланд бардошт. Ташаббуси ӯро созмонҳои дигари ҷавонтуркҳо дастгирӣ карданд. Дере нагузашта гарнизонҳои дар Салоника, Монастир, Скопр ва шаҳрҳои дигари калон мустақарбуда ҳам ба тарафи шӯришчиён гузаштанд ва дар як

муддати кӯтоҳ қисми зиёди мулкҳои мустамликавии европавии Туркияро ҳаракати инқилобӣ фаро гирифт. Аҳмад Ниёзбейро дастаҳои чирикии дар Македония ва Албания амалкунанда ва аҳолии маҳаллӣ дастгирӣ карданд. 23 июл Кумитаи "Иттиҳод ва тараққӣ" ба султон талаби қатъӣ пешниҳод кард, ки ӯ аз нав ҷорӣ карда шудани конститутсияро эълон кунад, вагарна тавассути артиши инқилобӣ ба Истамбул лашкар мекашад. Вақте маълум гардид, ки шӯришгаронро ҷузъу томҳои дар наздикии Истамбул, Измир, Афъон ва Қараҳисорбуда ва ҳайати шахсии флоти ҳарбӣ дастгирӣ мекунад, Абдулҳамид маҷбур шуд, ки шаби 24 июл аз нав барқарор карда шудани конститутсия ва интихобот ба парламентро эълон кунад. Бо шунидани ин хабар дар шаҳрҳои калонтарини империя намоишҳои серодами мӯҳташам баргузор гардиданд. Рӯҳияи инқилобии халқ султонро ба гузаштқуниҳои нав маҷбур сохт. Ӯ афви иштирокчиёни ҳаракати инқилобиро эълон кард, ки он 40 ҳазор нафар маҳбусони сиёсӣ ва муҳоҷирони ичбориро дар бар гирифт. Сензура бекор карда шуд. Рӯзномаҳои махфӣ ба фаъолияти ошкоро баромаданд.

Инқилоби ҷавонтуркҳо бе хун ғалаба кард. Вале онҳо бар хилофи қарорҳои Конгресси Париж Абдулҳамидро аз тахти султонӣ нафаровардаанд. Ба ҳайати ҳукумати ӯ дохил ҳам нашуданд.

Лекин аз вазъияти муносиби сиёсӣ истифода бурда, Кумитаи "Иттиҳод ва тараққӣ" дар палатаи вакилон барои худ аксариятро таъмин намуд. Раиси палата намояндаи ҷавонтуркҳо Аҳмад Ризобей интихоб гардид. Вале дере нагузашта таъсири ҷавонтуркҳо дар артиш суст шуд. Ғайр аз артиши 3-юми дар Македония мустақарбуда ягон қисми ҳарбӣ онҳоро дастгирӣ намекард. Дар масъалаҳои гуногун дар байни худи ҷавонтуркҳо

Намоиш дар Истамбул моҳи июли соли 1908

чудой ҳам ба амал омад. Бо ҳамин сабаб то моҳи апрели соли 1909 парламенти Туркия ягон қарор ва ё қонуни чашмрасро қабул карда натавонист. Ин бошад, ба пастшавии обрӯй ва эътибори он сабаб шуд. Ин ҳолати парламент базаи ичтимоии ҷавонтуркҳоро заиф гардонид. Дар сиёсати хоричии Туркия низ нокомиҳо мушоҳида шуданд. Султон ҳамаи ин камбудиҳоро ба гардани ҷавонтуркҳо бор карда ба ҳучум гузашт. 13 апрели соли 1909 бо ризоияти Абдулҳамиди II ва бо дастгирии рӯҳониёну сарварони ҳизби "Аҳрор" бар зидди ҳукумат ва парламент баромади қисмҳои гарнизони Истамбул доир гардид. Ҳарбиён талаб карданд, ки палатаи қонунгузорро барҳам дода, шариат ва ҳокимияти султон аз нав баркарор карда шавад. Аз ҳамин лаҳза дар пойтахт таъқиботи ҷавонтуркҳо ва чонибдорони онҳо оғоз ёфт.

Дар як муддати кӯтоҳ Абдулҳамиди II сохти мутлақаро аз нав баркарор кард. Вале ҷавонтуркҳо тавонистанд, ки исёни ақсулинқилобиро зуд пахш қунанд. Бо ёрии қисмҳои артиши 3-юм ва дастаҳои мусаллаҳи инқилобӣ, ки дар "артиши амал" муттаҳид шуда буданд, 26 апрел назорати худро дар пойтахт аз нав баркарор намуданд. Рӯзи дигар парламент қарор қабул кард, ки султон Абдулҳамиди II аз тахту тоҷ ва мартабаи халифаи Туркия маҳрум карда шавад. Ба тахти султонии Туркия Маҳмади V Рашид (1909 – 1918)-и беирода шинонида мешавад. Ба ҳайати ҳукумати нав якчанд арбоби ҷавонтуркҳо низ дохил шуданд. Ғайр аз ин ҷавонтуркҳо мансабҳои губернаторҳо, сафирон, вазифаҳои зиёдро дар артиш ва дарбор ишғол намуданд. Комитети "Иттиҳод ва тараққӣ" дар идораи мамлакат мақоми халқунанда дошт.

Ҳамин тариқ, дар Туркия ҳокимият ба дасти ҷавонтуркҳо мегузарад. Онҳо дар сиёсати дохилӣ дар мамлакат ҷорӣ намудани арзишҳои демократӣ ва дар сиёсати хоричӣ барои аз тобеияти давлатҳои хоричӣ баромадани Туркияро барномаи амалиёт интихоб намуданд. Натичаи фаъолияти онҳо буд, ки Туркия ба роҳи европаии тараққиёт дохил гардид, ҳарчанд ҷавонтуркҳо дар идораи давлат, яъне демократикунонии ҷомеа бо қатъият амал намекарданд. Аз ин рӯ, дар байни халқ обрӯи онҳо паст мешуд, ки инро рақибони сиёсиашон истифода мебурданд. Ба ҳар ҳол инқилоби ҷавонтуркҳо пешқадам буд. Он Туркияро ба давраи нави таърихӣ ворид сохт.

Оғози барҳам хӯрдани империяи Усмониён. Ҷавонтуркҳо то соли 1918 дар сари ҳокимият буданд. Онҳо Туркияро бо роҳи

сармоядорӣ ва демократияи Ғарб бурданд, вале халқҳои ғайритурки империяро аз зери юғи истисмори мустамликавӣ озод накарданд, ҳарчанд қабл аз инқилоб дар ин бора ҳарф мезаданд.

Системаи сиёсие, ки ҷавонтуркҳо ташкил намуданд, имконият дод, ки созмонҳои ҷамъиятию сиёсӣ ташкил ёбанд. Ҳизби Сотсиалистии Усмониён (1910) ва Ҳизби Ҳуррият ва Ваҳдат (1911) аз ҷумлаи онҳост. Аз ин пештар Ҳизби Иттиҳод ва Тараққӣ ташкил ёфта буд. Соли 1912 ба ҳизби ваҳдатчиён муяссар гардид, ки парламентро пароканда сохта, ҳукуматеро ба сари ҳокимият биёранд, ки нисбат ба Ҳизби Иттиҳод ва Тараққии Туркия дар оппозитсия буд. Ҷавонтуркҳо аз тарси он ки ҳокимият аз дасташон наравад, моҳи январи соли 1913 табаддулоти давлатӣ ба амал баровардand. Гурӯҳи афсарҳо бо сардории иштирокчии инқилоби соли 1908 Анварбей қароргоҳи ҳукуматро иҳота карда, рақибони ҷавонтуркҳоро торумор карданд. Баъди табаддулот ҷавонтуркҳо дар мамлакат режими диктаториро аз нав барқарор карданд, ки он аз истибдоди Абдулҳамид ҳеч фарке надошт.

Дар оғози асри XX давлатҳои абарқудрати Европа сиёсати хоричии худро ба мустамликаҳои балкании империяи Туркия равон карданд. Онҳо ният доштанд, ки мустамликаҳои империяи Усмониёнро дар байни худ тақсим кунанд. Ба ин мубориза Италия низ ҳамроҳ шуд. Тирамоҳи соли 1911 бо розигии давлатҳои абарқудрат Италия барои забти ду музофоти африкавии Туркия – Триполитания ва Киренаика бар зидди империяи Усмониён ба ҷанг даромад. Дар ин ҷанг туркҳо шикаст хӯрданд. Мувофиқи Созишномаи сулҳи Уши-Лозанна ин ду музофот ба номи Либия ба Италия гузаштанд.

Ҷанги Триполитания нишон дод, ки империяи Усмониён хеле заиф гардидааст. Ин ҳолат ба муқобили Туркия ба ҷанг даромадани иттифоқи давлатҳои балкании Булғория, Сербия, Юнон ва Черногорияро тезонд. Ин ҷанг, ки Ҷанги якуми Балкан ном гирифтааст, моҳи октябри соли 1912 оғоз ёфта, то баҳори соли 1913 давом кардааст. Дар он Туркия шикаст хӯрд. Мувофиқи Созишномаи сулҳи 30 майи соли 1913 дар Лондон ба имзорасида мустамликаҳои европаии Туркия аз қаламрави гирду атрофи Истамбул ва минтақаи гулӯгоҳҳои наздикии онҳо иборат шуд. Албания князии мустақил эълон гардид.

Мухолифати иттифоқчиён дар масъалаи тақсимоти музофотҳое, ки аз Туркия ба даст дароварда буданд, сабагори

Ҷанги дуюми Балкан (моҳҳои июн – августи соли1913) шуд. Дар Ҷанги дуюми Балкан Булғория шикаст хӯрд. Мувофиқи Созишномаи сулҳи Бухарест Туркия Фракияи Шарқӣ ва Эдирнро пас баргардонид.

Панисломия ва пантуркия. Ҷанги триполитанӣ ва ҷангҳои балканӣ тахайюлоти ҷавонтуркҳоро низ шикаст дод ва онҳо мачбур шуданд, ки дар масъалаи миллӣ сиёсати худро аз нав дида бароянд. Барҳамхӯрии ҳукмронии туркҳо дар Балкан ба муборизаи миллию озодихоҳии халқҳое, ки ҳанӯз дар ҳайати ин империя буданд, таъсир расонид ва махсусан ба халқҳои араб. Ҷавонтуркҳо дар чунин шароит барои дар ягонагӣ нигоҳ доштани империя ба мақоми дини ислом диққати калон медодагӣ шуданд. Барои ҳамин онҳо ғояи панисломии Абдулҳамидро фаъолона таргиб мекарданд.

Асоси дигари идеологии сиёсати миллии ҷавонтуркҳо пантуркия гардид. Ин ғоя дар асоси миллатгарони ҷавони туркӣ тавлид ёфтааст. Яке аз асосгузорон ва ифодакунандагони асосии ин ғоя файласуф Зиё Гиёкалп (1876 – 1924) буд. Бар хилофи панисломия ӯ зарурати тақсими ҳокимиятро ба дунявӣ ва рӯҳонӣ ва дар асоси тамаддуни европавӣ тараққӣ додани миллати туркро асоснок кард. Ӯ мегуфт, ки яке аз чорахои асосии дар ин роҳ ба муваффақият ноил шудан дар як давлат муттаҳид кардани туркзабонҳо мебошад. Ин ғояҳо махсусан дар байни ҷавонтуркҳо обрӯи баланд пайдо намуданд. Қисми нисбатан миллатгарои намояндагони онҳо ғояҳои Гиёкалпро ривоҷ дода, ба таълимоти пантуркӣ табдил доданд. Ин ҷавонтуркҳо талаб мекарданд, ки ҳамаи туркзабонҳо таҳти ҳокимияти султони Туркия муттаҳид карда шаванд ва бо роҳи зӯрӣ турк кунонидани ақаллиятҳои миллӣ ва бо ҳамин роҳ нест кардани онҳоро даъват менамуданд.

Ҳокимияти "Сегона"-и германимаобхо. Германия мехост, ки Туркияро бар зидди Англия ва Русия истифода барад. Барои ҳамин сиёсати пешгирифтаи ҷавонтуркҳоро дастгирӣ мекард. Аз ҳамин сабаб дар доирахои ҳукмрони Туркия гурӯҳи германимаоб пурзӯр шудан мегирад. Мақоми ин гурӯҳ махсусан баъди охири соли 1913 дар Туркия ба дасти "сегона"-и ҷавонтуркҳо гузаштани ҳокимият – вазири ҳарбӣ Анварпошшо, вазири умури дохила ва раиси Кумитаи Марказии "Иттиҳод ва Тараққӣ" Талъатпошшо ва вазири баҳр ва губернатори Истамбул Ҷамолпошшои хурд боз ҳам пурзӯртар мешавад. Ду нафари аввали "сегона" – Талъатпошо ва махсусан Анварпошшо ҷонибдори бо роҳи Германия рафтани

Туркия буданд. Онҳо мегуфтанд, ки Туркия бо ёрии Германия метавонад аз режими таслимкорона халос шуда, баъд нақшаҳои пантуркии худро татбиқ кунад. Бо ҷидду ҷаҳди Анварпошшо соли 1913 генерали немис Лиман фон Сандерс бо супориши махсус ба Туркия ташриф оварда. Аз ҳамин вақт сар карда артиши Туркия ба зери назорати Германия дохил шуд.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

1. ОҚИБАТҲОИ БАЙНАЛХАЛҚИИ ҶАНГИ РУСИЯЮ ТУРКИЯИ СОЛҲОИ 1877 – 1878

Болоравии ҳаракати миллиюозодихоҳии халқҳои славян дар солҳои 70-ум дар Балкан (дар Ҳерсоговина, Босния ва Булгория) ба шӯриши зидди Туркия оварда расонд. Ҳукумати подшоҳӣ вазъи ба амаломадаро барои мустаҳкам кардани мавқеи худ дар Балкан ва... аз флоти англис бехатар гардонидани соҳилҳои Баҳри Сиёҳ... кулай донист.

Ҷанги русу туркҳои солҳои 1877 – 1878 барои аз зери зулми Туркия озод карда шудани халқҳои славянии нимчазираи Балкан мақоми ҳалкунандаро ичро намуд. Дар маҳаллаи Сан-Стефано (наздикии Константинопол) ба Созишномаи сулҳ имзо гузошта шуд, ки он истиқлолияти Черногория, Сербия ва Руминияро муқаррар кард. Аз ҷониби халқи рус озод карда шудани Булгория баъди садсолаҳо бори аввал ба ин давлат истиқлолият овард. Англия ва Австро-Венгрия аз Созишномаи сулҳи Сан-Стефано норозӣ буданд ва бар зидди он эътирози ҷиддӣ баён намуданд. Дар зери фишори ин давлатҳои абаркудрат ва бо дастгирии фаъолонаи Бисмарк масъалаи Балкан ба муҳокимаи Конгресси байналхалқие, ки с. 1878 дар шаҳри Берлин баргузор гардид, пешниҳод карда шуд. Русия дар ин конгресс аз ҷиҳати дипломатӣ ба шикаст дучор шуд ва ҳимоятгарони якпорчагии Туркия ҳазираи Кипр (Англия) ва Босниюю Ҳерсоговинаро (Австрия) аз худ карданд.

2. СОЗИШНОМАИ ПЕШАКИИ РУСИЯЮ ТУРКИЯ, КИ ДАР САН-СТЕФАНО 19 ФЕВРАЛ (3 МАРТ)-И СОЛИ 1878 БА ИМЗОРАСИДА

Моддаи 2. Порта (русҳо ҳукумати Туркияро он вақт ҳамин тавр ном мебурданд. Шарҳи Т. З.)-и Дурахшон истиқлолияти князии Черногорияро қатъиян эътироф менамояд...

Моддаи 3. Сербия соҳибистиқлол эътироф карда мешавад...

Моддаи 5. Портаи Дурахшон истиқлолияти Руминияро эътироф мекунад..

Моддаи 6. Булгория князии худидорашаванда ва андозпардозандаеро ташкил мекунад, ки он дорои ҳукумати насронӣ ва артиши худ мебошад.

Марзҳои Булгорияро ҳайати махсуси Русияю Туркия муқаррар мекунанд...

Моддаи 7. Князи Булгорияро халқ озодона интихоб мекунад ва онро бо розигии мамлакатҳо... (мамлакатҳои абаркудрати иштирокчии конгресс дар назар дошта шудааст. Шарҳи Т. З.) Портаи Дурахшон тасдиқ менамояд.

Мачлиси ашхоси мӯътабари Булгория, ки дар Филиппол (ҳоло Пловдив.

Шарҳи Т. З.) ва ё Трнов (яъне Тирнов. Шарҳи Т. З.) даъват карда мешавад, то интихоб карда шудани князь, дар зери назорати комиссари императорони Русия ва дар ҳузури комиссари Оттоман (яъне Туркия. Шарҳи Т. З.) оинномаи идораи ояндаро таҳия месозад...

Моддаи 8. Артиши Оттоман минбаъд дар Булгория наемонад ва ҳамаи истеҳкомҳои собиқ аз ҳисоби ҳукуматҳои маҳаллӣ нест карда мешаванд...

Моддаи 19. Барои пирӯзӣ дар ҷанг ва инчунин барои зарараре, ки ба Русия расонда шудааст... Портаи Дурахшон ӯҳдадор аст, ки онро чуброн созад. Ин чуброн дар шакли зайл ифода ёфтааст:

а) нӯҳсад миллион сӯм пул барои харочоти ҳарбӣ...; б) чорсад миллион сӯм пул барои расидани зарар ба сохтмонҳои ҷанубии мамлакат...; в) сад миллион сӯм барои зарараре, ки ҳангоми ба Қафқоз зада даромадан расонида шудааст...; г) дах миллион сӯм барои хисороте, ки ба раият ва муассисаҳои русии дар Туркиябуда ба бор оварда шудааст...

Моддаи 24. Босфор ва Дарданел ҳам дар давраи ҷанг ва ҳам дар давраи осоишта барои киштиҳои тичоратии ҳамаи мамлакатҳои бетараф ба ҷониби бандарҳои Русия мерафтагӣ ва ё аз он ҷо меомадагӣ кушода мебошанд. Аз ин рӯ, Портаи Дурахшон ӯҳдадор мешавад, ки дар оянда бандарҳои бахрҳои Сиёҳ ва Азовро ҳамчун номувофиқ ба тақозои эъломияи дар Париж 4 (16) апрели соли 1856 баимзорасида муҳосира накунад.

3. ҶАЗИРАИ КИПРРО ҒАСБ КАРДАНИ АНГЛИЯ

Дар байни Британияи Кабир ва Туркия 4 июни соли 1878, яъне дар арафаи Конгресси Берлин Созишномаи Кипр ба имзо расид. Дар асоси ин созишнома Англия ҷазираи Кипр – базаи муҳимтарини стратегиро дар қисми шарқии Баҳри Миёназамин ба даст даровард.

Моддаи 1. Дар ҳолате, ки агар Русия Батум, Ардаган ё Карс ё яке аз ҳамин ҷойҳоро дар дасти худ нигоҳ дорад, ё ки агар Русия ягон вақт кӯшиш намояд, ки қисми қаламрави дигари Аълоҳазрат султонро дар Осиё забт намояд... пас Англия ӯҳдадор мешавад, ки барои ба воситаи силоҳ ҳифз кардани қаламрави мазкур бо Аълоҳазрат султон ҳамроҳ шавад. Ба ивази ин ёрӣ Аълоҳазрат султон ба Англия ваъда медихад, ки ислоҳоти заруриро ба амал мебарорад, ки баъдтар аз ҷониби ҳар ду давлат муайян карда мешавад ва он ба идораи қобили қабул ва ҳифзати насрониёну раияти дигари Портаи Дурахшон, ки дар қаламрави мазкур сокинанд, дахл дорад; ба Англия барои ирфои ӯҳдадорихои худ маблағи зарурӣ пайдо намудан, Аълоҳазрат султон инчунин, розӣ аст, ки забт ва идораи ҷазираи Кипр ба ихтиёри Англия дода шавад...

4. ҶАНГИ ИТАЛИЯЮ ТУРКИЯИ СОЛҲОИ 1911 – 1912

Тобистони соли 1911 тезутундшавии мухолифатҳои байналхалкиро оид ба бӯҳрони Агадир истифода бурда, Италия қарор дод, ки мустамликахои Африкаи Шимолиро забт намоад. Баъд аз талаби бехаёёнаи Италия ба Туркия дар бораи додани розигӣ ба забти Триполитания ва Киренаика, 29 сентябр Италия бар зидди Туркия ҷанг огоз кард. Дар натичаи шикасти ҳарбии Туркия 18 октябри соли 1912 дар Лозанна шартномаи Италияю Туркия ба имзо расид, ки мувофиқи он Туркия аз тарафи Италия забт карда шудани Триполитания ва Киренаикаро эътироф намуд.

САНАҲОИ МУҲИМ

1853-1856— Ҷанги Қрим дар байни Туркия ва Русия
1861-1876— солҳои салтанати Абдулазиз
1872— ба чоп шурӯъ кардани "Ибрат"-- рӯзномаи яке аз роҳбарони "Усмонҳои нав"
1873— "Усмонҳои нав"-ро таъқиб кардани султон Абдулазиз
1856— кушода шудани банки Оттоман
31.VIII.1876— аз тахти султонӣ фароварда шудани Муроди V
1876-1909— солҳои салтанати Абдулҳамиди II
1876-1924— солҳои ҳаёти файласуфи машҳури турк, асосгузори ғояи пантуркия Зиё Гиёкалп
1876— эълон шудани Конститутсияи Туркия
1877— баргузор гардидани ҷаласаи аввали парламенти Туркия
1890-1914— ба 166 млн. лири туркӣ расидани қарзи хориҷии Туркия
1879— бад шудани вазъи молиявии Туркия
1900— дар Туркия 1587 корхонаи саноатӣ мавҷуд буд
1899— ташкилёбии созмони "Иттиҳод ва тараққӣ"
1902— барпошавии Конгресси якуми ҷавонтуркҳо дар Париж
1906-1907— болоравии нави ҳаракати ҷавонтуркҳо
1907— дар Париж баргузоршавии анҷумани дуюми ҷавонтуркҳо ва созмонҳои дигари буржуазию инқилобии Туркия
3.VII.1908— аз тарафи коменданти шаҳрчаи Ресна Аҳмад Ниёзбей ташкил карда шудани дастаи аскарони инқилобии иборат аз 200 – нафара
23.VII.1908— ба султон пешниҳод кардани талаби "Иттиҳод ва тараққӣ" марбут ба абадӣ ҷорӣ карда шудани конститутсия
24.VII.1908— аз тарафи султон эълон гардидани аз нав ҷорӣ карда шудани конститутсия ва гузаронидани интихобот ба парламент
13.IV.1909— шикасти муваққатии ҷавонтуркҳо ва ба таъқиби онҳо оғоз кардани султон Абдулҳамиди II

26.IV.1909— аз нав ба ҳокимият соҳиб шудани ҷавонтуркҳо. Аз тахт фаровардани Абдулҳамиди II

1909-1918— солҳои салтанати Маҳмади V Рашид

1908-1918— солҳои ҳукмронии ҷавонтуркҳо

1910— ташкил ёфтани Ҳизби Сотсиалистии Туркия

1912— ташкил ёфтани Ҳизби Ҳуррият ва Ваҳдати Туркия

1911— Триполитания ва Киренаикаро аз Туркия зада гирифтани Италия

X.1912— Ҷанги якуми Балкан

VI-VIII.1913— Ҷанги дуюми Балкан

Охири 1913— дар Туркия ба "сегона"-и ҷавонтуркҳо гузаштани ҳокимият

1913— бо супориши махсус ба Туркия ташриф овардани генерали немис Лиман фон Сандерс

1915— дар Туркия 264 корхонаи дорои ҳаракатдиҳандаҳои механикӣ кор мекард

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Кадом ҷанг аҳволи иқтисодии Туркияро вазнин кард? **2.** Вазъи молиявии Туркия дар солҳои 60-ум ва 70-уми асри XIX чӣ тавр буд? **3.** Дар бораи ба иқтисоди Туркия ворид шудани сармояи хориҷӣ далелҳо биёред. **4.** Исбот кунед, ки Туркия дар даҳсолаҳои охирини асри XIX бо роҳи сармоядорӣ қадам ниҳодааст. **5.** Дар нимаи дуюми асри XIX дар Туркия кадом табақаҳои нави иҷтимоӣ ташаккул ёфтанд? **6.** Дар бораи ҳаракати "Усмонҳои нав" маълумот диҳед. Онҳо чӣ мехостанд? **7.** Дар бораи фаъолияти зиддисултонии Мидҳатпошшо ва ҳамфикрони ӯ барои дар Туркия ҷорӣ намудани конститутсия чиҳоро медонед? **8.** Моҳияти конститутсияи соли 1876-и Туркияро баён кунед. **9.** Дар бораи ҳаракати буржуазию инқилобии Туркияи охирҳои асри XIX маълумот диҳед. **10.** Дар бораи ташкилёбӣ ва фаъолияти созмони "Иттиҳод ва тараққӣ" нақл кунед. **11.** "Ҷавонтуркҳо" киҳо буданд ва чӣ мехостанд. **12.** Ҷавонтуркҳо кай ва дар кучо анҷуманӣ нахустини худро гузарониданд? Дар бораи қарорҳои ин анҷумани ҷавонтуркҳо ягон чиз медонед? **13.** Дар бораи инқилоби соли 1908-и ҷавонтуркҳо нақл кунед. Он бо кадом натича анҷом ёфт? **14.** Чаро соли 1909 нерӯҳои иртиҷоӣ муваққатан ба ҷавонтуркҳо шикаст доданд? Он чӣ тавр ба амал омад? Мақоми Абдулҳамиди II-ро дар ин шикасти ҷавонтуркҳо муайян кунед. **15.** Абдулҳамиди II

кай ва чӣ тавр аз султонӣ ва халифагии Туркия маҳрум карда шуд? **16.** Дар бораи аҳамияти инқилоби ҷавонтуркҳо чиҳо гуфта метавонед? **17.** Парокандашавии империяи Усмониён чӣ тавр сурат гирифт. **18.** Ҷангҳои якуму дуюми Балканро шарҳ диҳед. **19.** Ҷанги Италия барои ба даст даровардани Триполитания ва Киренаикаро шарҳ диҳед. **20.** Дар бораи панисломия ва пантуркия маълумот диҳед. **21.** Ҳуҷҷатҳои мавзӯъро дар ҷавобҳоятон истифода баред. **22.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

§ 48–50. МАМЛАКАТҲОИ АРАБ

Дар оғози нимаи дуюми асри XIX аксарияти давлатҳои араб мисли пештара мустамликаи империяи Усмониён буданд. Дар баробари ин як қатор мамлакатҳои Европа барои ба даст даровардани мустамликаҳои арабии Туркия мубориза мебурданд. Вазъи асримиёнагӣ ба давлатҳои араб имконият намедод, ки ба муқобили таҷовузи хориҷӣ истодагарӣ карда тавонанд.

Азбаски дар ин давра империяи Усмониён ба бӯҳрони шадиди феодалӣ гирифтор шуда буд, ба дастдарозкунии мамлакатҳои империалистӣ ба таври бояду шояд муқовимат карда наметавонист. Барои ҳамин баъди муқовимати начандон зиёде мачбур мешуд, ки мулкҳои арабии худро паси ҳам ба онҳо вогузор кунад.

Ба мамлакатҳои араб воридшавии сармояи мамлакатҳои абарқудрати Европа кайҳо сурат гирифта буд. Дар нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX бошад, ба ниммустамлика ва ё мустамликаи давлатҳои империалистӣ табдил ёфтани ин мамлакатҳо анҷом меёбад.

МИСР

Мисрро истило кардани Англия. Дар ҷанги якуми (солҳои 1831 – 1833) зидди Туркия ҳарчанд Муҳаммад Алӣ ғалаба карда, истиқлолияти мамлакат ва ҷандин мулки арабии Туркияро ба даст даровард бошад ҳам, дар ҷанги дуюм (солҳои 1839 – 1841) мамлакатҳои Европа бо сардории Англия аз ҷониби Туркия ба ҷанг даромада, ба он шикаст доданд. Дар натиҷаи ин Муҳаммад

Алӣ аз тамоми мулкҳои забткардааш маҳрум шуд. Баъди ин ҷанг тобеияти Миср ба Туркия бо ном вучуд дошт.

Соли 1849 баъди вафоти Муҳаммад Алӣ набераи ӯ Аббоси I (1849 – 1854) ба сари қудрат меояд. Ҳидеви нав садоқати худро ба империяи Туркия иброз дошта, соли 1851 барои сохтмони роҳи оҳани Қоҳира-Искандария ба англисҳо имтиёзнома дод, ки ин дар Миср ибтидои аввалини ҳориҷиён буд.

Баъди шикасти ҳарбии соли 1840 ҳидеви Миср маҷбур шуд, ки ба мамлакатҳои Европа доиман гузашт кунад. Гузашткуниҳои Мисрро мамлакатҳои Европа акнун ба тавассути дипломатия ба даст медаровардаанд. Ин кор ба ӯҳдаи консулҳо вогузор карда шуда буд. Беҳуда нест, ки таърихи давраи солҳои 1841 – 1876-и Мисрро "давраи консул" меноманд.

Дар давраи ҳукмронии Саид (солҳои 1854 – 1863) ва Исмоил (солҳои 1863 – 1879) вазъи мустамликавии Миср тағйир наёфт. Барои ба асорат гирифтор кардани Миср сохтмони Канали Суэтс мақоми муҳим дошт. Соли 1854 соҳибкори фаронсавӣ Фердинанд Лесспес барои сохтмони канал ва истифодаи он аз ҳидеви Миср барои ичора имтиёзнома гирифт. 17 ноябри соли 1869 Канали Суэтс ба истифода дода шуд. Ҳарчанд вазни асосии молиявию меҳнатии сохтмони канал ба дӯши Миср афтода буд, лекин аз он бештар европаиён фоида дидаанд. Танҳо 15 фоизи даромади Канали Суэтс ба хазинаи Миср медаромаду халос. Аз сабаби вазнинии аҳволи молиявии мамлакат Исмоил маҷбур шуд, ки ҳамон 15 фоизи хиссаи Мисрро бо нархи ниҳоят арзон – 22 млн франк ба ширкати Фаронса фурӯшад. Баъди ин Миср аз истифодаи Канали Суэтс ягон тин ҳам даромад намегирифт, ягне он пурра аз ҳориҷиён шуд.

Соли 1876 вобастагии Миср ба давлатҳои ҳориҷӣ ба марҳалаи нави худ дохил мешавад. Давлатҳои Европа ба корҳои дохилии Миср рӯирост даҳолат мекарданд. Миср аз ноилоҷӣ аз давлатҳои ҳориҷӣ пули зиёд қарз мегирифт ва онро сари вақт пардохта наметавонист. Барои ҳамин бо талаби қарздиҳандагони ҳориҷӣ 2 майи соли 1876 Исмоил маҷбур шуд, ки ба қонун дар бораи ташкили Хазинаи ошкорои қарзи Миср имзо гузорад. Баъди ин фаъолияти молиявии Миср пурра ба ихтиёри мамлакатҳои абарқудрати Европа гузашт, чунки ба ҳайати ин комиссия намояндагони қарздиҳандагон дохил шуданд. Маҳз бо ҳамин сабаб моҳи августи соли 1878 кабинети вазирони Миср ба

истеъфо рафта, кабинети нави вазирон ташкил гардид, ки ба он Нубарпошшо ном армани ба банкҳои хориҷӣ алоқадор роҳбарӣ кард. Вазири корҳои дохилӣ шахси иртиҷоъпеша Риёзпошшои хизматгори вафодори англисҳо, Риверс Вилсон (ҷонишини Фердинанд ЛРССРПС) вазири молия, намояндаи Фаронса – вазири корҳои ҷамъиятӣ, намояндаи Австрия – нозири кулл ва намояндаи Италия рафиқи вазир таъйин карда шуданд. Худи ҳамин далелҳо шаҳодати онанд, ки Миср тобеъи хориҷиён шудааст.

Ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Миср. Ба молияи Миср назорати европавиҳоро ҷорӣ намудан, зада гирифтани мансабҳои муҳимтарини давлатӣ нисбати хориҷиён оппозитсияи чиддиеро ба вуҷуд овард, аз он ҷумла дар артиши Миср.

Моҳи майи соли 1880 гурӯҳи афсарон бо роҳбарии Аҳмад Арабӣ (минбаъд ӯро Аҳмад Арабпошшо ном мебарем) ба номи вазири ҳарбӣ бо эътирозномае мурочиат карданд. Ҳарчанд вазорати ҳарбӣ шикояти ин гурӯҳро дуруст ҳисобид, лекин бо вуҷуди ин таъқиботи афсарони шикооткарда оғоз ёфт. Моҳи январи соли 1881 Аҳмад Арабпошшо ва гурӯҳи ӯ аз нав, ин дафъа бо талабнома, ба шӯрои вазирон мурочиат карданд. Дар он истеъфои вазири ҳарбӣ ва тафтиши чиддии тартиби ба афсарон додани рутбаи ҳарбӣ талаб карда мешуд. Ҳукумат қарор кард, ки Аҳмад Арабпошшо ва ҷонибдорони ӯро бо роҳи фиреб ба дом афтонда, ба додгоҳи ҳарбӣ дихад. Вале полкҳои Қоҳира биноеро, ки Арабпошшо ва ҳамсафони ӯ дар он ҷо боздошт шуда буданд, муҳосира намуда, дастгиршудагонро озод карданд. Баъд полкҳои шӯришбардошта ба қасри ҳидев рафта, аз нав истеъфои вазири ҳарбиро тақозо карданд. Шӯришгарон ба халқ ҳам мурочиат карданд, ки онҳо чӣ мехоҳанд.

Канали Суэтс. Иншооти калони гидротехникии асри XIX. Солҳои 1859 – 1869 сохта шудааст. Тамоми кор дастӣ ичро мешуд. Ҳангоми сохтмон қариб 120 ҳазор кас ҳалок шудааст. Аввал 53 фонзи саҳмиҳои ширкати канал ба Фаронса, 44 фонз ба Миср таалук доштанд, ки соли 1875 онҳоро ба Англия фурӯхт

Вазири ҳарбӣ аз вазифааш сабукдӯш карда шуда, ба ҷои ӯ Маҳмуд Самеъ Албарӯдӣ таъйин гардид. Ғайр аз ин дар зери роҳбарии Арабпошшо барои тафтиши тартиби дар артиш додани рутбаҳои ҳарбӣ комиссияи махсус ташкил карда шуд. Бо ин роҳ хидев Тавфиқ хост, ки шӯришгаронро фиреб диҳад.

Ин вақт Арабпошшо бо роҳбарони зиёди сиёсӣ ва намояндагони зиёиёни миллӣ вомехӯрад. Дар ин вохӯриҳо масъалаи истиқлолияти Миср ҳам баррасӣ шуд. Ҳарчанд ҳукумат барои бо роҳи осоишта барҳам додани муноқиша чораҳо меандешид (масалан, ба афсарон сари вақт моҳона ва рутбаҳоро боадолатона медодагӣ шуд, бо вуҷуди ин бо маслиҳати мушовирони европавӣ қарор карда шуд, ки ба ҳар роҳе бошад, аз Арабпошшо халос шавад. Барои ҳамин фармон дода шуд, ки полкҳои исёнгар аз пойтахт ба ҷои дуртар – ба Искандария ва Диаметта равон карда шаванд. Вазири ҳарбӣ ичрои ин қарорро рад намуд. Барои саркашӣ хидев ӯро аз вазифа сабукдӯш карда, ба ҷои ӯ шахси иртиҷоиеро вазири нави ҳарбӣ таъйин намуд.

Моҳи сентябри ҳамон сол аз нав фармон дода шуд, ки полкҳои исёнгар ба ҷои муайяншуда раванд, вале Арабпошшо ба ин фармон итоат накард. Полкҳои гарнизони Қоҳира боз ба сӯи қасри хидев раҳсипор шуданд. Ин дафъа Арабпошшо талаб кард, ки ҳукумати иртиҷоӣ ба истеъфо равад ва дар мамлакат конститутсия ҷорӣ намуда, парламент даъват карда шавад. Зиёд кардани артиш низ ба рӯйхати талабҳои шӯришгарон дохил буд. Хидев ин талабҳоро қабул кард, чунки илоҷи дигар надошт.

Табаддулоти Арабпошшо ба европавиҳо маъқул нашуд. Барои ҳамин роҳҳои гуногунро ба кор мебурданд, то ки Миср аз тобеияти онҳо халос нашавад. Аз он ҷумла, бо роҳи ҳарбӣ ҳам.

Дар ҷанги зидди Англия ба қувваҳои мусаллаҳи Миср Арабпошшо сарварӣ мекард. Соли 1882 баъди муҳорибаҳои шадид англисҳо аввал Искандарияро Канали Суэтс ва баъд шаҳри Қоҳираро ба даст даровардand. Баъди ин хидеви Миср Тавфиқи ҷонибдори Англия, ки ба Искандария фирор карда буд, аз нав ба Қоҳира баргашта, Арабпошшоро аз вазифааш сабукдӯш кард. Арабпошшо ба англисҳо таслим шуд. Ҳукуматдорон ва англисҳо таъқиботи иштирокчиёни ҳаракати озодихоҳиро сар карданд. Арабпошшо ва ҳамсафони наздики ӯро додгохи рӯ ба Англияи Миср ба қатл ҳукм кард. Баъд ҳукми қатли Арабпошшо ба бадарға якумра ба Сейлон иваз карда шуд. Ватандӯстони зиёде

ба хоричӣ кишвар фирор карданд. Англисхо ба Миср ба маблағи 9 млн ф.-ст. товони ҷанг бор карданд. Баъди шикасти Арабпошшо Миср дар амал аз соли 1882 ба мустамликаи Англия табдил ёфт, харчанд хукуки байналхалкии он мисли пештара мондан гирифт, яъне Миср мустамликаи империяи Туркия буд.

ВАЗЪИ СИЁСИЮ ИҚТИСОДИИ СУРИЯ, ЛУБНОН, ФАЛАСТИН ВА ИРОҚ

Дар нимаи дуюми асри XIX-то солхои 90-ум дар иқтисодиёти Сурия, Лубнон ва Фаластин сармояи хоричӣ, алалхусус сармояи Фаронса мавкеи хукмронро ишғол мекард. Давлатхои империалистӣ муттасил ин музофотхои империяи Усмониёнро ба манбаи ашёи хоми кишоварзии саноатӣ, соҳаи маблағгузорӣ ва бозори фурӯши молхои худ табдил медоданд. Сурия ва Лубнон махсулоти мевагӣ, канди найшакар, зағирпоя, тамоку, пахта ва барои саноати бофандагии Англия ва Фаронса калобаи абрешим истеҳсол мекарданд.

Системаи банкии ин давлатхо низ аз тарафи сармояи хоричӣ назорат карда мешуд. Дар Сурия, Лубнон ва Фаластин шӯъбаҳои сершумори банки Оттоман ва банкҳои Англия ва Германия кор карда, даромади калон мегирифтанд, аз он чумла, банки Англия – Фаластин, Банки тичоратии Фаластин, Банки Салоника, Банки қарздиҳии Лион, Банки германиявии Шарқ, Банки фаластинии Германия. Корҳои марбут ба суғурта аз тарафи австриягихо назорат карда мешуданд. Ширкатҳои хоричӣ киштигардии баҳрии ин давлатхоро низ ба даст даровардаанд буданд.

Зуҳми шадиди Туркияи султонӣ ва асорати хоричӣ ба он оварда расонд, ки Сурия, Лубнон ва Фаластин ягон хел саноати пешкадам надоштанд. Устохонаҳои мавчудаи хурд асосан ба коркарди аввалияи ашёи хоми кишоварзӣ машғул буданд.

Дар нохияи аз ҷихати стратегӣ муҳими Фаластин, ки ба мавзеи Канали Суэтс ҳамчавор буд, манфиатҳои мамлакатҳои пуриктидори империалистӣ бо ҳам барҳӯрда буданд. Ҳар яки онҳо кӯшиш мекард, ки вазъи фаркияти динии маҳалро дар ин нохия барои мустаҳкам кардани мавкеи худ истифода барад. Ғайр аз ин ширкатҳои гуногуни хоричӣ ва мақомоти молиявии сионистӣ ба харидани заминҳои помешикҳо ва кишоварзони араб шурӯъ карда буданд. Дар охирҳои асри XIX дар ин заминҳо бошишгоҳҳои зиёди

муҳоҷирони яҳудии германиявӣ сохта шуданд. Ин кор оғози мустамликагардонии сионистӣ ва германии заминҳои Фаластин буд. Марказҳои муҳоҷирони мустамликачиёни германиявӣ дар Фаластин ҳамчун роҳи муҳими дар ин минтақа паҳн кардани таъсири Германия истифода бурда мешуданд.

Дар чоряки охирини асри XIX ва оғози асри XX ба Ироқ воридшавии ширкатҳои инҳисории хориҷӣ сурат мегирад. Нақлиёти баҳру дарёгардӣ, кори банкӣ, тичорати хориҷӣ ва саноати коркарди аввалияи ашёи хом ба зери назорати сармоядорони европавӣ ва пеш аз ҳама, ба зери назорати сармояи англисӣ медаромаданд. Киштигардии дарё тавассути Дачла ва Фурот ва Шатт-ул-Арабро аз соли 1861 ширкати англисии Линч ба даст даровард. Он соли оянда алоқаи баҳрии байни Ҳиндустон ва бандарҳои халиҷи Форсро барқарор кард. Дар солҳои 90-ум дар ин мамлакат наздики 10 ширкати нақлиёти хориҷӣ фаъолият дошт. Дар оғози асри XX ширкати англисӣ киштигардиро дар Дачла пурра инҳисори худ кард. Англисҳо дар Ирок хати телеграф ҳам сохтанд. Дар асоси сармояи англисӣ дар Багдод ва Басра шӯъбаҳои банки Оттоман кушода шуданд.

Англисҳо дар Ироқ хӯҷаинии ягона набуданд. Ба онҳо лозим меомад, ки барои манфиатҳои худ бар зидди сармоядорони Фаронса, Белгия ва Италия мубориза баранд. Вале дар ин мубориза рақиби асосии англисҳо империализми Германия буд. Юнкёрҳо ва сармоядорони немис нақшаи мустамликагардонии музофотҳои осиёии империяи Усмониёнро мекашиданд ва орзӯ доштанд, ки Ирокро ба макони ғалла ва киштзорҳои пахтапарварии ҳуд табдил диҳанд.

Ба доираи тичорати чаҳонӣ кашида шудани Ироқ ва афзоиши содироти маҳсулоти кишоварзӣ истеҳсолоти кишоварзии онро то як дарача ба пеш ҳаракат доданд. Вале Ироқ мисли пештара мамлакати кишоварзии дорои техникаи ақибмонда ва усулҳои каммаҳсули хочагидорӣ мондан гирифт. То оғози Ҷанги якуми чаҳонӣ ин давлат ниммустамликаи империализми англис шуд.

МАМЛАКАТҲОИ НИМҶАЗИРАИ АРАБИСТОН

Дар охирҳои асри XIX – аввали асри XX барои дар Арабистон ҳукмрон шудан Туркия ва Англия дар байни ҳуд мубориза мебурданд. Империяи Усмониён бошад, Яманро истило

карда, дар Ҳичоз гарнизонҳоширо мустақар намуд. Солҳои 1900 – 1908 дар ин чо роҳи оҳане сохта шуд, ки Мадинаро бо Димишқ пайваст. Ин рох дар шимолу шаркии Арабистон воситаи асосии робитаи гарнизонҳои туркӣ гардид.

Англия соли 1871 ба шайхҳои нимчазираи Қатар пуштибонӣ (протекторат)-и худро эълон кард. Чавобан ба ин Мидҳатпошшо, ки ин вақт губернатори Ирок буд, артиши Туркияро ба Қатар, Алхоса ва Кувайт равон кард. Ин вилоятҳо, ки қад-қади сохилҳои халичи Форс воқеъ буданд, округи нави империяи Усмониён – санчаки Начдро ташкил намуданд. Ба номи давлати Ваххобиён рост омадани номи ин санчак шаходати он аст, ки Туркия мехост навоҳии дохилии Арабистонро ба мулкҳои худ хамроҳ кунад. Соли 1872 туркҳо ба Яман экспедитсияи ҳарбӣ ташкил намуда, онро ба яке аз вилоятҳои империяи Усмониён табдил доданд.

Солҳои 80-ум Англия кӯшиш мекард, ки мавқеи худро дар чануби Арабистон хам мустаҳкам кунад. Ба вай муяссар гардид, ки султону шайхҳои Хадрамаутро паси ҳам мачбур созад, ки пуштибонии англисҳоро қабул кунанд. Дар миёнаҳои солҳои 90-ум англисҳо чазираи Сокотораро забт намуданд, инчунин дар халичи Форс минтақаи зери таъсири худро васеъ карданд. Соли 1873 онҳо ба султонҳо ва шайхҳои Уммони Шартномаи шартномахои нави асоратоварро бор карда, соли 1880 бошад, бо шайхи Бахрайн қарордод ба имзо расониданд. Ин қарордод бар зидди даъвои Туркияи Усмониён ва Эрон ба Бахрайн буд. Сочишномаи мазкур Бахрайнро пурра ба Англия тобеъ кунонд.

Солҳои 90-уми асри XIX – аввали асри XX барои забти давлатҳои нимчазираи Арабистон дар байни Туркия, Англия, Фаронса, Германия ва Русия рақобат аз нав қувват мегирад. Аз ин рақобат бештар Англия фоида дид.

СУДОНРО ИСТИЛО КАРДАНИ АНГЛИЯ

Ба Судон сар даровардани точирони европавӣ ба солҳои 30-юми асри XIX рост меояд. Онҳо ба ин чо молҳои саноатии англисӣ оварда мефурӯхтанд ва аз ин чо гуломонро харида, дар киштиҳо бор карда, барои фурӯхтан тавассути Нил аз Хартум ба Қоҳира мефиристоданд. Соли 1857 ҳукумати Миср гуломфурӯширо мамнӯъ эълон кард, аммо гуломфурӯшон роҳи ғайриқонунии гуломфурӯширо ёфта, ин машғулияти тичоратии

худро давом медоданд. Вале аз охирҳои солҳои 60-ум муносибати Англия нисбат ба Судон тағйир ёфт. Он аз тиҷорат ба забти ин давлат гузашт. Акнун ғуломҷаллобони европавӣ ба даромад аз ғуломфурӯшӣ қонеъ нашуда, мехостанд, ки Судонро пурра забт кунанд. Захираҳои ашёи хоми ин мамлакат, имконияти ғорат кардани аҳолии он, аз ҳама муҳимаш аҳамияти стратегии Судон Англияро ба оғоз намудани ин кор ҳавасманд менамуд. Судон дар ҳавзаи дарёи Нил ва дар сари роҳи Африкаи Марказӣ воқеъ буд. Инчунин болооби дарёи Нилро ишғол карда, Англия ба Миср фишор оварда метавонист.

Соли 1869 Англия дар зери парчами Миср ба Судон экспедитсияи ҳарбӣ ташкил намуд. Роҳбари экспедитсия англис Бейкер губернатори вилоятҳои забт кардашуда таъйин гардид. Ин вилоятҳо якчоя Экватория ном гирифтанд. Соли 1874 полковники англис Гордон Бейкерро дар ин вазифа иваз намуд. Ин шахс иштирокчии пахш кардани шӯриши Тайпинҳо буд. Ба Гордон муяссар гардид, ки заминҳои зиёдро аз сарчашмаи Нил сар карда то кӯли Виктория забт намуда, инчунин, пуштибонии Англияро бар шоҳигарии Уганда муқаррар намояд. Вақте ки соли 1877 мамлакатҳои Европа Мисрро ба зери назорати молиявии худ даровардаанд, Гордон генерал-губернатори тамоми Судон таъйин карда мешавад. Афсарҳои ситоди ӯ низ губернатори музофотҳои гуногуни Судон таъйин гардиданд. Баъди истилои Судон ғорати ҳаматарафаи ин давлат оғоз ёфт. Дар натиҷа аз сиёсати мустамликадорон норозигии аҳолии маҳаллӣ рӯз то рӯз афзуда, ба шӯриш мубаддал гардид. Соли 1879 Гордон шӯришҳои дар вилоятҳои Баҳр, Алғазал ва Дарфур баамаломадаро пахш намуда, баъд Судонро тарк кард. Ба ҷои ӯ генерал-губернатори Судон шахси мисрие таъйин мегардад. Вале дар музофотҳои Судон мисли пештара европавиён губернатор буданд. Соли 1881 тамоми Судонро шӯриш фаро гирифт. Ба ҳаракати озодихоҳии зиддианглисӣ ва золимони маҳаллӣ Муҳаммад Аҳмад ном дарвеше, ки тирамоҳи соли 1881 худро Маҳдӣ номида буд, роҳбарӣ мекард. Ӯ мардумро бар зидди хориҷиён ва кофирон (ҳокимияти ҳидевро кофир меномид) ба ҷиҳод даъват намуд.

Қароргоҳи Маҳдӣ аввал дар яке аз ҷазираҳои Нил – ҷанубтари Хартум воқеъ буд. Аз ин ҷо ӯ ба воситаи воизон таълимоти худро ба тамоми ғӯшаю канори мамлакат паҳн

менамуд. Барои дар марҳалаи тавлидаш пахш кардани ин ҳаракат охирҳои соли 1881 ҳокимони Хартум ба он ҷо дастаи ҷазодиҳандаи худро фиристоданд. Ин даста аз тарафи ҷонибдорони Муҳаммад Аҳмад пурра торумор карда шуд. Баъди ин Муҳаммад Аҳмад қароргоҳи худро ба ҷанубу шарқии мамлакат кӯчонд. Аз ин ҷо ва аз ҷойҳои дигари мамлакат даҳҳо ҳазор кишоварзон ва кӯчманчиён омада, ба дастаҳои фидоиёни Маҳдӣ дохил мешуданд. Онҳо дастаҳои ба муқобилашон маҳдичиён равонкардаро торумор мекарданд. То огози соли 1883 онҳоро Кордофанро озод карда, охирҳои соли 1883 артиши хидевро, ки ба он генерали англис Хикс роҳбарӣ мекард, торумор карда, вилояти Дарфурро пурра ишғол карда, баъд дар соҳилҳои Баҳри Сурх ҷанги чирикиро вусъат доданд.

Дар ин шароит Англия дар Судон усули забткунии худро тағйир дод. Оғози соли 1884 Гордон аз нав ба Хартум, ин дафъа ба сифати генерал-губернатор ва намояндаи расмии ҳукумати Британия омад. Ба вай супориш дода шуда буд, ки ҷудошавии Судонро аз Миср эълон карда, артиши хидевро аз Судон бароварда, ҳукумати пурқувватеро ташкил намуда, баъд ба феодалҳои маҳаллӣ такя карда, шӯриши Маҳдиро пахш кунад. Мувофиқи нақша Гордон мебоист султонҳоро, ки то аз тарафи Муҳаммад Алӣ забт кардани Судон дар ин мамлакат ҳукмронӣ мекарданд, аз нав ба сари қудрат оварда, Судонро тавассути фидоиёни онҳо идора мекард. Лекин ин нақша пурра шикаст хӯрд.

Барои барҳам додани шӯриши маҳдичиён Гордон ҳилаю найранги зиёди дигарро низ ба кор бурд, вале ҳамаи онҳо бенатиҷа баромаданд.

Оғози соли 1885 баъди муҳосираи дуру дароз шӯришгарон Хартумро ба даст даровардаи, Гордонро қатл карданд. Ғайр аз баъзе маҳалҳо Судон ба дасти маҳдичиён гузашт. Дар ин ҷо давлати диниӣ ташкил ёфт. Дар мамлакат ба сари қудрат омада, маҳдичиён муносибатҳои чамъиятӣ, муносибат ба моликият, сохти системаи сиёсӣ ва сиёсати хоричии худро ба манфиатҳои миллии мамлакат ва ислом тағйир доданд.

Англия ва Миср аз қасди ҷадидан истило кардани Судон даст накашида буданд. Дар охири асри XIX муборизаи барои ба даст даровардани Судон ва болооби Нил ба марҳалаи нав дохил гардид. Фаронса забти Судони Шарқиро оғоз кард. Артиши Англия ва Миср тавассути Нил ба боло ҳаракат карда, соли 1898

пойтахти Судон – шаҳри Омдурманро ишғол карда, тавассути лулемётҳои навакак ихтироъ ва истеҳсолкардаи англисӣ даҳҳо ҳазор маҳдичиёнро қир карданд. Давлати ташкилкардаи Маҳдӣ маҳв шуд. Англисҳо мақбараи ӯро ба хок яксон карданд. Фаронса бошад, аз забти Судон бенасиб монд. Аз соли 1899 сар карда Судон ба зери ҳокимияти якҷояи Англия ва Миср дароварда шуд. Вале иштироки Миср дар идораи Судон бо ном вучуд дошт. Тамоми ҳокимият дар дасти англисҳо буд. Ҳамин тариқ, Судон ба ниммустамликаи Англия табдил меёбад.

ЛИБИЯ, ТУНИС, АЛҶАЗОИР ВА МАРОКАШ

Либия. Дар нимаи дуюми асри XIX хавфи ба мустамлика табдил ёфтани Либия меафзояд. Даъвогарони асосии забти Либия Фаронса ва Италия буданд. Ин вилояти биёбони Шимоли Африка дорои захирахои табиии кам буда, барои идомаи сиёсати истилогаронаи Италия дар Африка мавқеи стратегӣ дошт. Либия барои ин кор ҳамчун тақягоҳи муносиби ҷангҳои минбаъдаи истилогаронаи ин давлат шуда хизмат карда метавонист. Италия барои ба даст даровардани Либия ва умуман сиёсати истилогаронаи худ дар ҳавзаи Баҳри Миёназамин фаъолтар шуда, соли 1871 барои ба Тунис ҳучум кардан экспедитсияи ҳарбии баҳрӣ тайёр кард. Вале дар лаҳзаи охирини пеш аз ҳучум аз ин мақсад даст кашид. Баъди ин Италия дар ҷанги зидди Ҳабашистон андармон шуд. Баъди дар ҷанги солҳои 1894 – 1896-и зидди Ҳабашистон шикаст хӯрдан империалистони Италия аз нав ба нақшаи забти Триполитания баргаштанд. Ин лашкаркаширо ҳукумати Италия аз тайёрии дипломатӣ сар кард. Натиҷаи ҳамин буд, ки соли 1907 Австро-Венгрия ӯҳдадор шуд, ки дар муоириза барои забти Либия Италияро аз чихати дипломатӣ дастгирӣ хоҳад кард. Соли 1909 ойди ин масъала розигии Русия ҳам гирифта шуд. Англия ҳам барои забти Либия розигӣ дод. Дар муқобили Италия акнун танҳо Туркия меистод.

Соли 1911 барои Либия дар байни Туркия ва Италия ҷанг сар шуд. Десанти ҳарбии Италия шаҳрҳои Триполӣ, Дерна, Бенгозӣ ва Хомсро ба даст даровард. То баҳори соли 1912 Италия қисми зиёди Либияро забт кард ва моҳи октябри соли 1912 намояндагони Туркияю Италия дар зери Созишномаи Лозанна имзо гузоштанд. Туркия ҳукмронии Италияро бар Либия эътироф

кард. Мувофиқи Созишномаи мазкур Туркия артишу амалдорони худро аз он ҷо пас хонд. Фаронса, Австро-Венгрия, Англия ва Германия расман ба тавааҷҷӯҳи ҳукумати Италия расониданд, ки аз тарафи Италия забт карда шудани Либияро эътироф мекунанд. Лекин либиягиҳо шартҳои Созишномаи сулҳи Лозаннаро рад карда, силоҳи худро ба замин нагузоштанд. Артиши Италия ҷанги худро бар зидди халқи Либия давом доданд, то ки ноҳияҳои дохилии ин давлатро забт кунанд. Вале баъди оғози Ҷанги якуми ҷаҳони онҳоро ватандӯстони Либия аз мамлакат пеш мекарданд. Италиявиҳо танҳо дар баъзе ноҳияҳои наздисоҳилии Либия истода тавонистанду халос.

Тунис. Тунис давлати аввалини араб буд, ки дар даврааи империализм ба мустамлика табдил ёфтааст. Барои ишғоли ин давлат Фаронса ва Англия бо ҳамдигар рақобат мекарданд. Дар солҳои 70-уми асри XIX ба ин рақобат Италия низ ҳамроҳ мешавад. Соли 1871 кӯшиши Италия барои бо роҳи осоишта ба даст даровардани иҷозатномаи иҷора бенатича баромад.

Сармоядорони Фаронса, ки кайҳо боз ба иқтисоди Тунис сармояи худро ворид сохта, заминҳои зиёдро кашида гирифта ва иҷорахои фоиданок ба даст дароварда буданд, боисрор ҷидду ҷаҳд мекарданд, ки ин мамлакатро ба ниммустамликаи Фаронса табдил диҳанд. Масъалаи Тунис дар Конгресси байналхалқии Берлин гузошта шуд. Дар ин конгресс дар амал таксими империяи Усмониён сурат гирифт. Ба Фаронса бо таклифи Германия ғайрирасмӣ иҷозат дода шуд, ки Тунисро забт намояд. Бо ин кор Германия рақиби европавии худ Фаронсаро то дараҷае дар муқобили Италия гузошт. Аз тарафи дигар, гузашткунии Тунис ба Фаронса барои Англия фоиданок буд. Дар арафаи ишғоли Миср Англия намехост, ки Фаронса бо вай рақобат кунад. Рақибони Фаронса дар ишғоли Тунис империяи Усмониён ва Италия буданд. Лекин Фаронса, ки ба зӯрии худ боварӣ дошт, ба мавкеи ин ду давлат аҳамияте ҳам намедод.

Ҳамин тариқ, соли 1881 Фаронса Туниср ишғол мекунад. Моҳи майи соли 1881 бей аз хавфи маҳрум шудан аз тоҷу тахт мачбур шуд, ки ба матни шартномаи пешакӣ тайёр кардашудаи фаронсавиҳо имзо гузорад. Ҳарчанд дар ин шартнома ибораи "пуштибонӣ" истифода шуда бошад ҳам, санади мазкур шартномаи ба мустамликаи Фаронса табдил ёфтани Тунисро ифода мекард. Тунис ҳукуқи сиёсати мустақилонаи

байналхалқиро аз даст дод. Бейи Тунис ӯҳдадор шуд, ки бе розигии Фаронса ба ягон созишномае, ки моҳияти байналхалқӣ дорад, имзо намегузорад.

Моҳи июни соли 1881 бей дар бораи он, ки Фаронса дар муносибати Тунис бо давлатҳои дигар "миёнарави ягона аст", амри худро интишор кард.

Таслимшавии бейи Тунис дар мамлакат қаҳру ғазаби оммаро ба вуҷуд овард. Дар натиҷа шӯриши калоне ба амал омад, ки он тамоми Тунисро фаро гирифт. Аксарияти аскару афсарҳо бе ҷанг ба тарафи шӯришчиён мегузаштанд. Дар ин шӯриш намояндагони ҷамоаи динии марабутҳо, ки шиори "ҷанги муқаддас"-и зидди Фаронсаро эълон карда буданд, саҳми калон гирифтанд. Муборизаи артиши Фаронса бар зидди шӯришчиён якчанд моҳ давом кард. Баъди он ки маркази шӯриш Қайравон гирифта шуд, нуқтаҳои муковимат дар Шимол ва Маркази Тунис шикаст хӯрданд. Бо вуҷуди ин дар ҷанубӣ Тунис мубориза бар зидди фаронсавиҳо то охири ҳамон сол давом кард.

Баъди пахш шудани шӯриш фаронсавиҳо ба ташкил намудани сохтори давлатии мустамликавие шурӯъ карданд, ки дар Тунис ҳукмронии сармояи Фаронсаро таъмин намояд. Моҳи июни соли 1883 Созишномаи нави Фаронсаю Тунис ба имзо расид, ки дар он бори аввал дар муносибати Фаронса бо ин давлат калимаҳои "Фаронса ҳокимиятро дар Тунис пурра ба ихтиёри худ мегирад" истифода бурда шуданд. Соли 1884 Комиссияи байналхалқии молия барҳам дода шуда, корҳои марбут ба молияи Тунис ба ихтиёри резиденти кулли Фаронса дода шуд. Бо ҳамин дар амал дар Тунис тамоми ҳокимият ба ихтиёри намояндаи кулли Фаронса гузашт.

Алҷазоир. Моҳи марти соли 1871 эълон карда шудани Коммунаи Париж дар Алҷазоир ҳаракати нави инқилобиро ба вуҷуд овард. Худи ҳамон моҳ ин мустамликаи Фаронсаро шӯриши калони озодихоҳона фаро гирифт. Шарқии Алҷазоирро шӯриши қабилаҳои арабҳо ва барбарҳо фаро гирифт. Ба он ҳокими яке аз вилоятҳои ин ҷо Муҳаммад Мукроний роҳбарӣ мекард. Қариб 30 қабила дар зери итоати ӯ буд. Биноан Мукроний метавонист бар зидди артиши Фаронса то 25 ҳазор нафар аскар ғун кунад. Моҳи апрел артиши фидоиён аллакай қисми зиёди мамлакатро ба даст дароварда, гарнизонҳои калони фаронсавиҳоро муҳосира карданд. Истилогарони европавӣ ба ғаври оммавӣ аз шаҳру

дехоти мамлакат фирор мекарданд. Шӯришгаронро ҷамоаи исломии Раҳмония дастгирӣ мекард.

Баъди дар оғози моҳи майи соли 1871 ҳалок гардидани Муҳаммад Мукронӣ фармондеҳи артиши фидоиён ва роҳбарии шӯриш ба ихтиёри бародари Мукронӣ – Аҳмад бу Мизраг мегузарад. Пешвоёни Раҳмония ба душман таслим шуданд. Фаронса қувваҳои худро якчанд маротиба зиёд карда, ба ҳуҷуми ҷавобӣ гузашта, моҳи июли соли 1871 нерӯҳои асосии шӯришгаронро торумор кард. Соли 1872 Аҳмад бу Мизраг силоҳи муборизаро ба замин гузошт.

Дар оғози асри XX режими мустамликавии Фаронса дар Алҷазоир боз ҳам мустаҳкамтар карда шуд.

Марокаш. Ҳанӯз дар асри XVIII Фаронса ва Испания бо султони Марокаш созишнома баста, ҳуқуқҳои тоҷирон ва намояндагони ин давлатҳоро васеъ карданд. Дар қаламрави Марокаш Австро-Венгрия, Англия, ИМА, Нидерландия, Белгия ва баъзе давлатҳои дигар низ ҳуқуқҳои таслимкорӣ гирифтанд. Лекин дар ишғол кардани Марокаш Фаронса фаъолтар буд. Вай аз соли 1870 сар карда минтақаҳои ба Алҷазоир ҳамсарҳади Марокашро пасӣ ҳам забт мекард. Вале ба амалӣ шудани нақшаи Марокашро забт кардани Фаронса давлатҳои абаркудрати дигари Европа мукобилият нишон медоданд. Барои ҳамин оид ба масъалаи Марокаш соли 1880 дар Мадрид конференсияи байналхалкӣ баргузор гардид. Иншрокчиёни он "истиқлолият"-и Марокашро кафолат доданд. Дар баробари ин қарор карда шуд, ки дар идораи ин давлат бе ичозати тарафҳои манфиатдор ягон тағйироте даровардан мумкин нест. Ин конференсия қарордоди умумиеро кор карда баромад, ки он режими таслимкуниро нисбат ба Марокаш васеъ кард. Бо ин қарордод ҳуқуқи ба даст даровардани замин дар Марокаш ва дар ин мамлакат доштани моликияти ғайриманқулро ҳамроҳ карданд. Ҳамин қисмати қарордод нисбати ҳамаи иштирокчиёни конференсия паҳн карда шуд, аз он ҷумла нисбати Германия, Португалия ва Русия ҳам. Конференсияи соли 1880-и Мадрид дар амал мақоми ниммустамликавии Марокашро тасдиқ намуд.

Соли 1887 Англия, Италия, Австро-Венгрия, Испания ва Германия Созишномаи дигареро ба имзо расониданд, ки бар зидди даъвоҳои Фаронса нисбати Марокаш равон карда шуда буд. Дар навбати худ Фаронса ишголи Марокашро вазифаи

наздиктарини худ ҳисобида, охирҳои асри XIX – оғози асри XX барои амалӣ шудани ин мақсад тайёрии фаъолонаи дипломатиро оғоз намуд.

Муборизаи Фаронса барои ба пуштибонии худ даровардани Марокаш то соли 1912 идома ёфт. Ҳамон сол султони Марокаш Мулай Ҳафид маҷбур шуд ба шартномае имзо гузорад, ки он пуштибонии Фаронсаро бар Марокаш муқаррар менамуд.

Муқаррар намудани пуштибонии Фаронса Марокашро на танҳо аз истиқлолият маҳрум кард, балки якпорчагии онро низ аз байн бурд. Мувофиқи Созишномаи соли 1912-и Фаронса ва Испания минтақаи шимолии Марокаш таҳти пуштибонии Испания қарор гирифт.

Вале халқи Марокаш ба режими мустамликавии ватани худ тан надода, муборизаи озодихоҳонаро давом медод. Ба империалистони Фаронса лозим омад, ки бар зидди халқи Марокаш муддати дуру дароз ҷанги хунхорона барад, то ки ин давлатро ба худ тобеъ кунонад.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

1. БАНКИ ХОРИҶИИ МИСР

...Дар мамлакат банкҳои бузургтарини хоричӣ шӯъбаҳои худро мекушоданд. Ҳамин тариқ, соли 1856 "Банки Миср" (англисӣ) ташкил меёбад. Баъд соли 1860, "Банки гаравмонӣ" (сармояи Фаронса) кушода мешавад. Сипас, соли 1864 "Банки Англияю Миср" ва соли 1865 банки Оттоман яке аз шӯъбаҳои худро дар Миср мекушояд.

2. ШИРКАТҲОИ ВОРИДОТӢ

Ҷ. Планета ва К. Соли 1853 ташкил ёфтааст. Ин ширкат дар Магата ва Мансур марказҳои пахтатозакунӣ сохта, дар ноҳияҳои Мисри Боло ва Мисри Поён пахтапарварӣ агентиҳои харидкунӣ ва дар ҳамаи мамлакатҳое, ки пахта истеҳсол менамоянд, намояндагӣ мекушояд.

В. Торнел ва Писарон. Соли 1860 ташкил ёфтааст.

Хуррами Вепаши ва К. Соли 1862 дар Искандария ташкил ёфтааст. Он дар Ливерпул, Манчестер, Бостон, Женева ва ҳамаи мамлакатҳое, ки пахта истеъмол мекунанд, намояндагӣ кушодааст.

Ширкати Линдеманн. Соли 1864 ташкил ёфтааст.

Мор ва Фендерл. Соли 1869 ташкил ёфтааст. Дар Шабин-эл-Канатир завод ва дар ҳамаи марказҳои бофандагӣ намояндагӣ дошт.

3. ҚАРЗИ ДАВЛАТИИ МИСР (БА ҲИСОБИ ҲАЗ. Ф.-СТ)

НОМИ БАНКҲО	МАБЛАҒИ НАСИЯИ ВОМБАРГ	МАБЛАҒИ НАҚД ГИРИФТАИ ҲУКУМАТ
1862 “Фрюлинг ва Гошен”	3, 293	2640
1864 “Фрюлинг ва Гошен”	5704	4864
1865 “Англисию мисрӣ”	3388	2750
1866 “Фрюлинг ва Гошен”	3000	2640
1867 “Оттоман”	2080	1793
1868 “Оппенгейм”	11890	7913
1870 “Бишофсхайм”	7143	5000

4. ҚОНУН ДАР БОРАИ ТАЪСИСИ ВОРИСИ ТАХТИ ТУНИС АЗ 15 ШАВВОЛИ СОЛИ 1277 (28 АПРЕЛИ СОЛИ 1861)

Қонуни мазкурро ҳамчун конститутсияи аввалини Тунис шуморидан мумкин аст.

БОБИ I. ДАР БОРАИ ШОҲЗОДА ВА ХОНАДОНИ ҲУСАЙНИҲО

Моддаи 1. Ҳокимияти шоҳзодахои хонадони Ҳусайниҳо бо назардошти анъаноти синусолии дар шоҳӣ қабулгардида мерос гузошта мешавад. Танҳо дар сурате, ки агар меросхӯр аз ҳокимият даст кашад, меросхӯри дуюмин ин ҳуқуқро ба даст медарорад.

Моддаи 3. Сардори давлат дар як вақт сардори хонадони шоҳ буда, аз болои шоҳзодагон ва шоҳдухтарон, ки ба ҳайати хонадон дохиланд, ҳукм дорад ва ягон нафари онҳо бе розигии ӯ соҳибихтиёр ва соҳиби моликият нестанд...

Моддаи 4. Сардори давлат ҳамчун сардори хонадони подшоҳ, вазифаҳои аъзоёни онро муқаррар мекунад... Дар навбати худ онҳо ба ӯ ҳамчун фарзандон ба падар итоат мекунанд.

Моддаи 5. Шоҳзодагон ва шоҳдухтарони хонадони подшоҳ бе иҷозати сардори давлат ақди никоҳ баста наметавонанд.

БОБИ II. ДАР БОРАИ САРДОРИ ДАВЛАТ

Моддаи 12. Сардори давлат бо ёрии вазирон идораи сиёсии шоҳиро ичро менамояд.

Моддаи 13. Ӯ ба қисмҳои харбии бахрӣ ва пиёданизом роҳбарӣ мекунад, сулҳ мебандад, дар бораи иттифоқ ва тичорат шартнома ба имзо мерасонад.

Моддаи 14. Ӯ ашхоси ваколатдорро хоста гирифта, таъйин мекунад ва агар зарур шуморад, аз вазифа сабукдӯш менамояд.

Моддаи 15. Ӯ ҳуқуқи афв карданро дорад, ба шарте ки ин кор ҳуқуқи ҳеч касро поймол накунад.

БОБИ IV. ВАРАҚАИ АЪЗОЁНИ ОИЛАИ ПОДШОҲ

Моддаи 29. Аз даромади давлатӣ ба маблағи 1.200 ҳазор пиастр барои сардори давлат ҷудо карда мешавад.

Моддаи 30. 66 ҳазор пиастр барои ҳар як шоҳзодаи хонадор, 6 ҳазор пиастрӣ барои ҳар як шоҳзодаи муҷарраде, ки дар тарбияи волидонашон мебошанд, 12 ҳазор пиастрӣ барои ҳар як шоҳзодае, ки то хонадоршавӣ аз падар ятим мондааст, 20 ҳазор пиастрӣ барои ҳамаи шоҳдухтарҳои шавҳардор ва бевамонда, 3 ҳазор пиастрӣ барои шоҳдухтарҳои муҷарради падардор, 8 ҳазор пиастрӣ барои ҳар як беваи шоҳзодаи фавтида муқаррар карда мешавад.

Ғайр аз ин як маротиба ба маблағи 15 ҳазор пиастр барои тӯйи ҳар як шоҳзода ва 50 ҳазор пиастр барои тӯйи ҳар як шоҳдухтар ҷудо карда мешавад.

БОБИ XIII. ДАР БОРАИ ХОРИҶИЁНЕ, КИ ДАР ШОҲИГАРИИ ТУНИС СУКУНАТ ДОРАНД

Моддаи 105. Барои иҷрои анъанаҳо ба ҳама хоричиёне, ки дар Тунис сукунат доранд, озодихои пурра ваколат дода мешаванд.

Моддаи 106. Ягон нафари онҳо барои эътикодҳои динӣ таъқиб карда намешаванд, дар пайравӣ ба дини худ ва ё ихтиёрӣ қабул кардани дини дигар озод мебошад.

Тағйири дин миллат ва ҳуқуқҳои онҳоро тағйир намедиҳад.

Моддаи 110. Ба хоричиёне, ки дар Тунис сукунат доранд, дар масъалаи истеҳсол ҳамон ҳуқуқҳо ва шароитҳое дода мешаванд, ки ба тунисиён дода шудаанд.

Моддаи 112. Хоричиёне, ки дар Тунис сукунат доранд, мисли раияти Тунис ба тичорати дохилӣ ва хоричӣ машғул шуда метавонанд.

5. БА МИСР ЗАДА ДАРОМАДАНИ АНГЛИЯ

3 июни соли 1882 флоти Англия ба гулӯлаборонкунии қалъаю истеҳкомҳои Искандария шурӯъ кард. Флоти англис 8 киштии зиреҳпӯш, 2 киштии артиллерӣ, 3 киштии разведкачӣ, 81 киштии торпедазани дорои 69 тӯпи андозаи милашон калон, 88 тӯпи андозаи милашон миёнаю хурд ва 70 тӯпҳои думила дошт. Ҳайати флоти душман аз 5700 нафар одам иборат буд. Гарнизони Искандария 7500 нафар аскарони балтаълимгирифтаро ташкил мекард. Баъди якчанд соати тирборонкунӣ артиллерияи англисҳо ҳамаро ба хок яксон кард. Дар шаҳр сӯхтор ба амал омад. Ин ҳолат мисриёнро маҷбур сохт, ки аз оташкушоии ҷавобӣ даст кашанд.

Мувофиқи суханҳои мухбири "Дейли Телеграф", ки маълумотро аз як араби аз Искандария гурехта гирифтааст... талафоти мисриён бузург аст. Аскарон ва сокинони фавтида на камтар аз 2000 нафар мебошанд. Аҳолӣ дар бораи фирор намудан фикр ҳам карда буд. Фармондеҳи англис Сеймур эълон дошт, ки танҳо қалъаҳо гулӯлаборон карда мешаванд. Вале бар хилофи ин ваъда то наздикии соати 10 гранатаҳое, ки ба истеҳкомҳо партофта шуда буданд, ба ҳар ҷо-ҳар ҷои шаҳр афтида, роҳгузарҳоро куштаю хонаҳоро валангор карданд...

6. БЎҲРОНИ ЯКУМИ МАРОКАШ (1905 – 1906)

(Аз нутқи Вилгелми II дар Танҷер 31 марти с. 1905)

«Ман имрўз ба назди султони соҳибихтиёр меравам. Боварӣ изҳор менамоям, ки Марокаш дар зери ҳокимияти мустақили султон бе ягон инҳисор ва ғасбкунӣ дар асосҳои баробарии пурра барои рақобати осоиштаи ҳамаи давлатҳо озод мемонад. Сафари ман ба Танҷер мақсад дорад ва ман мехоҳам аз тамоми қуввaҳои дар ихтиёрамбуда бо қатъияти том истифода бурда, манфиатҳои Германияро дар Марокаш бо муваффақият дифоъ намоям. Султонро қатъиян шоҳи мустақил шуморида, дар бораи усулҳои таъмини ин манфиатҳо танҳо бо худи ў маслиҳат мекунам».

7. КОНФЕРЕНСИЯИ АЛХЕСИРАСИ СОЛИ 1906

(Аз санади кулли Конференсияи байналхалқии Алхесирас, ки 25 март (7 апрел)-и соли 1906 ба имзо расидааст)

Баъди дар Танҷер баромад кардани Вилгелми II ҳукумати Германия дар бораи эътироф накардани Созишномаи Англияю Фаронсаро оид ба Марокаш расман эълон намуда, даъвати конференсияи байналхалқиро тақозо кард. Таҳдид аз ҷониби Германия ҳукумати Фаронсаро мачбур сохт, ки ба даъвати чунин конференсия розӣ шавад. Конференсияи Алхесирас аз 15 январ то 7 апрели соли 1906 баргузор гардид. 11 давлати Европа, ИМА ва Марокаш иштироккунандагони ин конференсия буданд. Дар масъалаи политсияи Марокаш дар конференсия муборизаи тезу тунд ба амал омад. Германия аз тарафи давлатҳои дигар дастгирӣ наёфта, аз ҷиҳати дипломатӣ сахт шикаст хўрд. Фаронса ба дастгирии Англия ва Русия такя карда, голиб баромад. Ҳарчанд Созишномаи бо Марокаш ба имзорасида ба соҳибистиқлолии султони ин мамлакат оварда расонид, лекин Фаронса (бо ҳамроҳии Испания) дар амал дар кори аз болои политсияи Марокаш ҷорӣ намудани назорат ба муваффақият ноил гардид.

БОБИ I. ЭЪЛОМИЯ ДАР БОРАИ ПОЛИТСИЯИ МАРОКАШ

Моддаи 1. Политсия таҳти ҳокимияти олии Аълоҳазрат султон мемонад. Вай аз ҳисоби мусулмонҳои Марокаш ташкил карда мешавад...

Моддаи 3. Барои ташкил намудани ин кор ва ёрӣ ба султон аз тарафи ҳукуматҳо... афсарҳо ва унтер-афсарҳои испанӣ ва фаронсавӣ ба ихтиёри ў (яъне султон. Шарҳи Т. З.) политсия фиристонда мешавад.

САНАҲОИ МУҲИМ

МИСР

1831-1833 — ҷанги якуми Миср ва Туркия
1839-1841 — ҷанги дуюми Миср ва Туркия
1941-1876 — "давраи консулӣ"-и идораи Миср
1849 — соли вафоти Муҳаммад Алӣ – хидеви Миср

1849-1854 — солҳои ҳукмронии Аббоси I – хидеви Миср
1854-1863 — солҳои ҳукмронии Саид – хидеви Миср
1854 — аз тарафи соҳибкори фаронсавӣ Фердинанд Лессепс барои сохтани Канали Суэтс гирифта шудани иҷозатнома
17.X.1869 — ба истифода дода шудани Канали Суэтс
2.V.1876 — аз тарафи хидеви Миср Исмоил имзо карда шудани қонун дар бораи ташкили Хазинаи ошкорои қарзи Миср
2.V.1878 — ба истеъфо рафтани кабинети вазирони Миср
1880 — муроҷиати гурӯҳи афсарон дар зери роҳбарии Аҳмад Арабӣ (Арабпошшо) ба вазири ҳарбӣ
I.1881 — муроҷиати дуюми афсарон таҳти роҳбарии Арабпошшо – ин дафъа ба шӯрои вазирон
1882 — Искандария, Канали Суэтс ва Қоҳираро ишғол кардани аскарҳои шӯришбардошта бо сардории Арабпошшо
1882 — шикасти шӯриши Арабпошшо ва ба мустамликаи Англия табдил ёфтани Миср

МАМЛАКАТҲОИ НИМҶАЗИРАИ АРАБИСТОН

1871 — пуштибони нимҷазираи Қатар эълон гардидани Англия
1872 — ба мустамликаи Туркия табдил ёфтани Яман
1873 — ба султонҳо ва шайхҳои Уммонӣ Шартномавӣ шартномаҳои нави асоратовар бастани Англия
1880 — ба Англия тобеъ шудани Баҳрайн

СУДОН

1857 — ғуломфурӯширо манъ кардани ҳукумати Миср
1869 — дар зери парчами Миср ба Судон ташкил намудани экспедитсияи ҳарбии Англия
1877 — генерал-губернатори Судон таъйин карда шудани Гордон
1879 — аз тарафи Гордон паҳш карда шудани шӯриш дар Баҳр, Алғазал ва Дарфур
1881 — таҳти роҳбарии Маъданӣ тамоми Судонро фаро гирифтани шӯриш

1883 — Кордофанро ишғол кардани маҳдичиён
Охири 1883 — артиши хидеви Мисрро торумор карда, вилояти Дарфурро ишғол кардани маҳдичиён
Огози 1884 — ба сифати генерал-губернатор ба Судон баргаштани Гордон
1898 — шикаст хӯрдани маҳдичиён
1899 — ба зери ҳокимияти якҷояи Англия ва Миср даромадани Судон.

ЛУБНОН

1909 — розигӣ додани Русия ба забти Либия аз ҷониби Италия
1911 — дар байни Туркия ва Италия барои Либия сар задани ҷанг
X.1912 — дар байни Италия ва Туркия баста шудани Созишномаи Лозанна

ТУНИС

V.1881 — Тунисро ишғол кардани Фаронса
VI.1881 — дар муносибатҳои Тунис миёнарави ягона эълон карда шудани Фаронса
VI.1883 — ба мустамликаи Фаронса табдил ёфтани Тунис
1884 — барҳам дода шудани Комиссияи Байналхалқии Молия

АЛҶАЗОИР

III.1871 — ташкилёбии Коммунаи Париж, дар Алҷазоир дар зери роҳбарии Муҳаммад Мукронӣ ба амал омадани шӯриш
V.1871 — ҳалок гардидани Муҳаммад Мукронӣ
VII.1871 — торумор гардидани шӯришгарон
1872 — аслиҳаро ба замин гузоштани Аҳмад бу Мизраг, роҳбари нави шӯриш

МАРОКАШ

1870 — огози аз тарафи Фаронса паси ҳам ишғол карда шудани минтақаҳои Марокаши бо Алҷазоир ҳамсарҳад

1880 — конференсияи байналхалқии Мадрид оид ба Марокаш

1880 — ба давлати ниммустамлика табдил ёфтани Марокаш

1887 — аз ҷониби Англия, Италия, Австро-Венгрия, Испания ва Германия бо Марокаш бастани шартномае, ки хилофи даъвоҳои Фаронса буд

1912 — таҳти пуштибонии Фаронса ва Испания қарор гирифтани шимолии Марокаш

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Англия Мисрро кай ва чӣ тавр ишғол кард? **2.** Дар бораи ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Миср нақл кунед. **3.** Нисбати сохтмони Канали Суэтс чиҳоро медонед? **4.** Дар бораи шӯриши халқи Миср таҳти роҳбарии Аҳмад Арабӣ (Арабпошшо) маълумот диҳед. **5.** Англия Мисрро кай ба ниммустамликаи худ табдил дод? **6.** Сурия, Лубнон, Фаластин ва Ироқ кай ва чӣ тавр ба ниммустамликаи давлатҳои империалистии Европа табдил ёфтаанд? **7.** Кадом давлатҳои ҳамонвақтаи араби нимҷазираи Арабистонро медонед? **8.** Ба мустамликаҳои давлатҳои империалистӣ табдилёбии давлатҳои нимҷазираи Арабистон кай ва чӣ тавр сурат гирифт? **9.** Ба ниммустамликаи Англия табдилёбии Судон чӣ хел оғоз ёфт? **10.** Барои ба мустамликаи худ табдил додани Судон Англия кадом ҳилаю найрангҳоро истифода бурд? Гордон кӣ буд? **11.** Дар бораи ҳаракати муқовиматнишондиҳии озодихоҳонаи халқи Судон дар зери роҳбарии Муҳаммад Аҳмад (Маҳдӣ) чиҳоро медонед? **12.** Кай Судон ба ниммустамликаи Англия табдил ёфт? **13.** Дар бораи рафти ба тобеияти давлатҳои абарқудрати Европа гирифтор шудани Либия, Тунис ва Алҷазоир маълумот диҳед? **14.** Барои ба худ тобеъ кардани Либия, Тунис, Алҷазоир кадом давлатҳои империалистӣ ҷидду ҷаҳд мекарданд? Кадоми ин се давлатро давлатҳои империалистӣ аз худ карданд? **15.** Давлатҳои империалистӣ барои ба зери итоати худ даровардани Марокаш дар байни худ чӣ тавр рақобат мекарданд? Оқибат дар ин рақобат Марокаш ба мустамликаи кадом давлат мубаддал гардид? **16.** Аз ҳуҷҷатҳои марбут ба Миср чӣ хулоса баровардан мумкин аст? Аз ҳуҷҷатҳои марбут ба давлатҳои дигари араб чӣ? **17.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

§ 51. ҲАБАШИСТОН

Рақобат барои ҳукмронӣ дар Ҳабашистон. Мубориза барои дар Ҳабашистон ҳукмронӣ кардан дар байни ҳокимони се вилоят сурат гирифт. Яке аз онҳо ҳокими Вага ва Ласта Гобазие буд. Вақте ки артиши англисӣ ба Магдала ҳучум мекард, ин ҳоким аз вазъияти қулай истифода бурда, аввал музофоти Бегамдор ва баъд музофоти Дембейяро ишғол намуда, мавқеи худро дар Ҳабашистони Марказӣ мустаҳкам карда, барои тоҷу тахти негуси негестӣ довталаби асосӣ мешавад.

Довталаби дигари тоҷу тахти Ҳабашистон Касай ном дошт. Ӯ барои бар зидди негус Фёдор мубориза бурдан ба англисҳо дасти ёрӣ дароз мекунад. Ба ивази ин ёрӣ экспедитсияи англисӣ ҳангоми Ҳабашистонро тарк намудан ба Касаи 850 милтиқ, 40 ҳазор тир, 28 бочка борут ва якчанд тӯпхона тақдим кард. Ин тӯҳфа бартарии Касаиро бар рақибонаш таъмин намуд.

Ҳокими сеюми довталаби тоҷу тахти мамлакат Менелик ба шумор мерафт. Ӯ шоҳи Шоа буд. Дар аввал мубориза асосан дар байни Касаи ва Гобазие сурат гирифт. Баъди он ки ин ҳокимони аз тарафи негус Фёдор аз мулкҳояшон маҳрум ва ба ҳабс партофташуда озод шуданд, мубориза барои тоҷу тахти мамлакат тезу тунд мешавад. Барои ба мақсади худ ноил шудан ҳокимон ба зери парчами яке аз ҳамин се ҳокими бонуфуз дохил мешуданд. Аксарияти ҳокимони Ҳабашистони Марказӣ ба тарафи Гобазие гузаштанд. Ӯ 60 ҳазор нафар аскар дошт. Гобазие тавонист, ки тавассути ин лашкар вилоятҳои Амҳара, Ласта, Ваг ва музофоти калони Гочамро ба даст дарорад. Моҳи апрели соли 1868 вай худро бо номи Такла Георгия негуси Ҳабашистон эълон намуд. Соли 1872 бар зидди Касай ба мубориза шурӯъ намуда, нияти дошт, ки шаҳри Адуаро аз рақиби худ кашида гирад. Вале азбаски Касай дар ихтиёри худ лашкари 12-ҳазорнафараи нисбат ба лашкари Гобазие хуб мусаллаҳшуда дошт, дар ин задухӯрд голиб баромад. Гобазие асир афтод. Баъди ин Касай ба Аксум меравад ва бо номи Иоҳаннеси IV негуси Ҳабашистон (солҳои 1872 – 1889) тоҷгузорӣ мешавад. Менелик бошад, то ин вақт аллакай негуси негестӣ, яъне унвони императори Ҳабашистонро қабул карда буд. Иоҳаннеси IV хост, ки бар зидди ин рақиби пурзӯри худ ҳам ба ҷанг дарояд, вале ба Ҳабашистон зада даромадани артиши Миср ба амалӣ шудани ин ният халалдор шуд. Баъди торумори

тачовузкорони мисрӣ Иоханнеси IV артиши худро ба мукобили Менелик равон кард. Менелик аз ӯ шикаст хӯрда, мачбур шуд,ки Иоханнесро негуси Хабашистон эътироф карда, аз унвони негуси негестӣ даст кашад. Чавобан ба ин Иоханнеси IV бо нишони ризоият ва аз байн бурдани душманӣ Менеликро хамчун шохи Шоа шинохт ва бо ӯ дар Хабашистони Чанубии то хол забтношуда доираи нуфузро таксим кард.

Муборизаи давлатҳои империалистии Европа барои забти Хабашистон. Баҳори соли 1884 ҳукумати Англия бо мақсади нерӯҳои маҳдичиёни Судонро ба Хабашистон чалб намудан ва артиши англисии дар мухосираи шӯришгаронбударо халос кардан чорахои зарурӣ андешид. Англия намояндагони худро ба назди Иоханнеси IV равон мекунад. Дар ин чо англисхо созишномаеро ба имзо расониданд, ки мувофиқи он Иоханнеси IV ӯхдадор шуд, ки барои дифои истехкомхои дар кад-кади сархадхои шимолӣ ва шимолу шарқии Хабашистонбудаи англисхо дасти ёрӣ дароз мекунад. Лашкари Хабашистон маҳдичиёнро аз ин истехкомхо зада гардонида, гарнизонхои Англияро озод карданд. Ана, хамин тавр Хабашистон ба чанги нолозими зидди маҳдичиёни Судон кашида шуд.

Дар айни замон англисхо розӣ шуданд, ки бандари ягонаи бахрии Хабашистон – Массауа ба Италия супорида шавад. Баъди ин италиявихо ба даруитари мамлакат даромада, аз шимол ба мулкҳои негус Иоханнеси IV таҳдид менамуданд. Италиявихо дар муборизаи бар зидди Иоханнеси IV пиҳонӣ бо Менелик забон як карданд. Мулкҳои Иоханнес дар мухосира монданд: аз шимол Италия ҳучум кард, аз ғарб – маҳдичиён, аз тарафи чанубу ғарбӣ – қабилаҳои данакил, ки онхоро италиявихо ба ин ҳучум рӯҳбаланд мекарданд. Лашкари Менелик бошад, дар наздикии сарҳадҳои чанубии мамлакат мустақар буд. Маҳдичиён ба даруитари Хабашистон даромада, соли 1887 Гондарро ишғол намуда, қисми зиёди музофоти Дамбейяро хароб карданд. Соли оянда онхо ҳучуми худро аз нав такрор кардаид, лекин ин дафъа аз тарафи ҳокимони маҳаллӣ – Микаэл, Мангаши ва Алула торумор карда шуданд. Дар яке аз муҳорибаҳо Иоханнеси IV захми марговар бардошт. Дар чунин шароити мушкил дар байни ҳокимони Хабашистон ягонагию вахдат вучуд надошт.

Аввали соли 1887 италиявихо аз нав ба Хабашистон ҳучум карданд, вале дар мухорибаи назди Догалӣ шикаст хӯрда, мачбур

шуданд, ки ба ҷониби бандари Массауа ақибнишинӣ кунанд. Баъди ин шикаст италиявиҳо артиши худро ба Эритрея равон карданд. Акнун артиши Италия бо хамроҳии гарнизони пешакӣ дар сарҳадҳои хамончоии Ҳабашистон ҷойдошта ба 25 ҳазор нафар расид. Дар баробари ин ҳукумати Италия соли 1888 намояндаи худ Антонеллиро ба назди ҳокими Шоа – Менелик равон карда, иброз дошт, ки ӯро ҳамчун негуси Ҳабашистон эътироф мекунад ва тайёр аст, ки ба ӯ барои мубориза бар зидди Иоҳаннеси IV ёрии ҳарбию пулӣ фиристонад. Ба ивази ин ёрӣ Менелики II бояд мулкҳои Асмара ва Керенаро вогузор мекард. Менелик таклифи италиявиҳоро қабул кард, вале ба муқобили Иоҳаннеси IV барнахост. Аз ҷониби Иоҳаннеси IV ҳам бар зидди Италия ҷанг накард. Яъне мавқеи бетарафиро ихтиёр кард.

Соли 1889 Менелики II бо Италия дар бораи дӯстӣ ва тичорат шартнома баст. Мувофиқи ин санад ӯ аз тарафи англисҳо истило карда шудани Эритреяро эътироф намуд. Барои гузашткунии Эритрея Ҳабашистон аз Англия 38 ҳазор милтиқ ва 20 тӯпхона тӯҳфа гирифт ва мувофиқи қарордоди иловагӣ Англия ба Менелики II ба маблағи 4 млн. ф.-ст. вомбарг дод.

Баъди соли 1889 дар ҷанги зидди маҳдичиён ҳалок гардидани Иоҳаннеси IV ба тахту тоҷи негуси негестии Ҳабашистон Менелики II соҳиб шуд. Ба ӯ муяссар гардид, ки муттаҳидкунии Ҳабашистонро, ки Фёдори II оғоз карда буд, давом дода, қаламрави зери итоати худро боз ҳам васеътар кунад. Оҳиста-оҳиста аксарияти вилоятҳо ва қабилаҳои Ҳабашистон ҳокимияти Менелики II-ро эътироф карданд. Вале солҳои 90-ум Италия ба муқобили Ҳабашистон аз нав ҳучуми густурдаи худро оғоз намуда, ба ин раванд халал расонид. Дар мухорибаҳои сершумори ин ҷанг гоҳ як тараф ва гоҳ тарафи дигар дастболо мешуд ва ниҳоят соли 1896 дар Адуа артиши Ҳабашистон сипохи Италияро торумор кард. Худи ҳамон сол ҳайати вакилони Италия ба пойтахти нави Ҳабашистон ш. Аддис-Абеба (он соли 1887 асос ёфтааст) омада, ба Созишномаи сулҳ имзо гузошт. Аз рӯи ин созишнома Ҳабашистон ҳамчун давлати соҳибистиқлол эътироф карда шуд. Сарҳади Ҳабашистон муваққатан (то муайянкунии ниҳоии он) аз тариқи хати демаркатсионӣ қад-қади дарёи Мареб мукаррар карда шуд. Аз Ҳабашистон шикаст хӯрдан барои Италия вазнин афтод. Он маҷбур шуд, ки ба ин давлат 10 млн. лир товони ҷанг ҳам бидихад.

Дар мубориза бар зидди Италия Ҳабашистон пинҳонӣ аз Фаронса ёрӣ мегирифт. Ба ивази ин: некӣ соли 1894 Фаронса аз Менелики II барои сохтмони роҳи оҳан иҷозатнома гирифт. Додани ин иҷозатнома маънои онро дошт, ки дар сиёсати хориҷии худ Ҳабашистон бештар ба сӯи Фаронса майл мекунад.

Баъди шикаст хӯрдани Италия муттаҳидкунии Ҳабашистон ба охир расид.

Дар баробари ба Ҳабашистон сар даровардани сармояи Фаронса Менелики II барои пасттар кардани мавқеи он ба Англия низ гузашт мекард. Барои ҳамин ӯ аз сохтани иншооти гидротехникии Фаронса дар кӯли Тана даст кашид. Мувофиқи Созишномаи байни Ҳабашистон ва Судон аз 15 майи соли 1902 чунин иншоотҳоро минбаъд танҳо бо розигии генерал-губернатори Судон сохтан мумкин буд. Ин созишнома сарҳади байни Ҳабашистон ва Судонро низ муайян намуд. Ҳабашистон ба англисҳо иҷозат дод, ки дар мамлакат роҳи оҳани Судонро бо Уганда пайвасткунанда созанд. Фишори минбаъдаи англисҳо ба он оварда расонд, ки моҳи апрели соли 1905 Менелики II иҷозатномаи сохтмони роҳи оҳани ширкати фаронсавиро бекор кард.

То огози Ҷанги Якуми ҷаҳонӣ Ҳабашистон объекти талошӣ Англия, Фаронса, Италия ва Германия мешавад. Дар ин мамлакат давлатҳои империалистии Европа минтақаи муайянеро ба даст медароварданд. Инчунин барои дар Ҳабашистон мавқеи бештар пайдо намудан дар байни худ рақобат ҳам мекарданд. Аз соли 1908 сар карда муносибатҳои Ҳабашистон бо Фаронса нисбат ба давлатҳои дигари номбурда беҳтар мешавад. Маҳз барои ҳамин Ҳабашистон барои сохтмони роҳи оҳан ба ин давлат иҷозатнома медиҳад.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

ШИКАСТИ ИТАЛИЯ ДАР ҶАНГИ ЗИДДИ АБИССИНИЯ (ҲАБАШИСТОН) СОЛИ 1896

Соли 1896 кӯшиши Абиссинияро забт кардани Италия бебарор анҷом ёфт. Дар задухӯрди назди Адуа корпуси италиявии генерал Баратери пурра торумор карда шуд. Италиявиҳо дар ин задухӯрд то 11 ҳазор, аз он ҷумла, ду генерал ва қариб 250 афсар, бо ҳамроҳи ба асоратафтодагон тахминан 14.500 аскару 300 афсар, яъне 75 фоизи ҳайати корпусро талаф додаанд. Ин шикаст ба нақшаҳои мустамликавӣ ва обрӯю эътибори ҳарбии Италия зарбаи марговар зад. Ҳукумати Италия мачбур шуд ба шартномае имзо гузорад, ки он истиқлолияти Абиссинияро эътироф мекард. Моддаи 4 ин шартнома сарҳади

нави байни Абиссиния ва Эритреяи Италияро муқаррар кард. Баъди як сол аҳдномае ба имзо расонда шуд, ки мувофиқи он якчанд округи аз чиҳати стратегӣ муҳим бояд ба ихтиёри Абиссиния мегузаштанд. Вале ҳукумати Италия ин аҳдномаро тасдиқ накард.

Дар поён матни мухтасари Созишномаи сулҳи байни Италия ва Ҳабашистон (Абиссиния)-ро мисол меорем, ки он 26 октябри соли 1906 ба имзо расидааст.

Моддаи 1. Қатъи ҳолати ҷангӣ, "яъне сулҳ ва дӯстии абадӣ" дар байни тарафҳо...

Моддаи 3. ...Италия истиқлолияти қотеъона ва бегуфтугӯи империяи Ҳабашистон, ҳамчун давлати соҳибихтиёр ва мустақилро эътироф мекунад.

Моддаи 4. ...Аз ҳамин рӯз сар карда дар зарфи як сол вакилони ваколатдор ... (тарафҳо) тавассути қарордоди дӯстона сарҳадҳои ниҳоиро муқаррар мекунанд. То он вақте ки ин сарҳадҳо ҳамин тариқ муқаррар карда мешаванд, ҳар ду тараф розианд, ки ҳолати қаблан вуҷудошта (статус-кво анте)-ро риоя кунанд.

Моддаи 5. То он замоне, ки ҳукуматҳои Италия ва Ҳабашистон сарҳадҳои ниҳоии худро мувофиқи ризоияти байниҳамдигарӣ муқаррар мекунанд, ҳукумати Италия ӯҳдадор мешавад, ки заминҳоро ба ягон давлати сеюм вогузор намекунад. Дар сурате, ки агар Италия бо хоҳиши худ аз ягон қисми қаламрави ба вай тааллуқдошта даст кашад, пас онро ба Ҳабашистон медиҳад...

САНАҲОИ МУҲИМ

IV.1868 — худро бо номи "Такла Герогис" негуси Ҳабашистон эълон кардани Гобазие

1872 — ба муборизаи зидди Касай оғоз кардани Гобазие

1872-1889 — солҳои дар Ҳабашистон негус, яъне император будани Иоханнеси IV

1884 — ба назди Иоханнеси IV барои ба имзо расонидани созишнома омадани намояндагони Англия

1884 — ба Ҳабашистон ҳучум кардани артиши Италия ва бебарор анҷом ёфтани он

1887 — ба Ҳабашистон бори дуюм ҳучум кардани артиши Италия

1887 — Гондари Ҳабашистонро ишғол кардани маҳдичиён

1888 — намояндаи худ Антонеллиро ба назди ҳокими Шоа – Менелик II равон кардани Италия

1887 — бино ёфтани шаҳри Аддис-Абеба, пойтахти нави Ҳабашистон

1889 — бо Италия шартномаи дӯстӣ бастани Менелики II.

1894 — барои сохтмони роҳи оҳан дар Ҳабашистон аз Менелики II иҷозатнома гирифтани Фаронса

1896 — дар наздикии Адуа артиши Италияро торумор кардани қӯшунҳои Ҳабашистон

15.V.1902 — дар кӯли Тана акнун танҳо бо розигии Судон имконпазир будани сохтмони иншоотҳои гидротехникӣ

IV.1905 — аз тарафи Менелики II бекор карда шудани иҷозатномаи сохтмони роҳи оҳани ба ширкати Фаронса додашуда

1908 — бехтар шудани муносибатҳои Ҳабашистон бо Фаронса. Ба Фаронса додани иҷозатномаи сохтмони роҳи оҳан

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Рақобат барои ҳукмронӣ дар Ҳабашистон дар байни киҳо сурат гирифт? **2.** Оё дар огози ин рақобат Англия иштирок дошт? **3.** Дар бораи Такла Георгис ва Иоҳаннеси IV чиро медонед? **4.** Дар бораи муборизаи давлатҳои империалистии Европа барои забт кардани Ҳабашистон нақл кунед. **5.** Маҳдичиён кистанд? Кадом давлат онҳоро бар зидди Ҳабашистон истифода мекард? **6.** Италия ба мукобили Иоҳаннеси IV чӣ тавр мубориза мебурд? **7.** Чаро ҳокимони Ҳабашистон дар аввали мубориза аз ҳоричиён ва алалхусус аз Италия шикаст мехӯрданд? **8.** Дар бораи ғалабаи Менелики II бар Италия нақл кунед. **9.** Дар рафти мубориза бар зидди истилогарони Италия ва баъди шикасти онҳо муносибатҳо дар байни Ҳабашистон ва Фаронса чӣ хел сурат гирифтанд? **10.** Оё давлатҳои империалистии Европа ба Ҳабашистон сар дароварда тавонистанд? **11.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

§ 52–53. МАМЛАКАТҲОИ ҶАНУБТАРИ САҲРОИ КАБИР ВА АФРИКАИ ҶАНУБӢ

Забткориҳои мамлакатҳои империалистӣ. Африкаи ҷанубтари Саҳрои Кабирро одатан ба се хати аз Укёнуси Атлантик ва Укёнуси Ҳинд тӯлкашида тақсим мекунанд: Судон (Ғарбӣ ва Шарқӣ), Африкаи Тропикӣ (Ғарбӣ ва Шарқӣ), Африкаи Ҷанубӣ ва ҷазираи Мадагаскар.

Дар нимаи дуюми асри XIX ва махсусан дар чоряки охирини ин аср дар байни мамлакатҳои абарқудрати европавӣ тақсимоти мустамликавии ин минтақаҳо хеле муташанниҷ сурат мегирад. Дар зери замини ҷанубтари Саҳрои Кабир ва Ҷануби Африка захираҳои бешумори ашёи хоми қиматбаҳо, аз он ҷумла, ба тилло хобида буданд. Ғайр аз ин саноати сармоядорони Европа ба бозорҳои нав эҳтиёҷ дошт. Барои дар муддати кӯтоҳ ва харҷи ками маблағ ворид намудани ашёи хоми африкавӣ ва молҳои европаиро ба ҷойҳои дурдасттарин бурда расонидан зарур буд, ки дар ин ҷо роҳҳои оҳану шоҳроҳҳо, бандарҳою анборҳо сохта шаванд. Ҳамаи ин ба сохибони заводҳои маъдангудозӣ ва мошинсозии давлатҳои абарқудрати Европа барои бо тезӣ афзудани даромад дурнамои умедбахш мекушоданд.

Дар мубориза барои тақсимоти Африка, Англия ва Фаронса рақибони ҳамдигар буданд. Баъди чанде ба қатори ин давлатҳо Германия, Белгия, Италия ва ИМА низ дохил гардиданд.

Дар солҳои 60-уми асри XIX ширкатҳои европавӣ дар наздикии ҷои бо ҳам якшавии дарёҳои Ваал ва Норинчӣ конҳои алмос ва тилло ёфтанд. Аз Европа одамоне ба ин ҷо меомаданд, ки орзӯ доштанд сангҳои қиматбаҳо ва пораҳои тиллоро ёфта, зуд бой шаванд. Бо ҳамин сабаб тиллокобону заршӯйҳои европавӣ дар ҷойҳои ноободи Африкаи Ҷанубӣ сокин шуда, шаҳру бошишгоҳҳои аз он хурдтари муҳоҷирони европавиро бунёд мекарданд. Камберли ва Иоханнесбург аз қабили ҳамин шаҳрҳо буданд.

Империалистони англис барои он ҷидду ҷаҳд мекарданд, ки аз Кейптаун то Қоҳира мустамликаҳои бисёр ишғол кунанд. Дар ин роҳ рақибони асосии Англия Португалия ва ҷумҳуриҳои бурҳо буданд. Англия мустамликазабткунии худро ҳам дар самти шимолӣ (дар мамлакати зулусҳо) ва ҳам дар шимолу ғарбӣ (дар Бечуаналенд) амалӣ карда, мехост, ки тавассути мулкҳои худ Норинчӣ ва Ҷумҳурии Африкаи Ҷанубӣ (Трансваал)-ро муҳосира кунад. Охири солҳои 70-ум Англия ба забти Зулуленд шурӯъ кард. Пешвои олии зулусҳо Кетчайво ба дифои мамлакат тайёрии хуб дида, артишро бо сипоҳи оташфишон мусаллаҳ намуд. Соли 1878 англисҳо ба Кетчайво талабнома пешниҳод карданд, ки ичрои он интиҳои истиқлолияти Зулулендро дар назар дошт. Шӯрои пешвоёни зулусҳо қарор кард, ки ин талабномаи англисҳо рад карда шавад. Баъди ин артиши британӣ ба мамлакати зулусҳо зада даромад. Зулусҳо ватани худро қаҳрамонона дифоъ

мекарданд. Ин ҷанг шаш моҳ давом кард ва дар он Англия ғолиб баромада, даҳҳо ҳазор зулусҳоро қир қарда, Зулулендро ба харобазор табдил дод. Истилогарони англис Кетчайворо асир гирифта, ба Лондон фиристоданд. Соли 1887 Англия Зулулендро расман ба ҳайати мустамликаи Натали худ ҳамроҳ кард. Дере нагузашта англисҳо тамоми қаламрави соҳилҳои Укёнуси Атлантикаро то Мозамбики Португалия ишғол карда, бурҳоро аз баҳр маҳрум сохтанд.

Империализми Германия низ аз рақибони худ ақиб монданӣ набуд. Ба истилогарони германиявӣ сармоядорон роҳ мекушоданд. Соли 1883 тоҷири тамокуфурӯши Бремен Людеритс тавассути маблағи ночиз ва 260 милтиқи кӯҳна аз пешвоёни маҳаллӣ қаламрави наздисоҳилии Африкаи Ҷанубу Ғарбиро аз резишгоҳи дарёи Норинҷӣ то бандари Ангре-Пекенаро харида гирифта, дар он ҷо корхонаю дуконҳои худро бунёд мекунад. Дере нагузашта ҳамаи ин минтақа маҳалли таҳти пуштибонии Германия эълон карда шуд. Ашхоси аз тарафи ҳукумати Германия ваколатдошта бо усули англисӣ амал карда, бо пешвоёни готтентотҳо ва гереро дар бораи пуштибони онҳо эътироф карда шудани Германия созишномаҳо ба имзо мерасонанд.

Немисҳо Африкаи Ҷанубу Ғарбиро ишғол карда, аҳолии маҳаллиро бераҳмона истисмор мекарданд. Ҷавобан ба ин қабилаҳои готтентотҳо ва гереро ба муборизаи озодихоҳӣ даст заданд, ки он зиёда аз 20 сол давом кард. Ин шӯриш дар солҳои

Ҷанги туарегҳо бо дастаҳои Фаронса

Хендрик Витбой (1824 – 1905). Ӯ шахси босавод ва сиёсатмадор буд. Витбой ягонагии ҳабашҳоро шарти муваффакиятноки муборизаи зидди мустамликадорои медонист

1904 – 1907 ниҳоят шадид буд. Моҳи январи соли 1904 готтентотҳо таҳти роҳбарии пешвои худ Хендрик Витбой шӯриш бардоштанд. Дар ин шӯриш қабилаҳои гереро низ фаъолона ширкат варзиданд. Ҷанги нобаробари готтентотҳою гереро бар зидди Германия то соли 1908 давом кард. Дар ин ҷанг артиши Германия ғалаба кард. Баъди ин ғалаба империализми Германия дар Ҷанубу Ғарбии Африка режими мустамликавии шадиди худро ташкил намуд.

Англия қаламрави бузурги Бечуаналендро саросемавор забт кард, то ки чумҳуриятҳои бурҳоро аз мустамликаҳои германиявӣ ҷудо созад. Калахарӣ барои мустамликадорони англис он қадар аҳамияти калон надошта бошад ҳам, пуштибон будани худро эълон намуда, баъд заминҳои нисбатан ҳосилхези дар ҷануби он бударо ба мустамликаи Кап ҳамроҳ кард. Дар ишғоли байни дарёҳои Замбезӣ ва Лимпопо ширкати британии Африкаи Ҷанубӣ, ки соли 1889 ташкил карда шуда буд, саҳми калон гузоштааст ва махсусан роҳбарӣ вай Сасил Родс. Намояндагони Родс ба гардани пешвои олии қабилаи матабела Лобенгул шартномаеро бор карданд, ки он ба англисҳо дар тақсими қаламрави мамлакати ин қабила ва истеҳсоли маъданҳои қимматбаҳои вай ҳуқуқҳои васеъ медод. Англисҳо тавассути ин Созишномаи мушкилфаҳм дидаю дониста Лобенгулро фиреб доданд. Дар ин бора ӯ борҳо ба маликаи Британия Кабир Виктория арз намудааст. Соли 1893 англисҳо бар зидди қабилаи матабела ба ҷанг даромаданд. Артиши матабела бар зидди артиши душмани бо сипоҳи замонавии оташфишон хуб мусаллаҳбуда истодагарӣ карда натавониста шикаст хӯрд. Ҳазорон нафар ҷанговарони ин қабила аз тарафи англисҳо қир карда шуданд. Англисҳо моҳи январи соли 1894 Лобенгулро ҳам қатл

карданд. Онҳо мамлакати ғораткарда ва ғарқихуншудаи халқиятҳои машон ва матабеларо бо номи англисӣ "Родезия" номгузорӣ карданд.

Ташкил намудани иттифоқи Африкаи Ҷанубӣ. Кӯшиши аввалини забти ҷумҳуриятҳои бурҳо ва Трансваал дар соли 1877 ба вуқӯъ пайвастааст. Баъди ҷанги Англия ва Зулусҳо соли 1879 бурҳо шӯриш бардошта, муқовимати гарнизонҳои начандон калони англисҳоро зуд шикаста, соли 1880 аз нав барқарор кардани истиқлолияти давлати худро эълон карданд. Мувофиқи созишномаҳои солҳои 1881 ва 1884 Англия истиқлолияти Ҷумҳурии Африкаи Ҷанубиро дар амал эътироф кард, лекин баъди ин ҳам мисли пештара фаъолияти хориҷии мамлакатҳои бурҳо зери назорати англисҳо мондан гирифт.

Магнатҳои молиявии англисҳо дар ҶАҶ истеҳсоли тиллоро инҳисорӣ карданд ва беш аз пеш ба дастгирии сиёсии ҳукумати Британия ноил мешуданд.

Империализми Германия робитаи худро бо бурҳо торафт мустаҳкамтар мекард. Ин ҳолат империалистони англисро ба ташвиш овард. Барои ҳамин охири моҳи декабри соли 1895 ибората аз 800 нафар дастаи мусаллаҳи зархаридони ширкати англисӣ сархади Трансваалро гузашта, ба даруни мамлакат даромаданд. Англисҳо умед доштанд, ки шаҳри Иоҳаннесбург ва шаҳрҳои дигари ҶАҶ-ро забт мекунанд. Мебоист ба онҳо дар ин кор муҳоҷирони англис – уитлендерҳо ёрӣ мерасониданд. Вале уитлендерҳо барои ба англисҳо ёрӣ расонидан ҷуръат накарданд. Бурҳо дастаи англисҳои ба ёрӣ омадаро зуд торумор карданд.

Мустамликадорони Германия кабилаи гереро чазо медиҳанд

Ҷанги бурҳо бо англисҳо

Императори Германия Вилгелми I аз вазъи қулайи баамаломада истифода бурда, ба президенти ҶАҶ Крюгер барқияи табрикӣ фиристода, ишора кард, ки Германия бурҳоро дар муборизаашон бар зидди Англия дастгирӣ ҳоҳад кард. Вале ин ваъдаи императори Германия дурӯғ баромад. Империалистони англис бошанд, ҳамоно барои барҳам додани истиқлолияти бурҳо мубориза мебурданд.

Соли 1899 Англия бо Фаронса оиди доираи нуфуз дар Африка ва бо Германия дар бораи мусолиматомез тақсим кардани мустамликаҳои Португалия созишнома ба имзо расонд. Англия баъди ин ба наздикии сарҳади бурҳо нерӯҳои ҳарбии иловагӣ фиристод. Ба ин кирдори Англия президенти ҶАҶ Крюгер эътироз баён кард, вале он фоида набахшид, чунки ба Англия ҷанги зидди бурҳо лозим буд. Инро бурҳо дарк карда, худашон бар зидди нерӯҳои дар назди сарҳадбудаи англисҳо аввалин шуда ба ҷанг даромаданд. Моҳи октябри соли 1899 бурҳо ба қаламрави мулкҳои Англия ҳуҷум карда, дар Натал, Бечуаналенд ва Кап ғалаба ба даст оварданд. Баъди тайёрии ҷиддӣ англисҳо ба ҳуҷуми ҷавобӣ гузашта, то тобистони соли 1900 марказҳои асосии мамлакати бурҳоро истило карданд. Сарфи назар аз ин ҷанг боз қариб ду соли дигар давом кард. Бурҳо оқибат шикаст хӯрда, маҷбур шуданд, ки мукобилиятро бар зидди Англия бас кунанд.

Солҳои 1906 – 1907 Англия ба ду мустамликаи худ – Норинҷӣ ва Трансваал ҳуқуқи худидоракунӣ дод. Соли 1910 ҳамаи мустамликаҳои англисии Ҷанубӣ Африка дар Иттифоқи Африкаи Ҷанубӣ муттаҳид карда шуданд. Британияи Кабир ба ИАҶ ҳуқуқи доминионро дод.

Дар Иттифоқи Африкаи Ҷанубӣ англисҳо ва бурҳо ҳуқуқи шаҳрвандӣ гирифтанд. Африкавиҳо, ки аз чор се ҳиссаи аҳолии муқимии онро ташкил мекарданд, аз ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ маҳрум буданд ва аз тарафи англисҳою бурҳо бераҳмона истисмор карда мешуданд.

Давлатҳои дигари Африкаи ҷанубтари Саҳрои Кабир ва Африкаи Ҷанубӣ. Қаблан дар бораи таърихи давлатҳои

сершумори Африкаи нимаи дуюми асри XIX – аввал асри XX ниҳоят кам маълумот дода будем. Тақдири ин давлатҳо низ ба тақдири давлатҳои дигари Африкаи ҳамин давра хеле монанд аст. Онҳоро низ давлатҳои империалистӣ ба мустамликаҳои худ табдил медоданд. Инҳо давлатҳои Африкаи Ҷанубӣ – Натал, Кап, дар Африкаи ҷанубтари Сахрои Кабир – Сенегал, Гвинея, Соҳили Оҷ, Дагомея, давлатҳои Африкаи Ғарбӣ – Гамбия, Сьера-Леоне, Соҳили Тиллоӣ ва қаламрави Нигери кунунӣ, давлати Ашантӣ, дар Африкаи Марказӣ – Конго, давлатҳои Африкаи Шарқӣ – Сомалӣ, Кения, Уганда, Бурундӣ, Руанда, Занзибар, Танганика, Мадагаскар ва давлатҳои дигари хурду калони ин минтақаҳо мебошанд, ки дар зинаҳои гуногуни тараққиёти ҷамъиятӣ қарор доштанд. Дар даврaҳои гуногуни таърихи нав дар тақсимоти мустамликавии ин давлатҳо Португалия, Англия, Фаронса, Германия, Италия, Белгия, ИМА ва Испания иштирок кардаанд. Вале дар оғози асри XX дар байни мамлакатҳои империалистӣ таносуби қувваҳо тағйир меёбад. Аз ҳамин сабаб баъзеи онҳо аз тақсимот норозӣ буданд, аз он ҷумла Германия.

Яке аз сабабҳои асосии сар задани ҷанги дар пешистодаи якуми ҷаҳон аз нав тақсим кардани мустамликаҳо, аз ҷумла мустамликаҳои африкавӣ буд.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

1. ВАҲШОНИЯТИ ҲАРБИЁНИ АНГЛИС ДАР ҶАНГИ ЗИДДИ БУРҲО

(Аз ёддоштҳои генерали бурҳо Девет)

Ароба ёфтан кори осон набуд, чунки англисҳо на танҳо ҳаман он чизеро, ки аз фермаҳо ғорат карда буданд, бо худ гирифта мебурданд, балки чизҳои бисёрро бе мақсад оташ мезаданд. Дар фермаҳое, ки 2-3 ҷуфти гов мавҷуд буд, акнун ягонто ҳам боқӣ намонд... Занон аробаеро дар ҳолати тайёрбош нигоҳ медоштанд, то ки дар мавриди наздикшавии душман ба пинҳон шудан фурсат ёбанд ва ба лагерҳои консентратсионие, ки англисҳо дар он тарафи хати истеҳкомҳо сохта, ба онҳо гарнизонҳоро вобаста карда буданд... наафтанд. Хонаҳо пурра сӯзонида ва ё тарконида мешуданд. Аз ҳама бадаш он аст, ки мебел, ҳар гуна ашёҳои хона, инчунин тухмии зироатҳоро хӯрокаи чорворо ҳам оташ мезаданд. Чорворо бо худ мебурданд. Дере нагузашта галлаҳои аспҳо пурра нест карда шуданд... Занонро чӣ?... оё дар натиҷаи ин онҳо аз шучоати худ маҳрум шуданд? Албатта не, зеро ҳангоме, ки боздошт, аниқтараш шикори занон огоз ёфт, онҳо таваккалӣ ба ҳар сӯй мегурехтанд, то ки ба дасти душманон наафтанд...

Ин даҳшат аст! Оё ягон кас ва ягон вақт то ин ҷанг тасаввур карда метавонист, ки дар асри XX ин гуна ваҳшоният имконпазир аст? Албатта не!

Ман ва ҳар яки мо медонем, ки дар ҳар гуна ҷанг кушторҳои вахшиёна рух медиҳанд. Вале дар ин ҷанг бавосита ё бевосита бошуурона куштани занону кӯдакони бедифоъ аз ҳар гуна эҳтимолоти берахмонатарин ҳам аз ҳад берун баромад. Шуморо бовар мекунонам, ки то огози ҷанг бо сарам қасам мехӯрам, ки миллати мутамаддини англис ҳатто дар замони ҷанг ҳам ба чунин ҳолат роҳ намедод.Ардӯгоҳҳоеро, ки дар он чо гайр аз занон, кӯдакон ва пиронсолон касе набуд, тавассути силоҳ ба хомӯшӣ мачбур мекарданд!!!...

2. КЭМПБЕЛЛ-БАННЕРМАН ДАР БОРАИ "УСУЛҲОИ ВАҲШИЁНА"-И ҶАНГИ ЗИДДИ БУРҲО

Кэмпбелл-Баннерман (1836 – 1908) – яке аз пешвоёни Ҳизби ("Озодихоҳ")-и либералии Англия, ҳангоми ҷанги англисҳою бурҳо усулҳои мустамликавии муҳофизакорон (консерваторон)-ро ба зери танқид гирифта, дар айни замон ба забти заминҳои ҷанубии Африка зид набаромада буд. Дар поён порае аз нутқи ин шахс оварда мешавад, ки он соли 1901 дар палатаи намояндагони Англия эрод карда шудааст.

«Тамоми минтақаҳои ин ду давлати бурҳо, истисноанд, танҳо шаҳрҳои саноати кӯҳидошта, ки биёбони ҳузнангезро мемонанд, фермаҳоро сӯзонида, мамлакатро пурра ғорат кардаанд. Подаҳои чорвои калону майда ё нест карда ва ё рабуда шудаанд, устохонаҳо вайрон, асбобҳои кишоварзию рӯзгор аз кор бароварда шудаанд. Ин усулест, ки ман онро вахшиёна меномам....»

3. АЗ СОЗИШНОМАИ БАЙНИ БРИТАНИЯИ КАБИР, АЗ ЯК ТАРАФ, ВА ҶУМҲУРИИ АФРИКАИ ҶАНУБӢ ВА ДАВЛАТИ ОЗОДИ НОРИНҶӢ, АЗ ТАРАФИ ДИГАР, КИ ДАР ПРЕТОРИЯ 31 МАЙИ СОЛИ 1902 БА ИМЗО РАСИДААСТ.

Моддаи 1. Нерӯҳои саҳроии бурҳо бетаъхир силоҳҳои худро ба замин мегузоранд, тӯпҳо, милтиқҳо ва ҳамаи лавозимоти ҳарбие, ки дар ихтиёри худ доранд ва ё онҳоро назорат мекунанд, месупоранд ва бар зидди ҳокимияти Аълоҳазрат Эдуарди VII , ки соҳибихтиёрии қонуни ӯро эътироф мекунанд, аз ҳар гуна муковимат даст мекашанд.

Моддаи 2. Бурҳои даштҳои берун ва ҳудудҳои Трансваал ва мустамликаи дарёи Норинҷӣ ва ҳамаи бурҳои асирони ҳарбибуда баъди изҳороти дахлдор дар бораи ҳолати шаҳрвандии худ ба Аълоҳазрат Эдуарди VII, оҳиста-оҳиста дар баробари пайдо намудани нақлиёт ба хонаҳояшон баргардонида ва бо маводи зиндагӣ таъмин карда мешаванд.

Моддаи 3. Бурҳое, ки ҳамин тариқ таслим мешаванд ва ба хонаҳояшон бармегарданд, аз озодии шахсӣ ва ё моликият махрум карда намешаванд.

Моддаи 7. Идораи ҳарбӣ дар Трансваал ва мустамликаи Дарёи Норинҷӣ, агар имконпазир гардад, тезтар бо идораи намояндагие таъсис ёбад, ки он ба сӯи ҳудидорақунӣ мебарад...

4. РАҚОБАТИ АНГЛИЯЮ ФАРОНСА ДАР АФРИКА

(Дарғириҳо дар Фашод, с. 1898)

Бархӯрд дар Фашод натиҷаи сиёсати мустамликадоронаи ҳам Англия ва ҳам Фаронса буд, ки мехостанд мавқеи худро дар Судони Шарқӣ мустаҳкам кунанд.

Порчаеро аз дастур ба капитан Маршан, фармондеҳи дастаи сипоҳиёни Фаронса меорем, ки он 24 феврали соли 1896 таҳия шудааст.

«Моҳи сентябри соли гузашта аз чониби шумо нақшаи экспедитсия ба Убанги Боло бо мақсади паҳн намудани таъсири Фаронса ба минтақаи дарёи Нил пешниҳод шуда буд. Агар мо хоҳем, ки Англияро огоҳ кунем, бояд ба он чо аввалин шуда расида гирем....»

...НИЯТҲОИ ФАРОНСАРО ФАҲМИДА...

5. АНГЛИЯ БА ФАРОНСА ТАҲДИД МЕКУНАД

Дар охирҳои моҳи сентябри соли 1898 ҳукумати Англия Фаронсаро бо ҷанг таҳдид намуда, талаб кард, ки сарбозони ҳудро аз Фашод барорад. Пораеро аз нутқи моҳи сентябри соли 1898 эродкардаи вазири молияи англис – Хикс Бич ҳамчун мисол меорем:

«...Бадбахтии бузурге мебуд, ки агар... муносибатҳои дӯстона вайрон карда мешуданд. Вале зиёда аз ҷанг магар бадбахтии дигаре вучуд дорад ва мо барои ҳамин аз бартараф кардани монеа ҳудлорӣ намекунем...»

6. ШАРТНОМАИ ГУБЕРНАТОРИ СЕНЕГАЛ Л. ФЕДЕРБА БО ДОҲИЁНИ БАМБУК, КИ 18 АПРЕЛИ СОЛИ 1858 БА ИМЗО РАСИДААСТ

1. Дар ҳар чои Бамбук танҳо фаронсавиҳо бошишгоҳҳои ҳудро бино карда метавонанд.

2. Фаронсавиҳо дар бошишгоҳҳои ҳуд ҳӯҷаини пурра мебошанд, ки дар баробари ин онҳо идораи мамлакатро ба ихтиёри доҳиёни маҳаллӣ месупоранд.

3. Фаронсавиҳо истеҳкомҳои ҳудро барои аз душманони хориҷӣ муҳофизат кардани аҳолӣ медиҳанд.

4. Бо ҳамроҳии аҳолии маҳаллӣ ҳар кас ва бо ҳеч гуна пардохт тилло истеҳсол мекунад, ба зироатпарварӣ машғул мешавад, чорво мепарварад ва бино месозад.

7. ШАРТНОМА ДАР БАЙНИ ГУБЕРНАТОРИ СЕНЕГАЛ Л. ФИДЕРБА ВА МАДИОДИО АЗ 4-УМИ ДЕКАБРИ СОЛИ 1863

1. Ҳукумати Фаронса Мадиодиоро шоҳи Кайора таъйин мекунад.

2. Шоҳи Кайора ҳокимияти олии императори Фаронсаро эътироф мекунад ва таҳти пуштибонии Фаронса мебошад.

3. Музофотҳои Ндиамбур, Мбаур, Андал ва Саниохор аз Кайора ҷудо мешаванд ва бо хоҳиши онҳо ба мулкҳои Фаронсаи бо онҳо наздиктарин ҳамроҳ карда мешаванд.

4. Губернатор бо шоҳи Кайора ҷамъоварии андозро дар тамоми қаламрави мулкҳои ӯ таъмин мекунад...

5. Шоҳи Кайора бо ҳамин дар масъалаи фурӯши раияти озод ва бо мақсади ғорат ба деҳаҳо ҳамла кардан аз ҳукукҳои гузаштагони ҳуд даст мекашад. Минбаъд хориҷиёнеро, ки дар қаламрави ӯ гаштугузор мекунанд, ба ғулом табдил намедиҳад.

6. То он вақте, ки шоҳ вазифаҳои ҳудро содиқона ичро менамояд, ҳукумати Фаронса дар муборизаи бар зидди исёнҳои раият ва душманони хориҷӣ ба шоҳи Кайора дасти ёрӣ дароз мекунад. Бо ҳамин мақсад таъчилан дар пойтахти Кайора – Нгити истеҳкоме сохта мешавад, ки дар он мустақар гардидани гарнизони Фаронса муқаррар гардидааст...

САНАҲОИ МУҲИМ

1878 — ба Кетчайво дар бораи тобеияти Зулуленд талабнома пешниҳод кардани Англия

1877 — кӯшиши Англия барои забт кардани Трансваал

1879 — шӯриши бурҳо бар зидди тачовузкорони англис

1880 — истиқлолияти давлати худро аз нав барқарор кардани бурҳо

1881, 1884 — баста шудани шартномаи сулҳи Англия бо бурҳо, истиқлолияти онҳоро эътироф кардани англисҳо

1883 — аз тарафи точирони тамокуфурӯши Бремени Германия Людеритс тавассути маблағ ва силоҳи ночиз харидани резишгоҳи дарёи Норинчӣ ва бандари Англе-Пекена

1887 — расман ба мустамликаи Англия табдил дода шудани Зулуленд

1893 — оғози ҷанги Англия бар зидди қабилаи Метабела

1894 — аз тарафи англисҳо қатл карда шудани Лобенгул, роҳбари шӯришчиёни қабилаи Метабела

Ох. XII.1895 — ба Трансваал зада даромадани нерӯҳои мусаллаҳи ширкати англисӣ

1899 — барои доираи нуфуз дар Африка баста шудани созишнома дар байни Англия ва Фаронса

X.1899 — дар Натал, Бечуаналенд ва Кап бар англисҳо ғалаба кардани бурҳо

1900-1902 — мамлакати бурҳоро истило кардани Англия

1904-1908 — шӯриши қабилаҳои готтентотҳо ва гереро бар зидди истилогарони хориҷӣ бо сардории Хендрик Витбой

1906-1907 — аз тарафи Англия ба Соҳили Дарёи Норинчӣ ва Трансваал додани ҳуқуқи худидоракунӣ

1910 — дар Иттифоқи Африкаи Ҷанубӣ муттаҳид карда шудани мустамликаҳои англисии Ҷануби Африка

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Кадом мавзеъҳоро Африкаи ҷанубтари Саҳрои Кабир ва Ҷануби Африка меноманд? **2.** Барои ишғол кардани Африкаи ҷанубтари Саҳрои Кабир кадом давлатҳои империалистӣ дар байни худ рақобат мекарданд? **3.** Муборизаи англисҳо бар зидди зулусҳо кай ва чӣ тавр сурат гирифт? Он чӣ натича дод? **4.** Мустамликаи англисии Натал кай ва чӣ тавр ташкил ёфтааст? **5.** Мустамликазабткунии Германия дар Африкаи Ҷанубӣ кай ва чӣ тавр сурат гирифтааст? **6.** Дар бораи ҷанги озодихоҳонаи қабилаҳои готтентотҳо ва гереро бар зидди истилогарони англисӣ нақл кунед. **7.** Кай ва чӣ тавр Ҷумҳурии Африкаи Ҷанубӣ ташкил ёфтааст? **8.** Дар бораи ташкил ёфтани Иттифоқи Африкаи Ҷанубӣ маълумот дихед. **9.** Дар бораи Родезия чиҳо медонед? **10.** Боз кадом давлатҳои ҷанубтари Саҳро ва Ҷануби Африка аз тарафи давлатҳои империалистӣ забт карда шуданд? **11.** Оё Ҷанги якуми ҷаҳонӣ ба мустамликазабткуниҳои африкавии мамлакатҳои империалистии Европа алоқаманд аст? **12.** Дониши худро оид ба харитаи Африкаи нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX санҷед. **13.** Ҳуччатҳои мавзӯъро мутолиа карда, онҳоро дар алоқамандӣ ба матни мавзӯъ муҳокима кунед. **14.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

БОБИ X
ҶАНГИ ЯКУМИ ҶАҲОНӢ

§ 54–55. ОҒОЗИ ҶАНГ. АМАЛИЁТИ ҲАРБӢ ДАР СОЛҲОИ 1914 – 1916

Оғози ҷанг. Ҳамаи давлатҳои империалистӣ ба ҷанг тайёр буданд. Лекин барои сар кардани он баҳонае лозим буд. Дере нагузашта вай ҳам муҳайё гардид. 28 июни соли 1914 узви созмони миллии славянҳои ҷанубӣ "Млада Босна" Г. Принсип вориси тахту тоҷи Австро-Венгрия Франс Фердинандро дар сӯиқсад мекушад.

Австро-Венгрия ҳудаш яккаю танҳо бар зидди Сербия ҷанг карда наметавонист, зеро дар ин сурат ба мудофиаи Сербия Русия бармехест. Бинобар ин ҳукумати Австро-Венгрия ба иттифоқчии ҳуд Германия мурочиат кард. Вилгелми II ба ҷанги Австро-Венгрия бар зидди Сербия розигӣ дод. Мувофиқи нақшаи Вилгелми II, вақте ки Австро-Венгрия ба Сербия ҳучум мекунад, Русия бар зидди вай бармехезад. Баъди ин Германия ба ҷанг дохил мешавад.

23 июл ҳукумати Австро-Венгрия бо шартҳои таҳқиромез ба ҳукумати Сербия ултиматум пешниҳод кард. Дар он аз ҷумла гуфта мешуд, ки Австро-Венгрия воқеаи кушта шудани Франс Фердинандро дар ҳуди Сербия тафтиш хоҳад кард ва инчунин дар он ҷо бар зидди таблиғотчиёни зидди австровенгрӣ мубориза бурданӣ аст.

25 июл сарвазири Сербия Пашич ба ултиматуми Австро-Венгрия ҷавоби мусбат дод, ғайр аз дар Сербия гузаронидани тафтиши ҳодисаи кушта шудани Франс Фердинанд, чунки он соҳибихтиёрии Сербияро вайрон мекард. Бо ин баҳона 28 июл Австро-Венгрия бо Сербия ҷанг эълон кард. Баъди ин ҳукумати Русия таъҷилан ба лашкар сафарбаркунии умумӣ эълон намуд. Вале рӯзи дигар ҳукумати Германия ҳукумати Русияро огоҳ кард, ки агар вай ин кораширо қатъ накунад, Германия ҳам ба лашкараш сафарбарии умумӣ эълон хоҳад намуд. Ба Русия баъд дар ин бора ултиматум ҳам пешниҳод кард, лекин ҷавоби рад гирифт.

Фикри ҳукумати Германия дар бобати бетараф мондани Англия ҳам хом баромад. Фаронса низ изҳор кард, ки Русияро дастгирӣ мекунад. Дар ҳамин вазъият 1 августи соли 1914

Германия аввал бо Русия ва 3 август бо иттифокчии вай – Фаронса ҷанг эълон намуд.

Лашкари Германия аввалин шуда ба Белгия зада даромад. Бо баҳонаи муҳофизати давлати бетараф Англия 4 август бо Германия ҷанг эълон кард. Германияу Австро-Венгрия, аз як тараф ва Англия, Фаронса ва Русия аз тарафи дигар, ба ҷанг дохил шуданд. Дере нагзашта ба он Ҷопон ва Туркия ҳам аз тарафи Иттифоқи Сегона ба ҷанг даромаданд. Ҳамин тавр Ҷанги якуми ҷаҳонӣ оғоз ёфт. Ба он 36 давлати ҷаҳонӣ ва лашкари зиёда аз 70-миллионнафараи онҳо кашида шуданд.

Хусусияти империалистии ҷанги ҷаҳонӣ. Ҳар як мамлакати ба ҷанг дохилшуда мақсадҳои истилогаронаи худро дошт. Империализми Германия иқтидори бузурги бахрии Англияро ба нестӣ расонида, бо ҳамин рақобати вайро дар бозорҳои ҷаҳонӣ суст гардонда, нуқтаҳои асосии такягоҳро дар баҳру уқёнусҳо ба даст даровард, мустамликаҳои Англия, Фаронса. Белгия ва Португалияро ба фоидаи худ аз нав таксим карда, ноҳияҳои сарҳадии фаронсавии Лонгвӣ ва Брис ва минтақаҳои саноатии Белгияро зада гирифта, Наздибалтикаро аз Русия ҷудо карда, губернияи Шоҳии Полша ва Украинаро аз худ карданӣ буд. Германия ва Австро-Венгрия бошанд, дар нимҷазираи Балкан мавқеашонро мустаҳкам карданӣ буданд.

Австро-Венгрия мақсад дошт, ки славянҳои ҷанубиро ба итоати худ дарорад ва дар Балкан ҳукмрон шавад. Вай Сербия ва як қисми Шоҳии Полша, Подолия ва Волинро аз Русия кашида гирифтанӣ буд.

Туркия ният дошт, ки Қафқозро ба даст дарорад.

Англия мақсад дошт, ки аз Германия мустамликаҳояшро кашида гирад ва онро ба давлати дуюмдараҷа табдил дихад. Инчунин Туркия, Байнаннаҳрайн ва нимҷазираи Арабистони аз нефт бойро ба мустамликаи худ табдил дихад.

Фаронса на танҳо барои баргардонидани Элзас ва Лотарингия, инчунин барои иқтидори Германияро ба нестӣ расонидан, соҳилҳои чапи дарёи Рейну вилояти бойи Саари немисӣ ва Сурия, Фаластин ва мамлакатҳои дигари арабро ба даст даровардан ва мустамликаҳои Германияро таксим кардан муборизи мебурд.

Русия дар баробари дар Балкан ҳимоя кардани манфиатҳои худ мехост, ки гулӯгоҳҳои Босфору Дарданел ва Галитсияю поёноби дарёи Неманро аз худ кунад.

Ҷопон бошад, мустамликаҳои Германияро дар Уқёнуси Ором ба даст даровардани буд. Ғайр аз ин вай мехост, ки ҳукмронии худро бар Чин мустаҳкам кунад. Дар ин ҷанг танҳо халқи Белгия ва баъзе мамлакатҳои нимҷазираи Балкан барои истиклолияти миллии худ мубориза мебурданд.

Амалиётҳои ҷангӣ дар соли 1914. Давлатҳои ба ҷанг дохилшуда ҳар яке нақшаи ҷангии худро дошт. Германия аз рӯи "Нақшаи Шлиффен" амал мекард. Чунин номро ин нақша аз рӯи номи сардори Ситоди қувваҳои мусаллаҳи Германия Шлиффен, ки дар арафаи саршавии ҷанг вафот карда буд, гирифтааст. Мувофиқи ин нақша Германия, Белгияю Люксембургро, ки сарҳадҳояшон на онқадар мустаҳкам буданд, рахна карда, ба қаламрави Фаронса зада даромада, онро мағбур карданӣ буд, ки таслим шавад. Баъди ин навбат ба торумор кардани Русия фаро мерасид.

Дере нагузашта лашкари Германия артиши Белгияро торумор карда, ба Фаронса ҳучум меорад. Вай дар шимоли он бо гурӯҳи калони лашкари англисӣ вохӯрд. Немисҳо лашкари Англияро мағбур карданд, ки ақиб нишинад. Баъд лашкари Германия ба Париж ҳучум кард. Мувофиқи "ваъда"-и Вилгелми II Германия Фаронсаро то тирамоҳ ба хок яксон карданӣ буд.

Вақте ки лашкари Германия ба забти Фаронса машғул буд, лашкари Русия мағбур шуд, ки ба иттифоқчии худ – Фаронса ёрӣ расонад. Барои ҳамин сарбозонаш ба Пруссияи Шарқӣ зада даромада, Фаронсаро аз торуморшавӣ наҷот доданд. Сарфармондеҳи қувваҳои мусаллаҳи Германия мағбур шуд, ки як қисми лашкарро аз майдони ҳарбу зарби Фаронса бароварда, ба Пруссияи Шарқӣ равон кунад. Лашкари Германия дар наздикии Мазур ба русҳо шикаст дода, онҳоро аз Пруссияи Шарқӣ пеш карданд. Дар ҷабҳаи ҷанубӣ бошад, қувваҳои ҳарбии Русия хати

мудофиаи Австро-Венгрияро убур намуда, қалъаи Перемишлро муҳосира карда, қисми Полша ва Галитсия (Украинаи Ғарбӣ)-ро ишғол намуданд. Лашкари немисии ба ин ҷо омада расида ба иттифоқчии худ ёрӣ расониданӣ буд, вале онро лашкари русҳо фишор дода, ба ақиб партофт. Баъди ин лашкари русҳо боз ба Пруссияи Шарқӣ зада даромад. Фармондеҳи лашкари Германия мачбур шуд, ки боз 6 корпуси дигарро барои ёрӣ ба чабҳаи шарқӣ фиристонад. Ин иқдом аҳволи фаронсавиҳоро каме сабуктар кард.

Тирамоҳ маълум гардид, ки нақшаи "Ҷанги Барқосо"-и Германия барбод рафтааст. Моҳи сентябри соли 1914 дар назди дарёи Марна задухӯрди калони лашкари Германия бо лашкари Фаронса ва Англия ба амал омад. Аз ҳар ду тараф дар он зиёда аз 1,5 млн. кас иштирок кард. Лашкари Фаронсаю Англия ба ҳучум гузашта, 9 сентябр бар лашкари Германия дастболо шуд. Немисҳо мачбур шуданд, ки ақибнишинӣ кунанд. Онҳо танҳо дар наздикии дарёи Эне ақибнишиниашонро бас карда, ба мудофиа гузаштанд.

Нақшаи немисҳо дар бораи он, ки аввал Фаронсаро торумор карда, баъд кори русҳоро тамом мекунанд, барбод рафт. Германия мачбур шуд, ки дар ду чабҳа ҷанг кунад.

Амалиётҳои ҷангӣ дар соли 1915. Ситоди қувваҳои мусаллаҳи Германия нақшаи амалиёти ҳарбиро барои соли 1915 кор карда баромад. Мувофиқи он Германия қуввахои асосии худро бар зидди Русия равон карданӣ буд.

Моҳи феврал лашкари немисҳо дар Пруссияи Шарқӣ ба ҳучуми чавобӣ гузашт. Моҳи март ба лашкари немисҳо муяссар шуд, ки дар он ҷо ба лашкари русҳо зарба занад.

Қуввахои муттаҳидаи немисҳою австровенгерҳо дар Горлитса хати мудофиаи фаронсавиҳоро рахна карданд. Ҷузъу томҳои лашкари немисӣ дар самти шимолтари Варшава ба ҳучуми зидди

Аввалин танкҳо ба чанги хандакҳои немис ба ҳучум мегузаранд

русҳо гузаштанд. Моҳи августи соли 1915 онҳо ин шаҳрро ишғол карда, русҳоро мачбур карданд, ки акибнишинӣ кунанд.

Лашкари Германия ва Австро-Венгрия то тирамоҳ тамоми Полшаро аз сарбозони Русия озод ва қисмати Наздибалтикаро ишғол карданд. Иттифоқчиён мехостанд, ки Русияро ба сулҳи сепаратӣ мачбур созанд, вале ин кор ба онҳо муяссар нашуд. Дар чабҳаи шаркӣ бар зидди русҳо нисфи қувваҳои мусаллаҳи Германия ва Австро-Венгрия андармон шуд.

Дар чабҳаи ғарбӣ Германия бар зидди киштиҳои Англия дар муҳорибаҳои баҳрӣ бори аввал киштиҳои зериобиро истифода бурда, ба онҳо қирон овард. Киштиҳои зериобии Германия ба киштиҳои боркаш ва мусофиркашонии давлатҳои гуногун ҳам ҳамла карда, онҳоро ғарқ мекарданд. Ин кирдори Германия эътирози ҳаққонии мамлакатҳои чаҳонро ба вучуд овард.

Баҳори соли 1915 дар Ипр немисҳо аввалин маротиба бар зидди лашкари рақибони худ моддаи заҳрноки қатлиомро истифода бурданд.

Ба Италия дар Иттифиқи Сегона будан ҳеч фоидае намеовард. Барои вай ваъдаҳои давлатҳои Антанта бештар маъқул буданд. Барои ҳамин вай аз иттифоқи Германия ва Австро-Венгрия баромада, моҳи майи соли 1915 алайҳи Германия ва Австро-Венгрия ҷанг эълон кард. Италия бо ин интихоби худ ба Антанта даромаданашро исбот намуд. Германия ва Австро-Венгрия мачбур шуданд, ки қисми қувваҳои худро бар зидди Италия равон кунанд.

Тирамоҳи соли 1915 Булғория аз тарафи Иттифоқи Сегона ба ҷанг даромад ва ин иттифоқ номи "Иттифоқи Чоргона" (Германия, Австро-Венгрия, Туркия ва Булғория)-ро гирифт. Лашкари муттаҳидаи Австро-Венгрия, Германия ва Булғория ба

Истифодаи бӯи хлор ба мукобили англисҳо дар Белгия

муқобили Сербия ба ҳучум гузашт. Англия, Фаронса ва Русия ба ёрии Сербия лашкар фиристоданд. Бо ҳамроҳии артиши Сербия онҳо ҷабҳаи Балканро ташкил карданд.

Амалиётҳои ҷангӣ дар соли 1916. Ҳукуматдорони Германия диданд, ки соли 1915 дар ҷабҳаи шарқӣ бар зидди русҳо ба нокомӣ дучор шуданд, қарор доданд, ки аввал қувваҳои Фаронсаро дар муҳориба беҳолу бемадор карда, баъд зада дур партоянд. Барои ҳамин лашкари немисҳо 21 феврали соли 1916 аз самти Верден ба ҳучум гузашт. Дар ин ҷо ҳайати фармондеҳии лашкари Германия ба пирузӣ бовар дошт. Вале, тавре ки баъдтар маълум гардид, ин коре будааст басо мушкил.

Пиёдааскарони лашкари немисӣ дар ин ҷо ба муқобилияти сахти ҷавобии сипоҳиёни фаронсавӣ дучор шуданд. Дар зарфи шаш моҳ ба лашкари Германия муяссар нашуд, ки ба муваффақияти чашмрасе ноил шавад.

Русҳо барои ба фаронсавиҳою англисҳо ёрӣ расонидан боз ба ҳучум гузаштанд. Моҳи июн сарбозони ҷабҳаи ҷанубу ғарбӣ, ки сарфармондеҳи он генерал А. А. Брусилов буд, хати мудофиаи германиявию австровенгриявиро рахна карда, қувваҳои душманро то 80 – 100 км ба ақиб партофтанд. Фармондеҳии артиши Германия мачбур шуд, ки аз майдони ҳарбу зарби ҷабҳаи ғарбӣ як қисми лашкарашро ба ҷабҳаи ҷанубу ғарбӣ бар зидди сарбозони генерал А. А. Брусилов равон кунад. Ба ин нигоҳ накарда лашкари русҳо қисми Галитсия ва Буковинаро ба даст даровард. Дар ин самт қисми лашкари немисҳо ба муқобили Руминиян аз тарафи Антанта бачангдаромада ҳучум кард. Русия мачбур шуд, ки ҷабҳаи худро дар ин минтақаи ҷанг ба масофаи қариб 500 км дарозтар кунад, то ки ҳучуми иттифоқчии нави худ Руминияро дастгирӣ намояд.

Қабристони аскарҳои Фаронса

Лашкари Англияю Фаронса дар ҷабҳаи ғарбӣ аз сусштавии Германия истифода бурда, моҳи июл дар самти Сом ба ҳучум гузашт. Дар ин ҷо мухорибаҳои шадиди дуру дароз то тирамоҳ давом карданд. Немисҳо моҳи декабр дар наздикии Верден ба мудофиа гузаштанд. Дар ин ҷо яке аз мухорибаҳои калонтарини Ҷанги якуми ҷаҳонӣ ба амал омадааст. Мухорибаи дар назди Верден ба амаломадаро "Гӯштқимакунии Верден" номидаанд. Он аз ду тараф қариб як миллион нафар одамонро ба коми худ фурӯ бурдааст.

Акнун ҳукуматдорони Германия дигар ба ғалаба бовар надоштанд. Минбаъд онҳо дар ғами аз шикаст наҷот додани мамлакати худ буданд.

ҲУҶҶАТҲО

1. ТАЛАБИ ҚАТЪИИ АВСТРО-ВЕНГРИЯ БАР ЗИДДИ СЕРБИЯ АЗ 23 ИЮЛИ СОЛИ 1914

28 июни соли 1914 аъзои созмони миллатгарои Сербия "Народна Одобрана" дар ш. Сараево (Босния) вориси тоҷу тахти Австрия эрсгерсог Франсеро қатл карданд. Қатли Франс-Фердинандро Австро-Венгрия ва Германия барои огоз кардани ҷанги ҷаҳонӣ истифода бурданд. Ҳукумати Австро-Венгрия аз ҳукумати Германия хоҳиш намуд, ки онро дар ҷанги зидди Сербия дастгирӣ кунад, ба шарте ки ин ҷанг ба ҷанги европавӣ табдил ёбад. Ҳукумати Германия ваъда дод, ки "дар ҳар ҳолат" Австро-Венгрияро дастгирӣ мекунад. Германия Австро-Венгрия-ро саросема мекунонд, ки ин фурсати қулайро аз даст надиҳад. 29 июл ҳукумати Австро-Венгрия ба ҳукумати Сербия талабномаи қатъӣ пешниҳод намуд.

Дар поён чанд лаҳзаи ин талабномаро мисол меорем.

1. Ҳамаи нашрияҳое, ки нисбати мутлақият кинаю адоватро бедор мекунанд ва тамоюли умумии онҳо зидди якпорчагии вай мебошад, манъ карда шаванд.

2. Ҷамъияте, ки "Народна Одобрена" ном дорад, таъқилан пароканда ва ҳамаи воситаҳои таблиғотии он мусодира карда шаванд... Ҳукумати шоҳӣ тамоми чораҳои заруриро меандешад, ки созмонҳои пароканда шуда фаъолияти худро бо номи дигар ва дар намуди дигар давом дода натавонанд.

4. Аз хизмати ҳарбӣ ҳамаи афсарону амалдороне, ки дар тарғиботи зидди мутлақияти Австро-Венгрия гунаҳгоранд, аз маъмурият пеш карда шаванд...

6. Бар зидди иштирокчиёни сӯиқасди дар ҷаламрави Сербия буда тафтиши долгоҳӣ огоз карда шавад. Мақомоти ваколатдори ҳукумати императорӣ ва шоҳӣ дар чустучӯи дахлдор ширкат варзанд.

7. Таъқилан ба бозпурси майор Войя Танкосич ва Милан Тсиганович, ки ҳамчун амалдорони давлати Сербия худро бо натиҷаҳои тафтиши Сараево беобрӯ кардаанд, шурӯъ карда шавад.

9. Оид ба ҳудсафедкунии амалдорони олимақоми сербии чӣ дар Сербия ва чӣ дар хориҷа буда, ки сарфи назар аз ҳолати расмӣ, шарм надошта, баъди

сӯиқсади 23 июн нисбати мутлакияти Австро-Венгрия бо кинаю адоват иттилоъ додаанд, ба ҳукуматҳои императорӣ ва шоҳӣ баёнот диҳанд "ва" ниҳоят,

10. Дар бораи иҷрои чорабиниҳои дар моддаҳои болой пешбинишуда таъҷилан ба ҳукуматҳои императорӣ ва шоҳӣ хабар дода шавад.

2. ШАРҲИ ЭЙР КРОУ, ЯКЕ АЗ МУШОВИРОНИ ВАЗИРИ КОРҲОИ ХОРИҶӢ ЭДУАРД ГРЕЙ БА БАРҚИЯИ САФИРИ АНГЛИЯ ДАР ПЕТЕРБУРГ БЮКЕНЕН

Лондон, 25 июли с. 1914

Фаҳмост, ки Фаронса ва Русия ба мушти бардошта ҷавоб гардониданианд. Мо оид ба тарафи ҳуқуқии муттаҳамкунии Сербия чӣ хел ақидае, ки дошта бошем, Фаронса ва Русия ин ҳамаро баҳона меҳисобанд ва ба таври ниҳоӣ масъалаи нисбатан калон – муборизаи Иттифоқи Сегона бар зидди Ризоияти Сегона (Антанта – шарҳи Т. З.) ба миён омадааст...

Муҳимаш он аст, ки оё Германия дар пеш бурдани ин ҷанг ба карори қатъӣ омадааст, ё не?

Ҳоло имконият ҳаст, ки пеши роҳи нияти Германия гирифта шавад. Ба он фаҳмондан зарур аст, ки дар сурати сар задани ҷанг Англия дар ҷониби Фаронса ва Русия хоҳад буд...

...Агар ҷанг сар занад ва Англия дар он ширкат наваршад, пас чунин ҳолат руй хоҳад дод:

а) агар Германия ва Австрия ғалаба кунанд, пас онҳо Фаронсаро пахш ва Русияро таҳқир мекунанд. Флоти Фаронса нест мешавад, Германия дар натичаи ҳамкории ихтиёрӣ ва ё зӯракӣ бо Ҳолландия ва Белгия каналро аз они худ мекунанд. Дар он сурат ҳолати аз дӯстон маҳрумшудаи Англия чӣ тавр хоҳад шуд?

б) агар Фаронса ва Русия ғалаба кунанд, пас онҳо бо Англия чӣ тавр муносибат мекунанд? Ҳиндустон ва Баҳри Миёназамин чӣ мешаванд?...

...Дар ин мубориза манфиатҳои мо бо манфиатҳои Фаронса ва Русия мувофиқ аст. Агар мо исбот кунем, ки нерӯҳои баҳрии мо дар ҳар лаҳзаи зарурӣ ба ҷанг хоҳанд даромад, пас бо ин роҳ пеши роҳи бархӯрдро гирифта метавонем. Агар аз ин кӯшиш даст кашем, саҳв хоҳем кард.

Дар ниҳояти кор, мо ба кадом қароре, ки оем, фикр мекунам, ки агар ягон давлати бузург сафарбарӣ эълон кунад, мо ҳам бояд дар бораи сафарбар намудани флотамон қарор қабул карда, онро бетаъхир ба таваҷҷӯҳи ҳукуматҳои Русия ва Фаронса расонем. ***(Э. А. К. 25 июл.)***

Қайдҳои ёрдамчии Грей Артур Николсон

Моддаҳое, ки сэр Э. Кроу пешниҳод кардааст, ҷолиби диққатанд ва бегуфтугӯ кабинет вазъиятро таҳлил мекунад. Русия ба мавқеи мо дар ин бӯҳрон ҳамчун санчиши аввалин баҳо медиҳад ва мо бояд ниҳоят эҳтиёткор бошем, ки онро аз худ дур накунем. ***(А. Н.)***

Қайдҳои Эдуард Грей

Имрӯз Черчилл ба ман изҳор кард, ки флотро дар зарфи 24 соат сафарбар кардан мумкин аст. Вале ба фикри ман ҳоло дар ин бора ба Русия ва Фаронса хабар додан барвақт аст... ***(Э. Г.)***

3. АЗ ХАБАРИ РАСМИИ ФАРОНСА АЗ 12 СЕНТЯБРИ СОЛИ 1914

24 август задухӯрд дар чабҳаи Париж-Верден сурат гирифт. Аз ибтидо сар карда пахлуи рости лашкари немисҳо тахти роҳбарии фон Клук, ки 24 август то пули Провен ба пеш рафта буд, аз хавфи он, ки мо онҳоро печонида мегирем, ақибнишинӣ кард; ба ӯ муяссар гардид, ки ин хавфро паси сар карда, дар самти шимолу ғарбӣ аз тарафи Урка давр зада, ба пахлуи артиши мо ҳамла орад.

Вале ба лашкари фаронсаю англисӣ муяссар гардид, ки ба душман талафоти калон диҳад ва ӯро дар ҳамон қадар масофае бозпорад, ки дар чойҳои дигар барои муваффақияти пешравии мо зарур аст.

Феълан душман ба чониби дарёхои Эн ва Уаза ақиб менишинад. Ба таври дигар гӯем, ӯ дар зарфи чор рӯз то 60 – 70 километр ақибнишинӣ кард...

Ҳамин тариқ, огози бархӯрд дар Марна бо бартарияти иттифокчиён сурат мегирад, чунки пахлуи рост ва маркази немисҳо ҳоло ақибнишинӣ мекунад.

4. АЗ ЁДДОШТҲОИ ПРЕЗИДЕНТИ ФАРОНСА ПУАНКАРЕ

«...Дар Шарқии Европа бошад, ҳамоно рушноии шӯълаи зинфе чашмак мезанад; генерал де Лагиш барқия мефиристонад, ки муваффақиятҳои охирини русҳо Пруссияи Шарқиро ба дасти онҳо дод. "Тавассути сипоҳи ками мунтазам ва эҳтиётӣ дар назди қалъаҳо монеа гузошта, қисми асосии артиш саросемавор ба пеш ҳаракат кард... Дар Галитсия задухӯрди калоне, ки якчанд рӯз пештар огоз ёфта буд, давом мекунад. Натичаҳои бехамто дар шарқ ба даст оварда шудаанд, вале дар ғарб ҳоло натичаҳои ниҳоӣ маълум нестанд". Ба ҳар ҳол ин баромади артиши русҳо аҳволи моро дар чабҳаи шарқӣ бехтар мекунад ва генерал Жоффр (сарфармондехи артиши Фаронса. Шарҳи Т. 3) барои ин... ба князи бузург Николай Николаевич миннатдории бепоён изҳор менамояд».

5. АЗ МАКТУБИ САФИРИ ИМА ДАР АНГЛИЯ УОЛТЕР ПЕЙҶ БА МУШОВИРИ ПРЕЗИДЕНТ ВИЛСОН ПОЛКОВНИК ХАУЗ АЗ 11 МАЙИ СОЛИ 1914

Қариб ҳамаи ҳукуматҳои Европа муфлис мешаванд. Германия аз баҳр нест мешавад ва баъди даҳ сол ба ҳотир овардани даҳ соли қаблии Европа мушкил мешавад. Ана ҳамон вақт тамоми ояндаи чаҳон аз ҳарваста дила бештар дар дасти мо хоҳад буд...

6. АЗ НУТҚИ ПРЕЗИДЕНТИ ИМА ВИЛСОН10 ИЮЛИ СОЛИ 1916 ДАР МАҶЛИСИ СОҲИБКОРОН ДАР ШАҲРИ ДЕТРОЙТ

«Мо бояд дар чаҳон ба мақоми калон соҳиб бошем... Оё шумо аҳамияти танҳо як далелро ба назар гирифта метавонед, ки дар як ва ё ду соли охир мо аз карздор будан халос шуда, ба мамлакати карздиханда табдил ёфтаем. Мо соҳиби захираи бузурги тиллои чаҳон ҳастем... Мо ягон вакт ин қадар тилло надоштем. Акнун аз ҳамин вакт сар карда кори мо карз додан, ба корхонаҳои бузурги байдалхалқӣ ёрӣ расонидан ва ба пеш ҳаракат додани онҳо мебошад. Ба мо зарур меояд, ки ба қисми зиёди чаҳон маблағгузорӣ кунем. Онҳое, ки ба чаҳон маблағгузорӣ мекунанд, бояд онро донанду фахманд ва аз рӯи донишу иродаи худ идора карда тавонанд».

САНАҲОИ МУҲИМ

28.VI.1914 — аз тарафи узви созмони славянҳои ҷанубии "Млада Босна" Г. Принсип кушта шудани вориси тахту тоҷи Австро-Венгрия Франс Фердинанд

23.VII.1914 — ба ҳукумати Сербия ултиматум пешниҳод кардани ҳукумати Австро-Венгрия

25.VII.1914 — аз тарафи сарвазири Сербия Панич ба ултиматум додани ҷавоби мусбат, ба истиснои дар Сербия кушта шудани Франс Фердинандро тафтиш кардани мақомоти ҳифзи ҳуқуқи Австро-Венгрия, ки он соҳибихтиёрии Сербияро поймол мекунад

28.VII.1914 — ба Сербия ҷанг эълон кардани Австро-Венгрия

1.VIII.1914 — ба Русия ҷанг эълон кардани Германия ва оғози Ҷанги якуми ҷаҳонӣ

3.VIII.1914 — ба Фаронса ҷанг эълон кардани Германия

4.VIII.1914 — ба Германия ҷанг эълон кардани Англия

9.IX.1914 — ба амал омадани муҳорибаи калон дар Марна дар байни лашкарҳои Германия ва Фаронсаю Англия, ки дар он Германия шикаст хӯрда, ақибнишинӣ мекунад

III.1915 — дар Пруссияи Шарқӣ ба лашкари Германия муяссар шуд, ки ба артиши Русия зарба зананд

Баҳори 1915 — дар наздикии шаҳри Ипр аз тарафи немисҳо истифода бурда шудани моддаи заҳрноки қатли ом

V.1915 — аз Иттифоқи Сегона баромада, бар зидди Германия ва Австро-Венгрия ҷанг эълон кардани Италия

VIII.1915 — Варшаваро аз дасти русҳо зада гирифтани артиши Германия

Тирамоҳи 1915 — аз тарафи Иттифоқи Сегона ба ҷанг даромадани Булғория ва бо ҳамин ба "Иттифоқи Чоргона" табдил ёфтани "Иттифоқи Сегона"

II.1916 — дар самти Верден ба ҳуҷум гузаштани артиши немисҳо

VI.1916 — аз тарафи лашкари Русия тахти фармондехии генерал А. Брусилов дар чабхаи чанубу гарбй рахна карда шудани хати мудофиавии германиявию австровенгерй

VII.1916 — дар самти Сом ба хучуми чавобии густурда гузаштани артишхои Англия ва Фаронса

XII.1916 — дар наздикии Верден ба амал омадани мухорибаи калонтарини Чанги якуми чахонй, ки дар он аз хар ду тараф кариб 1 млн нафар аскарону афсарон халок гардидаанд

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Кадом вокеа барои сар шудани Чанги якуми чахонй баҳона шуд? **2.** Чанги якуми чахонй кай ва чй тавр огоз ёфт? **3.** Хусусиятхои империалистии Чанги якуми чахониро бо далелҳо муайян кунед. **4.** Кадом давлатхои хар ду гурўх дар назди худ дар чанги дар пешистода макъаду вазифахои мушаххас гузошта буданд? **5.** Чаро фармондехи немисҳо накшаи чангии худро "Накшаи Шлиффен" номидааст? **6.** Дар бораи амалиёти чангии соли 1914 нақл кунед. **7.** Лашкари Русия ба артиши Фаронса ва Англия чй тавр ёрй мерасонид ва баръакс? **8.** Дар наздикии дарёи Марна кай мухориба ба амал омад? Дар он чй қадар қувва иштирок кард? **9.** Оё накшаи чангии немисҳо ичро гардид? **10.** Дар бораи рафти Чанги якуми чахонй дар соли 1915 маълумот дихед. **11.** Чаро Италия аз Иттифоқи Сегона баромада, бар зидди Германия ва Австро-Венгрия чанг эълон кард? **12.** Ба хайати "Иттифоқи Чоргона" кадом давлатҳо дохил буданд? **13.** Лахзахои асосии Чанги якуми чахониро дар соли 1916 баён кунед. **14.** Немисҳо дар Ипр кадом силоҳи навро санчиданд? **15.** Мухорибаи дар Верден баамаломадаро чаро "Гўштқимакунии Верден" номидаанд? **16.** Натичахои амалиёти чангии солҳои 1914 – 1916-ро чамъбаст намоед. **17.** Хар як хуччати мавзўъро мавриди бахсу мунозира қарор дихед. Муайян кунед, ки кадом давлат дар арафаи чанг кадом тактикаи сиёсиро пеш гирифта буд? Мушаххасан нисбати Англия ва ИМА фикри худро иброз доред.

§ 56–57. РАФТИ ҶАНГ ДАР СОЛҲОИ 1917 – 1918 ВА ХОТИМА ЁФТАНИ ОН

Рафти ҷанг дар соли 1917. Аз сабаби ба итмом расидани захирахо ва харакати пурзӯри зиддиҷангии халқ дар Германия, Австро-Венгрия, Фаронса, Англия ва Русия вазъият тезу тунд шуд. Ҳукуматдорони ин мамлакатхо умедашонро акнун аз ғалаба канда, роҳи аз ҷанг баромаданро мекофтанд. Роҳбарони Германия дар бораи бас кардани ҷанг фикри хешро ба мамлакатхои аъзои Антанта расонданд. Иттифокчии он Австро-Венгрия бошад, ба Фаронса сулҳ ҳам таклиф кард. Империализми Германия ба давлатҳои Антанта сулҳ бастанӣ буд, вале сулҳи баробар ба ғалаба. Вилгелми II гуфта буд, ки шартхои сулҳ "бояд аз он иборат бошанд, ки мо аз душманон пул, ашёи хом, пахта, равған гирифта, ҳамаи онро аз кисаи онҳо ба кисаи худ гузорем". Давлатхои Антанта ба ин ҳаргиз розӣ шуда наметавонистанд.

Дар солҳои ҷанг ИМА ба давлатҳои Антанта лавозимоти ҷангӣ ва озука фурӯхта, аз ин ҳисоб сарвати фаровон ғун кард. Акнун империализми ИМА бо ин бойгарию тавоноиаш мехост, ки ҳукмрони ҷаҳон шавад. Танҳо баъди се соли ҷанг – моҳи апрели соли 1917 бо ҳамин мақсад бо Германия ҷанг эълон кард. Ин хабарро шунида, ҳукуматдорони Англия ва Фаронса саросема шуданд. Онҳо дар фикри он буданд, ки ИМА аз музаффариятҳояшон истифода набарад. Барои ҳамин ғалабаи худро бар давлатҳои гурӯҳи германиявӣ тезонданӣ буданд. Вале ба Англия ва Фаронса муяссар нашуд, ки то ба Европа расида омадани артиши ИМА Германияро

Амалиёти ҳарбӣ дар ҷабҳаи Шарқӣ (солҳои 1914 – 1917)

шикаст бидиханд. Ғайричашмдошт моҳи октябри соли 1917 лашкари Германия ва Австро-Венгрия дар Капоретто ба лашкари Италия зарбаи сахт зад ва қариб буд, ки онро торумор кунад. Артиши Фаронса ва Англия мошинсавор зуд ба он чо расида омаданд ва базӯр пеши роҳи артиши Германия ва Австро-Венгрияро гирифтанд ва нагузоштанд, ки онҳо ба дарунтари Италия сар дароранд.

Мухорибаҳо дар ин сол дар чабхаҳои дигар хам давом карданд, вале онҳо бештар ба фоидаи Антанта анчом меёфтанд.

Бӯҳрон дар мамлакатҳои Европа. Дар давраи ҷанг ҳукуматҳои мамлакатҳои иштирокчии ҷанг озодиҳои демократӣ – озодии мачлису гирдиҳамоиҳо, озодии сухан, фаъолияти мақомоти намояндагии халқ ва муассисаҳои дигари демократиро маҳдуд карданд. Онҳо давлатро тавассути силоҳ идора мекарданд. Чунин ҳукуматҳо танҳо ба манфиати сармоядорони калон ва олигархияи молиявӣ хизмат карда метавонистанд. Табақаҳои дигари аҳолӣ бе ҳимояи давлат монда буданд.

Иқтисодиёти мамлакатҳои иштирокчии ҷанг ба роҳи ҳарбӣ дароварда шуда буд. Зиёда аз 70 фоизи саноати калон ва нисфи саноати сабук ба нафъи ҷанг маҳсулот мебароварданд. Истеҳсоли молҳои ниёзи мардум ниҳоят кам шуд. Аҳволи халқи заҳматкаш чи дар чабҳа ва чи дар ақибгоҳ хеле вазнин буд ва он рӯз то рӯз бадтар мешуд. Бо сабаби вазъияти вазнини таъминот ва бесару сомонии давраи ҷанг ханнотиҳо порахӯрӣ ва дуздиҳо ғоратгарӣ авч гирифт. Ба замми ин қиматӣ аҳволи бе ин ҳам вазнини аҳли меҳнатро боз ҳам токатфарсотар кард. Эътирози мардум бар зидди ҷанг торафт меафзуд. Дар солҳои 1914 – 1917 дар мамлакатҳои иштирокчии ҷанг шумораи корпартофтагон бемайлон зиёд мешуд. Корпартоиҳо дар Чехия, Австрия, Руминия, Русия ва мамлакатҳои дигар ба амал омаданд.

Моҳи январи соли 1918 як қисми сотсиал-демократҳои Германия, ки ҳудро гурӯҳи "Спартак" меномиданд ва зидди ҷанг буданд, ба ҳаракати зиддиҳукуматии халқ роҳбарӣ карданд. 28 январ тахти роҳбарии онҳо дар Берлин корпартоии оммавии муқобилони ҷанг доир гардид, ки дар он қариб ним миллион кас иштирок кард. Корпартоиҳои сиёсӣ музофотҳои Саксония, Бавария, Рейн-Вестфалия ва баъзе музофоту шаҳрҳои дигари саноатии Германияро ҳам фаро гирифтанд. Дар корпартоиҳои сиёсии моҳи январи соли 1918 зиёда аз як миллион нафар муқобилони ҷанг иштирок карданд. Онҳо бас кардани ҷанг, нон ва озодиҳои демократӣ талаб мекарданд.

Завол ёфтани мутлақият дар Русия. Феврали соли 1917

Дар охирҳои соли 1916 ва аввали соли 1917 дар Русия ҳам бӯҳрони инқилобӣ ба амал омад. Вазифаҳои он аз сарнагун кардани ҳукумати подшоҳӣ, барпо намудани ҷумҳурии демократӣ, ба халқ додани озодиҳои демократӣ ва аз ҷанг баровардани Русия иборат буданд.

23 феврали соли 1917 ин инқилоб дар Петурбург оғоз ёфт. 3 март подшоҳи Русия Николайи II аз ноилоҷӣ аз баҳри тоҷу тахт даст кашид. Дар Русия инқилоби буржуазию демократии Феврал ғалаба кард. Моҳи августи соли 1917 Русия ҷумҳурӣ эълон карда шуд.

Вале ҳокимияти ҷумҳурӣ дар Русия дер давом накард. 25 октябри соли 1917 дар Петербург табаддулоти инқилобӣ ба амал омад, ки дар натиҷа дар Русия дар шакли шӯроҳо диктатураи пролетариати РКП(б) барпо гардид. Баъди ғалаба болшевикони Русия аз Германия сулҳ талабиданд. 3 марти соли 1918 Русияи Шӯравӣ бо Германия сулҳи алоҳида баста, бо ҳамин аз Ҷанги якуми ҷаҳонӣ баромад.

Гвардиячиёни Сурх Смолнийро дар рӯзҳои октябрӣ ҳифз менамоянд

Амалиётҳои ҷангӣ дар соли 1918. Моҳҳои март – июли соли 1918 лашкари Германия дар маҳаллаҳои Аррасу Лафар ва дар Фландрия бар зидди лашкари Англия дар Шампан ва дар водии дарёи Марна бар зидди лашкари Фаронса 4 маротиба ҳучум кард. Дар ин ҳучумҳо лашкари Германия садҳо ҳазор нафар аскарҳои худро қурбон кард. Ба ин нигоҳ накарда дар ин самт вай бар лашкари Англия ва Фаронса ғалабаи ҷиддие ба даст оварда натавонист. Маълум буд, ки дигар зӯри Германия ва иттифоқчиёнаш ба давлатҳои Антанта намерасад.

Баҳори соли 1918 Антанта ҷабҳаи амалиёти ҷангии худро васеъ кард. Давлатҳои ин гурӯҳи харбӣ ва на танҳо онҳо бар зидди Русия тачовузи ҳарбӣ ташкил карданд, ки он то соли 1920 давом кард. Ин давлатҳо мехостанд, ки ҳокимияти шӯроҳоро дар Русия барҳам зананд. Қувваҳои асосии зарбазанандаи ин тачовузкоронро Англия, Фаронса, ИМА ва Ҷопон ташкил мекарданд. Лашкаркашии давлатҳои номбурда бар зидди Русияи Шӯравӣ барор нагирифт.

Лашкари беҳолу бемадори Германия дигар қобилияти ғалаба карданро аз даст дода буд. 18 июли соли 1918 лашкари Англия ва Фаронса ба ҳучуми ҷавобӣ гузашта, он ҷойҳоеро, ки Германия моҳи май ба даст даровард буд, бозпас баргардонид.

Дар миёнаҳои моҳи сентябр дар назди Сен-Мишел давлатҳои Антанта ба ҳучуми умумии мавкеъҳои душман сар карданд. Лашкари Германия талафоти калон медод ва дигар пеши роҳи рақибони пурзӯри худро гирифта наметавонист. Акнун шикасти Иттифоқи Чоргона яқин шуд.

15 сентябри соли 1918 қувваҳои ҳарбии Булғористон дар наздикии Добро-Поле аз лашкари Антанта шикаст хӯрданд. Гурӯҳи

Сарфармондеҳи олии лашкари иттифоқчиёни маршали Фаронса Фош шартномаро дар бораи сулҳи муваққатӣ баён карда истодааст. Намояндагони ҳайатҳои фармондеҳии Англияю Америка ва ҳайати вакилони немис иштирок доранд

калони сарбозони Булғор дар мухосира монда асир афтоданд. 29 сентябр намояндаи Булғория ба Созишномаи сулҳи таслимшавӣ имзо гузошта, аз ҷанг баромадани мамлакаташро тасдиқ намуд. Баъди Булғория 31 октябр Туркия ҳам ба Созишномаи сулҳ имзо карда, аз ҷанг баромад.

Таслимшавии Булғория ва Туркия аҳволи Германия ва Австро-Венгрияро боз ҳам вазнинтар кард. 3 ноябр бокимондаҳои лашкари Австро-Венгрия ба лашкари Италия таслим шуданд. Бо ҳамин Австро-Венгрия ҳам аз ҷанг баромад.

Шикастхӯрии Австро-Венгрия ба парокандашавии ин империя оварда расонд. Чехия ва Словакия аз он баромада, Чехословакияро ташкил карданд. Венгрия ҳам истиқлолияти худро эълон намуд. Давлату халқҳои дигари империяи Австро-Венгрия низ истиқлолият ба даст оварданд.

Инқилоб дар Германия. 3 ноябри соли 1918 дар бандари Кил баҳрнавардон шӯриш бардоштанд. Ин воқеа оғози инқилоби Германия буд. Рӯзи дигар шӯриш тамоми флотро дар бар гирифт. Дар зарфи якчанд рӯз инқилоб саросари мамлакатро фаро гирифт. Вазъияти ҳукуматдорони Германия хеле хавфнок шуд. Вилгелми II мачбур шуд, ки ба Ҳолландия гурезад. 9 ноябр инқилоб пойтахти Германия ш. Берлинро ҳам фаро гирифт. 10 ноябр дар шаҳр ҳокимият ба дасти ваколатдорони сотсиал-демократҳо (роҳбари онҳо Эберт) гузашт. Дар Германия мутлақият барҳам хӯрд.

Хотима ёфтани Ҷанги якуми ҷаҳонӣ. 11 ноябри соли 1918 сарфармондеҳи артиши Фаронса маршал Фош дар стансияи Ретонд, воқеъ дар ҷангали Компьен, дар вагони худ вакилони Германияро қабул намуда, шартҳои Созишномаи сулҳро ба онҳо пешниҳод кард. Вакилони Германия ба акти таслимшавӣ имзо гузоштанд. Соати 11 пагоҳии ҳамон рӯз дар ҳамаи чабҳаҳо оташбас эълон карда шуд. Бо ҳамин Ҷанги якуми ҷаҳонӣ ба охир расид.

Мувофиқи шартномаи сулҳ Германия вазифадор карда шуд, ки дар зарфи 15 рӯз ҳамаи синоҳиёни худро аз Фаронса, Белгия, Люксембург, Туркия, Руминия, Австро-Венгрия, аз соҳилҳои чапи дарёи Рейни Германия ва мустамликаҳои африкавӣ барорад. Инчунин Германия бояд як қисми лавозимоти ҳарбӣ, 5 ҳазор паровоз, 150 ҳазор вагон, 5 ҳазор мошини боркаш ва ғайраро ба Антанта бидиҳад. Лашкари Антанта дар Германия "ҳар қадар зарур бошад, ҳамон қадар истад", чунин навишта шуда буд, дар шартҳои созишномаи сулҳ.

Сарфи назар аз он ки Германия ба ҷанг тайёрии хуб дида буд, ҳамроҳи иттифоқчиёнаш шикаст хӯрд. Империяҳои Туркия, Австро-Венгрия ва Германия аз харитаи сиёсии ҷаҳон нест шуданд.

Ҷанги якуми ҷаҳонӣ, ки империалистон тайёр карда буданд, ба сари мардуми ҷаҳон бадбахтиҳои зиёде овард. Шумораи ҳалокшудагон зиёда аз 10 миллион ва маъюбон қариб 20 миллион нафарро ташкил карданд. Ин ҷанг аз се як ҳиссаи бойгарии миллии давлатҳои асосии ҷангкунандаро нест кард. Харочоти умумии ҷанг тахминан 80 миллиард доллари америкоиро ташкил намуд.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО .

1. ТОРУМОР КАРДА ШУДАНИ АРТИШИ ИТАЛИЯ ДАР МУҲОРИБАИ НАЗДИ КАПОРЕТТО МОҲИ ОКТЯБРИ СОЛИ 1917

Моҳи октябри соли 1917 оромиро дар ҷабҳаҳои шарқӣ ва ғарбӣ истифода бурда, фармондеҳи Австрия ва Германия қарор дод, ки дар ҷабҳаи Италия ба ҳуҷуми калон гузарад, то ки онро таслим намуда, захираҳояшро аз ҳуд кунад. Ҳамлаи артиши Австрияю Германия бо торумори артиши Италия анҷом ёфт. Вайро аз пурра нобуд кардан танҳо ба он ҷо омадани ҷузъу томҳои артиши Англияю Фаронса начот дод.

Дар поён порчаҳоро аз хотироти Ллойд Ҷорч меорем, ки ӯ соли 1917 нахуствазири Англия буд.

«...Охирҳои моҳи октябр артиши Германия дар Фаронса бо қаноти рости худ лашкари иттифоқчиёнро боздошта, бо қаноти чапаш дар Алпҳои Штирий ба артиши Италия зарба зад. Зарбаи тевтониҳо таъсири махвкунанда дошт. Артиши Италия пахш карда шуд ва он бетартибона ба ақиб баргашт. Вай дар понздаҳ рӯз то 70 мил ақиб нишаста, 600 ҳазор нафарашон кушташ захмӣ шуданд, ба асорат афтоданд ва бе ному нишон гум шуданд... Аз артиллерияи нокифояи италиявӣ 31952 адад сипоҳи вазнин ба дасти рақиб афтод. Ҷаламрави бузург низ аз даст рафт, лекин ин талафот аз ҷиҳати аҳамияти худ нисбат ба талафоти одамӣ, силоҳ ва лавозимоти ҳарбӣ ҳеч аст...

Ба Италия омада расидан замон ман ба шикоятҳои афсарони англис шинос шудам.

Дивизияҳои бутун ҳамчун заррачаҳо... пароканда шуданд. Чӣ қадар дивизияҳо нест гардиданд... Баъзе дивизияҳо бе артиллерия ва корвон дар байни ҳамдигар робитаи худро базӯр нигоҳ дошта тавонистаанд. Чӣ хел дивизияҳо? Кӣ инро гуфта метавонад? Ба ҳар ҳол ситоди кулли италиявӣ не...»

2. ОШӮБҲО ДАР АРТИШИ ФАРОНСА ТОБИСТОНИ СОЛИ 1917

(Аз хотироти яке аз иштирокчиёни ошӯбҳо)

Июни 1917 ман дар батареяи 137-ум будам ва дар Серши воқеъ дар наздикии Суассерини (Эне) аз даромадан ба окопҳо даромадан саркашӣ кардем.

Ёд дорам, ки чӣ тавр ман ба полки 132-юми пиёдагарди тамоман бетартиб омада будам. Полки 136-ум шӯриш бардошта, силоҳ дар даст дар баландии Гарн мавқъ гирифт. Ин шӯриш бо ёрии аскарони савора пахш карда шуд.

Мо амри пешвоёнро интизор будем. Мо, артиши инқилобӣ, тайёр будем, ки ба Париж ҳамла орем.

Чӣ қадар рафиқон барои хиёнати доҳиёни сотсиалистӣ"-и он замон ҷонҳои худро аз даст доданд...»

3. ҲУҶУМИ БЕБАРОРИ ФАРОНСАВИҲО ДАР ҶАБҲАИ ҒАРБӢ, МОҲИ АПРЕЛИ СОЛИ 1917

«...Имрӯз бо муҳорибаи даҳшатноки 16 апрел тамом шуд. Мо дар ҷои истодаамон мондем. Орзуҳои пагоҳии мо чӣ тавр дастнорас будаанд. Аз дур манораҳои Лион намудор буданд, ки ба мо бо тамасхур нигоҳ мекарданд. Охир мо дар бораи ҳуҷуми хушбахтона, бошукӯат ва барқвор орзу мекардем. Тамоми артиш бояд дар он тарафи мавқеъҳои аз немисҳо ишғолкардаи мо мешуданд.

Аз ин изтироб, аз ин мотам, аз замини бо дуди хуноғӯшта таассуфи бузурге бармеояд.

Ва ба суроғаи ҳамон касоне, ки бо як ишораи қалам аскарони беҳтарини моро ба марг маҳкум намуданд, суханҳои маломатомезу маҳкумкунанда баланд садо медиҳанд...»

Аз нутқи лейтенант Ибарнегаре дар маҷлиси пӯшидаи палатаи намояндагон, 29 июни с. 1917

4. ШАРТНОМА ДАР БАЙНИ ГЕРМАНИЯ, АВСТРО-ВЕНГРИЯ, БУЛҒОРИСТОН ВА ТУРКИЯ, АЗ ЯК ТАРАФ ВА РУСИЯ АЗ ТАРАФИ ДИГАР, КИ ДАР БРЕСТ-ЛИТОВСК 3 МАРТИ СОЛИ 1918 БА ИМЗО РАСИДААСТ

Моддаи 1. Русия аз як тараф ва Германия, Австро-Венгрия, Булғористон ва Туркия аз тарафи дигар, эълон мекунанд, ки ҳолати ҷанг дар байни онҳо қатъ гардида, ба қарор омаданд, ки минбаъд бо ҳамдигар дӯстона зиндагӣ мекунанд...

Моддаи 3. Вилоятҳое, ки дар тарафи ғарби ... хат – аз гулӯғоҳе, ки ҷазираҳои Диго ва Эзелро аз қитъа ҷудо мекунанд, сар карда ба воситаи ҳаличи Рига, ба тарафи шарқтари Рига ба воситаи Фридрихштадт ва Двинск, Свентсяни, Ошмани дар шарқтари Лида, ба воситаи Волковск, Пружани, Каменетс-Литовск ва шимолтари Брест-Литовск вокеанд ва қаблан ба Русия тааллуқ доштанд, минбаъд дар зери ҳокимияти олии он намешаванд...

Русия аз ҳар гуна даҳолат ба корҳои дохилии ин вилоятҳо даст мекашад. Германия ва Австро-Венгрия ният доранд, ки дар оянда тақдири ин вилоятҳоро бо ҳамроҳии аҳолии онҳо ҳаллу фасл намоянд.

Моддаи 4. Германия тайёр аст ҳамин, ки сулҳи умумӣ баста шуд ва аз тарафи русҳо ҷавоб додани аскарҳо пурра анҷом ёфт, қаламрави дар шарқтари ҳати 3-юми дар сархати 1-ум нишондодаро тоза мекунад, чунки моддаи 6 муқаррароти дигар надорад. Русия тамоми кори аз дасташ меомадагиро мекунад, то ки музофотҳои Анатолияи Шарқиро... тоза карда, бо тартиб ба Туркия баргардонад.

Округҳои Ардаган, Карс ва Батумӣ низ бетаъхир аз сипоҳиёни рус тоза карда мешаванд. Русия ба ташкили муносибатҳои давлатию ҳуқуқӣ ва байналхалқии ҳукуқии ин округҳо даҳолат намекунад. Ба аҳолии ин округҳо имконият медиҳад, ки бо ризоияти давлатҳои ҳамсоя ва алалхусус бо Туркия сохти нав муқаррар намоянд.

Моддаи 5. (Ӯҳдадории Русия оид ба амалӣ кардани пурра ҷавобдиҳии артиши худ, аз он ҷумла, қисмҳои ҳарбие, ки навакак Ҳукумати Шӯравӣ таъсис

додааст. Ба бандарҳои русӣ гузаронидани киштиҳои ҳарбии Русия то ба имзо расидани сулҳи умумӣ дар ҳамон ҷо мондани онҳо...).

Моддаи 9. (Эълони тарафайн дар бораи даст кашидан аз ҷуброн кардани ҳароҷот ва зарари ҳарбӣ).

5. ТАСЛИМШАВИИ ГЕРМАНИЯ

Аз аҳднома дар бораи оштии иттифоқчиён бо Германия, ки дар ҷангали Компъен 11 ноябри соли 1918 ба имзо расидааст.

Моддаи 1. Дар хушкӣ ва дар ҳаво баъди 6 соати ба имзо расидани Созишномаи оштӣ бас кардани амалиёти ҳарбӣ.

Моддаи 2. Бетаъхир тарк кардани мамлакатҳои ишғолкардашуда: Белгия, Фаронса, Люксембург, ҳамчунин Элзас ва Лотарингия – дар зарфи 15 рӯз...

Моддаи 4. Аз ҷониби артиши Германия монда рафтани лавозимоти ҳарбии зерин: 5 ҳазор тӯп, 25 ҳазор пулемёт, 3 ҳазор миномёт ва 1700-то самолёт, ба ин ҷумла ҳамаи Д-7 ва ҳамаи самолётҳои шабона бомбаборонкунанда дохиланд.

Моддаи 5. Кӯчидани артиши Германия аз минтақаҳои соҳили чапи Рейн. Минтақаҳои соҳили чапи Рейн аз ҷониби ҳокимияти маҳаллӣ идора карда мешаванд, лекин зери назорати артиши ишғолии иттифоқчиён ва Иёлоти Муттаҳида...

...Дар соҳили рости дарёи Рейн, аз сарҳади Ҳолландия то сарҳади Швейсария, дар байни дарё ва ҳати мувозӣ... ва аз он 10 км дуртар минтақаи бетараф ташкил карда мешавад...

Моддаи 15. Рад кардани шартномаҳои Бухарест, Брест-Литовск ва шартномаҳои иловагӣ.

Моддаи 19. Дар ҳеҷ чиз ҳуқуқи иттифоқчиён ва Иёлоти Муттаҳидаро вайрон накарда, дар оянда аз ҳар гуна талабот ва даъво даст кашидан.

Ҷуброн кардани зарари расонидашуда...

Таҷчилан баргардонидани маблағи нақди Банки Миллии Белгия...

Баргардонидани тиллои рус ва румин, ки немисҳо гирифтаанд ва ё додаанд.

Ин тилло то бастани Созишномаи сулҳ барои нигоҳ доштан гирифта мешавад.

Моддаи 22. Ҳамаи киштиҳои зериобие (аз он ҷумла крейсерҳо ва нақлиёти минабар), ки феълан вуҷуд доранд, бо силоҳ ва лавозимоти ҳарбиашон дар он бандарҳое, ки иттифоқчиён ва Иёлоти Муттаҳида муайян кардаанд, ба иттифоқчиён ва Иёлоти Муттаҳида супорида шаванд.

Киштиҳои зериобие, ки ба баҳр баромада наметавонанд, бесилоҳ карда мешаванд... ва онҳо бояд дар зери назорати иттифоқчиён ва Иёлоти Муттаҳида монанд.

Киштиҳое зериобие, ки барои ба баҳр баромадан тайёранд, дар баробари тавассути барқия фармон гирифтан бетаъхир бояд бандарҳои Германияро тарк карда, ба бандарҳое раванд, ки барои супоридани онҳо муқаррар карда шудаанд...

Моддаи 26. Вазъи муҳосира аз ҷониби иттифоқчиён ва давлатҳои ҳамроҳшуда мувофиқи шартҳои барои муҳосира амалқунанда боқӣ мемонад ва киштиҳои германиявии дар баҳрҳо дучоршуда дастгир карда мешаванд.

Иттифоқчиён ва Иёлоти Муттаҳида дар назар доранд, ки дар мӯҳлати оштӣ Германия аз хӯрокворӣ ҳамон қадаре, ки зарур аст, таъмин карда мешавад.

Моддаи 33. Баъди ба имзо расидани аҳдномаи оштӣ дар зери парчами бетараф ба ягон ҳел гуселонидани киштиҳои тиҷоратии Германия роҳ дода намешавад.

Моддаи 34. Мӯҳлати бастани аҳдномаи оштӣ 36 рӯз бо назардошти ҳуқуқи дароз кардани он муайян карда мешавад...

САНАҲОИ МУҲИМ

IV.1917 — бо Германия ҷанг эълон кардани ИМА

1916-1917 — дар Русия пухта расидани бӯҳрони инқилобӣ

23.II.1917 — огози инқилоби буржуазию демократии Феврал дар Русия

3.III.1917 — аз тоҷу тахти Русия даст кашидани император Николайи II

VIII.1917 — ҷумҳурӣ эълон карда шудани Русия

25.X.1917 — дар Русия ба амал омадани табаддулоти болшевикӣ ва дар он ҷо ҳукмрон гардидани диктатураи пролетариат

3.III.1918 — бо давлатҳои Иттифоқи Сегона Созишномаи алоҳидаи сулҳ баста, аз ҷанг баромадани Русияи Шӯравӣ

18.VII.1918 — ба ҳучуми ҷавобии зидди Иттифоқи Сегона гузаштани артишҳои Англия ва Фаронса

15.IX.1918 — дар наздикии Добро-Поле аз артиши Антанта шикаст хӯрдани лашкари Булғория

31.X.1918 — ба Созишномаи сулҳ бо Антанта имзо гузошта, аз ҷанг баромадани Туркия

3.XI.1918 — ба артиши Антанта таслим шудани боқимондаҳои артиши Австро-Венгрия

3.XI.1918 — сар задани шӯриши баҳрнавардони Германия дар бандари Кил

9.XI.1918 — сар задани инқилоб дар пойтахти Германия – шаҳри Берлин

10.XI.1918 — дар Германия ба сари ҳокимият омадани сотсиал-демократҳо бо сардории Эберт
11.XI.1918 — ба охир расидани Ҷанги якуми ҷаҳонӣ
1918–1920 — таҷовузи Антанта бар зидди Русияи Шӯравӣ

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Дар бораи рафти ҷанг дар соли 1917 нақл кунед. **2.** Кай ва чаро ИМА бо Германия ҷанг эълон кард? **3.** Чаро дар мамлакатҳои Европа бӯҳрони инқилобӣ ба амал омад? **4.** Кай ва чӣ тавр дар Русия инқилоби буржуазию демократии Феврал ғалаба кард? **5.** Кай дар Русия табаддулоти болшевикӣ ба амал омад? **6.** Дар бораи амалиёти ҷангии соли 1918 нақл кунед. **7.** Баҳори соли 1918 кадом давлатҳо бар зидди Русияи Шӯравӣ таҷовузи ҳарбӣ ташкил карданд? **8.** Булғория ва Туркия кай ва чӣ тавр аз ҷанг баромаданд? Австро-Венгрия чӣ? Русияи Шӯравӣ чӣ? **9.** Кай ва чӣ тавр дар Германия инқилоби демократӣ ғалаба кард? **10.** Ҷанги якуми ҷаҳонӣ кай ва чӣ тавр ба охир расид? **11.** Чаро империяҳои Туркия, Австро-Венгрия ва Германия пароканда шуданд? **12.** Ҷанги якум ҷаҳониро ҷамъбаст кунед. **13.** Ҳуҷҷатҳои мавзӯъро ҳангоми ба саволҳо ҷавоб додан дар ҷои зарурӣ ба кор баред. **14.** Дар атрофи мазмуни ҳуҷҷатҳои мавзӯъ бо ҳамдарсонатон мубодилаи афкор доир намоед. **15.** Оё давлатҳои иштирокчии асосии ҷанг ба мақсадҳои худ ноил шуданд? **16.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

БОБИ XI
МАДАНИЯТИ ХАЛҚҲОИ ҶАҲОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX – АВВАЛИ АСРИ XX

§ 58–59. МАОРИФ, ИЛМ ВА ТЕХНИКА

Маориф. Тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда дар охири асри XIX – аввали асри XX зарурати пешрафти маорифро тақозо мекард. Мамлакатҳои пешқадами демократӣ аз ҳамин сабаб барои маорифи халқ маблағҳои калон ҷудо мекарданд. Дар ин мамлакатҳо аксарияти кӯдакону наврасон имконият доштанд, ки дар мактабҳо бепул таҳсил кунанд.

Дар соҳаи маориф бештари мамлакатҳои Европа ва Америкаи Шимолӣ аз мамлакатҳои дигари ҷаҳон пеш меистоданд. Дар Англия, Фаронса, Швейсария, Германия, Италия, Белгия, Ҳолландия, ИМА, Русия, Канада ва баъзе мамлакатҳои дигар барои таҳсили насли наврас шароити беҳтар муҳайё карда шуда буд. Пешравии маорифи онҳо ба дараҷаи тараққиёти иқтисодиёт ва дастовардҳои сиёсию иҷтимоии ҷомеа вобаста буд.

Дар аксари мамлакатҳои соҳибистиқлоли Осиё, Африка ва Америкаи Лотинӣ маорифи халқ кам пеш рафт, чунки ин давлатҳо ҳанӯз имконияти зарурӣ надоштанд, ки аҳолиро саросар саводнок кунанд. Дар худи ҳамин қитъаҳо ва баъзе ҷойҳои дигари кураи замин давлатҳое буданд, ки маорифи халқи онҳо дар зинаи хеле пасти тараққиёт меистод. Ба ин ду чиз халал мерасонд: дараҷаи пасти қувваҳои истеҳсолкунанда ва тобеияти мустамликавӣ. Бисёрии онҳо давраи феодалиро аз сар мегузаронидаанд. Баъзеашон ҳатто дар дараҷаи аз ин ҳам пасттари тараққиёт ҷой гирифта буданд.

Дар ин ва ё он зинаи ҷамъиятӣ будан рафти табиии тараққиёти он давлатҳо буда, системаи мустамликадорӣ ҳам ба пешрафти иқтисодӣ ва ҳам ба маориф монеаи сунъӣ ба вуҷуд оварда буд. Вай ин давлатҳоро, аз он ҷумла, дар соҳаи маориф ба муддати дуру дароз аз густариш боздошт. Давлатҳои сармоядорӣ аз мустамликаҳо даромади калон гирифта, ғами маърифати халқҳои онҳоро намехӯрданд.

Илм. Илм дар нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX бо ду роҳи асосӣ тараққӣ мекард – ба соҳаҳои майдатар тақсим шудани илмҳои алоҳида ва торафт мустаҳкамтар шудани робитаи байни

илмҳо. Тадқики сохти модда, омӯзиши энергия ва сохти нави манзараи физикии олам самтҳои асосии тараққиёти илмҳо буданд.

Олимони мамолики гуногуни ҷаҳон ҳаракат мекарданд, ки бо ҳамдигар ҳамкорӣ карда, дар ин ва ё он соҳаи илм муваффақият ба даст дароранд. Барои ҳамин мақсад соли 1875 Бюрои байналхалқии тарозу ва ченакҳо, соли 1896 Иттиҳоди байналхалқии заминченкунӣ, соли 1900 Иттиҳоди байналхалқии академикҳо ва соли 1912 дар шаҳри Париж Бюрои байналхалқии вақт таъсис дода шуданд.

ДАСТОВАРДҲОИ ИЛМҲОИ АЛОҲИДА

Риёзӣ. Инкишофи илмҳои табиатшиносӣ бе тараққиёти илми риёзӣ ғайриимкон буд ва на танҳо ин илм. Геометрияи ғайриэвклидӣ, ки асосгузори он Н. И. Лобачевский буд, дар охирҳои асри XIX – аввали асри XX боз ҳам инкишоф ёфт. Эстафетаи Н. И. Лобачевский ва ҳамсафони ӯ Я. Боляй ва К. Ф. Гаусро риёзишиноси немис Г. Риман қабул карда, назарияи геометрияи ғайриэвклидиро ба зинаи боз ҳам баландтари тараққиёт ва фаҳмиш бароварад. Геометрияи фазоии дорои қачии доимии мусбӣ ба ин олим тааллуқ дорад.

Кори олимони ношбурдаро олими италиявӣ Э. Бертрани давом дода, геометрияро бо ғояҳои ҷадиди пешқадам ғанӣ гардонид. Соли 1868 ӯ бо номи "Таҷрибаи шарҳи геометрияи ғайриэвклидӣ" рисолае чоп кунонд, ки он ба эътирофи аҳли илм сарфароз гардидани геометрияи ғайриэвклидӣ кӯмак расонд.

Ситорашиносӣ. Асбобҳои нави тадқиқотӣ ба пешравии илми ситорашиносӣ кӯмак расонданд. Бо ёрии таҳлили спектралӣ, ки он ҳанӯз соли 1859 кашф карда шуда буд, ситорашиноси англис Ҷ. Локъер дар офтоб ҳати спектреро ёфт, ки ба унсурҳои химиявии он вақт дар замин маълум монанд буд. Ӯ ин унсурро гелий (номи лотинии Офтоб) номид. Олими дигари англис У. Рамзай соли 1895 ин газро дар шароити лабораторӣ пайдо намуд.

Таҳлили спектралиро олимон барои омӯхтани ситораҳо ҳам истифода мебурдагӣ шуданд. Олими англис У. Хеггинс ба омӯзиши спектралии туманнокии берун аз Галактика ибтидо гузошт.

Дар Конгресси ситорашиносон, ки он соли 1887 дар ш. Париж баргузор гардид, қарор дода шуд, ки фехрасти (каталог) ситораҳо тартиб дода шавад. Дар ин кор 18 расадхонаи ҷаҳон

иштирок кард. Дар натичаи ин кор қариб 2 миллион ситорахо дар ин фехраст ба қайд гирифта шуданд.

Физика. Тараққиёти индавраинаи илми физика бо номи олими бузурги англис Ҷ. Максвелл алоқаманд аст. Ӯ назарияи умумии протсесссҳои электромагнитиро тартиб дод. Ҷ. Максвелл рушноиро ҳамчун як намуди ларзиши электромагнитӣ исбот намуд. Нишондодҳои Ҷ. Максвеллро Г. Гертс ва олимони дигар бо тачрибаҳои худ тасдиқ ва инкишоф доданд. Самти тадқиқоти Ҷ. Максвелл ва Г. Гертсро давом дода, олими немис В. К. Рентген соли 1895 "шуои икс"-ро кашф кард, ки он имрӯз дар илми тиб ва соҳаҳои дигар ба таври васеъ ба кор бурда мешавад. Олими рус А. С. Попов усули нурафканӣ ва қабули мавҷҳои электромагнитиро барои алоқаи бесим кашф карда, баъд дар асоси онҳо радио сохт.

Ба илми физика олимони машҳури ҷаҳон – франсавиҳо А. Беккерел, Фредерик Жолио ва Мария Складовская-Кюри, Э. Рзерфорди англис, даниягӣ Нилс Бор ва олимони дигар саҳми сазовор гузоштаанд.

Назарияи нисбияти Эйнштейн. Назарияи олими бузурги немис А. Эйнштейн дар бораи нисбият яке аз кашфиётҳои муҳимтарини огози асри XX мебошад. Ӯ соли 1905 дар мақолаи худ "Оид ба электродинамикаи чисмҳои ҳаракаткунанда" дар бораи алоқамандӣ ва ба ҳамдигар вобаста будани фазо, вақт ва модда (материя) фикр баён карда, исбот намуд, ки дар чои бехаво (вакуум) суръати рушной аз ҳар манбаъ ки бошад, ба самти суръати ҳаракати ин сарчашма ва мушоҳидачии он вобаста нест.

Дар физикаи классикӣ тасаввуроте ҳукмрои буд, ки мувофиқи он вақт ҳамчун як чизи устувори бетағйири мутлақи ба ҳеч гуна протсесссҳои моддӣ вобастанабуда ҳисобида мешуд. Вале назарияи нав фикри барои ҳамаи системаҳо ягона будани ҳисоби вақтро рад кард.

А. Эйнштейн

Пештар фазо ҳамчун чое ҳисоб карда мешуд, ки гӯё он "макони холӣ" ва мутлақ бетағйир бошад. Вале аз рӯи назарияи нисбият маълум гардид, ки хосияти макон ва замон ба ҳаракати объектҳои моддӣ вобаста аст ва ҳар сеи онҳо бо ҳамдигар алоқаи чудонопазир доранд.

Ба қои қонуни нюгонии қозибаи қаҳонӣ Эйнштейн ҳодисаи қозибаи байниҳамдигарии объектҳои моддиро пешниҳод кард. Ӯ исбот намуд, ки ҳамаи моддаҳо қувваи қозибаи ҳамдигарро ба тарафи худ кашидан доранд. Дар зери таъсири модда макон ва замон тағйир меёбанд. Масалан, самти рафти нур дар ҳамон сурате тағйир меёбад, ки дар наздикиҳои он объекти моддӣ мавқуд бошад.

Химия. Дар ин давра химия ҳам ба пеш қадами бузург гузошт. Соли 1869 олими рус Д. И. Менделеев системаи даврии унсурҳои химиявии худро чоп кард. Он вақт дар қадвали Менделеев ҳамагӣ 63 унсур мавқуд буд, вале ӯ хосияти унсурҳои химиявиеро, ки ҳанӯз худи онҳо маълум набуданд, пешакӣ муайян карда, дар қадвал қои онҳоро холӣ монд.

Дар солҳои 70-90-уми асри XIX муҳаққиқони химия унсурҳои нави химияро кашф карданд. Фаронсавӣ Лекок Буабодран галлийро, швед Л. Ф. Нилсон скандийро, немис К. Винклер германийро, англис У. Рамзай дар таркиби ҳаво аргонро кашф кард. У. Рамзай соли 1898 бо ҳамроҳии Ҷ. Рэлей унсурҳои химиявии криптон, ксенон ва неонро кашф карданд.

Дар ин давра соҳаҳои нави химия ба вуқуд омаданд. Алоқаи байниҳамдигарии химия ва физика имконият дод, ки физикаи химиявӣ ба вуқуд ояд. Ҳисоби протсессҳои химиявӣ ин илмро ба риёзӣ бештар алоқаманд кунонд. Электрохимия низ яке аз соҳаҳои химия гардид. Омӯзиши хосияти физикии кристаллҳо барои ба вуқуд омадани стереохимия сабабгор шуд.

Биология. Дар ин илм инкишофи назарияи эволютсионӣ идома ёфт. Соли 1871 асари Чарлз Дарвин "Пайдоиши одам" аз чоп баромад. Аз ин пештар ӯ назарияи инкишофро кор карда баромада, дар ин бора асар навишт. Дарвин дар асоси таҳлили як қатор илмҳо дар бораи аз маймунҳои одамшакл пайдо шудани одам фикр баён кард.

Асосгузори услуби эволютсионӣ дар палеонтология В. А. Ковалевский ба шумор мерафт. Ӯ исбот намуд, ки протсессҳои эволюсионии ширхӯрон ба ивазшавии муҳити зисти онҳо вобаста аст. Кори ӯро баъдтар олими белгиягӣ Л. Долло давом дод.

Олими чех Грегор Мендел қонунияти аз насл ба насл гузаштани нишонаҳои ирсиятро кор карда баромад. Ӯ исбот намуд, ки ирс аз чизҳои таркибие иборат аст, ки асоси моддии онро ташкил медиҳанд. Дар ибтидои асри XX олимони дигар пешгӯиҳои Г. Менделро исбот намуда, мақоми хромсомаҳоро дар

ирсият муайян карданд. Онхо ба хулоса омаданд, ки хар як хромосома аз воҳидҳои зиёди фоидаовар иборат аст.

Олими рус И. П. Павлов дар соҳаи системаи физиологияи дил ва рагҳои хунгард ва физиологияи ҳазм тадқиқот гузаронид. Ӯ макоми фаъолияти системаи асабҳоро дар протсессҳои физиологӣ санчид. Бо ҳамин роҳ И. П. Павлов назарияи рефлексҳои шартӣ ва ғайришартиро кор карда баромад.

Олими ҳоландӣ Г. ла Фриз ва олимони рус К. А. Тимирязев ва И. В. Мичурин ҳам дар инкишофи илми биологияи охири асри XIX – аввали асри XX саҳми калон гузоштаанд.

Техника. Дар ИМА солҳои 60 – 70-ум дар коркарди гӯшт, ордкунии ғалла ва маъданистехсолкунӣ конвейер истифода бурда шуд. Ин тарзи истеҳсол дар заводҳои Форд дар солҳои 1912 – 1913 такмил дода шуд. Конвейер сифати маҳсулотро беҳтар, миқдори онро зиёд ва протсесси истеҳсолотро қулай гардонид.

Нерӯи барқ сол то сол дар саноат ва наклиёт бештар истифода бурда мешуд. Гузариши истеҳсолоти соҳибкорию корчаллонӣ ба автоматӣ ва хатҳои пайдарпай тақозо кард, ки генератор сохта шавад. Дар соҳаи барқ Э. Г. Грамм, Ф. Хефнер-Алтемек, М. Депре ва дигарон кор карданд. Дар асоси тадқиқоти онҳо барқгоҳи аввалин сохта шуд.

Дар миёнаи солҳои 80-ум ихтироъкорони немис Г. Даймлер ва К. Бентс типи нави ҳаракатдиҳандаи дарунсӯзро кор карда баромаданд, ки он бо бензин кор мекард.Ин ҳаракатдиҳанда дар наклиёти берелс истифода бурда мешуд. Олими немис Р. Давал ҳаракатдиҳандаи нави дарунсӯзро сохт, ки он ба сӯзишвории вазнини моеъ кор мекард.

Трактори чархдор ва комбайн дар Калифорния

Автомашинаи "Форд"

Саноати бо суръати тез тараққикунанда ва махсусан сохтмони роҳҳои оҳан маъдани зиёдро талаб мекарданд. Барои ҳамин коркарди маъданро такмил додан лозим меомад. Дар баробари такмили истеҳсоли мартенӣ ва бессемерии маъдан усули нави конвертории онро ихтироъкорони англис С. Ч. Томас ва П. Ҷ. Илкрист кор карда баромаданд. Маъдангудозон бо ин усул аз маъдан сулфур ва фосфорро чудо мекарданд. Ин кор имконият медод, ки маъдани зиёдтар истеҳсол карда шавад.

Дар дахсолаҳои охири асри XIX олими рус И. Л. Кондаков бо роҳи махсус моддаи каучукро ба вучуд оварад.

Дар ИМА дар нақлиёти роҳи оҳан "Системаи СБС" (сигнализатсия, блокировка, сентрализатсия – ба забони тоҷикӣ: хабардиҳӣ, марказонидан ва боздорӣ) сохта ба истифода дода шуд, ки он ҳаракати поездҳоро бехавфтар гардонид. Дар нақлиёти роҳи оҳан ва кӯпруксозӣ пӯлод оҳанро танг карда баровард.

Соли 1891 дар Лондон радиуси аввалини метрои дар сатҳи чуқур сохташуда ба кор даромад. Ин намуди нави нақлиёт рӯз то рӯз зиёдтар мешуд.

Дар солҳои 90-ум дар ИМА, Швейсария, Германия, Италия, Англия роҳҳои оҳани барқии наздишаҳрӣ ва байнишаҳрӣ сохта ба истифода дода шуданд. Тепловози аввалине, ки бо сӯзишвории дизелӣ кор мекард ва суръати ҳаракаташ дар як соат 100 км буд, ба роҳ баромад.

Самолёти Блерио, ки аз болои Ла-Манш соли 1909 парвоз карда буд

Ба вучуд омадани наклиёти автомобилӣ низ ба ҳамин давра рост омад. Дар солҳои 80-ум Г. Даймлер мотосикли дучарха ва К. Бенс автомобили сечарха сохтанд. Бо ҳамин намуди нави наклиёт тавлид ёфт.

Дар солҳои 90-ум падару писар Дамлонҳои швейсарӣ дар автомобил чархҳои резиниро истифода бурданд. Ба истеҳсоли оммавии автомобил бошад, саноатчии америкой Г. Форд асос гузоштааст. То огози Ҷанги якуми ҷаҳонӣ, дар зарфи 30 сол, дар ҷаҳон 2 миллион автомашина истеҳсол карда шуда буд.

Наклиёти обӣ ва ҳавопаймо ҳам тараққӣ кард. Ба киштисозон муяссар гардид киштиҳое созанд, ки ғунчоишашон калон бошад ва бори зиёдеро аз як ҷой ба ҷои дигар кашонида тавонанд. Барои зарурати ҳарбӣ ҳам киштиҳои бузурғҳачм сохта мешуданд. Дар соҳаи ҳавопаймоӣ тадқиқоти олимони рус. К. Э. Сиолковский, Н. Е. Жуковский ва дигарон аҳамияти калон доштанд. Соли 1884 А. Ф. Можайский бо самолёте, ки ҳаракатдиҳандаи бугӣ дошт, парвоз кард. Самолётеро, ки бо ҳаракатдиҳандаи бензинӣ кор мекард, америкавиҳо бародарон Райтҳо сохтанд.

Аввали соли 1876 ду нафар ихтироъкори америкавӣ А. Г. Белл ва И. Грей телефонро сохтанд. Баъд аз он ки соли 1878 аз тарафи Т. А. Эдисон микрофон ихтироъ карда шуд, телефон дар тамоми ҷаҳон пахн гардид.

Радиоалоқа ба кор даромад. Ба сохтани асбобҳои аввалини барқӣ низ ибтидо гузошта шуд. Нерӯи барқ барои равшан кардани хонаҳо ҳам истифода бурда мешуд. Дастгоҳи фонографӣ ва кинематографӣ ихтироъ карда шуд. Дар кишоварзӣ истифодаи трактороҳо огоз ёфт.

Манораи Эйфел

САНАҲОИ МУҲИМ

1859 — ихтироъ карда шудани таҳлили спектралии шуои офтоб

1859 — аз тарафи Ч. Дарвин навишта шудани рисолаи "Пайдоиши намудҳо", ки дар он назарияи инкишоф пешниҳод гардидааст

1868 — аз тарафи олими италиявӣ З. Бертранӣ бо номи "Таҷрибаи шарҳи геометрияи ғайриэвклидӣ" чоп кардани асари илмӣ

1869 — аз тарафи химики рус Д. И. Менделеев мураттаб шудани ҷадвали даврии унсурҳои химиявӣ

1871 — аз тарафи Ч. Дарвин навишта шудани рисолаи "Пайдоиши одам"

1876 — аз тарафи ихтироъкорони америкавӣ А. Г. Белл ва И. Грей ихтироъ карда шудани телефон

1873 — аз тарафи олими америкавӣ Т. А. Эдисон ихтироъ карда шудани микрофон

1887 — дар шаҳри Париж барпо гардидани Конгресси байналхалқии ситорашиносон

1891 — дар шаҳри Лондон ба кор даромадани хати аввалини метрополитен

1895 — аз тарафи олими англис У. Рамзай дар шароити лабораторӣ пайдо карда шудани газ

1895 — аз тарафи олими немис В. К. Рентген кашф карда шудани "шуои икс" – шуои рентген

1896 — ташкилёбии Иттиҳоди байналхалқии заминченкунӣ

1900 — ташкилёбии Иттиҳоди байналхалқии академияҳо

1905 — чоп шудани мақолаи А. Эйнштейн «Оид ба электродинамикаи ҷисмҳои ҳаракаткунанда», ки ба тавлиди назарияи нисбият ибтидо гузошт

1912 — дар шаҳри Париж ташкил ёфтани Бюрои байналхалқии вақт

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Чаро дар баъзе мамлакатҳои ҷаҳон маориф нағз тараққӣ кард ва дар баъзе мамлакатҳои дигар он дар дараҷаи паст мондан гирифт?
2. Системаи мустамликадорӣ ба маорифи халқи мамлакатҳои

мустамлика ва тобеъ чӣ таъсир расонид? **3.** Дар бораи пешрафти илмҳои риёзӣ ва ситорашиносӣ маълумот диҳед. **4.** Тараққиёти илми физикаро бо мисолҳо исбот кунед. **5.** Дар бораи назарияи инкишофи Ч. Дарвин чиро медонед? **6.** Дар бораи назарияи нисбияти А. Эйнштейн фикри худро баён кунед. **7.** Оё системаи даврии унсурҳои химиявии Д. И. Менделеевро медонед? **8.** Олимон кадом унсурҳои химиявии навро кашф карданд? **9.** Кадом иттиҳодияҳои байналхалқии илмӣ ташкил карда шуданд? **10.** Грегор Мендел ва И. П. Павлов дар илми табиатшиносӣ чӣ сахм гузоштаанд? **11.** Дар бораи тараққиёти техника дар нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX нақл кунед. **12.** Чаро илм ва техника дар нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX маҳз дар мамлакатҳои Европа ва Америкаи Шимолӣ тараққӣ карданд? **13.** Аз мавзӯъ хулоса бароред.

§ 60–61. АДАБИЁТ ВА САНЪАТ

Адабиёт. Рафти тараққиёти иқтисодии мамлакатҳои сармоядорӣ, сиёсати истилогаронаи мамлакатҳои империалистӣ, норозигии аҳли тараққихоҳи ҷамоатчигии демократии ҷаҳон аз ин сиёсат ба мазмуну мундарича ва самтҳои инкишофи адабиёт таъсир расонданд. Зарурат ба миён омад, ки дар шароити дигар ба ҳаёт ба тарзи нав нигариста, онро воқеъбинонатар инъикос намоянд. Адибон роҳҳои дар асарҳои худ дуруст инъикос кардани ҳаётро ҷустуҷӯ мекарданд.

Адабиёти реализми танқидӣ, ки дар асри XIX ба муваффакияти калон noил гардида буд, дар охирҳои ин аср ва аввали асри XX боз хам густариш ёфт. Дар адабиёт ва санъат ҷараёнҳои нав ба майдон омаданд. Онҳо иллатҳои ҷомеаро ба зери танқиди сахт гирифта, роҳҳои халосиро аз бадбахтии ба сари мардум омада нишон доданӣ мешуданд.

Натурализм. Ин ҷараён аввал дар Фаронса ба вуҷуд омадааст ва он маънои "табиат"-ро дорад. Натурализм дар назар дошт, ки нависанда ва санъаткор бояд воқеаҳоро бо диққати том омӯхта, дар онҳо қонуниятҳои амикро муайян кунанд, чи тавре ки қонунҳо дар физика, химия, табиатшиносӣ ва илмҳои дигар вуҷуд доранд. Натуралистҳо даъво доштанд, ки натурализм ягона фарҳанги аз ҷиҳати илмӣ асоснок аст. Вай ба адабиёту санъат хусусиятҳои ҳуҷҷатӣ

медиҳад, яъне сурати воқеаро дақиқан муайян месозад. Дар асарҳои натуралистӣ образ, баҳодиҳӣ ва мушоҳидаҳои шахсии муаллиф то дарачае аз назар берун мемонданд. Аз сабаби он ки натуралистчиён ба асарҳои худ аз ҳад зиёд моҳияти биологӣ, физиологӣ, химиявӣ, физикӣ медоданд, қимати бадеии онҳо баланд набуд.

Символизм. Ин чараён дар Фаронса чавобан ба чараёни натурализм ба миён омадааст. Дар он чое, ки натурализм очизӣ мекард, ба чои он символизм ба майдон мебаромад. Бар хилофи натурализм символизм даъват мекард, ки воқеият ба ҳисоб гирифта нашавад. Реалистҳо мегуфтанд, ки воқеият ҳаматарафа ва эчодкорона инъикос карда шавад, лекин символчиён боварии комил доштанд, ки аз "марзҳои воқеият" дур рафтан лозим аст. Муҳити зиндагӣ, ба акидаи онҳо, ночиз буда, шоёни таваччӯҳи зиёд нест.

Ҳарчанд символизм ба муваффақияти калон ноил нашуд, вале он тавонист, ки дар адабиёт ва хусусан дар назм мартабаи суханро баланд бардорад. Аксарияти символчиён бесамар будани чустучӯҳои эчодии худро дарк карда, оҳиста-оҳиста ба реализм гузаштанд.

Футуризм. Футуризм аз калимаи лотинии "футурус" – "оянда" гирифта шудааст. Ин чараёни адабӣ нисбат ба чараёнҳои дигари он дертар ба вучуд омадааст. Моҳияти ин чараён рад кардани санъат мебошад. Аз назари футурчиён санъат ҳамчун шакли махсуси шуури чамъиятӣ бояд тамоман нест шуда, ба як қисми истеҳсолот, рӯзгор ва сиёсат табдил дода шавад. Хизмате, ки ин чараён кардааст, аз он иборат аст, ки ба санъат хусусияти "индустриалӣ" дод. Он барои зебо сохтани техникаи ҳозиразамон ва бинокорӣ кӯмак расонидааст.

Декадентӣ. Номи ин чараён аз калимаи фаронсавии "декаденс" – "таназзул" пайдо шудааст. Декадентӣ таъсири бевоситаи гояҳои ифротӣ ба шуури адибон ва санъаткорон буд. Дар ин давраи мураккаб онҳо дар фаъолияти эчодии худ мекалавиданд. Аз ҳамин сабаб декадентчиён мавқеи худро дар адабиёт ва санъат ба таври бояду шояд наёфтанд. Адибон ва санъаткорони ин равия бо қувваи одам ва пешравии минбаъдаи чомеа ба таври умедбахш боварӣ надоштанд.

Идеологияи империализм. Идеологҳои империализм аз гояҳои "озодӣ, баробарӣ ва бародарӣ", ки як вақтҳо буржуазияи

озодихох эълон карда буд, даст кашиданд. Таърихшиносони ифротй гояхои пешкадами инкилобхои буржуазиро тахриф карда, онхоро хато ва арбобони намоёни онро шўхратпарасту хоин меномиданд. Файласуфону иктисодчиён ва олимони дигар барои "исбот" кардани конуни будани сохти мавчуда аз худ хар гуна назарияхоро бофта мебаровардаид ва сиёсати истилогаронаи хоричии мамлакатхои империалистиро хак мебаровардаид.

Файласуфи немис Фридрих Нитсше (1841 – 1900) яке аз машхуртарин идеологхои империализм буд. Ў таъкид мекард, ки одамон ба "чанобон" ва "гуломон" таксим шудаанд. "Чанобон – шахсони тавоно" ва "фавкулинсон" буда, барои онхо "хама кор раво аст". "Чанобон" хакку хукук дораид, ки конунхои ахлокро тамоман ба инобат нагиранд ва хар касеро, ки пеши роҳашонро мегирад, барои нафъи худ несту нобуд гардонанд.

Ин идеология "чангро маънии олии хаёт" номидааст. Бехуда нест, ки баъдтар фашизм онро истифода бурд.

Барои хак баровардани сиёсати истилогаронаи худ назариётчиёни империализм аз таълимоти одимони дигар, масалан, аз Чарлз Дарвин хам истифода мебурданд. Онхо конунхои олами хайвонотро нисбат ба чомеаи инсонй татбик карда, исбот мекарданд, ки мубориза барои хаёт чомеаро ба пеш харакат медихад. Одамоне, ки аз гуруснагй мемиранд, сабаби танбалии онхост. Ин назариётчиёнро дар таърих "сотсиал-дарвинчиён" номидаанд. Сотсиал-дарвинчиён бехаёёна мегуфтанд, ки марги чунин одамон барои хушбахтии дигарон зарур аст.

Адабиёти реалисти. Адибони реалистии нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX камбудихои чомеаро нотарсона фош мекарданд. Яке аз машхуртарин нависандагони реалисти он замон франсавй Эмил Золя буд. Ў дар романхои бистчилдаи худ, ки номи умумии "Ругон-Маккер. Таърихи табий ва ичтимоии як оила дар солхои Империяи дуюм"-ро гирифтаанд, хаёти хамаи табакахои чомеаи Франсиа – аз ашрофон сар карда то табакахои коргару лашкарро инъикос кардааст. Вай дар ин асар зиддиятхои ичтимоии замони худро хеле хуб кушода тавонистааст.

Дар аввал Эмил Золя натуралист буд, вале баъд ба реализм ворид шуда, дар ин чараёни адабй машхур гардид.

Эҷодиёти Ҷек Лондон аз эҷодиёти нависандагони дигар бо қатъият ва амикии кушодани образҳои қаҳрамонҳо фарқ мекунад. Романи ӯ "Пои оҳанин" аз азобу уқубати инсон дар охират пешгӯиҳо мекунад. Асари тарҷумаиҳолии Ҷ. Лондон "Мартин Иден" бо санъати баланди нависандагӣ иншо шудааст. Дар он муаллиф фочиаи ҳаёти эҷодкорро ба қалам додааст.

Дар ин давра адабиёти реалистии ИМА ба муваффақияти калон ноил гардид. Баъд аз ҷанги шаҳрвандии солҳои 1861 – 1865 адабиёти ин мамлакат рӯ ба тараққӣ ниҳод. Инро дар эҷодиёти яке аз намояндагони машҳури адабиёти Америка Марк Твен дидан мумкин аст. Ӯ ҳачвнигор бошад ҳам, тавассути ҳамин жанр вокеияти ҷомеаро хуб баён карда тавонистааст. "Ачнабиҳо дар дарбори шоҳ", "Давродаври олам", "Саргузашти Том Сойер" ва "Саргузашти Геклберри Финн" исботи ин гуфтаҳо мебошанд.

Дар эҷодиёти нависандаи дигари машҳури ИМА Теодор Драйзер тарзи "зиндагии америкавӣ"-ро мебинем. Ӯ дар асарҳои худ тарафи манфии "шукуфоии" Америкаро ба ҳонандагон кушода додааст. Инро шумо аз романҳои "Хоҳар Кёрри", "Ҷенни Герхардт", "Молиячӣ", "Титан" ва романҳои дигари ӯ дида метавонед. Дар онҳо Т. Драйзер ҷомеаи сармоядориро ба зери тозиёнаи шадиди танқид гирифтааст.

Ромен Роллан тавассути асари бисёрҷилдаи худ "Жан Кристоф" таназзули ахлоқии ҷомеаи буржуазии Фаронса ва Германияи замони худро ба қалам додааст. Қаҳрамони асари ӯ бастакор Кристоф ба разолат, риёкорӣ, фиребу найранг ва мансабпарастию ришваҳӯрӣ токатнопазир аст. Асарҳои дигари Р. Роллан, аз он ҷумла, "Ярмарка дар майдон" низ фиску фасоди ҷомеаи Фаронсаро фош кардааст.

Насли нави реалистон Ҷон Голсуорсӣ, Бернард Шоу, Герберт Уэлс ва дигарон ҳам бо асарҳои баландғояи худ обрӯи ҷаҳонӣ касб намудаанд. Онҳо мунофиқӣ, ғофилӣ ва маҳдудиятҳои табақаҳои болоии ҷомеаро бераҳмона танқид мекунанд.

Нависандаи машҳури немис Т. Манн дар асари машҳури худ "Империя" чиҳатҳои манфии ҷомеаи Германияро фош намудааст. Дар саҳифаҳои он шумо бо шоҳону кайзерҳо, хоинону ашрофон, амалдорону императори Германия Вилгелми II шинос мешавед ва мефаҳмед, ки онҳо чӣ хел инсонҳоянд. Ин нависанда дар пешрафти адабиёти ҳачвии ҷаҳон мақоми калон дорад.

Адабиёти реалистӣ на танҳо дар Европаю Америка, инчунин дар баъзе мамлакатҳои қитъаҳои дигар ҳам пеш рафт ва хусусан адабиёти Шарқ. Аз намояндагони он танҳо ду нафар А. Рюсскэи чопонӣ ва Р. Такури хиндиро ном мебарем. Яке тавассути новелларо гояҳои манфии замонро маҳкум мекунад, дигаре тавассути роману повестҳо ва ҳикояҳои худ бо мазмуни чукури фалсафӣ ва завқи баланди бадеӣ мардумро даъват мекунад, ки барои истиқлолияти миллӣ мубориза баранд. Асарҳои Р. Такур ба проблемаҳои ҳаёти мардуми Ҳиндустон, ишқу муҳаббат ва зиддиятҳои иҷтимоии ҷомеа бахшида шудаанд. Романи "Завол"-и ӯ аз ҳамин қабил асарҳост.

Реализми сотсиалистӣ. Ин чараён ба ҳаракати коргарӣ ва пайдоиши идеологияи сотсиалистӣ алоқаманд аст. Он асосан аз Коммунаи Париж оғоз ёфтааст. Шоири коммунар Эжен Потъе, ки шахсан дар баррикадаҳо бар зидди версалчиён меҷангид, шеъри машҳури худ "Интернасионал"-ро навишт, ки он баъдтар суруди коммунистон гардид. Дар қатори Э. Потъе шоирони дигари Коммунаи Париж – Жан-Батиста, Луиза Мишел ва дигарон дар бораи мақсаду мароми синфи коргар ва мубаризаи он бар зидди буржуазия ва замони кӯҳна асарҳо эҷод кардаанд.

Дар солҳои 80-ум нависандаи коммунарҳо Жюл Валлес асари сегонаи "Жак-Ветра"-ро офарид, ки дар бораи ҳаёти вазнини қаҳрамони худ – аз бачагиаш сар карда то ҷонбозиҳои ӯ дар сангарҳо нақл мекунад.

Дар охирҳои асри XIX – аввали асри XX шоирону нависандагони дигари адабиёти реализми сотсиалистӣ ба воя расиданд ва на танҳо дар Фаронса.

Нависандаи маъруфи реализми сотсиалистии рус А. М. Горкий буд. Мо гояҳои ин равияи реализмро дар "Таронаи мурғи тӯфон", "Таронаи мурғи лочин", романи "Модар" ва асарҳои дигари ӯ баръало мебинем. А. М. Горкий ифодагари манфиатҳои синфи коргар ва деҳқон буд. Ӯ боварӣ дошт, ки синфи коргар бар баржуазия ғалаба мекунад.

Адабиёти реализми сотсиалистӣ дар мамлакатҳои дигар ҳам пайдо мешавад. Баъдтар он дар ИҶШС ва мамлакатҳои дигари сотсиалистӣ ба зинаи баланди тараққиёти худ расида, қисми таркибии идеологияи марксистиро ташкил намуд. Ин адабиёт хусусияти синфӣ дошт.

Санъат. Аз нимаи дуюми асри XIX сар карда, санъат то соли 1918 дар Европаи Ғарбӣ ва Америка роҳи бузурги тараққиётро тай кард. Дар ин давра дар байни ҷараёнҳои гуногуни он рақобат вучуд дошт. Оқибат санъати демократӣ ва реалистӣ арзи вучуд мекунад.

Санъати рассомӣ. Ба шарофати тараққиёти босуръати санъати реалистӣ дар баъзе мамлакатҳо санъати миллӣ хеле пеш рафт. Рассомон асарҳои реалистии шоёни тақозои замонро меофариданд. Инро мо дар мисоли Русия гуфта метавонем. Рассомони машҳури он замони ин мамлакат И. Е. Репин ва В. А. Серов обрӯи ҷаҳонӣ пайдо намуданд.

Дар охири асри XIX – аввали асри XX санъати рассомии Фаронса дар Европа ва Америка мавқеи пешсафро ишғол мекард. Дар давоми қариб ним аср мактаби рассомии фаронсавӣ ба ҷаҳониён як гулдастаи рассомонро тӯҳфа кард. Дар ин гулдаста Эдуард Манэ, Эдгар Дега, Камилл Писарро, Огюст Ренуар, Клод Моне, Алфред Сислей ва Пикассои ҷавон мавқеи махсус доштанд.

Дар Германия бошад, дар натиҷаи таъсири васвасаи миллатчигӣ ва никорталабии баъди ғалаба дар ҷанги солҳои 1870 – 1871 бар Фаронса санъат рӯ ба таназзул ниҳод. Вале ба ҳар ҳол дар ин мамлакат ҳам устодони забардасти санъати рассомӣ, ба монанди Вилгелм Лейбл ба воя расиданд.

Театр. Дар аксари мамлакатҳои Европа, Америкаи Шимолӣ ва баъзе мамлакатҳои дигар театрҳое, ки ба реализм рӯ оварда буданд, ба муваффақият ноил шуданд.

Тараққиёти театри Русия дар охирҳои асри XIX – аввали асри XX ба комёбиҳои санъати реалистӣ вобаста буд. Ҳунарманди машҳури рус М. Н. Ермолова, ки дар Театри Хурд кор мекард, ба образҳои классикаи русу ҷаҳонӣ рӯҳи замонавӣ мебахшид. В. Ф. Комиссаржевская аз М. Н. Ермолова монданӣ надошт. Ӯ бо маҳорати баланди актёрӣ аз актёрони дигар фарк мекард.

Аз тарафи К. С. Станиславский ва В. И. Немирович-Данченко ташкил карда шудани Театри Бадеии Москва воқеаи муҳими мадании Русия буд.

Чунин мисолҳоро дар бораи ҳаёти театрии Фаронсаю Германия, Италияю Англия, Америкаю Австрия ва мамлакатҳои дигари пешқадами ҳамонвақта ҳам овардан мумкин аст. Дар ин давра санъати саҳнавии ҷаҳон ба зинаи баландтари камолёбии

худ қадам мегузошт. Бо вучуди ин он дар аксар мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ, Осиё, Африка ва баъзе давлатҳои Европа ҳанӯз тараққӣ накарда буд.

Ҳайкалтарошӣ. Ин навъи санъат бештар дар Фаронса ва ИМА тараққӣ кард. Асарҳои ҳайкалтарошони фаронсавӣ Огюст Роден "Шаҳрванди Кале", "Бӯса", "Мутафаккир" ва ғайра аз рӯи драматизм, услуби ифодаёбӣ ва санъати баланди худ, ки зебоӣ ва мардонагии инсонро тараннум кардаанд, касро мафтун мекунанд.

Ҳайкалтарошони дигари фаронсавӣ Аристид Майол ва Антуан Бурдел устодони бузурги санъати ҳайкалтарошии асри XX гардиданд. Эҷодиёти Бурдел, ки ба санъати монументалӣ тааллуқ дорад ва асарҳои Майол, ки бо зебоии рӯҳӣ ва ҷисмонии инсон марбутанд, аз санъати ҳайкалтарошии Юнони Қадим дарак медиҳанд, ба ин намуди санъат рӯҳи тоза бахшидаанд.

Шарл Деспио, ки низ фаронсавӣ мебошад, ҳайкалтароши немис Георг Колбе ва америкой Огастес Сент-Годенсро ҳам бо Аристид Майол ва Антуан Бурдел дар як саф гузоштан мумкин аст. Онҳо санъати ҳайкалтароширо бо асарҳои баландмазмуни худ ғанӣ гардонидаанд.

Меъморӣ. Дар санъати меъморӣ типи нави сохтусозҳои муҳандисӣ пайдо шуданд. Кӯпруки Бруклин, ки онро падару писар Рёблингҳо дар Нию Ёрк сохтаанд ва манораи баланди машҳури оҳанине, ки онро муҳандис А. Г. Эйфел барои намоишгоҳи Умумичаҳонии соли 1889 дар шаҳри Париж сохта буд, аз бузургтарин иншоотҳои санъати меъморӣ ин замон мебошанд.

Меъмори америкавӣ Люис бо ёрии системаи болорҳои оҳану бетонӣ ва лифтҳо ба сохтани биноҳои аввалини азамати сарбафалаккашида сар кард. Дар баробари ин меъморон бо зебою дилкаш сохтани биноҳои истиқоматию ҷамъиятӣ ва иншоотҳои дигари меъморию муҳандисии боҳашамат диққати махсус медодагӣ мешаванд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Дар бораи хусусиятҳои адабиёт ва санъати нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX нақл кунед. **2.** Моҳияти ҷараёнҳои натурализм ва символизмро дар адабиёт ва санъат кушода диҳед.

3. Футуризм ва декадентӣ чӣ хел ҷараёнҳои адабиёт ва санъат ҳастанд? Оё онҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд? **4.** Дар бораи моҳияти идеологияи империалистӣ маълумот диҳед. **5.** Дар бораи ғояҳои сиёсию иҷтимоии Фридрих Нитсше чиҳо медонед? **6.** Назарияи "сотсиал-дарвинизм" дар бораи чӣ баҳс мекунад? **7.** Адабиёти реалистӣ чист? Реализм чанд хел мешавад? Дар бораи онҳо далелҳо биёред. **8.** Реализми сотсиалистӣ чӣ хел ҷараён аст? **9.** Дар бораи санъати рассомии охирҳои асри XIX – аввали асри XX ҷаҳон маълумот диҳед. **10.** Дар бораи муваффақиятҳои ҳайкалтарошии индавраинаи Ғарб чиҳо гуфта метавонед? **11.** Кадом иншоотҳои бузурги меъмории нимаи дуюми асри XIX-и ҷаҳонро медонед? Онҳоро киҳо сохтаанд?

МУНДАРИҶА

Муқаддима 3

ФАСЛИ 3.
МАМЛАКАТҲОИ ҶАҲОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX – АВВАЛИ АСРИ XX

БОБИ VII.
МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛХАЛҚӢ

§ 1–2. Мамлакатҳои империалистӣ дар роҳи аз нав тақсим кардани ҷаҳон 5

БОБИ VIII.
МАМЛАКАТҲОИ ЕВРОПА ВА АМЕРИКА

§ 3. Англия дар солҳои 50-60-уми асри XX 16
§ 4–5. Англия дар охири асри XIX – аввали асри XX 23
§ 6. Муттаҳидшавии Италия 32
§ 7–8. Ҷанги Фаронса ва Пруссия 39
§ 9. Фаронса дар охири асри XIX – аввали асри XX 48
§ 10–11. Германия дар охири асри XIX – аввали асри XX 54
§ 12. Русия дар нимаи дуюми асри XIX 65
§ 13–14. Русия дар ибтидои асри XX 70
§ 15–16. Империяи Австро-Венгрия дар нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX 78
§ 17–19. Испания дар асри XIX – аввали асри XX 88
§ 20–21. Иёлоти Муттаҳидаи Америка аз оғози асри XIX то анҷоми ҷанги мулкӣ 102
§ 22–23. Иёлоти Муттаҳидаи Америка дар охири асри XIX – аввали асри XX 115
§ 24–25. Мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ 127

БОБИ IX.
МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ ВА АФРИКА

§ 26–27. Чин 138
§ 28. Корея 150
§ 29. Мугулистон 158
§ 30–31. Ҷопон 163
§ 32. Филиппин 173
§ 33–34. Ветнам 180
§ 35. Индонезия 190
§ 36–37. Ҳиндустон 197
§ 38–39. Афгонистон 210
§ 40–41. Эрон 220
§ 42–44. Мамлакатҳои Осиёи Марказӣ: Аморати Бухоро, Хонигоҳи Қӯқанд ва Хева 232
§ 45–47. Империяи Туркия 245
§ 48–50. Мамлакатҳои Араб 260
§ 51. Ҳабашистон 280
§ 52–53. Мамлакатҳои ҷанубтари Саҳрои Кабир ва Африкаи Ҷанубӣ 285

БОБИ X.
ҶАНГИ ЯКУМИ ҶАҲОН

§ 54–55. Огози ҷанг. Амалиёти ҳарбӣ дар солҳои 1914-1916 ..296
§ 56–57. Рафти ҷанг дар солҳои 1917-1918 ва хотима ёфтани он 307

БОБИ XI.
МАДАНИЯТИ ХАЛҚҲОИ ҶАҲОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX – АВВАЛИ АСРИ XX

§ 58–59. Маориф, илм ва техника 317
§ 60–61. Адабиёт ва санъат 325

Тавар Нозимович Зиёев

Таърихи умумӣ
(Таърихи нав. Қисми 2-юм)
китоби дарсӣ барои синфи 8-ум

Мухаррир Баҳодур Раҳматзод
Мусаҳҳеҳон Нуриддин Шарипов,
Солия Ҳамроева
Мухаррири техникӣ Диловар Қурбонов
Саҳифабанд Гаджимагомед Мирзаметов
Дизайн ва ороиши мукова Тимур Бабаев
Чопи компютерӣ Моҳира Боева

© "Сарпараст", 2002

Ба чопаш 20.04.2002 имзо шуд.
Андозаи коғаз 60x90 $^{1}/_{16}$. Коғази офсетӣ.
Гарнитураи Times New Roman Tj.
Чопи офсетӣ. Ҳачм 21 чузъи чопии аслӣ.
Адади нашр 70 000.
It was printed in Printing Corporation «АП ТПК»
Order № К-9370

Ten Minutes

КАНАДА
Оттава
И М А
Вашингтон
Миссисипи
МЕКСИКА
КУБА
ч.Гаити
Мехико
1927—1934
АЛЧ
АФРИКА
ҒАРБӢ
Кито
Амазонка
БРАЗИЛИЯ
1924—1927
1935
Лима
1930, 1932
Рио-де-Жанейро
1931, 1932
Сантьяго
Монтевидео
Буэнос-Айрес